

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Tanınmış şərqşünas alim,
Əsmətxanım Məmmədovanın
85 illik yubileyinə həsr olunmuş

**YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQ XALQLARININ
ƏDƏBİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİNDƏ
ORTAQ ABİDƏLƏRİN TƏDQIQI**

mövzusunda

**RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI**

14 may 2026-cı il
Bakı Dövlət Universiteti

Tanınmış şərqşünas alim, Əsmətxanım Məmmədovanın 85 illik yubileyinə həsr olunmuş “Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbi-mədəni əlaqələrində ortaq abidələrin tədqiqi” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. 14 may 2026-cı il, Bakı Dövlət Universiteti. Bakı: BDU Nəşr Evi, 2026. – 270 səh.

ISBN:

© Bakı Dövlət Universiteti, 2026

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

Aydan Xəndan

Bakı Dövlət Universitetinin (BDU)
Şərqşünaslıq fakültəsinin dekanı

Sədr müavini:

Nigar İsmayılzadə

BDU-nun Şərqşünaslıq fakültəsinin elmi işlər
üzrə dekan müavini

Üzvlər:

Tərlan Məlikov

BDU-nun Şərqşünaslıq fakültəsinin tədris işləri
üzrə dekan müavini

Əli Babayev

BDU-nun Şərqşünaslıq fakültəsinin sosial
məsələlər və tələbələrə iş üzrə dekan müavini

Əfsanə Quliyeva

BDU-nun Türk filologiyası kafedrasının
baş müəllimi

Amalya Paşayeva

BDU-nun Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı
kafedrasının baş müəllimi

Eldost İbrahimov

BDU-nun Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı
kafedrasının müəllimi

PROQRAM KOMİTƏSİ

Sədr:

Rafael Hüseynov

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi sədrinin müavini,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA)
N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin
direktoru, BDU-nun Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı
kafedrasının professoru

Üzvlər:

Jalə Əliyeva

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Ailə, qadın və
uşaq məsələləri komitəsinin sədrinin müavini,
BDU-nun Türk filologiyası kafedrasının professoru

Əsgər Rəsulov

BDU-nun Türk filologiyası kafedrasının professoru,
Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsinin rəisi

Rüfət Rüstəmov

BDU-nun Türk filologiyası kafedrasının müdiri

Mehdi Kazımov

BDU-nun Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri

Vüqar Qaradağlı

BDU-nun Ərəb filologiyası kafedrasının müdiri

Oqtay Cəlilbəyli

BDU-nun Uzaq Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri

Nəsrulla Məmmədov

BDU-nun Ərəb filologiyası kafedrasının professoru

Aida Qasımova

BDU-nun Ərəb filologiyası kafedrasının professoru

Kəmalə Əhmədova

BDU-nun Türk filologiyası kafedrasının dosenti

Bənövşə Hacıyeva

BDU-nun Türk filologiyası kafedrasının dosenti

Bilqeyis Quliyeva

BDU-nun Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasının dosenti

Ellada Məmmədova

BDU-nun Uzaq Şərq dilləri və ədəbiyyatı
kafedrasının baş müəllimi

Heybət Heybətov

BDU-nun Ərəb filologiyası kafedrasının dosenti

Cavanşir Məmmədzadə

BDU-nun Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı
kafedrasının baş müəllimi

Leyla Məmmədova

BDU-nun Orta Şərq dilləri və ədəbiyyatı
kafedrasının müəllimi

Lalə Əliyeva

AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun
Yazılı abidələrin tədqiqi və nəşri şöbəsinin aparıcı elmi
işçisi

Sevinc Bayramova

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun
Ərəbdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

Günay Verdiyeva

AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq
İnstitutunun İran filologiyası şöbəsinin müdiri

I BÖLMƏ. AZƏRBAYCAN ŞƏRQŞÜNASLIQ MƏKTƏBİNDƏ ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA İRSİ

MİLLİ İNKİŞAFIN GÜCÜ: HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ŞƏRQ QADINI Məmmədova Əsmətxanım

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Tarix boyu həyatın zəif yox, zərif dayağı olan qadına baxış fərqli olmuşdur. Bu fərqlilik təkcə qadına olan münasibətdə yox, həmin cəmiyyətin qadınının o xalqın tarixindəki yerində və rolunda da özünü göstərirdi. Azərbaycan qadını ona görə fərqliliyi ilə üstün idi ki, öz ahəngdarlığı ilə türk millətinə sadıq, məğrur amalı, çağdaş ideyalarla zamanın yeniliyini düşünən, islam mənəviyyatını özündə birləşdirən idi. Azərbaycan qadınının mənəvi gücündən doğan bu xüsusiyyəti Heydər Əliyev tərəfindən uzaqgörənliklə dəyərləndirilmişdi.

Heydər Əliyev “Qadın cəmiyyətin özəyidir” demişdir. Onun dedikləri təkcə sözdə yox, əməldə də öz təzahürünü göstərirdi. Təkcə müstəqillik illərində deyil, hələ Azərbaycana rəhbərlik etdiyi birinci hakimiyyəti dövründə də Azərbaycan qadınlarının naminə əlindən gələni əsirgəməmişdir. 1969–1982-ci illərdəki rəhbərliyi dövründə hətta Azərbaycanın ucqarlarında belə zəhmətkeş qadınlarla görüşür, mədəniyyət sahəsində xidmətləri olan qadınların istedadlarını üzə çıxarır və onlara böyük dəyər verir, ziyalı xanımların elm yollarında əlindən gələni əsirgəməirdi.

Müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra Azərbaycan qadınının qarşısında yeni üfüqlər açılmışdır. Heydər Əliyev qadını cəmiyyətin bəzəyi, gözəlliyi adlandırmış, Azərbaycanın keçmiş zamanlarda da görkəmli qadınları olduğunu bildirmişdir. XX əsrdə Azərbaycan qadınının keçdiyi yol, əldə etdiyi nailiyyətlər və həqiqətlər dünya miqyasında böyük fəxr mənbəyinə çevrilmişdir.

Heydər Əliyev çıxışlarında Azərbaycan qadınının tarixən milli dəyərlərin, dövlətçilik ənənələrinin və ictimai sabitliyin qorunmasında mühüm xidmətlər göstərdiyini xüsusi qeyd edirdi. O bildirirdi ki, bu zəngin irs müasir dövrdə də davam edir və qadınlar cəmiyyətin inkişafında aparıcı qüvvələrdən biridir. Onun mövqeyinə görə, qadınların fəallığı, təşəbbüskarlığı və intellektual potensialı olmadan qüdrətli dövlət quruculuğundan danışmaq mümkün deyil. Məhz bu baxışın nəticəsi olaraq qadınların ictimai-siyasi proseslərdə iştirakına geniş dəstək verilmiş, onların bacarıq və imkanlarının reallaşdırılması üçün əlverişli şərait yaradılmışdır.

1998-ci ildə Ulu Öndər “Azərbaycan qadınlarının rolunun artırılması haqqında”, “Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında”, “Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında” fərmanlar imzalamışdır. 2000-ci ildə imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında” fərman isə ölkədə qadın siyasətinin daha da güclənməsinə səbəb olmuşdur. Həmin ilin iyun ayında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti “Azərbaycan Respublikasında qadın məsələləri üzrə 2000–2005-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”nı qəbul etmişdir. Eyni zamanda imzaladığı çoxsaylı sərəncam və fərmanlarla formalaşdırdığı qadın siyasətinin möhkəmləndirilməsinə və hüquqi bazasının yaradılmasına şərait yaratmışdır.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə qadın siyasətinin tərkib hissəsi olaraq beynəlxalq mühtlə qarşılıqlı və müntəzəm əməkdaşlıq həyata keçirilmişdir. Heydər Əliyevin formalaşdırdığı qadın siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən biri olan bu tendensiya ilə Azərbaycan qadın hüquqlarının müdafiəsi, qadınlara qarşı zorakılıqla mübarizə, qadınlara ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi ilə bağlı bir çox tədbirlərə qoşulmuşdur.

Ulu Öndərin uzaqgörən və məqsədyönlü siyasəti nəticəsində Azərbaycanda cəmiyyətin müxtəlif sahələrində fəallığı ilə seçilən qadınların sayı artmağa başlamışdır. Məhz bu siyasətin təsiri ilə liderlik keyfiyyətlərinə malik, təşəbbüs-kar və uğurlu qadın nəslı formalaşmışdır, qadın təşkilatlarının fəaliyyətini genişləndirmişdir. Bu gün Azərbaycan qadınları iqtisadiyyatın, siyasətin, elmin, təhsilin və digər mühüm sahələrin inkişafında yaxından iştirak edir, ölkənin gələcəyi ilə bağlı qərarların qəbulunda mühüm rol oynayırlar. Dövlət idarəçiliyində, icra strukturlarında və qanunverici orqanlarda qadınların təmsilçiliyinin yüksəlməsi də həyata keçirilən bu ardıcıl siyasətin mühüm nailiyyətlərindən biri hesab olunur.

Heydər Əliyevin layiqli davamçısı İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən qadın siyasətinin təzahürü kimi 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. Heydər Əliyevin Azərbaycan qadınına verdiyi dəyər bu gün də yaşadılır, davam etdirilir və həyata keçirilir.

“KAMİLLİK CƏMIYYƏTİ” İCTİMAİ BİRLİYİNİN SOSIAL SFERADAKI ROLU VƏ VƏTƏNDAŞ CƏMIYYƏTİNİN İNKİŞAFINA VERDİYİ TÖHFƏLƏR

Nəsirova Fidan

AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

XX əsrin sonlarından etibarən Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması prosesində qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Uzun illərin qadağa və cəzələri ilə qarşılaşdığı fonunda yenidən müstəqillik qazanmış respublikamızın inkişafı istiqamətində dövlət qurumları ilə yanaşı təşəbbüskar insanların fəaliyyətinə yandırılan yaşıl işıq fərdi vətəndaş məsuliyyətinin artması ilə yanaşı, həm də müəyyən mənada dövlətçiliyə verilən dəstək idi. Bu araşdırmada zamanın tələblərindən doğan, sayısız hesabsız xeyriyyə işlərində imzası olan “Kamillik cəmiyyəti” ictimai birliyinin çoxşaxəli fəaliyyəti tədqiqat prosesinə cəlb edilmiş, uğurlu nəticələrin əldə olunmasında onun rəhbəri və təsisçisi Əsmət xanım Məmmədovanın şəxsi keyfiyyət və əzmkarlığı ön plana çəkilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, qadınların ictimai fəallığının artırılması və humanitar təşəbbüslərin həyata keçirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərən təşkilatlar arasında “Kamillik Cəmiyyəti” İctimai Birliyi xüsusi yer tutur. 1998-ci ildə tanınmış şərqşünas alim, ictimai-siyasi xadim, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, I və II çağırış Milli Məclisinin deputatı Əsmət xanım Bəyəhməd qızı Məmmədova tərəfindən təsis edilən bu qeyri-hökumət təşkilatı Azərbaycan vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı tarixində uzun illərdir ki, mühüm sosial institutlardan biri kimi qiymətləndirilir.

Öncəliklə qeyd edilməlidir ki, “Kamillik Cəmiyyəti”nin yaranması təsadüfi hadisə olmayıb, onun təsisçisinin illərlə qazandığı elmi, ictimai və siyasi təcrübənin məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Əsmət xanım Məmmədovanın həyatının icmalvarı xülasəsinə diqqət yetirəndə görürük ki, təşəbbüsü ələ almaq, liderlik bacarığı onun hansı sahədə fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq açıq şəkildə özünü göstərir. Məhz bu səbəbdəndir ki, əsas peşəsi müəllimlik olan Ə. Məmmədova təkcə elmi fəaliyyətlə kifayətlənməmiş, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin problemlərinin həlli istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü işləmiş və bu fəaliyyətin məntiqi davamı olaraq 1995-2000, 2000-2005-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin I və II çağırış deputatı seçilmişdir. Başqa sözlə, hələ deputat seçilməmişdən çox-çox öncə xalq arasında mandatsız millət vəkili statusunu qazanmış aktiv ictimai xadim 1995-ci ildə Milli Məclisə

deputat seçilməklə bu statusu rəsmiləşdirmiş, 10 il müddətində bu ali məqamın ən layiqli daşıyıcısı olaraq, millətin həqiqi vəkili kimi seçicilərinin problemlərini ən müxtəlif dairələrdə qabartmaqla xalqın səmimi sevgisini qazanmışdır.

Bununla yanaşı onun rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən birlik milli-mənəvi dəyərlərin təbliği, gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi, qadın hüquqlarının müdafiəsi, erkən nikahlar, məişət zorakılığı, dini mövhumat və sosial ayrı-seçkilik kimi problemlərlə mübarizəni prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyənləşdirmişdir.

Birliyin fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən biri sosial həssas qruplara göstərilən dəstəkdir. Qarabağın işğalı illərində çoxsaylı qaçqın və məcburi köçkün şəhərciklərinə reallaşan səfərlər, internat evlərində ata-ana sevgisindən məhrum uşaqlarla, qocalar evində gözü yolda olan yaşlılarla, hərbi hissələrdə təşkil olunan görüşlər, şəhid və qazi ailələrinə, aztəminatlı insanlara göstərilən maddi və mənəvi yardımlar bir tərəfdən təşkilatın sosial məsuliyyət prinsipinə sadıqlığını, qarşısına qoyduğu öhdəlikləri yerinə yetirmək məsuliyyətinin göstəricisidirsə, digər tərəfdən Ə. Məmmədovanın şəxsi fədakarlıqlarının əməli nəticəsidir. Təbii ki, bu fəaliyyətlər həm də dövlətin sosial siyasətini tamamlayan və vətəndaş həmrəyliyi gücləndirən mühüm təşəbbüslər kimi dəyərləndirilir.

Əsmətxanım Məmmədovanın beynəlxalq təşkilatlarda, o cümlədən Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi, Dünya Azərbaycan Qadınlar Birliyi, Qadın və İnkişaf Mərkəzi, BMT yanında "Koalisiya 1325", "Bərabər İnkişaf Naminə Koalisiya və digər qurumlarda təmsil olunması "Kamillik Cəmiyyəti"nin fəaliyyət coğrafiyasını daha da genişləndirmişdir. Belə ki, müxtəlif ölkələrdə keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə Azərbaycan və Qarabağ həqiqətlərini uğurla təbliğ etməklə ölkəmizin milli maraqlarının müdafiəsinə öz töhfəsini verməyə real zəmin yaratmışdır.

Tədqiqatın müəllifi kimi qeyd etməyi vacib sayıram ki, Əsmətxanım Məmmədovanın doğma qızı olaraq onun həyata keçirdiyi çoxsaylı xeyriyyə aksiyalarının, sosial layihələrin və humanitar təşəbbüslərin və saysız-hesabsız səmimi təşəkkürlərin canlı şahidi olmuşam. İmkan daxilində bu fəaliyyətlərdə iştirak etmiş və onun insanlara göstərdiyi diqqət və qayğının bilavasitə müşahidəçisi olmuşam. Bu baxımdan onun fəaliyyəti mənim üçün yalnız ictimai lider nümunəsi deyil, həm də yüksək mənəvi dəyərlərin təcəssümüdür.

Əsmətxanım Məmmədovanın ailəsində formalaşdırdığı vətənpərvərlik ruhu da xüsusi qeyd olunmalıdır. Onun oğlu Fərid Məlikovun 19 yaşında Birinci Qarabağ müharibəsinə könüllü qatılaraq ön cəbhədə döyüşməsi ailədə milli-mənəvi dəyərlərin və vətən sevgisinin yüksək səviyyədə aşındığını göstərir.

Elə bu faktın özü ictimai fəaliyyətlə ailə tərbiyəsinin vəhdət təşkil etdiyini nümayiş etdirən mühüm nümunədir.

Nəticə etibarilə, "Kamillik Cəmiyyəti" İctimai Birliyinin fəaliyyəti Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı, sosial həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi və milli-mənəvi dəyərlərin qorunması baxımından əhəmiyyətli rol oynayır. Birliyin təsisçisi və prezidenti Əsmətxanım Məmmədovanın çoxşaxəli fəaliyyəti isə elmi düşüncə, vətəndaş məsuliyyəti və humanizm prinsiplərinin uğurlu sintezini əks etdirən nümunə kimi Azərbaycan ictimai fikir tarixində xüsusi yer tutur.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİ YAZDIĞI DİLDƏ DİNDİRƏN ALİM

Əbilova Zəkiyyə

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Azərbaycan Dövlət Universitetinin məzununu, vətənpərvər, gözəl ailə başçısı, böyük ictimaiyyətçi, filoloq, tərcüməçi, nəhayət sevimli pedaqoq, gözəl tədqiqatçılıq qabiliyyətinə, yaxşı nəzəri hazırlığa, tükənməz əməksevərliyə, qarşıda duran məsələnin dərinliyini hiss etmək qabiliyyətinə malik olan Əsmətxanım Məmmədova yalnız fars dilçiliyi üçün deyil, həm də ümumi dilçilik üçün faydalı elmi ümumiləşdirmələr, təcrübə nəticələrlə zəngin sanballı elmi əsərlər meydana qoymuşdur. Bütün bunlar alimin tədqiq etdiyi sahənin səriştəli mütəxəssisi olduğunu bir daha sübut edir.

Görkəmli alimin çoxşaxəli yaradıcılığında Nizami Gəncəvi məsnəviləri xüsusi yer alır. Nizamini yazdığı dildə dindirən Əsmətxanım Məmmədova yorulmayan araşdırmaçıdır. Fars dilini gözəl bilən alim Nizamini yazdığı dildə dindirdiyindən onun bu sahədəki işləri orjinal və uğurlu alınmışdır. Nizami elə bir dühadır ki, onun fikirləri kimi şəxsiyyətinə, yaradıcılığına olan maraq da sərhəd bilməyir. Çünki o, şair kimi məşhurlaşsa da, əslində ona "alim-şair", bəlkə də "şair-alim" demək daha dürüst olardı. Nizami öz dövrünün bütün elmlərinə vaqif olmaqla, hər bir elmi mətləbi şe'ir dilində verir; eləcə də onun adı həyatı məsələlər haqqında yazdığı şeirləri belə, elmlə doludur. İstər xaricdə H.Purqstal, d'Erbelo, E.Braun, F.Erdman, F.B.Şarmuan, Yan Pıbka, B.Zəncani, Y.Marr. Y.E.Bertels, A.Y.Krımiski, V.Dəstgərdi, B.Sərvətiyan, istərsə də ölkəmizdə Məmməd Cəfər Cəfərov, Mir Cəlal Paşayev, Ələşrəf Əlizadə, Əbdülkərim Əlizadə, Əhmədağa Əhmədov, Mirzəağa Quluzadə, Mübariz Əlizadə, Rüstəm Əliyev, Qəzənfər Əliyev, Azadə Rüstəmov, Xəlil Yusifli kimi yüzlərlə dahi alim dönə-dönə müraciət etdikləri Nizami yaradıcılığı ilə bağlı yeni-yeni sənət nümunələri ərsəyə gətirmiş-

lər. Ə. Məmmədova həmin alimlərin bu sahədəki zəhmətlərini yüksək dəyərləndirir. Bütün bunlara baxmayaraq, Əbdürrəhman Caminin : "Qiyamət günü Şeyxin ətəyindən tutub, 350 anlaşılmayan beytin şərhini soruşacağam" fikrini xatırladan araşdırmaçı bu xəzinənin bitib-tükənməyəcək bir ümman olduğuna işarə edərək, Nizami tədqiqatçıları üçün bu gün də, sabah da, hələ bilən yoxdur, neçə əsrlər mövzu tapılacağına əminliyini bildirmiş olur. Bu baxımdan Əsmətxanım Məmmədovanın şairin yubileyi ərəfəsində elm aləminə təqdim etdiyi "Nizami Gəncəvi yaradıcılığı üzrə filoloji tədqiqatlar" adlı monoqrafik məqalələr məcmuəsi yeni bir sevgi çələngidir. 2022-ci ildə Bakıda "Elm və Təhsil" nəşriyyatında işıq üzü görmüş toplu alimin uzunmüddətli tədqiqatlarının məhsuludur. Təsadüfi deyildir ki, kitaba ön söz yazan akademik Rafael Hüseynov Ə. Məmmədovanı "Nizaminin yarıməsrlilik həmsöhbəti" adlandırmışdır. Nizami yaradıcılığına müraciət edən alim məsnəvilərin ayrı-ayrı detallarını dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq baxımından şərh etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının zirvəsində duran Nizami məsnəvilərinin üslubi xüsusiyyətlərini araşdıran tədqiqatçı ritorik kəskinlik, metofoforaların innovasiyalı ifadəsi, texniki terminologiyanın bolluğu, ərəbcə söz, ifadə, "Quran" cinsləri, ayələrindən istifadə, saysız-hesabsız türk sözlərinin mətnə daxil edilməsi; dilin elmləşib, mürəkkəbləşməsi; əsərlərin məntiq, hikmət, düşüncə tutumunun zənginləşməsi, astronomiya, tibb, təfsir, fiqh kimi xüsusiyyətləri məhz kompleks şəkildə Nizami Gəncəvi yaradıcılığının üslubi xüsusiyyətləri olduğu nəticəsini əldə edir.

Nizami və onun müasirlərinin əsərlərində xalq dilində formalaşmış zərbi-məsəllər, hikmətli ifadələrdən bacarıqla istifadə etməsi və həmin ifadələrin Azərbaycan xalqına mənsub olmasını təsdiqləməsi ilə eyni zamanda, üslubi baxımdan da həmin ədəbiyyatı ərəsəyə gətirən xalqa aid olduğunu sübut edir. Nizaminin bir beytini oxucuya çatdırmaq onun hansı dühaya mənsub olduğunu faş edir. "Farsdilli ədəbiyyatda Azərbaycan üslubunun zirvəsi – Nizami" adlı məqaləsini məhz "Xosrov və Şirin"dən gətirdiyi həmin iqtibasla başlayır: "Haçan kim sordu sirrin asimanın ki, məlum etmədim bir-bir bəyanın?!". Bircə beyti verməklə Nizami vürğünü onu yalnız bədii əsərlər müəllifi kimi təqdim etməklə kifayətlənməyir, şairin dini və dünyəvi elmlərə vaqif mükəmməl hikmət mücəssəməsi olduğunu önə çəkir. Qeyd edir ki, farsdilli ədəbiyyata yenilik gətirən Nizami üslubiyyatının bir çox nümunələri təsadüfi deyildir ki, ideomatik ifadələrə çevrilərək günümüzdə də işlədilməkdədir. Tədqiqatçı eyni zamanda orta əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olan elm, incəsənət, ictimai-fəlsəfi fikrin inkişafı ilə müşayiət olunan mədəni həyatın yüksəlişinin məhz belə bir parlaq poetik məktəbin yaranmasına zəmin yaratmış olduğunu qabarıq verir. Buna baxmayaraq,

“məğribdən məşriqə nur saçan”, “söz cadugəri”, “deyilmişlərin, yazılmışların üstündən qələm çəkən”, “tər qönçələr kimi bakirə sözlər söyləyən” Nizamini Azərbaycan üslubu zirvəsində fəth görür.

Ə. Məmmədova “Nizami məsnəvilərində sağlamlığa, tibbə aid tövsiyə və qadağalar” adlı məqaləsində Nizamini həkim, bir müdrik məsləhətçi kimi din-dirir, cəmiyyətin yetkinliyi üçün tövsiyyələrini oxucuya çatdırır. Nizami insanın idrak qabiliyyətini inkişaf etdirməyi həm dini, həm də dünyəvi biliklərə yiyələnməkdə görür. Dünyanın görünən və görünməyən üzünü elmlə bağlayan Şeyx “Sən çalış, yaxşı öyrən dünyanı, bəşəri, bitkini, daşı, heyvanı”- söyləyir. Məsnəvilərində insan sağlamlığı üçün mühüm amil kimi dinin buyurduğu qanunlara riayət etməyi, ruhu, nəfsin sağlamlığını qorumağı tövsiyyə edir. Peyğəmbərimiz orta həddi tövsiyyə etdiyi kimi Nizami də hər şeydə olduğu kimi, yeməkdə də orta həddi gözləməyi mühüm sayır. Tədqiqatçı fikrini təsdiqləyərək, “Xosrov və Şirin”dən gətirdiyi bir nümunəni irəli sürür. Belə ki, “səfər zamanı susuz qalan iki şəxs bir bulaq başına çatırlar. Onlardan biri sudan çox az içir ki, mənə ziyan verər. O birisi həddən artıq çox içir ki, tezliklə susamasın. Orta həddi gözləmədiklərindən hər ikisi ölürlər”. Reyhan, yağlı, şirin yeməkləri çox qəbul etməkdən çəkindirən həkim Nizami göz qaytarmaq, hicamə kimi xalq təbabəti ilə müalicə üsullarını da məqbul sayır.

Ə. Məmmədovanın monoqrafiyaya daxil etdiyi maraqlı məqalələrdən biri də “Xəmsə”də fonografik və fonetik hadisələr” adlanır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, tədqiqatçı hər şeydən əvvəl fars dilinin gözəl bilicisi olan dilçi mütəxəssisdir və bu dili yorulmadan tədris edir. O pedaqoji fəaliyyətində yalnız hazır materialları aiditoriyaya çatdırmayı. Daim axtarışda, bu dilin dərin qatlarına varmaqdadır. Bu onun tədqiqatlarında da açıq-aydın görünməkdədir. Bu baxımdan Nizami Gəncəvi məsnəvilərinin üslubu Azərbaycan üslubiyyatını əks etdirdiyi kimi, o dövrün şeir dili olan fars dilində yazıldığından tədqiqatçı böyük zəhmət və enerji sərf edərək şairin yaradıcılığında bir çox qrammatik məqamları da üzə çıxarmışdır. Müəllif məqalədə Nizami məsnəvilərində tez-tez rast gəlinən assimilyasiya, dissimilyasiya, proteza, metateza, eliziya kimi fonetik hadisələrin elmi və detallarla olmaqla uzun-uzadı təhlilini verir. Nəticədə fars dilinin əsas fonetik qanunu olan “Fonetik məhdudiyyət qanunu” və ondan törəyən fonetik hadisələrin nümunələrinin hər birini ilk dəfə olaraq Nizami “Xəmsə”sinin beytləri daxilində verir.

Yaşının bu gözəl çağında Əsmədxanım müəlliməyə can sağlığı, yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzularırıq.

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİ QORUYAN AZƏRBAYCAN QADINI

Binnətova Almaz

AMEA-nın N. Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Bu gün 85 illik yubileyini qeyd etdiyimiz Əsmətxanım Məmmədova ömrünü elmə, cəmiyyətə və insanlığa xidmətə həsr etmiş nadir şəxsiyyətlərdəndir. Onun həyat yolu bir daha sübut edir ki, əsl böyüklük yalnız qazanılmış nailiyyətlərlə deyil, həm də insanlara göstərilən diqqət, mənəvi dayaq və cəmiyyətə verilən töhfələrlə ölçülür.

Əsmətxanım Məmmədova milli dəyərlərin qorunmasını cəmiyyətin gələcəyi ilə sıx bağlı məsələ hesab etmişdir. Onun *“Milli dəyərlərini itirən xalq gələcəyini də itirə bilər. Ona görə də biz yalnız bu günü deyil, gələcək nəsilləri də düşünməliyik”* fikri bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu mövqe onun yalnız alim və ictimai xadim deyil, həm də milli düşüncə daşıyıcısı olduğunu göstərir.

Məhz bu kontekstdə Əsmətxanım Məmmədovanın həyat yolu müasir dövrdə Şərq qadınının uğurlu, ziyalı və ictimai məsuliyyətli obrazını təcəssüm etdirir. O, qadının cəmiyyətdəki rolu barədə söylədiyi fikirlərlə də diqqəti cəlb edir: *“Qadın yalnız ailənin deyil, cəmiyyətin də dayəğıdır. Onun savadlı və güclü olması bütöv bir nəslin formalaşmasına təsir edir.”* Bu yanaşma qadının maarifçi missiyasını ailə çərçivəsindən çıxararaq daha geniş ictimai məkanla əlaqələndirir.

Ə.Məmmədovanın həyatında və çoxcəhətli fəaliyyətində humanist dəyərlər və xeyirxahlıq duyğusu aparıcı yer tutur. O, yalnız elmi və ictimai fəaliyyəti ilə deyil, həmçinin prezidenti olduğu “Kamillik” Xeyriyyəçi Qadınlar Cəmiyyəti çərçivəsində həyata keçirdiyi xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə də tanınır. Ehtiyacı olan insanlara yardım göstərmək, sosialyönlü təşəbbüslərdə iştirak etmək və ictimai dəstəyə ehtiyac duyan təbəqələrə həssas yanaşmaq onun həyat prinsipinin mühüm tərkib hissəsidir. Bu keyfiyyət onun şəxsiyyətində alim məsuliyyəti ilə insanpərvərlik duyğusunun vəhdət təşkil etdiyini bir daha nümayiş etdirir.

Ə.Məmmədova müəllim kimi saysız-hesabsız gəncin həyatında istiqamətverici rol oynamış, onlara yalnız peşə bilikləri deyil, həm də həyat dərsi vermişdir. Onun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri istedadlı, lakin mənəvi və sosial qayğıya ehtiyacı olan tələbələrini illər boyu unutmaması, onlarla əlaqəsini kəsməməsidir. Bu baxımdan müəllifin şahidi olduğu bir hadisə onun şəxsiyyətinin dərinliyini aydın şəkildə üzə çıxarır.

Ötən yay baş vermiş bir səfər Əsmətxanım Məmmədovanın çoxşaxəli insani keyfiyyətlərini daha parlaq şəkildə nümayiş etdirdi. O, Bakıdan təxminən 200 kilometr uzaqda yerləşən bir rayona tələbələrindən birinin sosial vəziyyəti

ilə yerində maraqlanmaq və onun çətin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına dəstək vermək məqsədilə yollanmışdı. Rayon rəhbəri ilə görüşmək üçün uzun müddət, təxminən altı saat gözləməli olmuş, lakin nəticədə tələbənin üzləşdiyi problemlərin həlli istiqamətində real addımların atılmasına nail olunmuşdu. Əsmətxanım Məmmədova yaşadığı ömür ərzində zəngin elmi və mənəvi irs formalaşdırmışdır. Bu irs yalnız çap olunmuş əsərlərlə, elmi məqalələrlə və tərcümələrlə məhdudlaşmır; o, həm də mənəvi dəyərlər, vətəndaşlıq nümunəsi, müəllim nüfuzu və humanist davranış mədəniyyəti ilə ölçülür. Onun gənclərə ünvanladığı *“Gənclər yalnız bilikli deyil, həm də vicdanlı və məsuliyyətli olmalıdır. Cəmiyyətin gələcəyi onların əlindədir”* fikri bu irsin gələcək nəsillərə yönəlmiş ideya mahiyyətini aydın ifadə edir.

NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏSƏRLƏRİNİN LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVANIN TƏDQİQLƏRİNDƏ

Allahverdiyeva Zəhra

AMEA-nın N. Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Nizami Gəncəvi “Xəmsə” sinə daxil olan poemaların və şairin lirikasının lingvistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi kimi mürəkkəb bir problemin həlli əsrlərlə Azərbaycan, eləcə də Avropa, fars, rus şərqşünaslığını daim düşündürən bir məsələ olsa da, XX əsrin ikinci yarısına qədər bu işə girişməyə kimsə cürət etməmişdir. Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi Əsmətxanım Məmmədova bu ağır işi öz öhdəsinə götürərək, Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin lingvistik xüsusiyyətləri üzərində uzun illər boyu tədqiqatlar aparan ustad tədqiqatçıdır. Alimin apardığı elmi araşdırmalar dünya nizamişünaslığı miqyasında ilk və yeganə fundamental iş olmaqla, son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Öncə onu qeyd etmək vacibdir ki, XIV əsrdən başlayaraq Hindistan, İran, Türkiyə, Pakistan, Rusiya, Azərbaycan və başqa ölkələrdə Nizami Gəncəvi əsərlərinə şərhlər yazan müəlliflərin əksəriyyəti öz dövrlərinin dilçi-alimləri olsalar da, şərh və lüğətlərdə yalnız Nizami leksikasının semantik məzmununu öyrənməyə, xüsusən Quran ayələrindən alınma iqtibas, yaxud təlmihləri izah etməyə, poetik məna və fiqurları açıqlamağa, yaxud həmin misraların sonrakı poeziyada təsirini öyrənməyə daha çox üstünlük vermişlər. Ümumiyyətlə, ərəb dilçiliyinə nisbətən xeyli sonralar yaranan fars lingvistikası elmində şərhçilik, lüğətçilik və poetika sənətinin öyrənilməsinə daha çox diqqət verildiyi üçün Nizami Gəncəvi əsərləri üzərində fonoloji, morfoloji, sintaktik təhlillər; şairin zəngin dil xəzinəsinin qrammatik quruluşu və yazı semantikasi üzərində lingvistik araşdırmalar

aparılmamışdır. Məsələn, XIV əsrdə Nizami Gəncəvi beytlərinin məşhur şərhçilərindən Məhəmməd bin Qivami bin Rüstəm əl-Bəlxinin “Bəhr əl-fəzayel fi mənafe’ül-əfazel” (Fazillər dənizinin fəzilətlərinin faydası) lüğətində Nizaminin: “Gəmze-ye nəsrin nə ze bad-e səba, Əz əsər-e lotf-e to şod tutiya” - Nəsrin gülünün qənzəsi badi-səbadan deyil, Sənin lütfünün təsirindən tutiyaya çevrilir - beytinin poetik və fəlsəfi mənasını şərh edir, həmçinin bu beytdən bəhrələnərək, Əmir Xosrov Dəhləvinin də: “Nəsrin gülü, bəlkə də badi-səbadan deyil, sənin lütfündən açılmışdır” məzmunlu bir beyt yazdığını söyləyir və bununla da beytin şərhini bitir.

XIX əsrdən üzübəri dünya və Azərbaycan şərqşünaslığı miqyasında Nizami Gəncəvinin lirikası və poemalarının nəşri, tərcümə və tədqiqi zamanı izahlar və açıqlamalar - söz və ifadələrin lüğəvi mənalara və beytlərin şərhə, leksik-poetik və onomastik-üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi sahəsində əməyi olan çoxlu sayda müəlliflər vardır. Bununla belə, Nizami Gəncəvi əsərlərinin dil xüsusiyyətləri indiyədək yalnız poetika sənətinin predmeti olaraq tədqiqata cəlb olunmuşdur və tam məsuliyyətlə demək olar ki, dünya şərqşünaslığının tarixində Nizami Gəncəvi əsərlərinin linqvistik özəllikləri öyrənilməmişdir. Son dövrlərdə mərhum şərqşünas alim Mənzərə Məmmədovanın “Nizami dilinin leksik üslubu: “İskəndərnamə” əsəri üzrə” ikicildlik izahlı lüğət səciyyəli əsəri istisna olmaqla, demək olar ki, bu sahədə mühüm bir boşluq var idi. İndiyədək Nizami Gəncəvinin zəngin dil xəzinəsinin fonetikasi, qrammatikasi və yazı semantikasi üzərində linqvistik araşdırmalar aparılmamışdır. Halbuki orta əsrlərdə təzkirə müəlliflərinin bir çoxu klassik Azərbaycan üslubunun fərqləndiyini və bu tərzin novatorluğunu qeyd etmişlər. Təsədüfi deyildir ki, Əmin Əhməd Rəzi “Həft iqlim” təzkirəsində: “Xaqani – söz ixtiraçısıdır və onun kəlam tərzü xüsusiyyətdir. Ondan öncə nəsihət metodunu (didaktik janrı – Z.A.) belə səviyyəyə çatdıran olmamış və belə sənət əsərləri yaradan olmamışdır”, – söyləyəndən sonra haqqında bu beytləri yazmışdır:

بسیار سخن بدین حلاوت

گفتند و ندارد این طراوت

هر بیتی از و چو رشته دُر

از عیب تھی و از هنر پُر

(امین احمد رازی، تعلیقات و حواشی سید محمد رضا طاهری “حسرت”، جلد سوم، سروش،

تهران، 1378، ص. 1447)

Bu şirinlikdə çoxlu sözlər

Demişlər və bu tərəvətdə olmamışdır.

Onun hər bir beyti dürr düzümü kimi –

Eybsiz və hünərlə (sənətlə) doludur.

Azərbaycan ədəbi məktəbinin rol və əhəmiyyətinin adekvat izah olunması, bu məktəbin əsas funksional xüsusiyyətlərinin ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığı fonunda araşdırılması vacib şərtlərdən biridir. Hələ keçən əsrdə Y.E.Bertels VII əsrdən başlayaraq ərəbdilli şairlər daxil olmaqla, XI -XII əsrlərdə Qafqazda, Yaxın və Orta Şərq regionunda mühüm təsir gücünə malik olmuş Azərbaycan ədəbi məktəbinə xas şairlərin, o cümlədən Qətran Təbrizi, Əbül-Əla Gəncəvi, İzzəddin Şirvani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi və başqa şairlərin fəaliyyəti üzərində iş aparmış və öz elmi nəticələrini beş tezis əsasında qruplaşdırmış və Azərbaycan şairlərinin poeziyasının əsas xarakterik cəhətlərini – onların üslub ümumiliyini müəyyənləşdirmişdir (Бертельс Е. Низами и Фузуди. Москва, с.19-25). Bu baxımdan, görkəmli şərqşünas alim Əsmət xanım Bəyəhməd qızı Məmmədovanın “Nizami Gəncəvi yaradıcılığı üzrə filoloji tədqiqlər” adlı monoqrafiyası dünya elmi miqyasında aparılan ilk fundamental tədqiqat işidir. Alimin uzun illər çəkdiyi zəhmət bəhrəsi olan bu əsərdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan poeziya məktəbinin dil özəllikləri, fərqli cəhətləri, Nizami Gəncəvinin poeziya dilinin nəzəri aspektləri – dilin fonologiyası, sözün fonetik tərkibi, Nizami dilinə xas diqraflar (iki samitin birləşməsi), omoqraflar (yazılışı eyni, lakin vurğu ilə fərqlənən sözlər), omofonlar (tələffüzü eyni, lakin yazılış və mənaları fərqli olan sözlər), tabeli mürəkkəb cümlələrin, xüsusən şərt budaq və qarşılıqlı-güzəşt budaq cümlələrinin şairin dilində Azərbaycan türkcəsinin strukturuna uyğunlaşdırılması elmi şəkildə təhlil olunur və XII əsrin tarixi-mədəni şəraitində farsdilli poeziyada Azərbaycan üslubunu zirvəyə qaldıran Nizami dühasının böyüklüyü göstərilir. Alimin öz tədqiqatında Azərbaycan poeziya məktəbi üslubunun fərqli cəhətlərini qabartması təsadüfi deyildir. Çünki müasir şərqşünaslıq elmində bu məsələnin öyrənilməsində bəzi boşluqlar hələ də qalmaqdadır. Belə ki, bəzi alimlər tərəfindən ədəbi təsir problemləri ilə poetik üslub, səbk məsələləri qarışdırılır. Bəzən Nizaminin poetik irsinin özəllikləri həmin dövrdə öz təsdiqini tapmış ədəbi məktəblərlə əlaqəli şəkildə deyil, ayrı-ayrı fərdi üslublu şairlərin davamçısı fonunda öyrənilir və şairin yaradıcılığının Azərbaycan səbkindən ayrı salınması kimi yanlış mövqeyə yol açır. Məsələn, təəssüf ki, indiyədək “ədəbi təsir” və “tərz, üslub” problemlərinin fərqlərini çözməyən araşdırmaçılar vardır. Bu baxımdan, Əsmət xanım ustadın araşdırmaları yanlış mövqedə olanlara bir tutarlı cavabdır.

Əsmət xanım Məmmədovanın “Xəmsə” məsnəviləri üzrə fonetik-qrafik hadisələrin öyrənilməsi nizamişünaslığın mətnşünaslıq sahəsinin inkişafına yeni bir töhfədir. Burada alim indiyədək dilçilik sahəsində tam izah edilməmiş dil hadisələrini doğuran səs dəyişikliklərini tədqiq edir. Fars dilində diqrafların tə-

ləffüzü zamanı fonetik səs dəyişiklərinin baş verməsi və bu hadisənin Nizami yaradıcılığında özünəməxsus şəkildə əks olunmasının öyrənilməsi müəyyən zaman kəsiyində ərəb-fars tələffüzlərinə məruz qalan türk sözlərinin, o cümlədən coğrafi-tarixi məkanlarımızın adlarının düzgün müəyyənləşdirilməsində dəqiq elmi izahlara yollar açır. Əsmətxanım Məmmədova tərəfindən Nizami "Xəmsə" sində diqrafların ikili oxunuşu hadisəsinin elmi izahı şəxsən mənə bir araşdırıcı olaraq bir çox mühüm məsələlərin həllində əminliklə fikir söyləməyə yardımçı oldu. Məsələn, məlumdur ki, orta əsrlərdə tarixi və ədəbi mənbələrimizdə yer alan "Ərmən" sözü türk toponimidir və bu sözün ilkin qədim variantları "Ağvan-Alban" formasında mövcud olmuşdur. Zaman-zaman ərəb-fars tələffüzlərinə məruz qalaraq yazılışda türk mənşəli "Ağvan-Alban" sözlərindəki qoşa samitlərin – g̃v, lb-diqraflarının sonrakı dövrlərdə dəyişikliyə uğrayaraq, -rm-diqrafi formasına salınması ilə əlaqədar, bu toponim "Ərmən" formasını almışdır. Qeyd etməliyəm ki, vaxtilə məşhur şərqşünas - tarixçi alim Səid Nəfisi də "Azərbaycanın Aran vilayətinin adının qədim Alban tayfasının adı ilə bağlı olduğunu" söyləmiş və bu adda olan qoşa samitlərin yazılışının dəyişikliyə uğradığını qeyd edərək yazmışdır: "Əvvəllər bu yerin adı "Albanu", daha sonra isə "Ərbanu" şəklində yazılmışdır. Amma Sasanilər bu adı Aran şəklində yazmışlar...Orbelian Stefannos "Sünik tarixi" kitabında bu kəlməni "Ərhan" şəklində vermişdir" (Səid Nəfisi, Divan-e qəsayid o ǧəzəliyyat-e Nezami Gəncəvi, Entəşarat-e Foruǧi, çap-e pəncəm, h.ş.1362, s. 34).

Əsmətxanım Məmmədova ilk dəfə olaraq fonetik məhdudiyyət, fonem dəyişikliyi qanununu Nizami Gəncəvi əsərlərinə tətbiq etməklə, "Xəmsə" də geniş yayılmış fonetik hadisələri izləməyə nail olmuşdur. Onun tədqiqatları göstərir ki, Nizami əsərlərində mövcud olan bir sıra fonetik dəyişmələr fars dilinə məxsus olan fonetik məhdudiyyət səbəbindən baş vermişdir. O, fars dilində fonetik məhdudiyyət qanunun mövcud olduğunu nəzərə alaraq, dildə assimilyasiya, eliziya, dissimilyasiya, proteza, metateza kimi çoxsaylı hadisələri araşdıran Əsmətxanım Məmmədovanın bu kitabında ilk dəfə olaraq Nizami Gəncəvinin əsərlərinin dil bazasında fonetik qısalmalar və fonem çevrilmələr geniş tədqiqata cəlb olunur. İsim, sifət, say, əvəzlilik, fellər, bağlayıcılar və dil strukturunun başqa komponentlərində təxfif - söz həcmnin dəyişməsi, tətvil – fonemlərin uzadılması və yaxud başqa fonemlə əvəz olunması, təǧyir - metateza – yer dəyişmə, fonetik həcmi dəyişmə də, mənası sabit qalan leksemlərin və sair fonetik hadisələrin öyrənilməsi nizamişünaslıqda həll olunmamış bir sıra problemlərin çözülməsinə imkanlar açır.

Müasir rəqəmsal resursların inkişafı dövründə orta əsr mənbələrinin, o cümlədən Nizami əsərlərinin elmi-tənqidi mətnlərinin dəqiq və dürüst tərtib

olunmasında şairin dil ehtiyatlarının geniş tədqiqinə mühüm ehtiyac vardır. Fars dilində Nizami modelinin müəyyənləşdirilməsi, onun yaradıcılığında həmçinin türk dilinə məxsus sintaqmatik (dildə söz birləşməsi qayda-qanunu) və paradiqmatik (sözlərin seçilməsi və qoşma formaları) özəlliklərinin üzə çıxarılması, Nizami əsərlərinin dilinin sadə izahlar sistemi deyil, bütöv bir türk-müsəlman mədəniyyətini əks etdirən dil sistemi olduğunun sübut olunması ustad tədqiqatçı Əsmətxanım Məmmədovanın araşdırmalarının əsas məziyyətlərindən biridir.

ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA: MÜASİR TƏHSİL VƏ ELMİ-METODOLOJİ YANAŞMALAR

Gözəlova Röya

Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidmətinin Akademiyası

Əsmətxanım Məmmədova Azərbaycan elmi düşüncəsində mühüm yer tutan tədqiqatçılardan biri kimi səciyyələndirilir. Onun elmi fəaliyyəti ədəbiyyatşünaslıq, mədəniyyətşünaslıq və pedaqoji nəzəriyyələrin kəsişməsində formalaşmışdır. Bu çoxşaxəli yanaşma alimin elmi dünyagörüşünün genişliyini və müxtəlif sahələr arasında əlaqələri dərinədən dərk etdiyini göstərir. Tədqiqatları nəzəri konsepsiyalarla praktik tətbiq mexanizmlərini uzlaşdıraraq müasir elmi metodologiyanın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Eyni zamanda, beynəlxalq akademik platformalarda dərc olunmuş işləri onun elmi nüfuzunun göstəricisi kimi çıxış edir və onun tədqiqatlarının yalnız milli deyil, global səviyyədə də aktuallığını təsdiqləyir.

Məmmədovanın pedaqoji istiqamətdə fəaliyyəti müasir təhsil modellərinin formalaşmasına mühüm töhfələr vermişdir. Onun hazırladığı metodik vəsaitlər və dərs materialları təkcə nəzəri biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, həm də tələbələrdə tənqidi və analitik düşünmə bacarıqlarının inkişafını stimullaşdırır. Bu vəsaitlərdə müasir tədris texnologiyalarının tətbiqi, interaktiv metodların istifadəsi və tələbəyönümlü yanaşma əsas yer tutur. Bu baxımdan, onun fəaliyyəti nəzəri biliklərin praktik müstəvidə reallaşdırılması ilə xarakterizə olunur və təhsil prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Alimin metodoloji baxışları interdisiplinar yanaşmaya əsaslanır. O, müxtəlif humanitar sahələri integrasiya edərək kompleks tədqiqat modeli formalaşdırmışdır. Bu model müxtəlif elmi istiqamətlərin qarşılıqlı təsirini nəzərə almağa və daha obyektiv nəticələr əldə etməyə imkan verir. "Azərbaycan qadın yazıçılarının mədəni identitet analizi" mövzusunda apardığı araşdırma bu ya-

naşmanın konseptual nümunəsi hesab oluna bilər. Bu çərçivədə müqayisəli və analitik metodların tətbiqi tədqiqat nəticələrinin elmi əsaslılığını artırır, həmçinin milli ədəbiyyatın daha geniş kontekstdə öyrənilməsinə şərait yaradır.

Məmmədovanın elmi irsi yalnız milli kontekstlə məhdudlaşmır, həm də beynəlxalq elmi mühitdə aktual olaraq qalır. Onun qadın ədəbiyyatının tarixi və mədəni aspektlərinə dair tədqiqatları müxtəlif akademik mənbələrdə geniş şəkildə istifadə olunur və bu sahədə aparılan araşdırmalar üçün mühüm nəzəri baza rolunu oynayır. Bununla yanaşı, rəqəmsal texnologiyaların elmi araşdırmalara inteqrasiyası onun yanaşmalarına müasir xarakter qazandırır. Elektron resurslardan, rəqəmsal arxivlərdən və verilənlər bazalarından istifadə tədqiqatların həm əhatə dairəsini genişləndirir, həm də onların dəqiqliyini artırır.

Alim həmçinin elmi-praktik layihələrdə fəal iştirak etmiş, bu çərçivədə gənc tədqiqatçıların hazırlanmasına və mədəni irsin təbliğinə mühüm töhfələr vermişdir. Onun rəhbərlik etdiyi və iştirak etdiyi layihələr yalnız akademik nəticələrlə məhdudlaşmır, eyni zamanda cəmiyyət üçün faydalı sosial və mədəni təşəbbüsləri də əhatə edir. Bu fəaliyyət elmi biliklərin cəmiyyətə transferi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır və elmin praktik faydasını ön plana çıxarır.

Nəticə etibarilə, Əsməd xanım Məmmədovanın elmi fəaliyyəti müasir Azərbaycan elminin inkişaf dinamikasında mühüm yer tutur. Onun interdisiplinar yanaşması, metodoloji yenilikləri və praktik yönümlü fəaliyyəti gələcək tədqiqat istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Alimin irsi həm nəzəri, həm də praktik baxımdan dəyərli olmaqla, gələcək nəsillə tədqiqatçılar üçün mühüm elmi istiqamətlər müəyyən edir və onların inkişafına stimül verir.

ŞƏRQDƏ MODERNİZMİN VƏ QADIN: ƏNƏNƏ VƏ YENİLİK ARASINDA

Şəfiyeva Əfşan

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Müasir dövrdə modernləşmə nəzəriyyəsi modernləşmənin ilkin şərtlərinin və əsas amillərinin yeniləşən dünyanın ayrı-ayrı hissələrində müxtəlif çəkiyə və rola malik olduğunu göstərir; belə ki, bu nəzəriyyə Qərbi cəmiyyətinin müasir cəmiyyətə çevrilməsinin aparıcı amillərini müəyyən bir yöndə, Şərq cəmiyyətinin ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə keçidini isə fərqli yöndə izah edir. İstənilən halda modernləşmə ictimai həyatın bütün sahələrində baş vermiş və baş verməkdə olan əsaslı dəyişiklikləri, ənənəvi

cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə doğru inkişafı nəzərdə tutur.

Mövcud ictimai quruluşun əsas daşıyıcısı olan qadın həm də "ailə"ni formalaşdıran aparıcı qüvvədir. O təkcə mədəni irsə təsir edən başlıca amil deyil, həm də mədəni irsə keçidin açarındır. Qadın tarixin bütün mərhələlərində cəmiyyətdə bioloji varlıq olmaq sərhədini aşaraq, ictimai status qazanıb, sosial varlıq kimi tərəqqiyə gedən yolda töhfələr verib. Bu səbəbdən qadın şəxsiyyətindəki dəyişikliklər onların təkcə həyatlarına deyil, bütün cəmiyyətə mənfi və ya müsbət şəkildə təsir edə bilər.

Digər mədəniyyətlərin müsbət tərəflərini mənimsəyərək cəmiyyətə layiqli, milli-mənəvi ruhlu, demokratik düşüncəli, müasir təfəkkürlü vətəndaş yetişdirmək üçün ilk növbədə qadınlara dəyər verilməlidir. Qadının hüquq və vəzifələrinin harmoniyası onun cəmiyyətdə yerini və rolunu təyin edir; mövqeyinin və rolunun inkişafı isə ümumən, müasir cəmiyyətin inkişafını səciyyələndirir. Müasirləşmənin Şərq cəmiyyətinə və onun aparıcı qüvvəsi olan qadınlara təsirini təkcə Qərbi təqlid etməklə deyil, milli dəyərləri, keçmişi, ənənə və yeniliyi bir arada birləşdirərək inkişaf etdirmək daha töhfəverici ola bilər.

II BÖLMƏ. DİLÇİLİK

QURAN DİLİNİN YENİLİYİ İLƏ BAĞLI FƏRQLİ GÖRÜŞLƏR

Məmmədov Nəsrulla

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Sami xalqları arasında bəlağət və fəsaahəti, söz sənəti sahəsində özünəməxsus dəst-xətti ilə seçilən ərəblər, onlardan bir şəxsin qəflətən özünün peyğəmbərliyini bildirməsi, o vaxta qədər öyrəşdikləri danışq tərzı və nitq üsulu xaricində, qeyri-adi bir üslubda fikirlər ifadə edib onların Allahdan vəhy olunduğunu iddia etməsilə çaşqın bir duruma düşmüş, ilahi kəlamın mənə və mahiyyəti qarşısında heyranlıqlarını gizlədə bilməmişlər. Qurani-Kərimin dəvət üsulu və ifadə tərzinin təsiri altına düşmüş ərəblərin ən bəlağətli söz sahibləri belə, məsələnin mahiyyətini anlamaqda çətinlik çəkir, nə edəcəklərini, hansı mövqedə duracaqlarını bilmirdilər. Onlar indiyə qədər yaratdıqları dil, bəlağət və təsvir vasitələri sisteminin (hətta şifahi şəkildə yayılmış olsa belə) qaydalarına tabe olmayan bu ayələr toplusunun bir möcüzə olduğunu anlamaq istəmir və ya onun bəşəri düşüncə tərzinin məhsulu olmadığını etiraf etməkdən çəkinirdilər.

Məhz belə bir yanaşma tərzı sayəsində Quranın ərəb ədəbi dili daxilində yeni bir dil üzrə nazil edilməsi faktı uzun illər filoloqlar tərəfindən qəbul edilməmiş, onlar yeni bir təhlil və analizə ehtiyacı olan ilahi mətnin söz, tərkib və ibarələrini ənənəvi ərəb dili qaydaları və prinsiplərinə tabe etməyə çalışmışlar.

Dilçilərin belə bir mövqə tutmalarına səbəb olan amillərdən biri də onların Allah kəlamında mövcud ayələrin (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) yer alması olmuşdur. Onlar Qurani-Kərimin özündə də onun açıq-aşkar ərəb dilində nazil edildiyinin təkid olunduğunu əsas götürərək bu məsələdə dərinə getməyin lazımsız olduğu qənaətinə gəlmişlər.

Daha sonrakı dövrlərdə ərəb dilçilərinin Quranın yeni bir dil əsasında nazil edildiyini inkar etmələrinə səbəb olan dəlillərdən biri də onların ərəb dilçilik elmini formalaşdırdıqları zaman səhra ərəblərinin söz və ifadələrinin daha təmiz olub başqa qəbilələrin sözləri ilə qarışmadığı üçün onlara əsaslanmaları olmuşdur. Həmin dilçilər bu məsələdə bir şeyi unudurdular ki, həmin ərəb qəbilələrinin dilləri artıq uzun müddət Quranın təsirinə məruz qalmış, söz və ifadələri ilahi mətnin təbir üsulundan təsirlənmişdir.

Məşhur ərəb dilçisi Əhməd Məkki Əl-Ənsəri ərəb qrammatiklərinin “tədvin” hərəkəti zamanı müəyyən məsələlərdə bir qədər yanlışlıqlara yol verdiklərindən bəhs edərək yazır: “Ərəb dilçiləri tədvin dövründə dil qaydalarını təsbit etdikləri zaman səhrada məskunlaşmış bədəvi ərəblərdən onların işinə fayda

verəcək hər hansı bir söz və ifadə eşitdikdə çox sevinir, bəzi hallarda da onların tətbiqi zamanı müəyyən xətalara yol verirdilər”.

Əhməd Məkki Qurani-Kərimin ərəb dilində nazil edilməsinə baxmayaraq, onun tamamilə yeni əsaslar üzrə endiyini qeyd etmiş, bu nəzəriyyəyə və ümumiyyətlə Quran dilinin unikallığına qarşı çıxan ərəb filoloqları və Avropa şərqşünaslarına cavab məqsədilə özünün “Əl-Difa an Əl-Quran dıdda Əl-Nəhviyyin və Əl-Mustəşriqın” adlı çox maraqlı və dəyərli bir əsəri qələmə almışdır. Müəllif adı çəkilmiş əsərində onların Qurani-Kərimin dili və üslubu barədə fikirlərini ciddi elmi dəlillərlə tənqid etmiş və obyektivlikdən uzaq olduğunu sübut etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Orta əsrlərin bir çox məşhur alimləri, o cümlədən Ziya Əl-Din İbn Əl-Əsir də Quranın mənə və mahiyyətini dərinlən anlamayan, onun batini mənalarına nüfuz edə bilmədikləri üçün yalnız zahiri tərəfləri əsasında müəyyən fikirlər söyləməklə kifayətlənmiş müəllifləri qınamış və bütün deyilənlərə cavab məqsədilə “Əl-Məsəlu Əl-Səiru fi Ədəbi Əl-Kətib və Əl-Şəir” adlı əsərini qələmə almışdır.

Qurani-Kərimin dilini və üslubunu təhlil edərkən ilk növbədə bu ilahi mətnədə mövcud olan “yeni sözlər” məsələsinə diqqət yetirməyin labüd və faydalı olduğunu qeyd etməliyik.

Qurani-Kərimdə yeni sözlərin mövcudluğu və onların müəyyənləşdirilməsi məsələsi ərəb filologiyası baxımından çox ciddi bir problem olub, müəyyən qayda və şərtlərin tətbiq olunmasını gündəmə gətirmişdir. Quran dilinin ərəb ədəbi dili ilə müqayisəli təhlili həmin qayda və şərtlərin üç bölgü üzrə tətbiq edilməsinin labüdlüyünü ortaya qoyur:

1-Söz əvvəllər mövcud olmuş, lakin Qurani-Kərim həmin kəlməni xüsusi şəkildə işlətməklə ona yeni bir mənə bəxş etmişdir.

2-Söz əvvəllər mövcud olmamış, lakin Qurani-Kərim onun dildə istifadə olunan kök hərflərinə əsaslanaraq, ona əslindən fərqlənən yeni bir mənə vermişdir.

3-Nə söz, nə də onun kökü mövcud olmuş, Qurani-Kərim yeni kökə əsaslanan yeni mənəli söz meydana gətirmişdir.

Yuxarıda sadaladığımız üç əsas üzrə Qurani-Kərimdə işlənmiş yeni sözlərin müəyyənləşdirilməsi həyata keçirilsə də, onlar bir qrup ərəb alimlərini Quran dilinin yeni bir dil olmasına və ərəb ədəbi dilindən bu baxımdan fərqlənməsinə inandırmaq üçün kifayət etmir, onlar daha tutarlı dəlillər tələb etməklə axtarıqlarını davam etdirirlər. Bu məsələdə əsas məqamlardan biri Qurani-Kərimin sözlərə yeni – üslubi mənalar bəxş etməsi, mətn daxilində onların mənə yükünün artırılması və daşıdıqları mənalarə yeni çalarlar qatmasıdır. Quran mətni konstruksiya, tərkib və ibarələrin istifadəsi baxımından yeni, qeyri-adi

bir metoda üstünlük verdiyi kimi, sözlərin işlədilməsində də fərqli bir mövqe nümayiş etdirir.

Məlum olduğu kimi Qurani-Kərimdə istifadə olunan bütün konstruksiya, tərkib və ibarələr və ya onların əksəriyyəti yeni olmadığı kimi, ilahi mətnin eh-tiva etdiyi sözlərin də hamısı cahiliyyət ərəblərinə məlum olmayan yeni kəlmə-lər deyildi. Bununla belə, Allah kəlamında yeni sözlərin istifadəsinin isbat edil-məsi məqsədilə onların araşdırılması və müəyyənləşdirilməsi Quranşünaslığın qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri kimi diqqətimizi cəlb edir.

Qurani-Kərimdə işlənmiş sözlərin həm ləfz, həm də məna baxımından ye-niliyi onun vəhyin nüzulundan əvvəl hər hansı bir ərəb tərəfindən istifadə olun-maması və ya ərəblərin həmin sözlə tanış olmamaları ilə bağlı ola bilər. Bundan əlavə, həmin sözün yeniliyi onun həm kök və həm də iştiaq baxımından yeni olması və ya fars, yunan, həbəş, nəbatı, siryani, ibri və qibtı kimi digər dillərdən ərəb dilinə keçərək orada vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərin mövcudluğu ilə bağlı olmasındadır (الصراط، سبحانك، أب، قسورة، سجن، برزخ).

Digər bir tərəfdən, həmin sözlərin yeniliyi onların ərəblərin əvvəllər bil-dikləri köklər əsasında yeni yaranmış kəlmələr olmaları ilə bağlı ola bilər ki, on-ların sayı Qurani-Kərimdə daha çoxdur (ملكو، طاغوت، الجاهلي، صلوات، هادوا، مق-). (امع، الفرقان، الرقيم، مرقوم، المجراب).

Bundan başqa, Qurani-Kərimdə işlənmiş müəyyən sözlərin yeniliyi onla-rın ləfzi deyil, məna baxımından yeniliyi ilə əlaqədardır, Belə ki, orada mövcud olan bir qrup sözlər əvvəllər ərəblərə tanış olsa da, onlar Quran mətni daxilidə yeni mənalar kəsb etmiş, ərəblərin bilmədikləri xüsusiyyətləri daşımışlar (سلطا-ن، مريض، تولي، أسلم، الدنيا، الصالحات، الشاهدين، الشاهداء).

Bəzi hallarda sözlər yenilik və orijinallıq sərhədlərini də aşaraq gündəlik həyatın axarı ilə daha zəngin və geniş mənalar kəsb etmək imkanı əldə edir. Yeni yaranmış sözlərin mökəmlənmə, yayılma və geniş istifadə mərhələsi adlandırıl-an həmin dönmədə sözlər həm təklikdə, həm də digər sözlərlə müəyyən tərkiblərdə iştirak etməklə öz həcmindən daha böyük və əzəmətli mənalar kəsb edir (المؤمن، الكافر، الذئير، المَساجِد، الساعة، الأجر، التقوى).

Qurani-Kərim bir çox hallarda ərəblərə məlum olub müəyyən məhdud mənalarda işlənən sözlərə yeni məcazi mənalar verməklə onların bəlağət im-kanlarını qeyri-adi şəkildə artırır və beləliklə də, söz əhlinin qarşısında geniş məna qapılarını açmağa nail olur. İlahi mətnə işlənən həmin sözlər o qədər ecazkar və geniş mənalar kəsb edir ki, zaman keçdikcə onların ilkin mənaları kölgədə qalır və adama elə gəlir ki, bu sözlər ilkin yaranma dövründən Quran-dakı mənalarda işlənmişdir. Belə söz yaradıcılığı digər dillərin də lüğət fondunu zənginləşdirməyə xidmət edir, məhz onun sayəsində bir çox dillər çiçəklənərək ecazkar ifadə vasitələrinə sahib olur, şair və ədiblərin yaradıcılıq nümunələri daha parlaq və daha füsunkar mahiyyət kəsb edir.

YAPON DİLİ FEİLLƏRİNİN MORFOLOJİ STRUKTURUNUN ALTAYŞÜNASLIQ KONTEKSTİNDƏ TƏHLİLİ: AQLÜTİNASIYA VƏ FLEKSIYA

Cəlilbəyli Oqtay

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Tədqidat işində müasir yapon dilinin feil sistemi Altayşünaslıq nəzəriyyəsi çərçivəsində tədqiq olunur. Tədqiqatın əsas məqsədi yapon dili feillərinin morfoloji quruluşca tam flektiv deyil, məhz aqlütinativ (iltisqi) xüsusiyyətlərə malik olduğunu dil faktları ilə əsaslandırmaqdır. İşdə Hind-Avropa dillərinə xas olan daxili fleksiya hadisəsi ilə yapon dilindəki morfonoloji dəyişikliklər arasındakı fundamental fərqlər araşdırılır. Müqayisəli-tarixi metoddan istifadə edilərək, feil köklərinə qoşulan şəkilçilərin (suffikslərin) riyazi ardıcılığı, kök və şəkilçi sərhədlərinin şəffaflığı Azərbaycan dili ilə paralellər əsasında təhlil edilir. Tədqiqat nəticəsində sübut olunur ki, yapon dilində feilin zaman, növ və inkar formalarının yaranması daxili bükülmə (fleksiya) deyil, kökə müstəqil morfemlərin "yapışması" prinsipinə söykənir ki, bu da onu Altay dilləri ailəsinin tipoloji modelinə daxil edən əsas amildir.

Müasir dilçilikdə dillərin geneoloji və tipoloji təsnifatı məsələsi hər zaman diskussiya obyektinə olmuşdur. Bu müstəvidə yapon dilinin yeri xüsusi maraq doğurur. Uzun müddət yapon dili "təcrid olunmuş dil" (language isolate) hesab edilsə də, XIX əsrin sonlarından etibarən formalaşmağa başlayan Altay nəzəriyyəsi (G.J. Ramstedt, E.D. Polivanov, N.A. Sıromyatnikov, S.A. Starostin və b.) bu dilin türk, monqol və tunqus-mancur dilləri ilə qohumluq əlaqələrini gündəmə gətirmişdir. Yapon dilinin Altay dilləri ilə qohumluğunu sübut edən ən mühüm amil məhz onun morfoloji arxitektonikasıdır. Aqlütinasiya (iltisqilik) prinsipi yapon dili feillərinin nüvəsini təşkil edir. Flektiv dillərdə (məsələn, Hind-Avropa dilləri) feil kökü qrammatik məna dəyişdikcə daxili transformasiyaya uğradığı halda, yapon və digər Altay dillərində kök invariant (dəyişməz) qalır. Bu məqalədə yapon dili feillərinin flektiv xüsusiyyətlərdən uzaq olması, feil morfemlərinin bir-birinə mexaniki, lakin məntiqi ardıcılıqla qoşulması faktları Azərbaycan dili ilə tipoloji paralellər əsasında tədqiqata cəlb olunur. Tədqiqatın aktuallığı yapon dilinin daxili quruluşundakı "flektivəbənzər" fonetik dəyişmələrin əslində aqlütinativ proseslərin nəticəsi olduğunu sübut etmək zərurətindən irəli gəlir.

Aqlütinativ quruluşun mexanizmi: Flektiv dildə (məsələn, rus və ya ərəb dillərində) bir şəkilçi eyni anda bir neçə qrammatik kateqoriyanı (cins, kəmiyyət, hal) ifadə etdiyi halda, yapon dilində hər morfem bir funksiya daşıyır.

Nümunəvi təhlil:

- **Kök:** 食べ- *Tabe* - (Yemək)
- **Tabə-ru:** 食べる (Məsdər // İndiki/Gələcək zaman)
- **Tabə-sase-ru:** 食べさせる (İcbari növ)
- **Tabə-sase-rare-ru:** 食べさせられる (İcbari-məchul növ)
- **Tabə-sase-rare-nakatta:** 食べさせられなかった (İcbari-məchul növün keçmiş zaman inkar)
- Bu zəncirvari quruluş Altay dillərinin (o cümlədən Azərbaycan dilinin) fundamental xüsusiyyətidir:

Yemək -> Yedirtmək -> Yedirtməmək -> Yedirtmədi.

Altayşünaslıq kontekstində müqayisə:

Məqalədə Azərbaycan dili ilə yapon dili arasındakı paralelləri göstərmək konfrans iştirakçıları üçün xüsusi maraq kəsb edəcək.cə

Xüsusiyyət	Yapon dili (Aqqlütinativ)	Azərbaycan dili (Aqqlütinativ)	Flektiv dillər (Müqayisə üçün)
Kökün vəziyyəti	Dəyişməz qalır	Dəyişməz qalır	Daxili dəyişiklik ola bilər (məs: <i>sing/sang</i>)
Şəkilçi sırası	Riyazi ardıcılıq	Riyazi ardıcılıq	Funksiyalar bir morfemdə birləşir
Vurğu/Melodiya	Sözün sonuna doğru artım	Sözün sonuna doğru artım	Dəyişkən və ya daxili

"Flektiv deyil" arqumentinin gücləndirilməsi: Bəzən yapon dilindəki bəzi fonetik dəyişikliklər (məsələn, *u* saitinin *i* səsini alması: *iku* -> *iki-masu*) fleksiya kimi səhv baş düşülə bilər. Lakin bu, daxili fleksiya (apofoniya) deyil, sadəcə **birləşdirici morfoloji hadisədir**. Şəkilçi qoşulan zaman kökün mənası zədalənmir və morfemlərin hər biri öz "suverenliyini" qoruyur.

Yapon dili feillərinin morfoloji təhlili və onların Altay dilləri sistemi ilə müqayisəsi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

- **Kökün sabitliyi:** Yapon dilində feil kökü (və ya əsası) bütün qrammatik əməliyyatlar boyu öz semantik və struktur bütövlüyünü qoruyub saxlayır. Bu, flektiv dillərdəki "daxili bükülmə" prinsipinin yapon dili üçün yad olduğunu göstərir.
- **Morfemlərin avtonomluğu:** Tədqiq olunan nümunələr (məsələn: *ka-ku*, *ka-ka-nai*, *ka-ka-seta*) sübut edir ki, hər bir şəkilçi yalnız bir qrammatik funksiyayı (inkar, zaman, növ) ifadə edir. Bu monosemantik xüsusiyyət aqqlütinativ quruluşun fundamental şərtidir.
- **Standart ardıcılıq:** Yapon dilində feillərin təsrifində şəkilçilərin düzülüş sı-

rası (Kök + Növ + İnkər + Zaman + Nəzakət forması) Azərbaycan dilindəki modellə (Kök + Növ + İnkər + Zaman + Şəxs) tam tipoloji uyğunluq təşkil edir.

- **Morfonoloji hadisələr:** Feil köklərində baş verən sait dəyişmələri (*u/i/a* keçidləri) fleksiya deyil, şəkilçinin kökə adaptasiyası və ya birləşdirici komponent funksiyası daşıyır.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, yapon dili feilləri öz mahiyyəti etibarilə xalis aqqlütinativ təbiətə malikdir. Bu morfoloji eynilik yapon dilinin Altay dil birliyinə daxil edilməsi üçün ən möhkəm linqvistik arqumentdir və gələcək etimoloji araşdırmalar üçün geniş perspektivlər açır.

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN FARSÇA “DİVAN”INDA SİNONİM SÖZLƏRİN SƏCİYYƏSİ

Məmmədzadə Cavanşir

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Fars dili sinonim sözlərlə zəngin bir dildir. Sinonimlər əsrlər uzununu fars dilinin lüğət tərkibində müxtəlif mənbələr əsasında təşəkkül tapmış, müxtəlif üsul və vasitələrlə dilə daxil olmuşdur. Sinonim sözlərin formalaşmasında və kəmiyyətə çoxalmasında fars dilinin lüğət fondu böyük rol oynamışdır. Fars dilinin lüğət fonduna məxsus olan yaxın mənalı leksik vahidlər sinonimlik münasibətlərinin yaranmasının özülünü təşkil etmiş, lüğət tərkibinin zənginləşməsində və semantik əlvanlığında mühüm yer tutmuşdur.

M.Şəhriyarın farsca “Divan”ında sinonimlər geniş işlənmə dairəsi, zənginliyi və əhatəli üslubi imkanları ilə xarakterizə olunur. Müxtəlif janrlı şeirlərdə konkretlik və yığcamlıq, obrazlılıq və ifadəlilik, təsir və effektivlik, mənanın aydın, tam və dolğun çatdırılması, surətlərin qabarıq və canlı səciyyələndirilməsi, real gerçəkliyə, hadisə və proseslərə, fərqli reaksiyalara münasibətin, qarışıq və müxtəlif mənşəli hiss və duyğuların əyani nümayişi və s. zərurətlərdən ötrü nəzərdə tutulan leksik vahidlə yanaşı sinonim sözlər işlədilmişdir. Aşağıdakı beytlərdəki فساد و فسق (fəsad), پر و بال (qanad) tipli fars ədəbi dilinə və canlı danışığa dilinə məxsus sinonim sözlər əsərdə böyük üstünlüyə malikdir:

ای دل به عشق های جوانی هوس مکن

ترسم دوباره فسق و فساد آورد تو را (دیوان شهریار، تهران، ۱۳۳۷، ص. ۷۹)

Ey ürək, gənclik sevgilərinin həvəsində olma,

Qorxuram yenidən səni fəsada sürükləyər.

بپر، ای مرغ بهشتی که گشودم پر و بال

برویم این قفس تنگ نه جای ما بود (دیوان شهریار، تهران، ۷۱۳۷، ص. ۴۹۸)

Qanadlan, ey cənnət quşu, qanad açdım ki,

Gedək, bu dar qəfəs bizim yerimiz deyildi.

Müxtəlif mənə çalarları ilə zəngin olan dubletlər “Divan”da geniş işlənmişdir. Dubletlərin tərəfləri mütləq və ya nisbi anamlı sinonimlərdən təşkil olunmuşdur. Aşağıdakı beytin ikinci misrasında yaxın mənalı محنت و غم (qəm, kədər; əziyyət), یار (dost; köməkçi) leksemlərindən sinonim sıra əmələ gəlmişdir:

باری روان مادر از آن سوی مرگ نیز

ما را به روز محنت و غم یار و یاور است (دیوان شهریار، تهران، ۷۱۳۷، ص. ۴۷۳)

Əlbəttə, ananın ruhu ölümün o tərəfindən də

Məşəqqətli və kədərli gündə bizim köməkçimizdir.

“Divan”da sinonimlər xüsusi üslubi zərurətin ifadəsi baxımından mütləq və ya nisbi mənə xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Sinonim sözlər ümumiləşmiş əsas leksik mənə ətrafında qruplaşır. Sinonimlər leksik vahidin birinci dərəcəli mənasına uyğun müəyyənləşir və üslubi məqama görə istifadə edilir. Daşdığı semantik yük və mənə çalarlığı sinonimlərin işlədilməsində mühüm rol oynayır. Əsərdə bir sıra üslubi məqsədlər sinonim sözlərdən istifadəni labüd edir. Məsələn:

شرط هواداری ما شیدایی و شوریدگی است

گر یار ما خواهی شدن، شوریده و شیدا بیا (دیوان شهریار، تهران، ۷۱۳۷، ص. ۹۵)

Bizim havadarlığımızın şərti vurğunluq və məftunluqdur

Əgər bizim yarımız olmaq istəyirsənsə, vurğun və məftun (ol) gəl.

Verilmiş beytin birinci misrasında شوریدگی və شیدایی ikinci misrasında isə sözləri (bərk sevən; dəlicəsinə aşiq) شیدا və (ehtiraslı; dəlicəsinə sevən) شوریده sinonimdir. Fars dilində “ehtiras; vurğunluq” mənalarını bildirən شوریدگی ilə müqayisədə شیدایی “dəlicəsinə vurğunluq, bərk məftunluq” ifadə edir. شیدایی sözündə sevgi və məhəbbətin aşırı, həddindən artıq olması, məftunluğun hədsizliyi və ölçüsüzlüyü daşınır. Eyniköklü شوریدگی və شوریده sözləri شیدایی və شوریدگی lexsemlərinin malik olmadığı “həyəcanlı (həyəcan), narahat (narahatlıq), həris, düşkün (hərislik, düşkünlük), ağılsız (ağılsızlıq)” anlamlarını da kəsb edir ki, əsərin ideya və qayəsinin, qəhrəmanın hal və vəziyyətinin, arzu və istəklərinin müfəssəl və aydın şərhində mütənasiblik və harmoniya yaradır. Başqa sözlə, شوریدگی sözü əxz etdiyi bütün semalarla شیدایی lekseminin mənasını qüvvətləndirir; situasiyanın, hal və hərəkətin emosional təsirini genişləndirir.

M.Şəhriyarın farsca “Divan”ında sinonimlərin seçilməsi və sıralanması poetik tələblərə uyğun həyata keçirilmiş, əsərin ideya-məzmunu və forması ilə birbaşa əlaqələndirilmişdir. Sinonim sözlərin quruluşu şeirin vəzn və qafiyə sisteminə uyğun müəyyən edilmişdir.

TÜRK DİLİNDƏ FONETİK VƏ LEKSİK SİSTEMİN QARŞILIQLI TƏSİRİ

İbrahimova Aytən

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Türk dili aqqlütinativ quruluşu ilə seçilən dillərdən biridir və bu xüsusiyyət onun fonetik və leksik sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsində aydın şəkildə müşahidə olunur. Bu dildə sözlərin formalaşması yalnız məna üzərində qurulmur, həm də səslərin uyğunlaşması ilə tənzimlənir. Nəticədə fonetik qaydalar və leksik vahidlər bir-birini tamamlayan vahid sistem kimi fəaliyyət göstərir və dilin daxili nizamını qoruyur. Bu xüsusiyyət türk dilinin digər dillərdən fərqlənməsində əsas amillərdən biri hesab olunur və onun struktur baxımından sabitliyini təmin edir. Eyni zamanda bu sistem dilin uzun müddət ərzində dəyişmədən öz əsas xüsusiyyətlərini saxlamasına şərait yaradır. Səit ahəngi türk dilində bu qarşılıqlı təsirin əsas mexanizmlərindən biridir. Söz kökünə əlavə olunan şəkilçilər kökdəki saitlərin qalın və ya incə olmasına uyğun şəkildə dəyişir. Məsələn, “göz” sözünə yönlük hal şəkilçisi əlavə edildikdə “gözə”, “qapı” sözündə isə “qapıya” forması yaranır. Bu uyğunlaşma yalnız tələffüzü asanlaşdırmır, həm də sözlərin sistem daxilində harmonik şəkildə işlənməsini təmin edir. Eyni qayda çoxluq formasında da özünü göstərir: “dəftərlər”, “uşaqlar”. Bundan əlavə, bu prinsip fel şəkilçilərinə də müşahidə olunur və dilin ümumi strukturunu vahid saxlayır. Bu cür uyğunluq dilin səs sistemində sabitlik yaradır.

Samit uyğunlaşması və yumşalması da mühüm rol oynayır. Bəzi sözlərdə şəkilçi əlavə edildikdə son samit dəyişir və ya səslənməsi yüngülləşir. Məsələn, “kitap” sözündən “kitabı”, “ağac” sözündən “ağacı” forması yaranır. Digər tərəfdən, “renk” sözündə “rengi” forması müşahidə olunur. Bu dəyişikliklər fonetik qanunauyğunluqlara əsaslanır və sözlərin axıcı səslənməsinə kömək edir. Eyni zamanda bu proses yazı və tələffüz arasında uyğunluğun qorunmasına xidmət edir və dilin istifadə rahatlığını artırır. Bu xüsusiyyət danışmada səlisliyi təmin edir.

Türk dilinin leksik sistemi də fonetik prinsiplərlə sıx bağlıdır. Yeni sözlər yaranarkən yalnız məna deyil, səslənmə uyğunluğu da nəzərə alınır. Xüsusilə alınma sözlər dilə daxil olduqda onlar fonetik baxımdan uyğunlaşdırılır. Məsələn, “televiziya” və “universitet” kimi sözlər türk dilində səslənmə baxımından dəyişdirilərək daha uyğun formaya salınır. Bu uyğunlaşma dilin bütövlüyünü qorumağa xidmət edir və onun xarici təsirlər qarşısında sabit qalmasını təmin edir. Belə proseslər dilin inkişafında mühüm rol oynayır və onun davamlılığını gücləndirir.

Şəkilçi sistemi türk dilində leksik genişlənmənin əsas vasitələrindən biri

hesab olunur. Bir kök üzərinə müxtəlif şəkilçilər əlavə etməklə yeni mənalar və söz formaları yaranır. Məsələn, “yaz” kökündən “yazmaq”, “yazı”, “yazıcı”, “yazdırmaq” kimi müxtəlif sözlər əldə edilir. Hər bir yeni forma fonetik qaydalara uyğun şəkildə qurulur və bu da dilin struktur ardıcılığını qoruyur. Bu xüsusiyyət türk dilini öyrənənlər üçün həm çətinlik yarada, həm də müəyyən sistemlilik təqdim edə bilər. Bu sistem dilin məhsuldarlığını artırır. Fonetik və leksik sistemlərin qarşılıqlı təsiri dilin öyrədilməsi prosesində də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dil öyrənən şəxs yalnız sözləri yadda saxlamamalı, eyni zamanda onların necə dəyişdiyini və hansı qaydalara əsaslandığını anlamalıdır. Məsələn, “getmək” feilindən “getdi”, “gedir”, “gedəcək” formalarının yaranması fonetik dəyişikliklərlə bağlıdır. Bu cür nümunələr dilin mexanizmini başa düşmək üçün vacibdir və praktik istifadəni asanlaşdırır. Bu yanaşma tədris prosesində daha effektiv nəticələr əldə etməyə imkan verir və dil bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu qarşılıqlı əlaqə türk dilinin sistemli və ardıcıl inkişafını təmin edir. Fonetik uyğunlaşma ilə leksik genişlənmə arasında qurulan balans dilin həm sabitliyini, həm də çevikliyini qoruyur. Nəticədə türk dili struktur baxımından aydın, ifadə imkanları baxımından isə zəngin və funksional dil kimi formalaşır. Bu xüsusiyyətlər onu həm elmi tədqiqat, həm də praktiki istifadə üçün əlverişli dillərdən birinə çevirir. Bu dil modeli uzunmüddətli inkişaf üçün sabit əsas yaradır.

TÜRK DİLİNİN QONŞU DİLLƏRƏ TƏSİRİ

Yunusov Arif

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Türklərin İslam mədəniyyət çevrəsinə daxil olması, onların ana yurdları hesab edilən Altay dağları və Monqolustan çöllərindən qərbə doğru həyata keçirdikləri uzunmüddətli miqrasiya prosesi çərçivəsində baş vermişdir. Bu proses zamanı qarşılaşılan yeni dillər, fərqli həyat tərzləri, islam dininin təlimləri türk dili və mədəniyyətinə dərin təsirlər buraxmışdır. Müqəddəs Quranın ərəb dilində olması onun geniş coğrafiyaya yayılmasına imkan yaratmışdır. Nəticədə, ərəb dili müsəlman dövlətlərinin rəsmi dili səviyyəsinə yüksəlmiş, Misir və Şimali Afrika nümunələrində olduğu kimi, bir çox yerli dili arxa plana keçirmiş və ya aradan qaldırmışdır. Türklər islam dini ilə Orta Asiya bölgəsində tanış olduqları dövrdə ərəb dili dövlət, elm və ədəbiyyat sahələrində olduqca güclü mövqeyə malik idi. Sürətlə yayılan bu dil bölgədə yaygın olan fars dilini gündəlik ünsiyyət səviyyəsinə endirmiş və zamanla onu unudulma təhlükəsi ilə üz-üzə qoy-

muşdur. Türklər də islam dünyasına daxil olduqdan sonra ərəb dilinin güclü təsiri altına düşmüş, soqđ mənşəli uyğur əlifbasından böyük ölçüdə ərəb əlifbasına keçmiş və dini terminologiya ərəb dili təməlinə formalaşmağa başlamışdır.

Bununla belə, türklər hərbi baxımdan ərəblər qarşısında məğlubiyyətə uğramamış, iki toplum arasındakı münasibətlər zaman-zaman qarşıdurma, bəzən də əməkdaşlıq şəklində inkişaf etmişdir. Türklər siyasi müstəqilliklərini qoruyaraq, Qaraxanlı hökmdarlarının islamı qəbul etməsi ilə birlikdə kütləvi şəkildə bu dinə keçmişlər. Bu hal türk dilinin mövcudluğunu davam etdirməsinə şərait yaratmış, dil yalnız zəruri dini və mədəni elementləri qəbul edərək öz morfoloji və sintaktik strukturunu qorumuşdur. İslamiyyətin qəbulundan təxminən bir əsr sonra qələmə alınan “Kutadqu Bilig” əsəri islam düşüncəsini mənimləmiş, müəyyən dərəcədə ərəb mənşəli elementlər ehtiva edən, lakin orijinal dil quruluşunu saxlayan mühüm əsər kimi özünü büruzə vermişdir.

İlk müsəlman türklərin islamı böyük ölçüdə farsdilli icmalar vasitəsilə öyrəndiyi ehtimal olunur. Bu səbəbdən türk dilində bəzi əsas dini anlayışlar ərəb dili əvəzinə fars mənşəli sözlərlə ifadə edilmişdir. Məsələn, “salat” əvəzinə “**namaz**”, “vüzu” əvəzinə “**dəstəmaz**” və “savm” əvəzinə “**oruc**” sözləri işlədilmişdir. Eyni zamanda uzun müddət “ALLAH” əvəzinə “**Tanrı**”, “cənnət” əvəzinə “**uçmaq**”, “cəhənnəm” əvəzinə isə “**tamu**” kimi türk mənşəli qarşılıqlar da istifadə olunmuşdur. Fars dilinin türk hökmdarlarının dəstəyi ilə yenidən canlanaraq güclü bir ədəbiyyat dili halına gəlməsi, Ön Asiya boyunca bu dilin geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Türklərin bu bölgədə farsdilli icmalarla iç-içə yaşamaları islam mədəniyyətinə aid biliklərin əsasən fars dili vasitəsilə ötürülməsinə gətirib çıxarmışdır. Beləliklə, ərəb mənşəli bir çox söz fars dilindəki forması ilə türk dilinə keçmiş, eyni zamanda fars mənşəli sözlər də türk dilinə daxil olmuşdur. Bu qarşılıqlı təsir yalnız leksik səviyyə ilə məhdudlaşmamış, həm də Hind-Avropa dillərinə xas mürəkkəb cümlə quruluşlarının türk dilində yayılmasına şərait yaratmışdır.

Türk dili ərəb və fars dillərindən söz qəbul etmə prosesini XIX əsrin sonlarına qədər davam etdirmiş, bu müddətdə mənimsənilən bir çox söz türk dili vasitəsilə Balkan və Avropa dillərinə ötürülmüşdür. Türklərin Ön Asiya, Ərəbistan və Şimali Afrikada uzun müddət hakim mövqedə olmaları türk dilinin bu regionlardakı dillərə təsir göstərməsinə imkan vermişdir. Müasir dövrdə xüsusilə fars dilində və danışığı ərəb dilində mövcud olan bir çox türkcə söz, məhz bu qarşılıqlı təsirin nəticəsidir. Fars dilində yalnız türk mənşəli sözlər deyil, eyni zamanda qrammatik elementlər də yer almışdır. Xüsusilə türk dilindəki “**+çi**” şəkilçisi ilə formalaşan bir çox peşə adları bu gün də istifadə olunmaqdadır. Bundan əlavə, bəzi fel konstruksiyaları və dil qəlibləri də türk dilindən fars dilinə keçmişdir.

Türk dili həmçinin fars mənşəli sözlərin Balkan və Avropa dillərinə ötürülməsində vasitəçi rol oynamışdır. Türklərlə ərəblər arasında əsrlər boyu davam edən qarşılıqlı təsir nəticəsində türk dilindən ərəb dilinə müxtəlif sözlər keçmişdir. Yazılı klassik ərəb dilində bu tip nümunələr məhdud olsa da, danışq ərəb dilində türk mənşəli çoxsaylı sözlər mövcuddur. Bu sözlər əsasən gündəlik həyat, hərbi və inzibati sahələrə aid anlayışları əhatə edir. Nəticə etibarilə, türk dili ilə ərəb və fars dilləri arasındakı münasibətlər qarşılıqlı təsir əsasında formalaşmış, bu təsir yalnız leksik müstəvidə qalмайıb, dilin struktur xüsusiyyətlərinə qədər sirayət etmişdir. Bu hal türk dilinin tarixi inkişafında mühüm rol oynamış və onun zənginləşməsinə əhəmiyyətli töhfə vermişdir.

Türklərin Anadoluda yaratdıqları siyasi qurumlar XV əsrdən etibarən Osmanlı dövləti çərçivəsində birləşərək böyük bir imperiyaya çevrilmişdir. Bu imperiyanın sərhədləri Ərəbistan yarımadasını, İraq və Suriyanı, Şərqi Afrikanın bəzi bölgələrini, Misir və Mərakeş istisna olmaqla Şimali Afrika torpaqlarını, Qafqazı, Şimali Qara dəniz ətrafını, Yunanıstanı, Balkanları və Macarıstana qədər uzanan geniş coğrafiyanı əhatə etmişdir. Osmanlı dövlətində gündəlik həyatda, ədəbiyyatda, təhsildə və idarəetmədə üstün və əsas dil türk dili olmuşdur. Ərəb dili daha çox mədrəsələrdə aparılan elmi fəaliyyətlərdə istifadə olunurdu, fars dili isə xüsusilə təsəvvüf mühitində və ziyalı təbəqə arasında üstünlük təşkil edirdi. Bununla yanaşı, çoxsaylı müxtəlif dillər və ləhcələr də mövcudiyyətlərini davam etdirsə də türk dili bu çoxdilli və çoxmədəniyyətli mühitdə ortaq ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir. Məsələn, İtalyan lüğət tərtibçisi Giovanni Molino 1641-ci ildə nəşr etdirdiyi lüğətin ön sözündə Osmanlı sərhədləri daxilində əllidən artıq krallıq və bəyliklə yanaşı otuzdan artıq etnik qrupun türk dilini gündəlik ünsiyyət dili kimi istifadə etdiyini qeyd edir. Bu fakt türk dilinin təxminən yeddi əsr boyunca Anadolu və Balkanlarda ortaq ünsiyyət vasitəsi olduğunu, ədəbiyyatın, ticarətin və idarəçiliyin bu dil vasitəsilə həyata keçirildiyini göstərir. Müasir dövrdə Anadolu, Balkan və Qafqaz coğrafiyasında işlək olan dillərdə yüzlərlə, bəzi dillərdə isə minlərlə türk mənşəli söz mövcuddur. Məsələn, erməni dilinə türk dilindən dörd mindən artıq sözün keçdiyi məlumdur: **dolma, yoğurt, kapı, baklava, oda, sabun, para, kavurma, çanak, kaşık, yastık, yorgan** vs. VII və VIII əsrlərdən etibarən erməni mənbələrində türk mənşəli ad və sözlərə rast gəlinir.

Şimali Qara dəniz və Qafqaz bölgəsində yaşayan erməni icmaları bəzi xristian dini mətnlərini erməni əlifbası ilə, lakin qıpçaq türkcəsində qələmə almışlar. Erməni hərflə qıpçaq türkcəsi kimi tanınan bu mətnlər yalnız dini məzmunla məhdudlaşmamış, eyni zamanda ədəbi və inzibati mətnlər də bu şəkildə yazılmışdır. Anadoludakı ermənilər türk dilini gündəlik həyatlarında və ədəbi

fəaliyyətlərində istifadə etməyə davam etmişlər. Erməni aşığı (ermənilər “**aşuq**” deyirlər) əsrlər boyu türk dilində şeirlər söyləmişlər. Modernləşmə dövründə isə erməni müəlliflərinin erməni əlifbası ilə türk dilində hekayə, roman və dram əsərləri yazdıqları müşahidə olunur. Gündəlik həyatda davam edən qarşılıqlı təsir, eləcə də ədəbi və inzibati əlaqələr erməni dili üzərində güclü türk təsiri yaratmışdır. Türk dilindən erməni dilinə yalnız leksik vahidlər deyil, eyni zamanda bəzi qrammatik elementlər də keçmişdir. Türk dilinin erməni dilinin morfoloji quruluşuna da təsir göstərdiyi məlumdur. Xüsusilə türk dilindəki **+çi, +lik, +li** kimi sözdüzəldici şəkilçilər və bu şəkilçilərlə yaranmış çoxsaylı sözlər erməni dilində geniş yer almışdır: **berberci, kahveçi, dolmacı, kasapçı** vs. Bundan əlavə, türk dilində sifət-fel əsaslarının köməkçi fellərlə xəbərə çevrilməsi strukturu da erməni dilinə təsir etmişdir.

MÜASİR TÜRKOLOGİYADA FEİLİ BAĞLAMALARIN FUNKSIONAL-SEMANTİK SAHƏ KİMİ TƏDQIQI PROBLEMLƏRİ

Həsənova Fərəh

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Türkologiyanın qrammatik irsində feili bağlamaların mahiyyəti əsasən morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərlə izah edilsə də, müasir elmi baxış bu kateqoriyanın daxili məna zənginliyini “funksional-semantik sahə” nəzəriyyəsi işığında yenidən qiymətləndirməyi tələb edir. Feili bağlamalar türk dil düşüncəsində hərəkətlərin bir-birinə münasibətini, hadisələrin vaxt və icra tərzinə görə düzümünü təmin edən ən mürəkkəb qrammatik sistemlərdən biridir. Tədqiqatın aktuallığı bu sistemin müasir türk dillərində, xüsusilə Azərbaycan və Türkiyə türkçəsində hansı istiqamətə təkamül etdiyini, hansı qrammatik vəzifələri üstələdiyini müəyyən etmək zərurətindən doğur. Problemin əsas nüvəsini feili bağlamaların daxili semantikasındakı qeyri-müəyyənliklər və onların digər nitq hissələri ilə kəşşən məqamları təşkil edir. Belə ki, eyni bir feili bağlama forması mətn daxilində gah zaman, gah tərz, gah da səbəb mənalarının bir-birinə keçid etdiyi qovuşuq bir vəziyyətdə təzahür edir. Bu vəziyyət dilçilikdə bu formaların dəqiq təsnifatını və onların müstəqil zərflərdən ayrılma sərhədlərini çətinləşdirir. Eyni zamanda, feili bağlama şəkilçilərinin tarixən sabitləşmiş funksiyalarından uzaqlaşaraq qoşmaya və ya bağlayıcıya çevrilməsi prosesi də müasir qrammatikanın mübahisə doğuran məsələlərindəndir. Azərbaycan və türk dilləri materialları üzərində apardığımız müqayisəli müşahidələr göstərir ki, ortaq kökə

malik şəkilçilər müstəqil inkişaf gedişində fərqli məna yükləri mənimsəmişlər. Məsələn, bir dildə əsas zaman göstəricisi kimi çıxış edən vahid, o birində yalnız tərz və ya vəziyyət bildirən köməkçi formaya çevrilmişdir. Göründüyü kimi, feili bağlamaları sadəcə “feilin təsriflənməyən forması” kimi yox, mətnyaratma prosesinin hərəkətverici qüvvəsi və nitq dinamikasını nizamlayan sistem kimi öyrənmək türkologiya üçün mühüm nəzəri əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatın məqsədi bu kateqoriyanın daxili qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaqla, türk dillərinin tipoloji bütövlüyü daxilindəki fərqli inkişaf yollarını işıqlandırmaqdır.

Türk dillərinin qrammatik sistemində feili bağlamalar feilin tərz-zaman və zərfin əlamətlərini özündə birləşdirən mürəkkəb vahidlərdir. Bu kateqoriyanın funksional-semantik sahə kimi tədqiqi göstərir ki, eyni morfoloji göstərici müxtəlif kontekstlərdə fərqli qrammatik yük daşıyır. Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin müqayisəli təhlili bu sahədə həm ortaq genetik bağlılığı, həm də daxili inkişafdan doğan fərqləri aydın nümayiş etdirir. Məsələn, -ınca/-ince şəkilçisi hər iki dildə zaman çalarlı feili bağlama yaratsa da, onların işlənmə tezliyi və üslubi imkanları fərqlidir. Türkiyə türkcəsində bu şəkilçi hərəkətin dərhal ardınca baş verdiyini bildirən ən fəal vahid olduğu halda məs: “*Eve varınca beni ara*”, Azərbaycan dilində bu forma daha çox rəsmi və ya klassik üslubda qalmışdır məs: “*Məktub mənzilə çatınca həqiqət bəlli olacaq*”. Canlı nitqdə isə bu forma yerini -anda/-əndə şəkilçisinə “*Məktub çatanda biləcəyik*” və ya -an kimi tərkibinə “*Məktub çatan kimi oxudum*” vermişdir. Digər bir maraqlı fərq -araq/-ərək və -ıb/-ib/-ub/-üb şəkilçiləri arasındakı rəqabətdə özünü büruzə verir. Azərbaycan dilində -ıb şəkilçisi hərəkətin ardıcılığını bildirməklə yanaşı, bəzən əsas xəbəri əvəzləmə funksiyasını da yerinə yetirir məs: “*Gəlib çıxdı*”. Türkiyə türkcəsində isə bu funksiyada -arak şəkilçisinin işlənmə dairəsi daha genişdir və o, hərəkətin icra üsulunu daha qabarıq ifadə edir məs: “*Gülerek cevap verdi*”. Azərbaycan dilində isə -araq forması daha çox rəsmi-işgüzar və elmi üslubun atributu kimi qəbul edilir məs: “*Tərəflərin razılaşmasını nəzərə alaraq qərar qəbul edildi*”. Bununla yanaşı, Türkiyə türkcəsində çox geniş işlənən -dıkça/-dikçe feili bağlaması məs: “*Okudukça ufku genişliyor*” hərəkətin davamlılığını və miqdarını bildirir. Azərbaycan dilində bu məna daha çox analitik yolla ifadə olunur. Bəzi hallarda isə Azərbaycan dilindəki -ınca/-incə forması məs: “*Sən gəlincə mən burada gözlədim*” türk dilindəki -ana kadar tərkibi “*Sen gelene kadar bekledim*” ilə əvəzlənir ki, bu da qrammatik vasitələrin fərqli semantik çalarlar üzrə paylandığını göstərir. Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, feili bağlamaların bəzi formaları artıq qrammatik sistemdə sərbəstliyini itirərək leksikləşmişdir. Azərbaycan dilindəki “görə” “*Sənin fikrinə görə*”, “deyə” “*Yaxşı ya-sasınlar deyə çalışırdı*”, “baxmayaraq” “*Soyuq olmasına baxmayaraq*” kimi vahidlərin feili bağlama təbiətindən uzaqlaşaraq qoşma və bağlayıcı funksiyasına keçməsi,

Türkiyə türkcəsindəki analogi proseslərlə “diye”, “göre” paralellik təşkil etsə də, onların cümlə daxilindəki mövqeyi və idarə etdiyi sözlərin hal tələbi arasında tipoloji fərqlər mövcuddur. Bu fərqlər feili bağlama kateqoriyasının hər bir dildə müstəqil funksional-semantik sahə kimi formalaşdığını sübut edir. Feili bağlamaların funksional-semantik sahə müstəvisində tədqiqi belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, bu kateqoriya türk dillərinin qrammatik çevikliyini və ifadə zənginliyini şərtləndirən başlıca amillərdəndir. Aparılan müqayisəli təhlillər göstərir ki, Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində eyni genetik kökə malik feili bağlama formaları müasir mərhələdə müxtəlif üslubi və semantik vəzifələr daşıyır. Azərbaycan dilində bəzi qədim formalar daha çox rəsmi-kitab dilində mühafizə olunduğu halda, Türkiyə türkcəsində həmin vahidlərin canlı nitq prosesindəki fəallığı qorunub saxlanılmışdır.

Tədqiqatın nəticəsi olaraq vurğulanmalıdır ki, feili bağlamaların bir qisminin qrammatikləşərək köməkçi nitq hissələrinə transformasiya olunması dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqlarından xəbər verir. Bu proses hər iki dildə morfoloji sistemin sadələşməsinə və sintaktik əlaqələrin daha yığcam şəkildə qurulmasına xidmət edir. Beləliklə, feili bağlama sisteminin öyrənilməsi təkcə feilin təsnifatı baxımından deyil, ümumən türk dillərinin tipoloji inkişaf dinamikasını və nitq strukturunun daxili məntiqini dərk etmək baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

MÜASİR TÜRK DİLİNDƏ XARAKTERİK ŞƏKİLÇİLƏR

Lamiə Vaqifqızı

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Müasir türk dillərində, xüsusilə türk dilində işlənən xarakterik şəkilçilər əsasən söz yaradıcılığı və qrammatik əlaqələrin ifadəsində mühüm rol oynayır. Bu şəkilçilər isim və feil köklərinə əlavə olunaraq ya yeni məna yaradır, ya da cümlə daxilində funksional vəzifə daşıyır.

-man, -men şəkilçisi qədim türk yazılı abidələrindən məlumdur. Bu şəkilçi həm feil, həm də müxtəlif söz əsaslarına qoşularaq fərqli türk dillərində müxtəlif formalarda inkişaf etmişdir. Qoşulduğu sözün mənasına uyğun olaraq həmin sözün xüsusiyyətini, keyfiyyətini və ya funksiyasını gücləndirir. Nəticədə müxtəlif semantik qruplara aid yeni sözlər meydana çıxır. Qırğız, türkmən və özbək dillərindəki -ağan şəkilçisinə yaxın məna daşıyaraq gücləndirmə və intensivlik bildirir. Müasir türk dilində isə bu şəkilçi ilə yaranan sözlər daha çox

hərəkəti icra edən subyekti ifadə edir (məsələn: lektor – müəllim, uçman – təyyarəçi). Bu xüsusiyyətlər onu yeni türk dilinin səciyyəvi şəkilçilərindən biri kimi qiymətləndirməyə əsas verir.

-tay şəkilçisi Azərbaycan dilində əsasən “qurultay” sözündə müşahidə olunur. Dil təmizliyi tərəfdarlarının istifadəyə gətirdiyi bu söz türk dilində də işlədilir. “Komutay”, “yargıtay” kimi sözlərdə bu şəkilçi addan törəmədir. Lakin türk dilində bu şəkilçinin geniş yayılması cəhdləri uğurlu olmamışdır.

-l, -al, -ıl şəkilçiləri türk dillərində əvvəlcə məhsuldar olmasa da, müasir türk dilində daha aktiv şəkildə istifadə olunur. Bu şəkilçilər həm isimlərdən (məsələn: yeşil, kızıl), həm də feil əsaslarından törəyən sözlərdə işlənir. Onlar vasitəsilə hərəkətin vasitəsi, nəticəsi, yeri və ya xüsusiyyəti kimi müxtəlif mənalar ifadə edilir. Tarixən geniş funksiyaya malik olması bu şəkilçinin vaxtilə məhsuldar olduğunu göstərir. Bəzi dilçilər onu monqol mənşəli hesab edir, digərləri isə fransız dilinin təsiri ilə formalaşdığını qeyd edir. Azərbaycan dilində isə bu şəkilçi aktiv deyil və onun yerinə əsasən alınma sözlər işlədilir.

Türk dilində bu şəkilçi isimlərə də qoşula bilir. Belə hallarda daha çox sifət yaradıcılığında istifadə olunur (məsələn: doğal – təbii, başal – əsas). Bu şəkilçi vasitəsilə həm köhnəlmiş sözlərdən, həm yeni yaranan sözlərdən, həm də ümumi işlək sözlərdən yeni leksik vahidlər formalaşdırılmışdır.

Ümumilikdə, bu şəkilçi türk dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynasa da, mənalarının çoxşaxəli olması və sabit inkişaf xəttinə malik olmaması bəzi sözlərin ədəbi dildə möhkəmlənməsinə mane olmuşdur. Məsələn, “anıl”, “ayral”, “dönüşlü” kimi sözlər geniş yayılmamışdır. Bundan əlavə, ahəng qanununa tam uyğunlaşmaması, bəzi sözlərin istifadədən çıxması və motivasiyanın qeyri-müəyyənliyi bu şəkilçi ilə söz yaradıcılığında müəyyən çətinliklər yaradır.

ORXON YAZILARININ MƏNŞƏYİNİN QƏDİM TÜRK DAMĞALARIYLA BAĞLILIĞI

Babayev Elvin

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Orxon əlifbasının mənşəyi barədə çox tədqiqatlar aparılmışdır. Türkologiya sahəsində ad-san qazanan bəzi ciddi alimlər də Orxon-Yenisey əlifbasının qeyri-türk mənşəli olmasını sübuta yetirmək üçün hər vasitəyə əl atırlar. Türkün mədəni və tarixi mirasının yağma edildiyi indiki dövrdə yüzdə yüz türk mənşəli olduğunu yazırlar. Orxon əlifbasının mənşəyi barədə fərqli fikirlər

mövcuddur. Məsələn, Tomsonun fikrincə, Orxon əlifbası aramey mənşəlidir. Bu görüş hazırda ən yaygın görüşdür.

Aristov isə belə hesab edirdi ki, Orxon əlifbasının əsasında əski türk işarə və damğaları dayanır. 1894-cü ildə Aristov və 1897-ci ildə Mallitski, Orxon əlifbasının Türk damğalarından yarandığı görüşünü irəliyə sürdülər. Rəşid Rəhməti Arat və Əhməd Cəfəroğlunun da bu görüşdə olduğu məlumdur. Rus dilçisi E. D. Polivanov 1925-ci ildə yazdığı məqalədə, bu yazının mənşəyini Türk damğalarına bağlamış olmaqla birlikdə yazının Arami-Soqd və Pəhləvi əlifbalarından da təsirlənmiş ola biləcəyini bildirmiş, ayrıca bu əlifbadakı bəzi işarələrin ideoqrafik (şəkli yazı) mənşəli olduğu üzərində dayanmışdır. Türk inanc sisteminə də damğalar xüsusi yer tutur. Damğaların dəqiq tarixini müəyyən etmək çətinidir. Amma Əfqanıstan və Özbəkistanda 4 min il əvvələ aid ilk damğa nümunələri tapılmışdır. Tapılan bu damğalar üzərindəki işarələrin qədim türk əlifbasının hərfləri ilə eyniliyi diqqət çəkmişdir. Damğaların şəkildən yarandığı iddia edilir. Ortaya atılan bir başqa iddiaya görə qədim türk qayaüstü rəsmləri daha sonra damğa şəklini almış və buradan hərflərə çevrilmişdir. Bu iddianı ortaya atanlar türk runik əlifbasının damğalardan yarandığı fikrinə tərəfdardılar. Damğalar hər hansısa əşyanın simvolikası olaraq yaranmış, daha sonra isə şəkli yazıdan hərfi yazıya keçid etmişdir. Orxon hərflərinin bir qisminin quruluşunda onun hər hansı bir əşyaya bənzəyərək həmin əşyanı ehtiva etdiyini açıq-aşkar görmək mümkündür.

Şərqi Anadoluda tapılan mağaralarda divarlara çəkilmiş şəkillərin türk tayfalarının damğalarına uyğun gəlməsi hunlarda da damğa (Runik yazısına uyğun) yazısının olduğunu deməyə əsas verir. Ukraynalı tədqiqatçı V. S. Draçuk b.e.ə. 1000-200-cü illər arasında Ukrayna ərazisində tapılan damğaların skif, sarmat və alan damğalarına oxşadığını dəqiqləşdirmişdi. Qədim Çinlilər isə türk damğalarının xüsusi siyahısını hazırlamışdılar. Bu siyahı Tanq imperiyası zamanında (8-ci-10-cu əsrlər) rəsmi saray tarixçisi Su Muyun Fu, daha sonra dövlət məmuru Yan Sa Fu və alim Van Pa rəhbərliyində yaradılan xüsusi komissiyalar tərəfindən 618-804, 804-852 və 853-907-ci illərdə hazırlanan və 961-ci ildə tamamlanan "Tanq-çu-şu" adlı salnamədə öz əksini tapmışdır. Türk tarixini öyrənmək üçün Çin mənbələri də ən əhatəli və etibarlı məxəzlər hesab olunur.

Qədim türk kitabələrində də tayfaların, xalqların və hökmdarların damğasından bəhs edilir. Misal üçün, Uyğur xaqanı Moyon Çur xaqana (744-759) aid kitabədə belə deyilir: "Ağ çadırımı taxtım ilə birlikdə çay sahilində qurub Tanrıya dua etdim, qurban kəsdim. Damğalarımı və yazımı daşa həkk etmələri üçün əmr verdim. Dovşan ilində (751-ci il) tatarları müqavilə bağlamağa dəvət etdim. Min, on min il qalacaq damğalarımı daş üzərinə yazmaları üçün əmr verdim".

Mayatksi qazıntılarında aşkar edilən keramika və kərpiclər üzərinə həkk edilən yazılar, MMacarıstanda tapılan 4 sətirlik yazı Orxon hərfləri ilə yazılmışdır. Son illərdə Orta Asiyada meydana çıxan faktlar türklərdə əlifbanın xeyli əvvəl olduğunu sübut edir. Məsələn, İssık-Kul yaxınlığında Esik kurqanında tapılmış gümüş bir çanaq üzərində Orxon yazısı ilə yazılmış sətirlər var. Esik kurqanı miladdən əvvəl 5-6-cı əsrlərə aiddir. Bundan başqa, Tanrı dağlarında bizim eradan əvvəl 2-ci əsrə aid Kuray kurqanında da Orxon yazısı ilə yazılmış 5 həfrlik bir mətn vardır. Orxon yazısını skandinav runları, finikiya, aramey, pəhləvi, yunan əlifbaları ilə bağlamaq cəhdləri əbəsdir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, orxon hərfləri çərtmə-oyma xarakterlidir. Halbuki ətrafdakı xalqların heç birində bu tipli əlifba yoxdur. Zahirən buna bənzəyən yeganə əlifba əski german runik yazısıdır. Məhz elə bu səbəbdən də Orxon əlifbası 1891-ci ildə Heikel tərəfindən Run əlifbasına bənzədilərək "Runik Yazı" adlandırılmışdır. Lakin onların arasında nə tarix, nə də dil baxımından heç bir əlaqə yoxdur. Daha sonra əlifba hələ oxunmamış, 1892-ci ildə Otto Donner, Orxon əlifbasını, Kiçik Asiya əlifbalarına, Likya və Kayra əlifbalarına bənzətmiş və bu əlifbanın həmin təsirlərdən bəhrələnərək yarana biləcəyini dilə gətirmişdir. Əlifbanı həllə qovuşduran Tomson isə Donnerin söylədiklərini qəbul etməmiş, Göytürk yazısının mənşəyinin ya İran əlifbası vasitəçiliyi ilə və ya birbaşa Aramey əlifbası olduğunu ifadə etmişdir. Lakin onların arasında nə tarix, nə də dil baxımından heç bir əlaqə yoxdur. Aramey əlifbasında 22 hərf, Orxon əlifbasında isə 38 hərf var. Elə isə türklər onu türk dilinin fonetikasi ilə necə uyğunlaşdırmışlar? Digər tərəfdən aramey, və pəhləvi əlifbaları ilə yazılmış ilk münunələr miladla yaşıddır, halbuki Orxon əlifbasının kökü miladdən öncə 5-6-cı əsrlərə gedib çıxır.

1962-ci ildə İngilis türkoloqlarından Sir Cerard Klauson bu əlifbanın mənşəyini Soqd və Grek əlifbalarına bağlamışdır. Göytürklərin istifadə etdiyi əlifbanın mənşəyi mövzusunda ən son şərhləri 1993-cü ildə Viktor G. Guzev ilə G. Klyaştorniy ortaya qoymuşdur. V. G. Guzev, 2000-ci ildə təqdim etdiyi məlumatda da mövcud əlifba nəzəriyyələrini elmi baxımdan qiymətləndirərək Göytürk əlifbasının Türklər tərəfindən icad edilmiş olduğunu sübut etməyə çalışır. Bu işdə V. Guzev, hər yazının təməlinə şəkil olduğunu vurğulamış və Göytürk yazısında "ən az beş müzakirəsiz şəkil işarəsi" olduğunu söyləmişdir: q / ok /; Y / ay /; b / eb / (çadır) ?; T / at /; r / ər /. Bu sahədə yeganə doğru görüş bu yazının əski türk damğalarından nəşət etdiyidir.

TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏ DIALEKT LEKSİKASININ FORMALAŞMA MEXANİZMLƏRİ VƏ FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hacıyeva Bənövşə

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Türkiyə Türkçəsində dialekt sözlər dilin tarixi inkişafının, etnoqrafik müxtəlifliyinin və sosial-mədəni transformasiyalarının mühüm göstəricisidir. Dialekt leksikası yalnız lokal danışiq xüsusiyyətlərini deyil, həm də qədim türk dilinin izlərini qoruyub saxlayan canlı sistemdir. Bu baxımdan dialekt sözlərin öyrənilməsi həm leksikologiya, həm dialektologiya, həm də tarixi dilçilik üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edir. Dialekt sözləri müəyyən coğrafi əraziyə məxsus olub, ədəbi dil norması daxilində sabitləşməmiş leksik vahidlərdir. Dialekt sözlər dialektlər “dilin tarixini, mədəni qatlarını və semantik inkişafını qoruyan canlı arxivdir” Dialekt sözlərin formalaşma mexanizmləri fonetik dəyişmələr, semantik transformasiya, qədim sözlərin qorunması və başqa dillərin təsiri əsasında formalaşır. Bu proseslər dilin “canlı inkişaf mexanizmi” kimi xarakterizə oluna bilər. Dialekt sözlərin təsnifatı və semantik strukturunu arxaik dialekt sözlər (yavuk-yaxın, göyünmək-kədərlənmək, teg-kimi), regional sinonimlər (çocuk – uşak); məişət və təsərrüfat leksikası (döven, tırmık, çepel) ; ekspressiv və emosional leksikayla bağlı sözlər (zırto, gıcık, zıpır, dangalak), semantik transformasiyalar (adam-bəzi bölgələrdə “ər” mənasında) formalaşdırır. Arxaik dialekt sözlər qədim türk dilinin izlərini qoruyur. Bu tip sözlər dilin diaxron inkişafını izləmək üçün əsas mənbə sayılır. Regional sinonimlər dilin areal müxtəlifliyini göstərir. Dialektlərdə kənd təsərrüfatı və gündəlik həyatla bağlı sözlər üstünlük təşkil edir. Xalqın həyat tərzini dilə əks olunaraq dialekt leksikasını formalaşdırır. Dialektlərdə emosional yüklü sözlər daha zəngindir. Emosional və ekspressiv leksika danışiq dilinin üslubi rəngarəngliyini artırır. Bədii ədəbiyyatda dialekt sözlərin funksiyası olduqca genişdir. Dialekt sözlər bədii ədəbiyyatda realizm, kolorit və xarakter yaratmaq üçün geniş istifadə olunur. Karacaoğlu və Aşık Veysel poeziyasında, Ömer Seyfettin, Orhan Kemal, Yaşar Kemal və digər şair və yazıçıların əsərlərində dialekt sözlərdən istifadə olunması əsərlərin bədii gücünü artırır, təbiət və insan münasibətlərini daha canlı şəkildə təqdim edilməsinə xidmət edir. Xalq poeziyasında dialekt sözlər daha geniş yayılaraq xalq dilinin poetik ifadə imkanlarını göstərir.

Müasir dilçilikdə dilin leksik sistemi yalnız ədəbi norma çərçivəsində deyil, həm də onun periferiyasında yerləşən dialekt və şivə qatları ilə birlikdə öyrənilir. Bu baxımdan Türkiyə türkçəsində dialekt leksikasının tədqiqi yalnız

regional dil fərqliliklərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından deyil, həm də dilin tarixi inkişafının, semantik transformasiyalarının və mədəni yaddaşının araşdırılması baxımından xüsusi aktualıq kəsb edir.

Türkiyə Türkcəsi geniş coğrafi arealda yayılmış və müxtəlif tarixi, sosial və etnik faktorların təsiri ilə zəngin dialekt sisteminə malik olmuşdur. Anadolu ərazisinin coğrafi müxtəlifliyi, köçlər, tarixi təbəddülatlar və müxtəlif etnik qrupların qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşmış dialektlər bu gün də öz leksik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır. Bu dialektlərdə müşahidə olunan sözlər yalnız lokal ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də qədim türk dil qatlarının mühafizə olunduğu canlı dil nümunələridir. Bu kontekstdə dialekt leksikasının öyrənilməsi aşağıdakı istiqamətlər üzrə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

- türk dillərinin ümumi leksik inkişaf qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsi;
- ədəbi dilin formalaşmasında xalq danışığı dilinin rolunun izahı;
- dilin semantik və funksional inkişaf mexanizmlərinin təhlili;
- etnolingvistik və mədəni faktorların dilə təsirinin araşdırılması.

Türkiyə Türkcəsi vahid ədəbi dilə malik olsa da, ölkə daxilində çox zəngin dialekt (ağız) müxtəlifliyi mövcuddur. Bu dialektlər coğrafi, tarixi və etnik amillərin təsiri ilə formalaşmışdır. Türkiyə Türkcəsinin dialektləri (ağızları) dedikdə ölkənin daxilindəki dialektlər nəzərdə tutulsa da, siyasi sərhədlərdən kənarda olan Kipr, İraq, Suriya, Yunanıstan, Bolqarıstan və Makedoniyada yaşayan türklərin də dil xüsusiyyətləri buraya aid edilir. Dialekt sözlərin ədəbi dilə təsiri də olduqca maraqlı bir prosesdir. Bu sözlər zamanla ədəbi dilə daxil olaraq onun lüğət fondunu zənginləşdirir. Bu proses dilin demokratik inkişafını göstərir və xalq dilinin rolunu ön plana çıxarır.

Türkiyə Türkcəsində dialekt sözlər dilin tarixi yaddaşı və milli kimliyinin mühüm komponentidir. Onların öyrənilməsi yalnız dilçilik baxımından deyil, həm də mədəni və sosial aspektlər baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Dialekt leksikası ədəbi dilin inkişafına təsir göstərir və onun zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Türk dillərində dialekt leksikası dilin tarixi inkişafını, etnik və coğrafi müxtəlifliyini əks etdirən mühüm komponentlərdən biridir. Dialekt sözləri yalnız lokal kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də dilin qədim qatlarını qoruyub saxlayan sistem kimi çıxış etməkdədir.

URDU DİLİNDƏ BƏZİ MÜRƏKKƏB SONQOŞMALARIN YARATDIQLARI MƏNA MÜNASİBƏTLƏRİ HAQQINDA

Paşayeva Amalya

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Sonqoşmaların semantik xarakteristikası tam və daha dəqiq şəkildə sonqoşmanın daxil olduğu konstruksiya ilə müəyyən olunur. Sonqoşmalı konstruksiyalar bu halda daha çox məkan və zaman, eyni zamanda məqsəd, səbəb, nəticə, müqayisə, birgəlik, hərəkət tərzı və digər münasibətləri ifadə edirlər.

Önqoşmalar və sonqoşmalar müəyyən anlayışın ifadəsi üçün nəzərdə tutulmuş daşıyıcı ola bilmir, ona görə də müstəqil leksik mənaya malik deyillər, lakin bunun müqabilində onlar cümlə üzvləri arasında sintaktik əlaqənin göstəricisi olurlar.

Cümlədə sonqoşmalar və önqoşmalar hər zaman əsas sözlə işlənilir, bu köməkçi nitq hissələrindən istifadə əsas sonqoşmanın hansı halda olmasından asılıdır. Başqa sözlə, köməkçi sözlər bununla sanki əsas sözü "idarə etmiş" olur.

Sintaktik cəhətdən qoşmalar müstəqil mövqeyə malik olurlar və cümlənin müstəqil üzvü və leksik-semantik məzmununa görə məqsədyönlü tərkib hissəsi olurlar, lakin bu hal onların tarixi keçmişini dəyişmir. Onlar müəyyən qədər müstəqil və hətta tam müstəqil sözlərdən yaranmış ola bilərlər, bu köməkçi sözlərə deyil, həm də ayrı-ayrı affikslər, bəzi hallarda hələ affikslərin olmadığı mərhələyə - tam mənalı sözlərə gedib çıxırlar. Bu səbəbdən ayrı-ayrı qrammatikalarda, məsələn, şimal dillərində nitq hissələrinə ad, feil, dəyişməyən ədatlar, o cümlədən, zərf, sonqoşma, feil şəkilçisi, bağlayıcı, inkar ədatı, nida kimi leksik-sintaktik cəhətdən tamamilə fərqli kateqoriyalar aid edildikdə bu yalnız səhv kimi qəbul oluna bilər, çünki bu klassifikasiya birtərəfli nəzərdən keçirilmiş xarici əlamətə əsaslanır və bu zaman leksik məna və sintaktik funksiya nəzərə alınmamışdır.

Önqoşmalar əsas sintaktik funksiyasına görə sonqoşma ilə dəqiqliklə uyğun gəlir. Onlar arasında əsas fərq sonqoşmaların adla birləşməyə önqoşmalara nisbətən daha meyilli olmasıdır. Bu öz izahını dilin quruluşunun daxili xüsusiyyətlərində tapır. Əksər dillərdə təyinlər təyin olunandan əvvəl gəlirlər. Ona görə də adla sonqoşma arasında təyin ola bilməzdi. Önqoşmalarda isə əksinə, ön mövqedə yerləşdiyi üçün o, adla önqoşma arasında yerləşir, buna görə də önqoşma təyin funksiyası işə düşəndə addan uzaqlaşmış olur və yerdəyişməyə uyğun önşəkilçiyə (prefiksə) çevrilir. Bu səbəbdən önqoşma sonqoşmaya (bəzi hallarda sonqoşmalar adla o qədər yaxınlaşır ki, öz növbəsində hal sonluğuna

çevrilir) nisbətən daha müstəqildir. Bu mənada sonqoşmaların vəziyyəti daha mürəkkəbdir. Adın cümlədə sintaktik mənasını təmin etməklə yanaşı, sonqoşma adı daim müşayiət edir, xüsusilə hərəkətin baş verdiyi yeri, istiqaməti və s. bildirdikdə, çünki bu zaman müvafiq ad forması dəqiqləşmiş olur.

Sonqoşmalar da önqoşmalar kimi adların hallarını idarə edə bilir, ona görə də onlarla birləşərək o, müvafiq hal formasına birləşir və beləliklə, II hal konstruksiyası formalaşır. Belə hallarda sonqoşma ilə hal arasında sərhəd qoymaq bəzi hallarda çox çətin olur.

Əksər tədqiqatçıların fikrincə, sonqoşmalar da önqoşmalar kimi dilin əvvəlki inkişaf mərhələsində ayrı-ayrı mənalı leksik vahidlərə, sözlərə gedib çıxır. Eyni zamanda bu da şübhə doğurmur ki, bir sıra sonqoşmalar önqoşmaların əksəriyyəti kimi köməkçi morfoloji göstəricilərə çevrilirlər. Onlar bu halda əvvəlcə müstəqil leksik mənalılarını itirir və müstəqil hissəciyə çevrilirlər, daha sonra müstəqil sintaktik göstəricilərindən məhrum olaraq uyğun mənalı müstəqil sözə birləşirlər. Bu zaman müstəqil mənalı qrammatik göstərici məzmunu qazanmış olurlar.

Sonqoşmaların işləndiyi sözlər arasında ən çox yayılmış hal yiyəlik haldır. Bu həm də sonqoşmaların yiyəlik hal konstruksiyasından yarandığına dair irəli sürülən ideyanı təsdiq edir. Bu konstruksiyada yiyəlik halda olan söz ilk vaxtlar əsas funksiya daşıyan tam mənalı adın əlamətini bildirirdi, lakin eyni zamanda belə sözlər vaxt keçdikcə öz tammənəlilikini itirmiş və qrammatikləşmişdir və sonradan köməkçi sözə çevrilmişdir. Bu prosesin həyata keçməsində əsas rolunun sonda işlənməsi, başqa sözlə sonrakı mövqedə gəlməsi təşkil edir.

Urdu dilində müəyyən semantik qrupa aid edilən sonqoşma konstruksiyaları digər məna qruplarına da aid edilə bilər. Bu bir sonqoşmanın bir neçə mənanın ifadə olunmasında iştirak edə bilməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, eyni bir sonqoşma polisemiya nəticəsində bir neçə qrupda iştirak edə bilər.

Urdu dilində mürəkkəb sonqoşmalar ismin, əvəzliyin, məsdərin və digər dil elementlərinin vasitəli halının formaları ilə birləşərək müxtəlif obyekt və rel-yativ münasibətləri ifadə edirlər. Mürəkkəb sonqoşmalı söz predikativ olaraq işlənə bilər, yəni xəbərin əlaqələndirici hissəsi funksiyası daşıya bilər.

Urdu dilində sonqoşmaları semantikasına görə işin icra olunma yerini və ya əşyanın yerləşdiyi yeri bildirən sonqoşmalara, hərəkətin yönəlmə istiqamətini bildirən sonqoşmalar və digər növlərə ayırmaq mümkündür:

اوپر کے (se) [ke (se) upar] – üstündə

نیچے کے [ke niçe] – aşağısında

سامنے کے [ke samne] – qarşısında

اندروں کے [Ke andar] – içində

کے نزدیک [Ke nazdik] – yaxınlığında
کے پاس [ke pas] – yanında
کے ارد گرد [Ke ird-gird] – ətrafında, yaxınlıqda
کے (سے) آگے [ke (se) aqe] – əvvəlində
کے (سے) پیچھے [ke (se) piçhe] – arxasında
کے (سے) باہر [ke (se) bahr] – çölündə
کے بیچوں بیچ [ke biçon biç] – tam mərkəzdə
کے قریب [ke karib] – yaxınlığında
کے یہاں [ke yahan] – yanında, burda
کے آس پاس [ke as pas] – yaxınlığında, ətrafında
کے چاروں طرف [ke çaro taraf] – dörd tərəfində
کے کنارے [ke kinare] – kənarında, sahilində

Adətən məkan münasibətləri ifadə edən bu sonqoşmaların əksəriyyəti obyekt münasibətlərini də ifadə edir. *کے نزدیک* [ke nazdik] mürəkkəb sonqoşmasının idarə olunan sözlə birləşməsi müəyyən xəbərin mənbəyini bildirən əlavə söz rolunu oynayır. Digər qrupa hərəkətin yönəlmə istiqamətini bildirən sonqoşmalar aid edilir.

کی طرف [ki taraf] – tərəfinə
کی جانب [ki canib] – istiqamətində
کے قریب [ke karib] – istiqamətinə, -a, -ə
کے یہاں [ke yahan] – istiqamətinə, -a, -ə
کے اندر [ke andr] – içində
کے (سے) باہر [ke andr] – çölündə, çölündən
کے نیچے [ke niçe] – aşağısında
کے پیچھے [ke piçhe] – arxasında
کے پاس [ke pas] – yanında
کے پار [ke par] – o tərəfə, o tərəf ilə
کے آس پاس [ke as-pas] – ətrafda

Göstərilən sonqoşmalardan *کے اندر* [ke andar] müəyyən yerin daxilində, *کے (سے) باہر* [ke [se] [bahir] və *کے پار* [ke par] isə müəyyən yerin xaricində hərəkətin istiqamətinə işarə edir və bu sonqoşmalar məkan münasibətləri ifadə edirlər. *کے بل* “ke bal” sonqoşması isə hərəkətin yönəldiyi istiqaməti bildirir və bununla da həm məkan, həm də təyin-relyativ münasibətləri bildirir. Bu yarımqrupa daxil olan digər sonqoşmalar isə hərəkətin istiqamətini bildirməklə məkan-obyekt münasibətləri ifadə etmiş olurlar.

Bu yarımqrupa daxil olan sonqoşmalardan urdu dilində hərəkətin yönəlmə istiqamətini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Burada sonqoşmaların ifadə etdiyi məna çalarları arasında əsas fərq hərəkətin müəyyən fəza daxilində və ya

xaricində baş verməsinə görədir.

Sonqoşmaları dəyişməyən söz sinfi olaraq xarakterizə etsələr də, onlar fin-uqor dillərində praktiki olaraq bir sıra hal formalarına malik olurlar. Yeri ifadə edən sonqoşmalar isə çox vaxt məkani hallar sırasına malik olurlar. Urdu dilində mürəkkəb sonqoşmaların məkan-zaman münasibətlərinin, o cümlədən digər növ münasibətlər kateqoriyasına daxil edilən anlayışların ifadəsində həlledici rola malik olduğunu müşahidə edirik.

ƏRƏB DİLİNDƏ RÜTBƏ, MƏNSƏB, MÜRACİƏT BİLDİRƏN SÖZLƏRİN İŞLƏDİLMƏSİ

Musayeva Kəmalə

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Ərəb dilində rütbə, mənəsb və müraciət bildirən isimlər aid olduqları şəxs adlarından bilavasitə əvvəl gələrək artıqlıq qəbul edir. Məsələn:

الرئيس، الأديب، الفيلسوف، الرفيق شريفلي "Akademik (rektor, ədib, filosof, yoldaş) Şərifli".

Kişiyə müraciətdə السيد "cənab" və ya سيدي cənab (hərfi: cənabım, ağam), qadına müraciətdə السيدة "xanım"; مدام "xanım" (əsasən, Şimali Afrika ölkələrində); سيدتي "xanım (hərfin: xanımmı)" kimi sözlərdən istifadə olunur. İngilis dilindəki "Miss" sözü kimi, ərəb dilində ailə həyatı qurmamış qıza müraciətdə الأنسة "xanım" sözündən istifadə olunur. Məsələn السيد عفيف "Cənab Əliyev!". Ərəb dilində qadın soyadının qadın sonluğu yoxdur: السيدة العجمي "Xanım əl-Əcmi". Nəzakətli müraciətdə (şifahi və ya yazılı) محترم، محترمة "hörmətli" sözü də əlavə olunur. Məsələn السيد عفيف المحترم : "Hörmətli cənab Əliyev!".

Qeyri-rəsmi olaraq, yaşlı bir kişiye müraciət edərkən، يا عمي "Əmi!", gəncə müraciətdə isə، يا ابني "Oğul, oğlum!" ifadələri istifadə olunur. Qeyri-rəsmi şəraitdə kişiler bir-birlərinə يا زلمة "Ay kişi (Şam ölkələri)" deyərək müraciət edə bilirlər. Eləcə də, yaşlı qadına qeyri-rəsmi müraciətdə، يا أختي "Bacı! (hərfin: bacım!)", yaşca kiçik qıza xitabən يا بنتي "Ay qız! (hərfi mənada: qızım!) deyilir.

İslam dairələrində kişiye يا حاج "Hacı!", qadına isə، يا حاجة "Hacıxanım!" deyərək müraciət etmək olar. Bu, adətən, Məkkədə Həcc ziyarətini yerinə yetirən müsəlmana verilən addır. Amma hələ Həcc ziyarətini yerinə yetirməmiş şəxsə müraciətdə də istifadə edilə bilər ki, bu da hörmətin göstəricisidir.

Dostcasına münasibətdə kişi başqa bir kişiye يا حبيبي "Əzizim!" deyərək müraciət edə bilər. Bu, cinsi təzyiq kimi və ya mənfi qəbul edilmir. Eynilə, kişi öz

qadın dostuna, qonşusuna və ya həmkarına يا حبيتي "Əzizim!", xanım da, öz həmcinsinə يا حبيبي "əzizim", əks cinsə يا حبيبي "Əzizim!" deyə bilər.

Yad şəxslərə müraciət edərkən (məsələn, küçədə) اسمح لي və ya اسمح لي "İcazə verin! Zəhmət olmasa!" ifadələri işlədilir.

Ərəb dünyasında istifadə olunan rəsmi müraciət formaları (الألقاب الرسمية) aşağıdakı kimidir:

1. Dövlət başçıları:

؛ ب - حَضْرَةُ صَاحِبِ الْجَلَالَةِ السُّلْطَان - Krallıqda - حَضْرَةُ صَاحِبِ الْجَلَالَةِ الْمَلِك (المملكة)
؛ د - (Əmirlikdə, Dövlətdə) حَضْرَةُ صَاحِبِ السُّمُوقِ أَمِير (الإمارة- Sultanlıqda) (السلطنة)
؛ ه - سيادة الأخ (الجمهورية-Respublikada) حَضْرَةُ صَاحِبِ الْفَخَامَةِ الرئيس (جمهورية- Cəməhəriyyədə).

Məsələn: Öz ölkəsində əmirə müraciət:

حفظه الله ورعاه سيدي حضرة صاحب السمو الشيخ مشعل الأحمد الجابر الصباح
أمير دولة الكويت المفدي،،،

"Küveyt Dövlətinin əziz Əmiri cənabım əla-həzrət Şeyx Məşəl əl-Əhməd əl-Cabir əl-Sabah (Allah onu qorusun və himayə etsin)"

Başqa ölkədən əmirə müraciət:

صاحب السمو الشيخ مشعل الأحمد الجابر الصباح
أمير دولة الكويت ،،،

"Küveyt Dövlətinin Əmiri Əla-həzrət Şeyx Məşəl əl-Əhməd əl-Cabir əl-Sabah"

2. Nazirlər:

Ad və familiyası + ((nazir)) + Nazirliyin adı. (مَعَالِي الْأَسْتَاذ \ الدكتور \ الشيخ +)
Ad və familiyası + أمين اللجنة الشعبية العامة - سيادة الأخ + (komitənin baş katibi) -
Nazirliyin, komitənin adı. (وزير الخارجية،،،

Məs.: الموقر معالي الشيخ / جراح جابر الأحمد الصباح
وزير الخارجية،،،

"Xarici İşlər Naziri hörmətli Şeyx Cərrah Cabir əl-Əhməd əl-Sabah!"

3. Digər rəhbər vəzifədə olan şəxslərə - idarə rəislərinə, səfirlərə və s. müraciətdə adətən "cənab" sözündən istifadə olunur.

سعادة السفير / عصام بن صالح بن حمد الجبيلي المحترم
الصديقة لدى جمهورية أذربيجان سفير المملكة العربية السعودية

"Dost Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının Azərbaycan Respublikasındakı səfiri möhtərəm cənab İssam bin Saleh əl-Cüteyli"

سعادة الأخت / دعاء شحاته المحترمة

القائم بالأعمال بالإنابة لسفارة جمهورية مصر العربية الشقيقة لدى جمهورية أذربيجان

"Qardaş Misir Ərəb Respublikasının Azərbaycan Respublikasındakı səfirliyinin Müvəqqəti İşlər Vəkilli hörmətli xanım, bacım Dua Şihata".

حضرة، محترم، موقر، Göründüyü kimi nəzakətli müraciətdə "hörmətli" mənasında

صاحب الفخامة، صاحب الجلالة، صاحب السمو، kimi söz və ifadələrdən istifadə olunur. Rəsmi yazışmalarda Azərbaycan tərəfi hər hansı bir ərəb ölkəsinə məktub ünvanlayırsa, ölkə adından sonra الصديقة “dost (ölkə)”, ərəb ölkələri bir-birilərinə məktub ünvanlayırsa الشقيقة “qardaş (ölkə)” sözlərindən istifadə olunur. Yazışmalarda ölkənin statusu (dövlət, respublika, əmirlik, cəmahiriyyə, sultanlıq) və ya rəsmi adı düzgün qeyd edilməlidir. Müraciət formaları ölkədən ölkəyə dəyişə bilər.

Ərəb ölkələrindən Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə, Baş nazirinə və Xarici işlər nazirinə ünvanlanan məktublarda müraciət, əsasən, aşağıdakı kimidir:

فَخَامَةُ الرئيس / إلهام علييف رئيس جمهورية أذربيجان الصديقة

“Dost Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Zati-aliləri cənab İlham Əliyev!”

معالي / علي أسدوف الموقر

رئيس وزراء جمهورية أذربيجان الصديقة

“Dost Azərbaycan Respublikasının Baş Naziri cənab Əli Əsədov!”

معالي الوزير / جيهون بايراموف الموقر

وزير الشؤون الخارجية لجمهورية أذربيجان الصديقة və ya

معالي السيد / جيهون بايراموف الموقر

وزير الخارجية جمهورية أذربيجان الصديقة

“Dost Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Naziri cənab Ceyhun Bayramov!”.

К ВОПРОСУ БИБЛИОГРАФИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ ТРАДИЦИОННОГО АРАБСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Əfəndiyeva Nərgiz

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Важная роль в разработке актуальных проблем арабского языкознания принадлежит академическим учреждениям Египта. Базисом их исследований является достижение традиционного арабского языкознания. В этом русле уместно рассмотреть средневековый «Словарь» арабских филологов, если точнее, подробный «каталог» имен и основных данных о достижениях ведущих арабских филологов средневекового периода Джалаладдина ас-Суюти, крупнейшего представителя египетской школы, давшего науке ценное наследие по языкознанию и литературе. До Суюти сделаны попытки рационалистической систематизации данных в фихристах, но осуществление такого масштаба по временному охвату,

удалось лишь ему. Большая часть его трудов в данных областях содержит ценную библиографическую информацию. Уместно отметить его научное произведение «Табагату-н-нахвиййин ва-л-лугавыййин» («Классы грамматистов и лексикологов»), написанный автором после завершения работы над его не менее ценными трудами «Табагату-л-хуффаз» («Классы знатоков Корана»), рукопись которой находится под номером 123 в библиотеке Александрии, и «Табагату-л-муфсирин» («Классы комментаторов»), которая, в свою очередь, ввиду ее определенной значимости, была издана в Лейдене в 1839 году. Имеется также латинский перевод труда, дающий наиболее полную информацию о названном произведении ученого. Автор пишет об «авторитетных» филологах данного исторического периода, чье творчество в той или иной мере соприкасалось также с чтением Корана и хадисов.

Данный источник дает руководящую нить относительно многих знатоков языка и литературы. Он, в частности, указывает на известного ученого Шарафаддина б.ал-Мустауфи, представлявшего определенную ценность для данной научной сферы, о котором ранее имелось мало сведений. По этой книге обнаруживаются многие значимые сведения по арабскому языкознанию и арабской литературе. Отметим тот факт, что ас-Суюти переписывал это свое произведение трижды, и, таким образом, оно имелось в трех вариантах. Самым удачным считается третий вариант с очевидными дополнениями, сделанными самим автором. Автор создавал его в 868 г.х., основываясь на своих исследованиях произведений ас-Сирафи, аз-Зубейди, ал-Фирузабади, в основном на их сборниках по истории языка и литературы, а также на трудах по истории, принадлежащих перу Абубакра ал-Хатыби «Тарих Багдад» («История Багдада»), Абу Асакири «Тарих Димашг» («История Дамаска»), а также на произведениях других известных историков. Книга с предисловием, в свою очередь изданная в Париже, вышла многочисленным тиражом. Она была составлена по фонетическому принципу расположения согласных. При этом, начиналась она с имени пророка. Однако, позднее составление книги было пересмотрено, и она оказалась составлена по алфавитному порядку. Все произведение насыщено различными историческими и филологическими данными и достоверной информацией. Первые главы посвящены известным представителям языкознания и литературы, а конечные – их предкам и потомкам, заслуживающим упоминания в данной области.

Имеется также один экземпляр, находящийся в Египте в библиотеке «Дару-л-кутуб»; сто страниц в нем отведено грамматике. Имеется 2300

его переводов, что свидетельствует очевидно о его большой популярности. Его первый экземпляр издан в Париже в 1322 году небольшой книгой под названием «Бугйату-л-вуат фи табагати-л-лугавыййин ва-н-нухат» («Благая цель классов лексикологов и грамматистов»). В 1326 году произведение было издано и в Египте. Настоящее издание содержит в себе 463 страницы. В свою очередь, рукописные экземпляры этого труда ас-Суюти имеются в библиотеках в Берлине, Афинах, Коберли и других европейских городов.

Данный труд является результатом плодотворных исследований крупного арабского ученого, результатом изучения и анализа им творчества своих предшественников. В его труде нашли свое отражения все основные положения изученных им книг по языкознанию, а их ученый прочитал, по имеющимся сведениям, немало. Его заслуга и в том, что он не позволил кануть в забвение канонам творчества своих предшественников, отразив их в своем творчестве. Таким образом, мы уделили внимание именно этому труду ученого в связи с тем, что несмотря на очевидность его значимости, в современном языкознании ему не уделено должного внимания, и оно заслуживает более глубокого изучения и в нашей арабистике.

NƏHT VƏ MƏNHUTAT ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİNİN SÖZ YARADICILIĞINDA BİR VASİTƏ KİMİ

Gülnur Mahmud

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Ərəb ədəbi dilində söz yaradıcılığı məsələsinin sonuncu bölməsi olan «ən böyük söz düzəltmə» kimi tərcümə etdiyimiz «əl -iştiqaq əl -kubbar» təzahürü elmi ədəbiyyatda bir çox dilçilər tərəfindən nəht olaraq təqdim olunur.

Ərəb dilçi alimlərinin fikrincə, «nəhata» -«qabığınyı soymaq», «qaşımaq», «dəri, daş və digər material üzərində dəlik açmaq», «deşmək» anlamına gəlir. Elə müqəddəs kitabımızın «Şairlər» surəsinin 149-cu ayəsində də bunu təsdiqləyən faktlar vardır:

«... وتنجتون من الجبال بيوتاً فارهين» «قال الله تعالى في سورة الشعراء: دۇنيادا əbədi yaşayacaqsınız deyə» (özünüzə) məharətlə (və ya təkəbbürlə) evlər (yonub) düzəldəcəksiniz?» ... [Əş-şüəra, 149].

Alimlərin fikrincə, «منحوتات او نحتا نحت» «müxtəlif sözlərdən yonmaq»,

«yonma yolu ilə əmələ gələn sözlər» və s. kimi də tərcümə oluna bilər. Ən azı iki bir-biri ilə əlaqəli söz və ya söz birləşməsindən, eləcə də bir neçə sözdən ibarət söz birləşməsi, hətta cümlədən belə əmələ gələrək eyni və ya yaxın mənalara ifadə edən sözlər məcmusu mənhutat adlanır.

Müasir alimlərdən bəzilərinin adıçəkilən mövzu ilə əlaqədar əsas maraqlı yanaşmalarından biri bundan ibarətdir ki, ərəb ədəbi dilində nəht hadisəsi bir çox hallarda işi "yüngülləşdirdiyi" kimi, bəzi hallarda da dili «ağırlaşdırma»ğa və ya «onun həddindən artıq yüklənməsi»nə səbəb olur.

Məsələn, Livanlı dilçi alim, professor Anastas Əl-Kirmili əsərlərində nəhti ərəb ədəbi dili qanunauyğunluqlarına yad element olaraq qəbul edir və ətrafına bu məsələdə bir qrup həmrəy dilçi alim toplamağa müvəffəq olur.

Ərəb ədəbi dilində söz yaradıcılığı məsələsi ilə əlaqədar böyük araşdırmalar müəllifi olan ərəb dilçilərinin monoqrafiyalarını araşdırarkən belə məlum olur ki, bütün bu dilçiləri ən böyük söz düzəltmə və ya nəht adlanan *əl-istiqaq əl-kubbar* digər üç bölmədən heç də az düşündürmür. Məsələn, ərəb dili və ədəbiyyatı, xüsusilə də bəlağət və ədəbi tənqid sahələrində göstərdiyi xidmətlərə görə 2008-ci ildə ali Kral Feysəl mükafatına layiq görülmüş, 2007-ci ildən hazıradək İraq Elmlər Akademiyasının prezidenti və eyni zamanda İordaniya Dillər və Elmlər Akademiyalarının həqiqi üzvü, görkəmli dilçi alim Əhməd Mətlub Ən-Nasiri özünün «النحت في اللغة العربية» monoqrafiyasında mövzu ilə əlaqədar olduqca maraqlı fikirlər səsləndirir.

Qeyd edək ki, müəllif nəht hadisəsini qədim siryani, ibrani dillərində mövcud olan ilkin rüşeymlərindən başlayaraq, onu orta əsr Bəsrə, Kufə və Bağdad qrammatika məktəbləri tədqiqatçılarının əsərlərində də izləmiş və bu təzahürü müasir dövr ərəb dilçilərinin əsərlərində də araşdıraraq onu on bir iri həcmli alt fəsillərdə işıqlandırmışdır.

TÜRKDİLLİ ƏLYAZMALARIN YORULMAZ TƏDQİQATÇISI – AZADƏ MUSABƏYLİ

Şirinova Rübabə

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyətinə böyük mütəfəkkirlər bəxş edib. Belə mütəfəkkirlərdən biri də AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda və xaricdə mühafizə olunan Orta əsrlərə aid Türkdilli əlyazmaların tədqiqatçısı, elmlər doktoru, professor Azadə xanım Şahbaz qızı Musabəyli.

Onun ilkin olaraq üzə çıxararaq, tədqiqata cəlb etdiyi Xəlilinin "Firqətnamə"si , Füzulidən sonra Bağdadın yetirdiyi ən böyük türk şairi Ruhi Bağdadının " Divanı", Seyyid Yəhya Bakuvinin tələbəsi Dədə Ömər Rövşəninin "Külliyat"ı, Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdənin türk və ərəb divanları kimi əlyazma abidələrinin hər biri ədəbiyyat tariximiz baxımından mühüm hadisə sayıla bilər. Təsəvvüfi poeziya, Türkiyədə və Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycandakı Türkiyə əlyazmaları və sairənin ilkin yazılı qaynaqlar əsasında tədqiqi, xarici ölkələrdəki Azərbaycanla bağlı əlyazmalar haqqında məlumatların üzə çıxarılaraq sistemli şəkildə təqdim edilməsi A.Musabəyli yaradıcılığının elmi istiqamətlərindəndir.

Azərbaycanda orta çağlar Türkiyə ədəbiyyatını, Azərbaycan-Türkiyə ədəbi və əlyazma əlaqələrini ilkin qaynaqlar əsasında tədqiq edən yeganə elmlər doktoru sayılan A.Musabəyli 200-ə yaxın məqalənin, 20-dən artıq monoqrafik araşdırmanın, dərs vəsaitinin və s. müəllifidir. 30 ildən artıq müddət ərzində elmi-pedaqoji çalışmalarının nəticəsi olaraq 7 xüsusi kurs proqramı, metodik göstərişlər, 2 dərs vəsaiti, 10-dan artıq kitab və monoqrafiyası nəşr olunub. Universitetlərdə "Türk xalqları ədəbiyyatı", "Ümumtürk ədəbiyyatı", "Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı", "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı", "Qədim Türk yazılı abidələri", "Mətnşünaslıq-mətn bilgisi" və s. ixtisas fənnlərindən mühazirələr oxumuşdur. Bir sıra kitab və monoqrafik araşdırma nəşrlərinə redaktor, məsləhətçi, rəyçi olmuşdur. Bir neçə ixtisaslaşdırılmış müdafiə şurasının üzvü, ekspertidir. Onun elmi rəhbərliyi, rəsmi opponentliyi ilə çox sayda dissertasiya işi müdafiə olunub. Haqqında müxtəlif ensiklopediya və məlumat kitablarında məlumatlar yer almışdır. Azərbaycan elminə təmənnasız xidmət edən əsl elm fədaisi, professor Azadə xanım Musabəylinin bu günlərdə 80 illik yubileyi qeyd olunacaq. Görkəmli mətnşünas alimə can sağlığı uzun ömür arzulayırıq.

ORTAQ TÜRK DİLİ KONTEKSTİNDƏ DİPLOMATİK TERMINOLOGİYANIN TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Rüstəmovə Cəmilə

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Azərbaycan və Türkiyə arasındakı diplomatik əlaqələrin kökü ta qədim zamanlara gedib çıxsada hər iki qardaş dövlət arasındakı bu əlaqələr ən intensiv formasına 1992-ci ildə müşahidə edirik. Məhz bu dövrdə diplomatik əlaqələr və münasibətlərin yeni model və tipologiyaların görmək mümkündür. Bu

dövrə hər iki dildə həm milli-dilin daxili imkanları hesabına əmələ gətirilmiş terminlər, həm də beynəlxalq diplomatiyada qəbul edilmiş çoxsayda diplomatik istilah və terminoloji birləşmələrin işləndiyi müşahidə olunur: *elçi, sözleşme, de-fakto, de-yure, aparteid, deplozit, demokratiya, diktatura, xarici pasport, xarici-siyasi informasiya, xarici vətəndaş, insan hüquqları, koalisiya, kommunike, konfrontasiya, konfederasiya, diplomatik müdahələ, kodifikasiya, konsul, muhtıra, andırı, insident, konvengens vize, bildiri, aqreman, karışma, müdahələ, dış politika, uluslararası ilişkiler* və s.

Diplomatik əlaqələrin hər bir dövrü özünün diplomatiya dili və terminologiyası olmuşdur ki, onlar da xüsusi mənbələrdə qorunub saxlanmışdır

Türkiyə və Azərbaycanın diplomatik əlaqələrinin bu dövründə, diplomatiya anlayışlarını ifadə edən son dərəcə rəngarəng termin və terminoloji birləşmələrdən söz açmaq mümkündür: *danışqlar, razılaşdırma, koalisiya, beynəlxalq aləm, Antitürkiyə koalisiyası, hərbi - siyasi birlik, stratej məntəqə, müqavilə bağlamaq, vasitəçilik, (Az.), büyükelçi, maslahatgüzar, anlaşma, sözleşme, tutanak, ikili ilişkiler, və s. (Türk.)*

Qeyd edək ki, müstəqil Azərbaycan mətbuatının dili bu gün külli miqdarda diplomatik terminlərlə zəngindir. Məsələn, 2003-cü il 11- 12 dekabr tarixində, "Paritet" qəzetində "Minsk Qrupu diplomatiyadan real işə keçməlidir" adlı məqalədə işlənmiş terminlərə nəzər saldıqda ATƏT-in Minsk Qrupu, yeni təkliflər, danışqlar, Rusiya-Gürcüstan münasibətləri, Minsk Qrupu diplomatları, qapalı danışqlar, politoloq, Qarabağ məsələsi, münaqişənin tənzimlənməsi və s. bu kimi terminlərə rast gəlmək mümkündür.

Beləliklə, sözün semantik inkişafı türk dillərində diplomatik terminlərin keyfiyyətə yeniləşməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, *barışq, anlaşma, körpü, sözləşmə* və s. Dünya dillərindən hər birinin özünəməxsus fonetik sistemi və qrammatik quruluşu vardır. Buna görə də hər bir dil başqa dildən söz alarkən onu öz fonetik və qrammatik qayda qanunlarına tabe edir və buna uyğun işlədir. Həm Azərbaycan ədəbi dili, həm də türk ədəbi dili digər dillərin söz və terminlərini öz normalarına uyğun şəkildə qəbul edir. Sözləşmə prosesində qohum dillərin təbiətinə uyğun gələn söz və terminlər alındığı dildə olduğu şəkildə, dəyişdirilmədən, eyni ilə götürülür. Bunun əksinə olaraq, qohum dillərin qaydalarına müvafiq olmayan söz və terminlər isə dəyişdirilir.

Alınma diplomatik terminlər müqayisə edilən türk dillərində ikişəkildə mənimsənilir:

1) Dəyişiklik edilmədən mənimsənilənlər: *kommunike, konsul, memorandum, kondominium, konsensus, moratorium*

2) Dəyişiklik edilərək mənimsənilənlər: *diploma, diplomatiya, immiqrət*

lar, integrasiya, kansler (kanzler).

Mənimlənmə prosesində terminin qışasında fonetik dəyişmələr özünü göstərir. Bu mənimləyən dilin qanunauyğunluqları ilə bağlı olur. Bundan əlavə mənimləmə spektri alınma diplomatiya termini alan dilin qrammatik üsullarla verilməsi ilə, alan dilin qrammatik sinif və kateqoriyaları ilə əlaqələndirilməsilə, termini sözdüzəldicilik aktivliyi ilə, nitqdə ədəbi dilin müxtəlif funksional üslublarında, yaxud sahə terminologiyasında müntəzəm işlənməsi, Məsələn, latın Ortaq türk dili konseptindən çıxış edərək, diplomatik terminlərin tənzimlənməsi üçün komissiya yaradılması təklif olunur. Komissiya işində, başlıca olaraq üstünlük öztürkcə terminlərə verilməsi şərti ilə hər iki dildə var olan ortağ beynəlxalq terminlər arasındakı fonetik fərqlərin aradan qaldırması ilə hesab edirəm ki, bu yöndə aparılan silsilə araşdırmalar ortağ türk dili probleminə işıq tutacaqdır.

BƏZİ ƏRƏB DİALEKTLƏRİNDƏ FREKVENTATİV

Rzayeva Fidan

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Ərəb dilinin dialektləri əsasən iki qrupa bölünür: Şərq və Qərb dialektləri. Dialektlər arasında fərq bəzən çox, bəzən də nisbətən az olur. Dialektlərdən bəziləri, əsasən, Şərq dialektləri, bir çox cəhətdən ərəb ədəbi dilinə daha yaxın olur, o cümlədən, İraq, Suriya və s. Dialektlər arasında fərqlərlə yanaşı oxşar cəhətlər də müşahidə olunur. Oxşar cəhətlər həm morfoloji, həm də leksik xüsusiyyətləri ehtiva edir. Bir-birindən olduqca uzaq olan Mərakeş və Suriya dialektlərində frekventativ hadisəsini qeyd etmək olar.

Frekventativ hadisəsi fellərin önünə artırılan Mərakeşdə [kə], Suriyada [amb] şəkilçiləridir. Bu şəkilçilər müxtəlif olsa da funksional cəhətdən eyni vəzifəni görür. Bu şəkilçilər hər iki dialektə fellə ifadə olunmuş hadisənin danışığ vaxtı ilə eyni zamanda baş verdiyini göstərir. Mərakeş dialektində [vildək kəibki] “Sənin uşağın ağlayır”, Suriya dialektində [min ambyihki] “kimidir danışan” misallarında bunu görmək olar. İngilis dilində “prezent kontinuis”, ərəb ədəbi dilində indiki-davamedici zaman, məsələn, [lə yəzəlu yəktubu] “o hələ də yazır”, təxminən yuxarıda göstərilən formalara yaxın olmağını demək olar.

Bir-birindən uzaq dialektlərin daxilində oxşar hadisələrin olması tədqiqatobyekti ola bilər.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛА شدن В СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАНИЯХ ПРЕСИДСКОГО ЯЗЫКА

Musayeva Nigar

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

В среднеперсидскую эпоху происходили существенные изменения в грамматической системе персидского языка, особенно в области глагольных форм. В этот период наблюдалось активное развитие аналитических конструкций, среди которых важную роль играл глагол شدن, участвующий в образовании сложных глаголов.

Данный глагол использовался не только как самостоятельный глагол со значением «становиться», но и как вспомогательный компонент, формирующий новые значения и оттенки. Таким образом, исследование глагола شدن в образовании сложных глаголов позволяет понять особенности персидской глагольной системы.

Следует отметить сложные глаголы, первый компонент которых выражен заимствованным из арабского языка именем, второй компонент – персидский глагол شدن, на материале произведения Низами Гянджеви «Махзан-ул-эсрар»:

ایمن شدن – обезопаситься

Для современного персидского языка не характерно употребление сложного глагола ایمن شدن «обезопаситься». Не случайно, что в словарях современного персидского языка зафиксированы следующие сложные глаголы, образованные при помощи арабского заимствованного слова ایمن بودن «быть защищенным, находиться в безопасности», ایمن کردن «гарантировать безопасность» ایمن گردانیدن «оставаться в безопасности».

سهل شدن – стать мягкой (почвой).

Сложный глагол سهل شدن «стать мягкой (почвой)» в настоящее время в персидском языке не встречается, поэтому он не зафиксирован в словарях современного персидского языка. Заимствованное арабское слово سهل в современном персидском языке, в качестве номинативного компонента, сочетается с такими компонирующими глаголами, как کردن گرفتن, سهل کردن «облегчать», سهل گرفتن «относиться несерьезно».

عارف گشتن – познать, постичь.

В современном персидском языке арабское заимствованное слово عارف более всего функционирует в качестве имени существительного (мудрец, мистик). Приведенный выше сложный глагол عارف گشتن «познать, постичь» в настоящее время в персидском языке не употребляется. В

составе данного сложного глагола номинативный компонент *عارف* выступает по своей исходной семантике: «знающий, ведающий» (причастие наст.вр. от первой породы).

فتنه شدن – быть очарованным.

Представляет интерес тот факт, что в современном персидском языке данный глагол не употребляется, не функционирует и ныне слово *فتنه* в значении «очарование». В словарях современного персидского языка зафиксированы следующие значения данного слова «смута, подстрекательство» (а редко – «соблазн»).

ناصر شدن – увещевать.

Для современного персидского языка не характерно употребление данного сложного глагола. В данном контексте причастие настоящего времени первой породы редко выступает в роли именного компонента сложного глагола.

Общей для приведенных выше сложных глаголов особенностью в историческом аспекте является то, что они в современном персидском языке не встречаются, однако те из них, которые функционируют в современном языке, подверглись семантическому изменению. Но определенную часть зафиксированных в поэме «Махзан-ул-эсрар» сложных глаголов, с тем же компонирующим *شدن*, составляют такие глаголы, у которых только номинативный компонент – заимствованное арабское слово функционирует в современном персидском языке, в основном – в качестве отдельной лексической единицы. Наглядным примером служит следующее сравнение: *شک شدن* – сомневаться, усомниться; *قلب شدن* – фальшивить, быть поддельным; *مجرد شدن* – удалиться от всех, изолироваться; *شراب شدن* – превратиться в вино; *مرور شدن* – стать поддельным; *عزیز شدن* – стать почитаемым; *مقرر شدن* – установится (за), закрепиться (за).

Имеется значительное количество примеров подобного типа, однако и приведенных вполне достаточно для подтверждения следующих выводов:

1. вспомогательному глаголу принадлежит значительная роль в образовании новых глаголов в классическом персидском языке;
2. данный вспомогательный глагол сохраняет свою историческую словообразовательную активность и в современном персидском языке;
3. не будет преувеличением сказать, что почти каждый из зафиксированных в поэме «Махзан-ул-эсрар» сложных глаголов состоящих из арабского имени и персидского вспомогательного глагола имеет свою «собственную» или специфическую семантику, приобретенную именно в контексте «Марзан-ул-эсрар» этого прекрасного литературно-художественного памятника.

QƏRBI AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİ VƏ ŞƏRQİ ANADOLU DİALEKTLƏRİNDƏ ARXAİK XÜSUSİYYƏTLƏRİN MÜQAYİSƏLİ-TİPOLOJİ TƏHLİLİ

Quliyeva Əfsanə

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Türk dilləri ailəsinin Oğuz qrupunun təsnifatında areal dilçilik məsələləri hər zaman aktuallığını qoruyan istiqamətlərdən biri olmuşdur. Xüsusilə, Cənubi Qafqazın qərb hissəsi - tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqları (Göyçə, Zəngəzur, İrəvan, Dərələyəz, Vedibasar mahalları) ilə Şərqi Anadolu (Qars, Ərzurum, İğdır, Ərdahan) coğrafiyası dil vahidliyi baxımından tək bir dialektoloji zolaq təşkil edir. Bu bölgələrin dialektlərini bir-birinə bağlayan əsas amil təkcə coğrafi yaxınlıq deyil, həm də kökləri Səlcuqlu və ondan əvvəlki dövrlərə uzanan ortaq etno-lingvistik qaynaqlardır.

Müasir Azərbaycan və Türkiyə ədəbi dillərinin fonetik və qrammatik normaları zaman keçdikcə müəyyən standartlaşmaya məruz qalsa da, bu arealın şivələri qədim türk dilinin, xüsusilə "Dədə Qorqud" dastanlarının dil qatını canlı şəkildə mühafizə etmişdir.

Fonetik müstəvidə ən diqqətçəkən məqam qədim türk dilinə xas olan dillərxası burun samitinin (sağır nun - ñ) hər iki bölgədə müstəqil fonem kimi yaşama dərəcəsidir. Məsələn, ikinci şəxs təkin mənsubiyyət və yiyəlik hallarında (*atañ, səniñ, sənüñ*) müşahidə olunan bu səs həm Göyçə və Zəngəzur şivələrində, həm də Ərzurum və Qars dialektlərində qorunmaqdadır. Ədəbi dillərdə bu səsin "n" samitinə keçməsinə baxmayaraq, xalq danışığı dilində arxaik tələffüz tərzinin qalması genetik yaddaşın göstəricisidir. Digər tərəfdən, qapalı "e" (é) səsinin işləklik dairəsi bu arealı həm Azərbaycan, həm də Türkiyə ədəbi dilindən fərqləndirən əsas elementdir. "*bəş*", "*vér*", "*dé*" kimi sözlərdəki qapalı sait hər iki bölgənin fonetik sistemində mərkəzi yer tutur. Həmçinin, dodaq ahənginin (labializasiya) ədəbi dil normalarından daha güclü olması, xüsusilə şəkilçilərin tərkibində qədim türk dilindəki kimi dodaqlanan saitlərin sabitliyi (məsələn: *ba-bun, aldun*) tipoloji baxımdan eyni mənşəlidir.

Tədqiqat göstərir ki, hər iki bölgənin canlı danışığı dilində müasir ədəbi dildən çıxmış, lakin Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərində qeyd olunan onlarla söz hələ də aktivdir. Bu leksik vahidlər sadəcə söz yığını deyil, bir mədəniyyətin və təsərrüfat biçiminin ortaq ifadələridir. Məsələn, Qərbi Azərbaycanın Göyçə və Zəngəzur şivələrində sürətlə, tələsik mənasında işlənən "*becid*" sözü Şərqi Anadolu da eyni fonetik forma və mənada qorunub saxlanmışdır. Bahar fəslini verən "*yaz*" sözü hər iki zonada qədim semantikasını itirməmişdir. Heyvandarlıq və təbiət terminologiyası da bu birliyi təsdiq

edir: otlaq yeri mənasındakı “örük”, saxsı qab mənasındakı “bardaq”, qədim türk mənşəli “quzey” (kölgəli yer) və “güney” (günəşli yer) ifadələri bu arealın leksik bütövlüyünü sübut edən faktlardır. “Ece” (böyük bacı), “aba” (ana/nənə), “emmi” (əmi) kimi qohumluq terminləri isə ailə məişət sistemindəki arxaik qatın qorunduğunu göstərir.

Morfoloji baxımdan indiki zaman şəkilçilərinin inkişaf yolu xüsusi maraq doğurur. Azərbaycan ədəbi dilindəki “-ır, -ir” və ya Türkiyə ədəbi dilindəki “-yor” şəkilçisi əvəzinə, hər iki bölgənin şivələrində qədim geniş zamanın indiki zamanı əvəz etməsi (gelerem, giderem, bilirem) tipik bir xüsusiyyətdir. Bəzi Şərqi Anadolu ağzlarında müşahidə olunan “gəliyer”, “gediyer” formaları ilə Qərbi Azərbaycanın müəyyən areallarındakı formalar qədim -yur və ya geniş zaman şəkilçilərinin müxtəlif transformasiyalarıdır. Bundan başqa, birinci şəxs cəminin keçmiş zaman sonluğunda müşahidə olunan fərqlər (məs: gəldüh / geldük) əslində qədim türk dilindəki son “-k” samitinin hər iki regionda fərqli fonetikləşməsidir.

Aparılan müqayisəli-tipoloji təhlil sübut edir ki, Qərbi Azərbaycan şivələri ilə Şərqi Anadolu dialektləri vahid bir Oğuz arealının ayrılmaz iki qoludur. Siyasi və inzibati sərhədlərin çəkilməsinə baxmayaraq, xalqın danışdığı dili öz daxili qanunauyğunluqları ilə bu tarixi bütövlüyü qoruyub saxlamışdır. Bu dil vahidləri türkologiya elmi üçün türk dilinin təkamül prosesini, etno-psixologiyasını və qədim dialektal bölünmələrini öyrənmək üçün ən etibarlı qaynaq və canlı arxivdir. “Divanü lüğət-it-türk”də rast gəlinən bir çox arxaik elementlərin bu gün hər iki zonada paralel şəkildə yaşaması, bu regionların dil yaddaşının qədimliyini təsdiq edir. Bu ortaq xüsusiyyətlərin araşdırılması, Azərbaycan və Türkiyə türkcələrinin ortaq tarixi qrammatikasının fundamental əsaslarını təşkil edir.

TEHRAN DİALEKTİ VƏ FARS ƏDƏBİ DİLİNİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Quliyeva Həmidə

Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidmətinin Akademiyası

Bu tezis Tehran dialekti ilə fars ədəbi dilinin fonetik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlilinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatın əsas məqsədi bu iki dil müstəvisi arasında mövcud olan fonetik fərqləri müəyyənləşdirmək, onların yaranma səbəblərini izah etmək və müasir fars dilinin inkişafında oynadığı rolunu aydınlaşdırmaqdır. Araşdırma funksional-fonetik yanaşma əsasında aparılmış və artikulyasiya rahatlığı, danışq sürəti, eləcə də sosial prestij amilləri əsas izah faktorları kimi götürülmüşdür.

Müəyyən edilmişdir ki, Tehran dialekti ilə fars ədəbi dili arasında fərqlər əsasən fonem tərkibində deyil, səslərin tələffüz realizasiyasında özünü göstərir.

Hər iki dil variantında eyni sait və samit sistemi mövcud olsa da, danışiq dilində bu səslər müxtəlif fonetik dəyişmələrə məruz qalır. Xüsusilə saitlər sistemində a~u və e~i dəyişmələri Tehran dialektinin səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi çıxış edir. Bu dəyişmələr əsasən müəyyən fonetik mühitdə baş verir və tələffüzün sadələşməsinə xidmət edir. Məsələn:

ننان (əd. d.) – nun (dan. d.); کدام kodam (əd. d.) – kodum (dan. d.); شکست şəkəst (əd. d.) – şikəst (dan. d.); جگر cegər (əd. d.) – cigər (dan. d.).

Saitlərin assimilyasiyası Tehran dialektində geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. ə~a, e~i və o~u tipli assimilyasiyalar ardıcıl hecalarda yerləşən saitlərin bir-birinə uyğunlaşması nəticəsində yaranır. Bu proses fars dilində klassik ahəng qanununun olmamasına baxmayaraq, danışiq səviyyəsində qismən uyğunlaşma meylinin mövcudluğunu göstərir və nitqin axıcılığını artırır. Məsələn:

بهار bəhar (əd. d.) – bahar (dan. d.); نهار nəhar (əd. d.) – nahar (dan. d.); فروغ foruğ (əd. d.) – furuğ (dan. d.); سرور sorur (əd. d.) – surur (dan. d.).

Samitlər sistemində də mühüm dəyişmələr müşahidə olunur. Samitlərin assimilyasiyası nəticəsində cingilti və kar səslər arasında qarşılıqlı keçidlər (“b~p”, “d~t”, “ğ~x” və s.) baş verir. Bu dəyişmələr artikulyasiya baxımından daha qənaətli tələffüz forması yaradır və danışiq dilində sabitləşmiş norma kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, sonor samitlər arasında da uyğunlaşma halları mövcuddur. Məsələn:

اقتصاد eğtesad (əd. d.) – extesad (dan. d.); وقت vəğt (əd. d.) – vəxt (dan. d.); اسب əsb (əd. d.) – əsp (dan. d.); چسب çəsb (əd. d.) – çəsp (dan. d.); کرد kard (əd. d.) – kart (dan. d.); آرد ard (əd. d.) – art (dan. d.).

Tehran dialektinin digər mühüm xüsusiyyətlərindən biri eliziyadır. Söz sonlarında və ya ortasında bəzi samitlərin (“t”, “d”, “h”, “r”) düşməsi danışiq dilində geniş yayılmışdır. Bu hadisə nitqin sürətini artırır və fonetik strukturu sadələşdirir. Bununla yanaşı, eliziya semantik məna dəyişikliyinə səbəb olmur. Məsələn:

رفت rəft (əd. d.) – rəf (dan. d.); گفت qoft (əd. d.) – qof (dan. d.); صبح sobh (əd. d.) – sob (dan. d.); əgər (əd. d.) – əge (dan. d.); مگر məgər (əd. d.) – mäge (dan. d.); دیگر digər (əd. d.) – dige (dan. d.); چند çənd (əd. d.) – çən (dan. d.); بلند bolənd (əd. d.) – bolən (dan. d.).

Metateza, yəni səslərin yer dəyişməsi isə daha məhdud xarakter daşıyır və əsasən bir və ikihecalı sözlərdə müşahidə edilir. Bu hadisə danışiq dilinin dinamikliyini və spontan xarakterini əks etdirir.

Nəticə etibarilə, Tehran dialekti müasir fars ədəbi dilinin fonetik inkişafında mühüm rol oynayır. Danışıq mühitində formalaşan fonetik xüsusiyyətlər zamanla sabitləşərək ədəbi dilin norma qatına daxil olur. Bu baxımdan Tehran dialektinin öyrənilməsi fars dilinin fonetik sistemi və onun inkişaf qanunauyğunluqlarını anlamaq üçün əhəmiyyətlidir.

FARS DİLİNDƏ $\bar{a}$ VƏ اَن OMOMORFEMLƏRİ: MORFOLOJİ QEYRİ-MÜƏYYƏNLIKDƏN SEMANTİK FUNKSİONALLIĞA

İsmayılova Zahidə

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Fars dilinin morfolojiyasında **omomorfemlər** - eyni formalı olub, lakin fərqli semantik-qrammatik vəzifə daşıyan morfemlər leksik bazanın genişlənməsində mühüm rol oynayır. $\bar{a}$ (-a) və اَن(-an) şəkilçiləri həm qrammatik, həm də leksik (sözdüzəldici) funksiyaları ilə bu prosesin mərkəzində dayanır.

Fars dili iltisqi elementlərin daxili imkanları hesabına zəngin leksik bazaya malik olan bir dildir. Dilin morfoloji strukturunda eyni fonetik və qrafik formaya malik olub, fərqli semantik-qrammatik vəzifələr daşıyan vahidlər omomorfemlər xüsusi maraq kəsb edir. $\bar{a}$ (-a) və اَن(-an) morfemləri bu qəbildən olan ən aktiv vahidlərdəndir.

$\bar{a}$ (-a) morfemi fars dilində hərəkətdən keyfiyyətə, dinamikadan statikliyə keçidi təmin edən əsas vasitədir. Bu şəkilçi felin kökünə qoşularaq, subyektin keçici halını deyil, onun ayrılmaz xüsusiyyətini ifadə edir. Burada morfem hərəkəti donduraraq onu bir statusa çevirir. Bu, dildə "prosesual" təfəkkürdən "obyekt" təfəkkürünə keçidi reallaşdırır. Bu şəkilçi həmçinin sifətlərə qoşularaq mücərrədlik dərəcəsini konkretləşdirir.

اَن(dan) + a = دانا(dana): Bilən, müdrik.

پهن(pəhn) + a = پهنا(pəhna) Genişlik, en.

اَن(-ān) morfemi təkcə şəkilçi deyil, dilin tarixi təkamülünü və semantik çevikliyini göstərən bir simvoldur. Bu morfem fars dilində ən çoxfunksiyalı elementlərdən biridir. Fars dilində اَن(-ān) morfemi dilin iqtisadiyyat prinsipinə (minimum morfoloji vahidlə maksimum semantik yükün ifadəsi) ən bariz nümunədir. Bu morfem kontekstdən asılı olaraq həm qrammatik, həm də leksik funksiyaları icra edərkən, dildə "morfoloji omonimlik" hadisəsini yaradır.

اَن(-ān) morfemi felin indiki zaman kökünə qoşularaq, hərəkətin icra tərzini və ya subyektin o anki dinamik vəziyyətini ifadə edən feli sifətlər (və ya zərflər) yaradır. Bu vahidlər cümlədə həm təyin, həm də hal zərfliyi funksiyasında çıxış edə bilər. Morfem hərəkətin sadəcə baş verdiyini deyil, onun bir müddət davam etdiyini və subyektin bu hərəkətlə xarakterizə olunduğunu bildirir.

دوان(dəvan)- دویدن(dəvidən) felinin indiki zaman əsası olan *dəv* (دو) kökünə qoşulur. "Qaç-a-qaça", "qaçaraq" mənasını verir.

- اَن(-ān) morfemi topluluq və mənsubiyyət anlayışından məkan və zaman anlayışına keçidi təmin edir. Morfem isimlərə qoşularaq topluluq anlayışını

sından məkan və ya zaman anlayışı törədir. Etimoloji baxımdan bu, "filan şeyin bol olduğu yer və ya zaman" məntiqinə əsaslanır. Fars dilində bir çox coğrafi adlar bu morfem vasitəsilə formalaşmışdır. Burada "bolluq" və "məskunlaşma" semantikasi hakimdir.

گرگان(Qorqan) - گرگ(qorg) + an. Tarixən qurdların çox olduğu və ya bu totemə inananların yaşadığı ərazini ifadə edir.

Şəkilçinin bir digər funksiyası xronoloji yəni zaman funksiyasıdır. Müəyyən vaxt kəsiklərini və ya mövsümi dövrləri bildirmək üçün istifadə olunur. Məsələn, بامدادان(bamdadan) - Səhər tezdən, səhər çağı mənasında işlənir. Burada şəkilçi zamanın konkret anını deyil, o dövrün ümumi halını vurğulayır. -an həm də fars dilində canlı varlıqların cəmlənməsi üçün standart morfemdir.

مردان(mərdan) Kişilər

دوستان(dustan) Dostlar.

Fars dili bu morfemlərin funksiyasını cümlənin ümumi arxitekturası ilə tənzimləyir. Əgər ان(-ān) şəkilçili sözdən əvvəl yer bildirən sözünü (məsələn: *dər* - "da/də") gəlirsə, təfəkkürümüz onu dərhal məkan kimi kodlaşdırır. Əgər söz xəbərlə uzlaşan mübtəda funksiyasındadırsa, biz onu canlıların cəmi kimi qəbul edirik.

Nəticə etibarilə, bu morfemlər sayəsində fars dili həm min il əvvəlki klassik poeziyanın emosional dərinliyini, həm də müasir elmi terminologiyanın tələb etdiyi dəqiqliyi eyni uğurla qoruya bilir. Həmçinin, bu morfemlərin müasir elmi terminologiyada istifadə olunması onların arxaik deyil, dinamik və "semantik funksional" olduğunu sübut edir. Beləliklə, fars dilində ا(-a) və ان(-an) omomorfemləri dilin struktur bütövlüyünü təmin edən mühüm elementlərdir. Onların funksional yükü sadəcə söz düzəltməkdən ibarət deyil, həm də dilin leksik-semantik çevikliyini artırmaqdır. Bu morfemlərin tədqiqi göstərir ki, dildəki qeyri-müəyyənlik əslində dilin səmərəliliyinə xidmət edən mütəşəkkil bir sistemdir.

MÜASİR FARS DİLİNDƏ “ کون (QUN) SÖZMORFEMİNİN MƏNŞƏYİ VƏ VALENTLİLİYİ

Məmmədova Leyla

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Fars dilində söz yaradıcılığı məsələsi dilin yarandığı dövrdən daim inkişafda olan proses olmuşdur. Affiksəl və yarımaffiksəl morfemlər (sözmorfemlər)

sözdüzəltmə funksiyasına malik olub, fars dilinin söz yaradıcılığında fəal iştirak edir. Fars dilinin leksik quruluşunun zənginləşməsində bu üsul mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sözmorfemlər şəkilçilər olmadığı halda sözdə onların funksiyalarını icra edir və konkret leksik mənaya malik olur. Adından görün-düyü kimi, sözmorfemlər həm sözlərin, həm də şəkilçilərin leksik xüsusiyyətlərini özündə saxlayır, lakin müstəqil mənalı sözlər kimi dilin lüğət tərkibində mövcud olmur.

Müasir fars dilində “sözmorfemlər” feili və ismi olmaqla iki yerə bölünür. Onlar semantik baxımdan mürəkkəb quruluşa malik sözlərin komponenti kimi çıxış edir. Feili sözmorfemlər morfoloji cəhətdən bölünməyən, leksik mənaya malik müstəqil məna kəsb etməyən feil kökləri (بن مضارع)- sözdüzəldici vahidlərdir. “ شناس ”, “ پرست ”, “ پذیر ”, “ بخش ”, “ بردار ”, “ کن ”, “ انگیز ”, “ گیر ”, “ گاه ”, “ برادر ”, “ بخش ”, “ پذیر ”, “ پرست ”, “ شناس ”, “ ساز ”, “ آور ”, və s. kimi feil mənşəli sözşəkilçilər isimlərin sonuna birləşir və yeni sözlər yaradırlar.

İsim mənşəli sözmorfemlər fars dilin müxtəlif tarixi mərhələlərində müstəqil mənalı sözlər kimi mövcud olmuş və müasir dövrdə isə şəkilçilər kimi sözlərin tərkibində müşahidə edilir: “qah” گاه, “qun” گون, “fam” فام, “başı” باشی, “can” جان, “məab” معاب, “kəde” کده və s.

گون(qun) şəkilçisi rəng, görünüş, üsul və obraz mənalarını bildirən sözlərin yaranmasında fəal iştirak edir. Bu şəkilçi bəzi qrammatik kitablarda şəkilçi, bəzilərinə isə sözşəkilçi kimi verilmişdir. Müasir fars dilində şəkilçi funksiyasını daşıyan “qun” qədim fars dilində “quna”, Avesta dilində “qaona”, orta fars dilində “gon”, “gonay” kimi müstəqil mənalı söz kimi mövcud olmuşdur. IX-XVI əsrlərə aid fars-dəri dilində yazılmış nümunələrdə “qun”, “qon” şəkilçiləri rəng və görünüş mənalarında verilmişdir. “ گون ” şəkilçisinin ərəb dilində qarşılığı olan “ لون ” müstəqil mənada “rəng” sözünü ifadə edir. Bu şəkilçi isim və sifətlərə birləşərək rəng, görünüş, şəkil mənalarını əks etdirən sifətlər yaradır. Müasir fars dilində “qun” komponentli چگون “çequn”, چگونه “çequne” kimi sözlərə rast gəlirik ki, burda forma, şəkil, görünüş mənalarında işlənmişdir. گوناگون sözü iki şəkilçinin birləşməsindən əmələ gələn “rəngarəng” sözünü ifadə edir.

Bu şəkilçinin ikili semantikaya malik olması onun valentliliyini artırır. Bu şəkilçini araşdırarkən onun əşyanın müəyyən rəngə uyğun olan isimlərə artırılması ilə eyni rəngi ifadə etdiyini görürük. Məsələn: (سرخ)، به گون(زرد)، آذرگون (سرخ)، لاله گون (سرخ)، می گون(سرخ)، شب گون (سیاه)، شام گون (سیاه) Bu şəkilçi əsas rəng adlarına da birləşir və o rəngin çalarını ifadə edir. Məsələn: سبزگون(səbzqun) – yaşıl, سرخ گون (sorxqun)- qırmızı. Bu şəkilçinin ifadə etdiyi mənalardan biri də “oxşarlıq” mənasının ifadə etməsidir. Məsələn بیمارگون :

(bimarqun)-xəstəyə bənzər, بیدگون (bidqun) – söyüd ağacına bənzər və s. Bəzi hallarda گون qun ikili məna ifadə edə bilir. Məsələn آذرگون (azərqun) sözündə həm sarı-narıncı rəngi, həm də “alova bənzər” mənanı, گلگون (qolqun) sözündə həm qırmızı rəngi həm də “incə”, “gözəl”, “güləbənzər” mənaları ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir fars dilində “qun” şəkilçisinin valentliyi məhdudlaşmış və “isim+”qun” modeli birləşmələr əzməhsuldarlığı ilə seçilir.

Müasir fars dilində bundan əlavə گونی, گونه, گونا kimi şəkilçilərdən düzələn rəng adlarına da rast gəlirik. Bu şəkilçilərdən əsasən rəngin çoxluğu, dolğunluğunu ifadə edərkən istifadə olunur. Məsələn: آسمان گونی, خاکسترگونی, زرگونی, ماه گونی, زعفران گونه, سپیدگونه, گل گونه, نیل گونه, زرگونا, غالية گونا və s.

Müasir dövrdə fars dilinin leksik quruluşunun zənginləşməsində, ictimai-siyasi və elmi-texniki sahələrdə yeni terminlərin yaranmasında sözmorfemlər əhəmiyyətli mövqeyə malikdir.

MÜASİR FARS DİLİNDƏ SEMANTİK DƏYİŞMƏ MODELLƏRİ

Məmmədov Ayaz

Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidmətinin Akademiyası

Müasir fars dilində semantik dəyişmə müxtəlif modellər üzrə baş verir və bu modellər dilin leksik, qrammatik və funksional strukturunun dəyişməsini əks etdirir. Əsas semantik dəyişmə modelləri aşağıdakı alt-bölmələrdə təhlil edilir.

1. Semantik genişlənmə.

Semantik genişlənmə modeli mövcud sözün mənasının daha geniş kontekstdə işlənməsi ilə xarakterizə olunur. Bu model dilin daxili ehtiyaclarına uyğun olaraq polisemiyanı artırır və yeni anlayışların ifadəsini asanlaşdırır [10, s.101].

راه – “yol, çıxır” mənasından “metod, çıxış yolu, strategiya” mənasına qədər genişlənmişdir (راه حل, راه پیشرفت).

کار – “iş” mənasından “fəaliyyət, problem, məsuliyyət” mənasına qədər genişlənmişdir (این کار دارد).

2. Semantik daralma.

Semantik daralma modeli sözün ilkin ümumi mənasından çıxaraq konkret və məhdud sahədə istifadəsini nəzərdə tutur. Bu, xüsusilə elmi, texniki və peşə sahələrində rast gəlinir.

دانش – ilkin olaraq “bilgi, elm” mənasında idi; müasir fars dilində yalnız akademik və elmi sahələrdə xüsusi anlam daşıyır.

سیستم – ümumi “mexanizm” mənasından çıxaraq elmi və idarəetmə kontekstində spesifik terminoloji anlayış olmuşdur. (سیستم آموزشی، سیستم سیاسی)

3. Metaforik dəyişmə.

Metaforik dəyişmə modeli konkret anlayışların abstrakt mənaya çevrilməsi ilə xarakterizə olunur. İnsan koqnitiv təfəkkürü bu prosesin əsas təkanverici amilidir.

سنگین – ilkin “ağır” mənasından “çətin, məsuliyyətli” mənasına keçmişdir (مسئولیت سنگین).

نور – “ışq” mənasından metaforik olaraq “bilik, maarif, rəhbərlik” mənasına keçmişdir (نور دانش).

4. Metonimik dəyişmə.

Metonimik dəyişmə modelində söz əlaqəli anlayışı ifadə etmək üçün istifadə olunur, yəni bir obyektə və ya hadisəni onun ilə əlaqəli başqa bir obyektə əvəz edir. Bu model xüsusilə siyasi, inzibati və sosial diskursda geniş yayılmışdır.

بلوک – tikinti elementi mənasından siyasi birlik mənasına keçmişdir (بلوک شرق).

سکوی – əvvəl “platforma” mənasında idi; müasir fars dilində “sahə, mərkəz” mənasında işlənir (سکوی علمی).

Müasir fars dilində semantik dəyişmə modelləri bir-birini tamamlayan və qarşılıqlı təsir edən sistem kimi fəaliyyət göstərir. Hər bir model dilin sistemli inkişafını, çoxmənəlilik potensialını və funksional adaptasiyasını göstərir. Semantik genişlənmə, daralma, metaforik və metonimik dəyişmə, peyorasiya və meliorasiya modelləri fars dilinin dinamik lüğət tərkibini formalaşdırmaqda əsas rol oynayır.

N.X.QUBADIYANININ

“SƏFƏRNAMƏ” ƏSƏRİNDƏ درجه ÇOXMƏNALI SÖZÜ

Allahverdiyeva Aytən

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Əbu Muinəddin Nasir Xosrov əl-Qubadiyani əl-Mərvəzi XI əsr Şərqi görkəmli mütəfəkkir şairlərindəndir. Onun “Səfərnəmə” əsəri müəllifin ziyarət məqsədilə Xorasandan Məkkəyə qədər olan yolu piyada gedib-qayıtdığı yeddi illik müşahidələrinin məhsuludur.

Müxtəlif mənə çalarlığına malik olan sözlərə çoxmənəli sözlər deyilir. Bu cür sözlərdə sözün əsas mənası həqiqi, ikinci və sonrakı mənaları isə məcazi

mənada olur. Fars dilində çoxmənalı sözlər کلمات چند معنایی adlanır. “Səfərnəmə”-də çoxmənalı sözlərin işlənmə məqamları çox deyil. Çox olmasa da bu sözlərin araşdırılması maraqlı faktları üzə çıxardı. Belə sözlərdən biri درجه sözüdür.

Bu söz “Səfərnəmə” əsərində aşağıdakı mənalarda işlənir.

“Dərəcə,səviyyə” mənasında.

Bu adam şəirdə -این مرد در شعر و ادب بدرجه ایست که در این عصر کسی بیایه ی او نبوده است. və ədəb elmlərində elə yüksək bir dərəcəyə çatmışdır ki, bu əsrdə hələ heç kəs onun səviyyəsində olmamışdır.

“Dəfə, qat” mənasında.

Mənim -هر طعام و میوه و ماکول که در عجم دیده بودم همه آنجا موجود بود بل بصد درجه بیشتر. Əcəmdə (İranda) görə bildiyim bütün növlərdən olan yeməklər, meyvələr və ərzaqlardan burada da var, bəlkə də oradakından yüz dəfə (qat) çoxdur.

“Pilləkən” mənasında.

Məscidə daxil olmaq istəyən -از هر جانب که خواهند بمسجد در شوند سیزده درجه بر بالا باید شد. hansı səmtədən gəlicə, on üç pilləkən yuxarı qalxmaldır.

درجه sözü növbəti misalda cəm formasında işlənmişdir.

Dəğın ətəyini pilləkənvarı -دامن کوه را همچون درجات بزرگ کرده اند و سنگها بترتیب رانده. qazıb onların üzərinə cərgə ilə daşlar döşəyiblər.

Göstərilən nümunələrdə azdan çox, aşağıdan yuxarıya “artım, hərəkət” mənaları var. Çoxmənalı sözlərin xüsusiyyətlərindən biri budur ki, bu cür sözlər arasında müəyyən əlaqə, bağlılıq olur. Həmin əlaqə, rabitə verilən misallarda bariz şəkildə özünü göstərir.

İRANIN KTEMATONİMLƏRİNƏ DAİR

Həsənova Aybəniz

AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Müstəqillik dövründə Azərbaycanın dilçiləri onomastika sahəsində, daha böyük uğurlara imza atmışdılar. Azərbaycan dövləti müstəqilliyə nail olduqdan sonra cəmiyyət həyatında başlanan yeni mərhələ dilimizin inkişafına təkan vermişdir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində diqqəti cəlb edən laylardan birini, İranın türk mənşəli toponimləri – ktematonimləri təşkil edir. Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin ktematonimlər sistemində baş vermiş dəyişikliklərin səbəbini də bu dövrün xüsusiyyətlərindən irəli gələn bir sıra amillərdə axtarmaq lazımdır. Müşahidə və təhlillər aydın göstərir ki, İran ərazisindəki toponimlərin əsas hissəsini doğma dilimizə aid onomastik vahidlər təşkil edir. İranın

elə bir zonası tapılmaz ki, orada Azərbaycana aid toponim olmasın. İran qədim ölkə olduğu üçün burada zəngin toponimik sistem əmələ gəlib formalaşmışdır. Dilimizdəki toponimlərin formalaşma, təşəkküləpma müddətində də diqqəti cəlb edən cəhətlər vardır. Belə ki, bunların bəziləri lap qədimdə meydana gəlmiş kimi, bəzilərinin tarixi son zamanlarla bağlıdır. Türk mənşəli toponimlər, çox mötəbər dil faktlarıdır. Ktematonim – qədim yunan mənşəli termin olub, “ktēma” (əmlak, mülkiyyət) və “onoma” (ad) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Əgər toponim, antroponim və oykonimlər coğrafi obyektlər, insan və yaşayış məkanlarının adlarıdırsa, ktematonimlər əsasən tikili, maddi mədəniyyət nümunələri və insan tərəfindən yaradılmış əşyalara aiddir. Onomastikanın bir layı olan ktematonimlər maddi-mədəniyyət abidələrinin, pir və məscidlərin, elm və texnika ilə, mənəvi mədəniyyətlə bağlı əsərlərin, xüsusi mülk və sarayların, əşyaların, fəxri adların, inzibati idarə və təşkilatların və s. onomastik vahidlərin adlarını öyrənir. Dilçilərin elmi fikirlərinə əsasən deyə bilərik ki, ktematonimlərdə xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətinin izləri qorunub saxlanılır, bu adlar cəmiyyətin həyatında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, xalqın elmi, texniki, mədəni həyatı, sosial-iqtisadi tərəqqisi ilə bağlı olur, həyatın əksər sahələrini əhatə edir, gündəlik fəaliyyətdə bu adlardan geniş istifadə olunur. Azərbaycan dilçiliyində ktematonimlər tədqiqata cəlb edilmiş, dissertasiya və monoqrafiyada öz əksini tapmışdır. Lakin əhalisinin yarıdan çoxunu türklər təşkil edən, yaxın qonşumuz İranın türk mənşəli ktematonimləri hələ də, tədqiqat obyekti olmamışdır. Ən az işlənən və tədqiqata cəlb olunan onomovahidlər məhz ktematonimlərdir. 2025 –ci ildə ilk dəfə İranın ktematonimlərinə müraciət olunmuş, bəzi qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirilmiş, məntiqi izahı verilmişdir. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, ktematonimlərdə xalqın tarixi, etnogenezisi, həyat tərzı və məişəti mühafizə olunmaqdadır. İranın ktematonimlər sisteminin linqvistik təhlil olunması dil tariximizin tədqiqi üçün maraqlı materiallar verə bilər. Ktematonimlər yalnız məişətdə deyil, həm də lüğət tərkibinin zənginləşməsində, tarixi yaddaşı formalaşmasında və mədəniyyətin qorunmasında əsas rol oynayır. İranda türk mənşəli saysız-hesabsız ktematonimlər mövcuddur. Hər biri istər Azərbaycanda, istərsə də, İranda xalqımızın dünyagörüşünün, memarlıq zövqünün zəngin olmasını göstərir. Ktematonimlərin yaranması, yayılması və dəyişməsi, həmçinin semantik inkişafı dilin canlılığının və cəmiyyətin inkişafının göstəricisidir. Əgər toponim, antroponim və oykonimlər coğrafi obyektlər, insan və yaşayış məkanlarının adlarıdırsa, ktematonimlər əsasən tikili, maddi mədəniyyət nümunələri və insan tərəfindən yaradılmış əşyalara aiddir. Ktematonimlərin əsas funksiyası obyektləri bir-birindən fərqləndirmək, onların kimə məxsus olduğunu və sosial statusunu göstərməkdir. Ktematonimlər yalnız məi-

şətdə deyil, həm də lüğət tərkibinin zənginləşməsində, tarixi yaddaşın formalaşmasında və mədəniyyətin qorunmasında əsas rol oynayır. Ktematonimlər Azərbaycan dilinin və xalqının tarixi-mədəni inkişafının ən canlı leksik qatlarından biridir. Onlar həm maddi, həm də mənəvi mədəniyyətin qoruyucusudur. Ktematonimlərin leksik və semantik zənginliyi, dəyişmə və inkişaf dinamikası Azərbaycan dilinin canlılığının və xalqımızın kimliyinin əyani sübutudur. Dilçilər, tarixçilər, etnoqraflar və arxeoloqlar üçün İranın ktematonimlərinin toplanması, qorunması və sistemləşdirilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır.

FARS DİLİNDƏ FEİLLƏRİN QURULUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TARİXİ ASPEKTDƏ DƏYİŞMƏSİ

Quliyev Cavid

Bakı Avrasiya Universiteti

Ənənəvi qrammatikada feillər quruluşuna görə sadə, düzəltmə, mürəkkəb olmaqla üç yerə bölünür. Bu yanaşmanı fars dilinin qrammatikasına da şamil etmək olar. Lakin filoloji tədqiqatlara nəzər yetirdikdə dünyada hazırda işlək olan bir çox dillərin leksik tərkibində, semantik mahiyyətində tarixən baş verən dəyişmələrdən əlavə, struktur xüsusiyyətlərində də siyasi-ictimai proseslərdən irəli gələrək formalaşan dəyişiklikləri müşahidə etmək mümkündür. Bu mənada Azərbaycan dili ilə sıx keçmişə malik fars dilində feillərin quruluşunda sadədən mürəkkəbə doğru ciddi dəyişmə nəzərə çarpır. Bunun isə bir sıra sosial-siyasi, tarixi-lingvistik səbəbləri var.

Bir çox dillərdə sadə feillər, adətən, isim olmaqla müxtəlif nitq hissələrinə xas ifadələrin yaranmasında aktiv iştirak edir. Söz yaradıcılığında oynadığı rol baxımından sadə feillər əlverişli hesab olunur. Nümunə üçün, bu dildə نمود[nemudən] (göstərmək) sadə feilindən yaranan sözlərə baxaq: نمونه[nümunə], نمایش[nümayiş], نماینده[nümayəndə], نمایشنامه[pyes], نماشگاه[sərgi], نماد[simvol], نمود[aspekt], نمودار[diagram], نما[mənzərə, görüntü, plan], نمایان[aşkar, açıq] və s.

Bu gün fars dilində sadə feillərin rəsmi sayı haqqında müxtəlif fikirlər olsa da, dilçilərin statistik məlumatlarını müqayisə elədikdə təxmini sayın 200-250 arasında dəyişdiyi güman edilir. Bu, aşağı göstəricidir. Fars dilində milli feillər arasında köməkçi feillər vasitəsilə düzənləri üstünlük təşkil edir. Mürəkkəb feillərinin üstünlük təşkil etməsinin əsas səbəbi ərəb dilinin ictimai mühitdə farsca yazan bir sıra klassiklərin dilinə təsiridir. Ərəb dilindən gələn ifadələ-

rin yanına fars mənşəli köməkçi feillərin artırılması ilə mürəkkəb feillərin ərsəyə gətirilməsi fars dilində yüz illərdir davam edən prosesdir. Ərəbləşmə meyilləri poeziyadan daha çox fars nəsrində özünü göstərmişdir. Keçən əsrin görkəmli iranlı ədibi Məhəmmədağa Bahar özünün “Üslubiyyat və ya fars nəsrinin formalaşma tarixi” əsərində yazır: “X əsrdə və XI əsrin birinci yarısında fars nəsrində ərəb tərkiblərinin sayı ümumi söz dağarcığının beş faizini keçmirdi, XI əsrin ikinci yarısında bu göstərici əlli faizə, XII-XIV əsrlərdə səksən faizə yüksəlmişdi, hərçənd bu, bütün qələm sahiblərinə aid edilə bilməz. Tarix, poeziya, müxtəlif elm sahələrində yazan bəzi müəlliflər hələ də rəvan, aydın yazmağa davam edirdilər”. Fars dilində sadə feillərdən mürəkkəb feilə doğru təmayülərin formalaşması barədə Dariyuş Aşurinin müəllifi olduğu “Fars dilində yenidən düşünmə”, “Açıq dil”, habelə Xosrov Fərsidvərdin “Söz yaradıcılığı, elmi-texniki terminlərin tərcüməsi və müəyyənləşdirilməsi” kimi əsərlərində aparılan tədqiqatlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

MÜASİR QƏRB ƏRƏBŞÜNASLIĞI ƏRƏB DİLİNDƏ TABESİZLİK ƏLAQƏSİ VƏ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ HAQQINDA

Rzayeva Nigar

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Müasir qərb ərəbşünaslığında ərəb dilində tabelilik (*“hipotaxis”*) və tabesizlik (*“parataxis”*) əlaqələrinin tədqiqi, mürəkkəb sintaktik vahidlərin öyrənilməsi geniş diskussiya doğuran mövzulardır. Qərb dilçilərinin, habelə qərb dilçilik məktəblərindən bəhrələnən, ərəb dilini qərb dilləri ilə qarşılıqlı – müqayisəli şəkildə təhlil edən ərəb mənşəli alimlərin tabesizlik əlaqəsi, onun leksik-qrammatik göstəriciləri, dilin müxtəlif səviyyələrində təzahür formaları kimi məsələlərə iki istiqamətdən yanaşması izlənilir: formal - qrammatik və kontekstual-praqmatik.

I. Formal - qrammatik istiqamətin nümayəndələri - Raydinq (Ryding K.C.); Bədəvi (Badawi El-Said M.), Karter (Carter M. G.), Qalli (Gully A.), Aun (Aoun J.), Şüeyri (Choueiri L.), Benməmun (Benmamoun E.), Boas (Bohas G.), Giyom (Guillaume J.P.), Kuluqli (Kouloughli DJ.) mürəkkəb cümlə və sintaktik əlaqələr məsələsinə fərqli səviyyələrdən yanaşırlar.

Raydinq məsələyə inventarlaşdırma səviyyəsindən baxır və *“diskursiv markerlər”* adlandırdığı birləşdirmə funksiyalı bütün hissəcikləri, söz və ifadələri, o cümlədən tabesizlik bağlayıcılarını *“sadə bağlayıcı konnektorlar”* və *“ope-*

rativ konnektorlar” olaraq qruplaşdırır. Ərəb mətnində “*diskursiv markerlərin*” xüsusi rolu “*ərəb dilinin sintetik dil*” olması ilə əsaslandırılır.

Blok sintaksisi səviyyəsində (Bədəvi (Badawi El-S.M.), Karter (Carter M.G.), Qalli (Gully A.)) tabesiz mürəkkəb cümlələr ərəb nəsrinin fundamenti adlandırılır. “*Koordinasiya*” anlayışı həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrə aid edilir. Mürəkkəb cümlələr xüsusən bağlayıcılı (“*sindetik*”) və bağlayıcısız (“*asindetik*”) olaraq tədqiq edilir.

Ənənəvi “*əməl*” səviyyəsində (Boas (Bohas G.), Giyom (Guillaume J.P.), Kuluqli (Kouloughli DJ.)) mürəkkəb cümlələr və bağlayıcılar klassik ərəb qrammatikası mövqeyindən öyrənilir. Ərəb dilində tabesizlik bağlayıcıları “*ardınca gəlmə; tabe olma*”nın (“*ət-təbəətu*”) aləti adlandırılır və bu dil hadisəsində birinci cümlə ikincinin ardınca gələrək onun qrammatik statusunu təkrarlayır.

Formal - qrammatik istiqamətdə araşdırma aparan dilçilərdən ərəb və ingilis dillərinin qarşılıqlı - müqayisəli təhlilinə həsr edimiş ingilis dilində fundamental əsərin müəllifi, müasir ərəb alimi prof. Yovel Yusif Əzizin (Yowell Y.A.) tabesizlik və tabelilik arasında əsas fərqi aşağıdakında görür: tabesizlik əlaqəsində dil vahidləri eyni dərəcədə yüksək səviyyəyə aid strukturun tərkib hissələridir. Tabelilik əlaqəsində isə cümlələrdən biri ondan daha üstün səviyyədə olan başqa bir cümlənin tərkib hissəsidir.

II. Kontekstual - pragmatik istiqamətin nümayəndələri (Constoun (Johnstone B.), Haulz (Holes C.), Larşe (Larcher P.), Dikins (Dickins J.), Hervi (Hervey S.), Hiqqins (Higgins I.)) hesab edir ki, tabesizlik əlaqəsi sadəcə əlaqə deyil, “*inandırma*” üsuludur və “*inandırma diskursu*” ərəb dilində məhz parataktik təkrar sayəsində daha effektivdir.

Məsələyə funksional-puntuasiya səviyyəsindən baxan dilçilərdən Haulz (Holes C.) ərəb dilində cümlələri və digər dil elementlərini əlaqələndirməyin normal yolunun sindetik olduğunu qeyd edir. İngilis dilində işlənən durğu işarələrini ərəb mətnində “*va*” və “*fə*” bağlayıcıları əvəz edir, hətta “*va*” əksər halda “*məntiqi nöqtə*” funksiyasını daşıyır. Ərəb dilində bölüşdürmə əlaqəli cümlələrdə işlənən qoşa bağlayıcılar isə çoxbağlayıcılı koordinasiya (“*polisindedik coordination*”) yaradır.

İntensional səviyyədən yanaşan dilçilərdən məşhur fransız ərəbşünası Larşe (Larcher P.) bütün bağlayıcıları, həmçinin “*va*” və “*fə*” bağlayıcılarını “*dinamik gücü*”nə görə fərqləndirir. Ona görə “*va*” yalnız additivliyə xidmət edən, zaman və səbəb bildirməyən “*sıfr koordinasiya*” göstəricisidir. “*Fə*” isə, “*dinamik koordinasiya*” vasitəsidir. Çünki tabesiz mürəkkəb cümlədə fasiləsiz ardıcılıq (“*təqib*”) və səbəb-nəticə əlaqəsi yarada bilir.

Ərəb dilindən tərcümə nəzəriyyəsi sahəsində lider olan Dikinsin (Dickins

J.) məsələyə yanaşması semantik dərinliyi baxımından diqqətə layiqdir. Onun fikrinə görə, tabesizlik əlaqəsi ərəb dilində yazılı mətninin sadə bir xüsusiyyəti deyil. Belə ki, dilin müxtəlif linqvistik, mətn və üslubi-semantik normaları bəzən ayrılıqda, bəzən də birgə işləyərək tabesizliyin müasir standart ərəb dilinin səciyyəvi xüsusiyyəti kimi möhkəmlənməsini təmin edir.

QURANİ-KƏRİMDƏ İŞLƏDİLMİŞ TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

Ağaverdiyev Mais

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Ərəb dilində alınma sözlər mövzusunda ilk yazılı əsərin müəllifi olan Əbu Mənsur Məvhub ibn Əhməd ibn Məhəmməd ibn Xızr əl-Cəvaliqi “المعرب من الكلام الأعجمي” əsərində Quranda işlədilmiş bəzi türk mənşəli sözlərə də toxunmuşdur. Akademik V.M. Məmmədəliyevin məqalə çərçivəsində tədqiq etdiyi bu sözlər “غَسَاقٌ”, “غُلَامٌ” və “طَلَاقٌ” sözləridir. Aşağıda bu sözlər barədə fikirlərimizi bildiririk.

1- غَسَاقٌ [ğassāq] (irin, çirk) sözü. Əksər müfəssirlər bu sözün “غَسِيقٌ” feilindən düzəlmiş ərəb sözü olduğunu bildirsə də Cəvaliqi onun türk mənşəli olub “irin” mənasını verdiyini qeyd etmişdir. Bəzi qiraətlərdə bu söz “غَسَاقٌ” kimi də oxunmuşdur. Bəzi müəlliflər isə bu sözün “həddən artıq soyuq” mənasında olduğunu qeyd etmişlər. (Bax: “əl-Muarrəb”, səh. 107-108) Akademik V.M. Məmmədəliyev “Quranda ümumtürk mənşəli sözlər” adlı məqaləsində yazır ki, “غَسَاقٌ” sözü türk dillərindəki “kusuk, kusu, qusma” sözündən götürülmüşdür. (Bax: “Azərbaycan filologiyası məsələləri”, “Elm” nəşriyyatı, 210 səh., Bakı, 1983, səh. 85) “غَسَاقٌ” sözü Quranda iki dəfə, “Sad” surəsinin 57 və “ən-Nəbə” surəsinin 25-ci ayələrində işlədilmişdir.

2- غُلَامٌ [ğulām] (oğlan, oğul) sözü. Akademik V.M. Məmmədəliyev qeyd olunmuş məqaləsində yazır: “Quranda işlənmiş ‘غُلَامٌ’ sözü ilk səslisi düşən, türk mənşəli ‘oğlan’ sözünün ərəbləşmiş variantından başqa bir şey deyildir.” (Bax: “Azərbaycan filologiyası məsələləri”, Bakı, 1983, səh. 86) Ərəb mənbələrində bu haqda hər hansı bir mənbəyə rast gəlməsək də mərhum akademik gətirdiyi arqumentlər onun öz iddiasında haqlı olduğunu göstərir. “غُلَامٌ” sözü Quranda 9 dəfə təkdə, 1 dəfə təsniyədə (“əl-Kəhf” surəsinin 82-ci ayəsində), 1 dəfə də cəmdə (“ət-Tur” surəsinin 24-cü ayəsində) işlədilmişdir.

3- طَلَاقٌ [talāq] (talaq, boşanma) sözü. Akademik V.M. Məmmədəliyev Quranın surələrinin də birinin adını daşdığı “طَلَاقٌ” sözünün çuvaş dilində “dul

qadın” mənasını verən “tuluk” və yaqut dilindəki “dul, kimsəsiz” mənasını verən “tulayak” sözünə uyğun gəldiyini bildirir. O, öz fikrini əsaslandırarkən deyir: “Ərəb dilində feilin məchul növünün bir vəzifəsi də onun sözdüzəltmə funksiyasında işlənməsidir. Yuxarıdakı sözün türk dillərində “ağrı” ilə bağlı olan başqa mənası ərəb dilində məchul növ vasitəsilə ifadə olunur. Müqayisə et: Ərəb dilində “طَلَقَ” doğuş ağrısı çəkmək; çuvaş dilində “talğan” ağrıdan qıvrınmaq.” (Bax: “Azərbaycan filologiyası məsələləri”, Bakı, 1983, səh. 86) “طَلَقَ” sözü Quranda 2 dəfə (“əl-Bəqərə” surəsinin 227 və 229-cu ayələrində) işlədilmişdir. 10 dəfə isə bu sözün eyni kökdən olan feilindən istifadə edilmişdir.

ХРОНОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ АРАБСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

Оруджева Лаура

Институт Востоковедения НАНА

Наука об искусстве составления лингвистических словарей, как в теоретическом, так и в практическом аспектах, выделена в специальный раздел языкознания под названием лексикография.

В период становления и расцвета средневекового арабского Халифата данная отрасль арабского языкознания, в силу необходимости, интенсивно развивалась. Арабская лексикография зародилась и развивалась намного раньше, чем в Европе. В период «Золотого века» арабского Халифата появилось большое число арабоязычных словарей, способствующих толкованию специфической лексики Корана, которые в последствии вошли в группу, так называемых классифицирующих словарей.

Уже к III в. насчитывается большое число подобных словарей, получивших название «Ğaribu-l-Qur’an» (неясное в Коране). В них, в основном, выявляются и разъясняются диалектные формы, употребленные в Коране, а также и большое число заимствований из персидского, эфиопского и набатейского языков. Основоположником в этом явился Абу Убейда, составивший словарь в 25-ти томах под названием «al-Ğarib al-musannaf». В нем было собрано большое число слов, включающих «непонятные» или «устаревшие» слова из древней арабской поэзии. Одновременно стали появляться словари, посвященные толкованию названий различных типов одежды, утвари, животных, растений, различных природных явлений; глагольных и именных формообразований,

синонимы, обозначающие один и тот же предмет. Подобные типы словарей получили название: «Кутуб ал-лугат» (Книги о языке различных племен), «Кутуб ан-навадир» (Книги о редко встречающихся словах); «Книга телосложения человека»; «Книга зверей»; «Книга о верблюдах» ... и т.д.

Заслуживает внимание словарь аш-Шейбани (719-820 гг.) «Китабу-л-Джим» («Книга о словах, на букву «джим» « ج »)...

Самым известным и наиболее полным из всех систематизирующих словарей считается 17-ти томный словарь «ал-Мухассас» Ибн Сиды, в котором последовательно рассматриваются сначала более общие, а затем и частные, второстепенные явления.

Составление синонимических словарей также получило в арабской лексикографии широкое распространение. Особое внимание заслуживает фразеологический словарь аз-Замахшари – «Асасу-л-балагати» (Основа красноречия).

Первым составителем классического толкового словаря по праву считается основатель басрийской грамматической школы Халил ибн Ахмад ал-Фарахиди (ум. около 786-791 гг.). Словарь носит название «Китабу-л-‘айн» (Книга «айн»). Здесь автор принял за основу «фонетико-физиологический» принцип.

AZƏRBAYCAN VƏ FARS DİLLƏRİNİN TERMİNOLOGİYASINDA ƏRƏB MƏNŞƏLİ ALINMALAR

Verdiyeva Günay

AMEA-nın Z.Bunyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Azərbaycan və fars dillərinin terminoloji sistemi uzun tarixi inkişaf prosesində müxtəlif dillərlə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində formalaşmışdır. Bu dillər arasında ərəb dili xüsusi yer tutur. VII əsrdən etibarən İslamın yayılması ilə ərəb dili Yaxın və Orta Şərqdə yalnız dini deyil, həm də elmi və mədəni ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir. Bu amil Azərbaycan və fars dillərinə çoxsaylı ərəb mənşəli terminlərin daxil olmasına səbəb olmuşdur.

Fars dilində ərəb mənşəli terminlər xüsusilə orta əsrlərdə yüksək səviyyədə yayılmışdır. Ərəb dili uzun müddət elmin, fəlsəfənin, hüququn və teologiyanın əsas dili olduğundan, bu sahələrə aid terminlər birbaşa fars dilinə keçmişdir. Məsələn, علم - “elm”, حکمت - “hikmət”, عدالت - “ədalət”, حقوق - “hüquq”, تفکر - “təfəkkür” və s. kimi sözlər ərəb mənşəli olub, bu gün də aktiv işlənir. Bu terminlər zamanla fars dilinin fonetik və qrammatik sisteminə uyğunlaşmış, bəzən

isə yeni törəmə sözlərin yaranmasına zəmin yaratmışdır. Hətta bəzi hallarda ərəb kökləri fars şəkilçiləri ilə birləşərək hibrid terminlər formalaşdırmışdır.

Azərbaycan dilində də ərəb mənşəli terminlərin rolu olduqca əhəmiyyətlidir. Xüsusilə klassik ədəbiyyat dövründə və dini-elmi mətnlərdə bu təsir daha aydın görünür. “Təhsil”, “ictimaiyyət”, “iqtisadiyyat”, “siyasət”, “ədəbiyyat”, “maarif” kimi terminlər bu gün də geniş istifadə olunur. Lakin Azərbaycan dili türk dilləri qrupuna aid olduğundan üçün bu terminlər fonetik baxımdan daha çox dəyişmiş və dilin ahəng qanununa uyğunlaşdırılmışdır. Bu uyğunlaşma onları gündəlik istifadə üçün daha əlverişli etmişdir.

Hər iki dildə ərəb mənşəli terminlərin istifadəsi sahələr üzrə fərqlənir. Dini və hüquqi terminologiyada ərəb təsiri daha güclüdür və terminlər çox vaxt orijinal formaya yaxın şəkildə saxlanılır. Fəlsəfi və humanitar sahələrdə də bu təsir davam edir. Lakin müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar olaraq Qərb mənşəli terminlərin, xüsusilə ingilis və fransız dillərindən alınmaların artması müşahidə olunur. Bu isə ərəb mənşəli terminlərin bəzi sahələrdə nisbi şəkildə geri çəkilməsinə səbəb olur.

Maraqlı məqamlardan biri də eyni ərəb mənşəli terminlərin Azərbaycan və fars dillərində fərqli semantik inkişaf yolu keçməsidir. Bəzi terminlər bir dildə daha geniş məna daşdığı halda, digər dildə daha spesifik sahəyə aid olur. Bu, dillərin daxili inkişaf qanunları və tarixi-mədəni mühitlə bağlıdır.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, ərəb mənşəli terminlər Azərbaycan və fars dillərinin terminoloji sisteminin ayrılmaz hissəsidir. Onlar yalnız leksik zənginlik yaratmaqla kifayətlənmir, həm də bu dillərdə elmi düşüncənin, mədəniyyətin və intellektual ənənənin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Müasir dövrdə yeni terminlərin yaranmasına baxmayaraq, ərəb mənşəli terminlər hər iki dildə öz mövqeyini qoruyur və funksional əhəmiyyətini davam etdirir.

СХОДНЫЕ И ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ РАМОЧНОЙ КОНСТРУКЦИИ В ПЕРСОЯЗЫЧНЫХ ТЕКСТАХ РАЗНЫХ ПЕРИОДОВ

Мамедова Рена

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Одной из примечательных особенностей использования некоторых сложных глаголов в персидском языке является синтаксическая гибкость их компонентов. Элементы таких сочетаний могут раздвигаться, образуя

«рамку», внутри которой располагаются дополнительные уточняющие слова. В персоязычных текстах разных периодов наблюдается активное употребление подобных конструкций, однако их функционирование имеет определенные различия. Следует отметить, что в текстах классического периода прослеживается значительная свобода в расположении компонентов. Между частями сложного глагола часто вставляются развернутые словосочетания и даже придаточные элементы. Так, например, в тексте «Кабус-наме» Кей-Кавуса рамочные конструкции со сложными глаголами представлены достаточно регулярно и демонстрируют типичную для классического персидского языка свободу включения различных членов предложения между компонентами глагола. Ниже приведены характерные примеры:

پس آفریدگار تقدیر سفر کرد بر خداوندان نعمت تا داد نعمت بدهند.

Потому-то творец и предписал богатым людям путешествовать, дабы они воздали должное богатству.

В данном примере использован сложный глагол "تقدیر کردن", где между его именной частью "تقدیر" и вспомогательным глаголом "کردن" располагается дополнительное уточняющее существительное "سفر".

شنیدم که درویشی و توانگری وقتی قصد خانه خدای کردند و گویند که آن توانگر رئیس بخارا بود.

Слышал я, что однажды правитель Бухары задумал посетить дом Божий.

В вышеприведенном предложении в качестве поясняющего элемента использовано целое словосочетание. Между вспомогательным глаголом и именной частью сложного глагола "قصد کردن" вставлено сочетание слов "خانه ی خدا".

В следующем предложении в устаревшем глаголе "یله کردن" между именной частью "یله", выраженной прилагательным и компонирующим глаголом "کردن", вопреки правилам современного персидского языка, расположен модальный глагол "توانستن":

و ناگفته نیز یله نمی توانم کرد.

Не могу я, однако, и оставить невысказанным.

Следует отметить, что в современном персидском языке рамочная конструкция также достаточно популярна. К примеру, только в одном небольшом рассказе «Письмо к Богу» Грегорио Лопес-и-Фуэнтеса, адаптированного с испанского на персидский язык встречается большое количество предложений, с использованием рамочной конструкции. Приведем несколько примеров:

یک روز متوجه نامه ای شد که روی پاکت آن با خطی لرزان می نوشتند: نامه ای به خدا.

Однажды он заметил письмо, на конверте которого дрожащим почерком писали: «Письмо к Богу».

В вышеприведенном предложении сложный глагол "متوجه شدن" использован в форме рамочной конструкции, внутри которой помещено дополнительное слово "نامه ای". В следующем примере части сложного глагола "شروع کردن" также создали рамку, в которой разместилось сочетание предлога "به" с инфинитивом "کردن".

همه کارمندان جمع شدند، نامه را باز کردند و شروع به خواندن کردند.

Все сотрудники собрались, открыли письмо и начали читать.

Таким образом, рамочная конструкция представляет собой одну из распространенных моделей функционирования глагольных форм в персоязычных текстах различных периодов. Следует подчеркнуть, что в текстах классического периода такие конструкции нередко характеризуются значительной вариативностью. Это проявляется как в структурных особенностях их построения, так и в свободе размещения компонентов внутри рамки. Кроме того, в подобных конструкциях могут наблюдаться определенные расхождения с нормами грамматики современного персидского языка, что обусловлено историческим развитием языка и особенностями литературной традиции соответствующего периода. В отличие от классического персидского языка, в современном персидском рамочные конструкции обладают более ограниченной вариативностью: их компоненты используются в рамках устойчивых моделей, соответствующих нормам современной грамматики.

KLASSİK VƏ MÜASİR FARS DİLİNDƏ FEİLİN BACARIQ FORMASI VƏ İRADI FELLƏRİN İŞLƏNMƏSİ

Əfəndiyeva Fatimə

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Fars dili tarixən zəngin morfoloji sistemə malik olub, xüsusilə fel kateqoriyası müxtəlif semantik və qrammatik funksiyaların ifadəsində mühüm rol oynamışdır. Bu sistemdə bacariq (imkan) forması və iradi (volitiv) fellər xüsusi yer tutur. Bacariq forması hərəkətin icra olunma imkanını, gücünü və

qabiliyyətini ifadə etdiyi halda, iradi fellər arzu, istək, meyl və məqsəd kimi subyektiv münasibətləri bildirir. Klassik fars dili ilə müasir fars dili arasında bu formaların ifadə vasitələri, sintaktik strukturu və üslubi işlənmə sahələri baxımından müəyyən oxşarlıqlar və fərqlər mövcuddur.

Bu tezisdə klassik fars dilində bacarıq formasının əmələ gəlməsi və işlənmə yerləri, müasir dildə onun üslubi transformasiyası, “توانستن” felinin sinonimlərinin rolu, həmçinin iradi fellərin iltizam (subjunktiv) forması ilə əlaqəsi müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

1. Klassik fars dilində felin bacarıq formasının yaranması və işlənməsi

Klassik fars dilində bacarıq forması əsasən “توانستن” (bacarmaq, qadir olmaq) köməkçi feli vasitəsilə yaranırdı. Bu fel əsas felin məsdəri ilə birlikdə işlənərək imkan və qabiliyyət mənasını ifadə edirdi:

- مصدر + توانستن
توانستم گفتن – “deməyi bacardım”

Bu dövrdə bacarıq forması aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik idi:

1. **Analitik quruluş** – Bacarıq mənası köməkçi fel + məsdər modeli ilə ifadə olunurdu.
2. **Geniş sintaktik işlənmə** – Cümlənin müxtəlif mövqelərində istifadə edilə bilirdi.
3. **Bədii və fəlsəfi üslubda aktivlik** – Klassik mətnlərdə qabiliyyət və imkansızlıq kontrastının ifadəsində mühüm rol oynayır.
4. **Semantik aydınlıq** – “توانستن” felinin iştirakı bacarıq mənasını açıq şəkildə göstərirdi.

Bundan başqa, klassik dövrdə bacarıq forması təkcə fiziki imkan deyil, həm də mənəvi və intellektual qabiliyyətləri ifadə etmək üçün istifadə olunurdu.

2. Müasir fars dilində bacarıq formasının üslubi xüsusiyyətləri

Müasir fars dilində bacarıq forması struktur baxımından klassik dilə yaxın olsa da, onun işlənmə tezliyi və üslubi funksiyası dəyişmişdir. Müasir dildə:

- “مصدر + می‌توانم” konstruksiyası əsas formadır:
می‌توانم بگویم – “deyə bilərəm”

Müasir dövrdə əsas dəyişikliklər:

1. **Qrammatik sabitlik** – Struktur dəyişməyib, lakin daha standartlaşdırılıb.
2. **Danışiq dilində qısalma** – Bəzi hallarda “می‌تونم” kimi danışiq formaları üstünlük təşkil edir.
3. **Üslubi sadələşmə** – Klassik ədəbi çoxqatlılıq azalaraq daha funksional istifadə forması yaranmışdır.
4. **İnformativ funksiyanın üstünlüyü** – Bacarıq forması daha çox faktiki

imkan bildirmək üçün işlədilir.

3. “توانستن” felinin sinonimlərinin rolu

Klassik fars dilində bacarıq mənasını ifadə edən tək fel “توانستن” deyildi. Bir sıra sinonim və yaxın mənalı fellər də bu funksiyanı yerinə yetirirdi:

- قادر بودن – qadir olmaq
- یارا بودن – gücü çatmaq
- بر توان بودن (nadir və ədəbi) – bacarmaq
- ممکن بودن – mümkün olmaq (dolayı bacarıq mənası)

Bu sinonimlər klassik dildə daha çox üslubi zənginlik yaratmaq məqsədilə istifadə olunurdu. Xüsusilə şeir və yüksək nəsr dilində “توانستن” ilə yanaşı bu alternativlər emosional və estetik çalarlar verirdi.

Müasir fars dilində isə bu sinonimlərin istifadəsi xeyli məhdudlaşıb və əsas yük “توانستن” felinə düşür. Digər formalar daha çox rəsmi və ya kitab dilində qalmaqdadır.

4. İradi fellər və iltizam forması (klassik və müasir dil müqayisəsi)

Fars dilində arzu, istək, meyl və məqsəd ifadə edən fellər dilçilikdə “iradi fellər” (افعال ارادی) adlanır. Bu qrupa aşağıdakı fellər daxildir:

- خواستن (istəmək)
- آرزو کردن (arzu etmək)
- میل داشتن (meyl etmək)
- قصد داشتن (niyyət etmək)

Bu fellər xüsusilə iltizam (subjektiv) formanın yaranmasında mühüm rol oynayır.

Klassik fars dilində:

- İltizam forması daha geniş və sərbəst istifadə olunurdu.
- İradi fellər əsasən əsas cümlə + tabeli cümlə strukturunda işlənirdi: می‌خواهم که بروم tipli strukturlar klassik dildə daha çox yayılmışdı.
- Arzu və niyyət ifadəsi poetik və dini mətnlərdə intensiv idi.

Müasir fars dilində:

- İltizam forması daha sabit qrammatik qaydalara tabe edilmişdir.
- “که” bağlayıcısının istifadəsi azalmışdır.
- İradi fellər daha çox sadələşdirilmiş strukturda işlənir: می‌خواهم بروم (bağlayıcısız forma üstünlük təşkil edir).

5. Oxşar və fərqli cəhətlərin ümumiləşdirilməsi

Oxşarlıqlar:

- Hər iki dövrdə bacarıq forması “توانستن” köməkçi feli ilə əlaqəlidir.
- İradi fellər həm klassik, həm də müasir fars dilində iltizam formasının əsas semantik bazasını təşkil edir.

- Analitik fel quruluşu hər iki mərhələdə qorunub saxlanılmışdır.

Fərqlər:

- Klassik dildə sinonimlərin və üslubi variantların istifadəsi daha genişdir.
- Müasir dildə struktur sadələşmiş və standartlaşmışdır.
- Klassik fars dilində iltizam forması daha çox tabeli sintaksisə əsaslanırdı, müasir dildə isə qısa və birbaşa strukturlar üstünlük təşkil edir.
- Üslubi zənginlik klassik dildən müasir dilə doğru azalaraq funksional dəqiqliklə əvəz olunmuşdur.

Klassik və müasir fars dillərində bacarıq forması və iradi fellərin işlənməsi dilin tarixi inkişafını aydın şəkildə əks etdirir. Klassik dövrdə daha mürəkkəb, sinonimlərlə zəngin və üslubi cəhətdən çoxqatlı sistem mövcud olduğu halda, müasir fars dili daha sadələşmiş və normativ bir quruluşa keçmişdir. Bununla belə, “توانستن” feli və iradi fellər hər iki dövrdə əsas qrammatik və semantik funksiyalarını qoruyub saxlamışdır.

Bu fakt fars dilinin həm tarixi davamlılığını, həm də funksional çevikliyi göstərir və dilin inkişafında sintetikdən analitikə keçid tendensiyasını təsdiqləyir.

FARS VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ OMOFONLAR

Məmmədova Əminə

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Omonfonlar haqqında geniş tədqiqat aparan tədqiqatçılardan biri Əsmət-xanım Məmmədovadır. Onun “Nizami Gəncəvi yaradıcılığı üzrə filoloji tədqiqatlar” əsəri buna braiz nümunədir. Belə ki, şərqşünas alim Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si əsasında fars dilinə mövcud olan omonfonları araşdırmışdır.

Omonfonlar — tələffüzəcə eyni və ya çox yaxın səslənən, lakin yazılışı və mənası fərqli olan leksik vahidlərdir. Bu hadisə dillərin həm fonetik, həm də qrafik xüsusiyyətləri ilə bağlı olub, semantik fərqlənmənin qorunması ilə yanaşı, üslubi zənginliyin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Həm rus, həm də fars dillərində omonfonlar geniş yayılmışdır, lakin onların yaranma mexanizmləri fərqli dil səviyyələri ilə bağlıdır.

Fars dilində omonfonların yaranması əsasən qrafik sistemin xüsusiyyətləri ilə izah olunur. Bu dil ərəb qrafikasına əsaslandığı üçün eyni fonemin müxtəlif hərflərlə ifadə olunması geniş yayılmışdır. Bu isə omonfonların sistemli şəkildə formalaşmasına gətirib çıxarır. Fars dilində omonfonları şərti olaraq yeddi qrupa bölmək mümkündür.

Birinci qrup “ا” və “ع” hərfləri əsasında yaranan omofonlardır: ارز (qiymət), ارض (yer), عرض (en, təqdim etmə). Bu halda fərqli hərflər eyni və ya çox yaxın fonetik realizasiyaya malik olur.

İkinci qrup /t/ səsi ilə bağlıdır سطر (sətir), ستر (örtük).

Üçüncü qrup /s/ səsi əsasında formalaşır صواب (savab), صواب (ث, س, ص): ثواب (düzgün), اسير (əsir) - اثير (fəza).

Dördüncü qrup /z/ səsi ilə bağlıdır ارز (dəyər) - عرض (bildirmə), رازی (sirli) — راضی (razı).

Beşinci qrup /h/ foneminin müxtəlif qrafik ifadələri ilə yaranır حول (h, ح): هول (qüvvə), هول (qorxu).

Altıncı qrup /x/ səsinə əsaslanır: خار (tikan), خوار (zəlil).

Yeddinci qrup isə /ğ/ və /q/ səsləri ilə bağlıdır قالب (qəlib), غالب (qalib).

Bu qruplaşdırma göstərir ki, fars dilində omofonluq əsasən fonetik deyil, qrafik fərqliliklərin nəticəsidir. Yəni müxtəlif hərflər eyni səsi ifadə etdiyindən yazıda fərq qorunur, lakin tələffüzdə neytrallaşma baş verir.

Rus dilində isə omofonların yaranması əsasən fonetik proseslərlə bağlıdır. Bu dilin fonoloji sistemi vurğuya həssasdır və bir sıra assimilyasiya və reduksiya hadisələri ilə xarakterizə olunur.

Birinci mühüm səbəb saitlərin reduksiyasıdır. Vurgusuz mövqedə saitlərin keyfiyyəti dəyişir və onlar bir-birinə yaxınlaşır: замо́к — за́мок. Burada semantik fərq yalnız vurğu ilə müəyyən edilir.

İkinci səbəb söz sonunda samitlərin qarşılaşmasıdır. Söz sonu mövqeyində cingiltili samitlər qarşı samitlərə çevrilir: пло́д - пло́т, пруд - прут, поро́г - поро́к. Bu proses fonoloji neytrallaşma kimi izah olunur.

Üçüncü amil tələffüz olunmayan samitlərdir. Bəzi samitlər fonetik axında ixtisar olunur: честный → [чесный], лестник → [лесник].

Dördüncü faktor morfoloji quruluşla bağlıdır. Prefiks və kök uyğunlaşmaları nəticəsində oxşar səslənmə yaranır: предать — придать, компания — кампания.

Beşinci səviyyə isə sintaktik vahidlərdə müşahidə olunur: Иди ко мне! - И дико мне!, Несу разные вещи - Несуразные вещи. Bu hallar omofoniyanın diskurs səviyyəsində də mövcud olduğunu göstərir.

Nəticə olaraq, rus və fars dillərində omofonların yaranma səbəbləri fərqlidir: rus dilində bu hadisə əsasən fonetik dəyişikliklər və fonoloji neytrallaşma ilə bağlıdır, fars dilində isə qrafik müxtəliflik və tarixi yazı sistemi ilə şərtlənir. Bununla belə, hər iki dildə omofonlar dilin ifadə imkanlarını genişləndirir, xüsusilə bədii üslubda, poeziyada və söz oyunlarında semantik çoxqatlılıq yaradır.

KLASSİK FARSDİLLİ LÜĞƏTLƏRİN POETİK NÜMUNƏLƏRİNDƏ MÜƏLLİF QARIŞIQLIĞI

Məmmədova Ziyafət

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Orta əsrlərdə mövcud olan farsdilli lüğətçilik ənənəsi klassik ədəbiyyatı və dil tarixini öyrənmək baxımından mühüm mənbələrdən biridir. Xüsusən ilk farsdilli lüğətlərin müəllifləri yalnız leksik vahidlərin izahını verməklə kifayətlənməyərək, sözlərin işlək sahəsini və semantik çalarlarını göstərmək məqsədilə poetik nümunələrdən, əsasən də beytlərdən geniş şəkildə istifadə etmişlər. Bu beytlər lüğətçilər üçün dil faktoru kimi dəyər kəsb etsə də, onların mətn bütövlüyü, konteksti və müəllifliyi çox vaxt diqqətdən kənarda qalmışdır. Nəticədə bəzi beytlərin müəllif adı göstərilmədən, bəziləri isə səhvən məşhur şairlərə aid edilərək təqdim olunmuşdur. Hətta dəqiq bilmədikdə bir beytin iki müəllifə aid olduğunu da qeyd etməli olmuşlar. Bu hal zamanla lüğətlərarası köçürmələr yolu ilə möhkəmlənmiş və müəlliflik baxımından ciddi qarışıqlığın yaranmasına səbəb olmuşdur.

İlk farsdilli lüğətlərdən hesab olunan Əsədi Tusinin “Loğət-e fors” və Məhəmməd Naxçıvanının “Sihah-ol-fors” əsərlərində belə hallara çox rast gəlmək olur. Bu müəlliflər Samanilər dövründə yaşamış – Onsori, Dəqiqi, Əscedi, Fərox, Rudəki, Kəsai, Məncik, Şəhid, Mərufi, Əbu Şokur və s. kimi yüzdən çox tanınmış şairin beytlərindən sitatlar gətirmişlər. Müəllifləri qarışıq salınmış beytlər bu əsərlərin “XƏS”, “ŞƏKUX”, “ZƏRƏNG”, “RİDƏK”, “FƏRƏXŞE”, “NƏHAD”, “TƏVİL”, “PƏLARƏK”, “TƏMƏNDE”, “TƏBURAK”, “ZƏRƏNG”, və s. kimi söz maddələrində təsadüf olunur.

Başqa bir mənbədə - Əl-Faruqinin “Daneşname-ye Qədərhan” lüğətində də belə misallara çox rast gəlirik. Araşdırma nəticəsində məlum oldu ki, burada da digər müəlliflərdə olduğu kimi Nizaminin adına yazılmış beytlərin başqa müəlliflərə və əksinə, dahi Nizaminin yazı üslubuna və stilinə uyğun olmayan beytlərin Nizaminin adına yazıldığı hallar vardır. Hətta dahi Nizaminin adına qeyd olunan altı beytə onun poemalarında rast gəlmədik. Burada Şeyx Nizaminin adına yazılmış bir neçə beytin Xaqani Şirvaniyə, Onsoriyə, Firdovsiyə və başqalarına aid olduğu, həmçinin Nizaminin “Xəmsə”sindən seçilmiş nümunələrin isə adları az tanış olan Tac Dəbir, Molla Əhməd Nəraqı və s. kimi müəlliflərə aid edildiyi məlum olur. Bu beytlərin məzmunundan da Nizamin üslubuna uyğun olmadığı görünür. Nizami beytlərində həmişə fəlsəfi dərinlik, əxlaq və hikmət baxımından çoxqatlı mənalər, verilir. Onun poetik dili nadir və bəzən də ar-

xaikləşmiş sözləri bədii çevikliklə işlətməsi lüğətçilər üçün nümunəvi qaynaq olmuşdur.

Fikrimizcə belə müəllif qarışıqlığının müxtəlif səbəbləri ola bilər. Məsələn, şeir beytləri əvvəllər şifahi yayılmış, sonralar yazıya alınardı və bu zaman müəllifin adı unudula bilər. Nəticədə eyni şairin adı fərqli adlarla qeyd edilə bilər. Bəzi hallarda məşhur şairlərin adları onların nüfuzundan istifadə etmək məqsədilə digər şairlərin əsərlərinə əlavə edilə bilər. Bu hadisə lüğətçilərin şeir müəllifi haqda dəqiq məlumata malik olmaması və həmçinin əlyazmaları köçürən katiblərin səhvləri nəticəsində də baş verə bilər.

AZƏRBAYCAN İRANİSTLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ KONTEKSTUAL İNKARLIQ

Mir-Bağirova Sevdə

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Dilçilikdə inkarlıq kateqoriyası ənənəvi olaraq qrammatik vasitələrlə – xüsusi şəkilçilər, prefikslər və ya köməkçi sözlər vasitəsilə izah edilir. Lakin müasir dilçilik yanaşmaları göstərir ki, inkarlıq yalnız formal göstəricilərlə məhdudlaşmır; o, həm də kontekst, üslub və kommunikativ niyyətlə sıx bağlıdır. Bu baxımdan kontekstual inkarlıq anlayışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan iranistlərinin fars dili ilə bağlı tədqiqatlarında bu məsələ birbaşa termin kimi hər zaman işlədilməsə də, müxtəlif aspektlərdə – semantika, pragmatika və funksional qrammatika çərçivəsində geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Kontekstual inkarlıq dedikdə, cümlədə formal inkar göstəricisi olmadan, lakin ümumi məna və ünsiyyət şəraiti nəticəsində inkar məzmununun ifadə olunması başa düşülür. Bu tip inkarlıq əsasən aşağıdakı vasitələrlə yaranır: 1) ritorik suallar (cavab tələb etməyən, lakin inkar mənası verən suallar) 2) kinayə və ironik ifadələr 3) intonasiya və vurğu (eyni cümlənin fərqli tələffüzü ilə inkar çalarının yaranması) 4) modal sözlər və hissəciklər (“məgər”, “əsla”, “heç” kimi sözlər vasitəsilə mənanın gücləndirilməsi)

Fars dilinin qrammatikasına həsr olunmuş dərslik və monoqrafiyalarda inkarlığın formal vasitələri – “na-” prefiksi, “nist” forması və digər inkar strukturları geniş şəkildə izah edilir. Bununla yanaşı, müəlliflər qeyd edirlər ki, bəzi hallarda cümlə formal olaraq təsdiq şəklində olsa da, onun semantik yükü inkar xarakteri daşıyır. Bu, xüsusilə danışq dilində və bədii üslubda daha qabarıq şəkildə üzə çıxır. Azərbaycan iranistləri inkarlığın pragmatik tərəfinə də diqqət yetirirlər. Onların fikrincə, danışanın niyyəti və ünsiyyət şəraiti inkarlığın

düzgün başa düşülməsi üçün həlledici rol oynayır. Məsələn, ritorik suallar vasitəsilə ifadə olunan fikirlər zahirən sual formasında olsa da, əslində inkar mənası daşıyır. Bu cür nümunələr fars dilində geniş yayılmışdır və onların düzgün interpretasiyası yalnız kontekst əsasında mümkündür. Bəzi tədqiqatlarda fars dili ilə Azərbaycan dili arasında müqayisələr aparılır. Bu müqayisələr göstərir ki, hər iki dildə kontekstual inkarlıq mövcuddur, lakin ifadə vasitələri və üslubi çalarlar fərqli ola bilər. Fars dilində xüsusilə modal sözlərin və intonasiyanın rolu daha güclü hesab olunur. Azərbaycan iranistləri bədii ədəbiyyat nümunələri üzərində apardıqları təhlillərdə kontekstual inkarlığın daha zəngin və çoxşaxəli olduğunu qeyd edirlər. Yazıçılar və şairlər inkarlığı birbaşa ifadə etmək əvəzinə, onu dolaylı yollarla – kinayə, metafora və ritorik konstruksiyalar vasitəsilə təqdim edirlər. Bu isə dilin ifadə imkanlarını genişləndirir və üslubi dərinlik yaradır.

Yekun olaraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, fars dilində inkarlıq yalnız qrammatik kateqoriya kimi deyil, həm də semantik və pragmatik hadisə kimi dəyərləndirilir. Kontekstual inkarlıq bu yanaşmanın mühüm tərkib hissəsidir və dilin canlı ünsiyyət prosesində necə işlədiyini daha dolğun şəkildə əks etdirir. Azərbaycan iranistlərinin tədqiqatlarında kontekstual inkarlıq anlayışı ayrıca termin kimi hər zaman ön plana çıxmasa da, onun əsas xüsusiyyətləri müxtəlif aspektlərdə geniş şəkildə araşdırılmış və fars dilinin funksional imkanlarının izahında mühüm yer tutmuşdur.

İMADƏDDİN NƏSİMİNİN DİVANINDA İŞLƏNƏN FARS MƏNŞƏLİ İŞARƏ ƏVƏZLİKLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əkbərova Rəna

AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

İmadəddin Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir və onun "Divan"ı dil baxımından zəngin mənbə hesab olunur. Nəsimi yaradıcılığında ərəb və fars mənşəli sözlər geniş yer tutur. Xüsusilə fars mənşəli əvəzlilər şairin dilində diqqət çəkən dil vahidlərindəndir. Bu əvəzlilər mətnin mənasını daha dəqiq ifadə etməyə və üslubi rəngarənglik yaratmağa kömək edir.

Bu tezisdə Nəsiminin divanında işlənən fars mənşəli "həman" və "həmin" işarə əvəzliləri araşdırılır. Bu əvəzlik mətnin daxilində əvvəl qeyd olunan və ya məlum olan bir şəxs və ya əşyanı göstərmək üçün istifadə olunur. Eyni zamanda, konkretlik yaradır, fikrin daha dəqiq və aydın izah olunmasına xidmət edir. Tədqiqatın əsas məqsədi "həmin" və "həman" əvəzliyinin Nəsimi dilində işlənmə

xüsusiyyətlərini izah etməkdir.

Fars mənşəli “*həman*” (همان) və “*həmin*” (همین) sözləri Azərbaycan dilində işarə əvəzlilikləri kimi formalaşmışdır.

Fars dilində “*həman*” əvəzliyi əsasən “eyni”, “məhz o”, “elə həmin” mənalarını ifadə edir və mətn daxilində artıq məlum olan və ya əvvəl qeyd edilən obyektə işarə edir. Bu əvəzlik işarə funksiyası ilə yanaşı, eyni zamanda vurğulayıcı çalar yaradır. Yəni danışan şəxs konkret bir obyektin dəyişməzliyini və ya identikliyi xüsusi olaraq qabardır.

اعمال صالح معرفت علم لدندر کسب ایدین

بی معرفت آدم همان احمق کیدر حقان کلور

Ə'mali-saleh, mərifət elmi-lüdəndir kəsb edən,

Bimərifət adam *həman* əhməq gedər, hüməqan gəlür

Verilən nümunədə “*həman*” (همان) sözü sadəcə “o” mənasını vermir, “məhz o cür, dəyişməz şəkildə” kimi vurğulayıcı mənə yaradır. Burada əvəzlik obrazın keyfiyyətini sabitləşdirir və ümumiləşdirir.

“Həmin” (همین) əvəzliyi isə daha çox “bu”, “elə bu”, “məhz bu” mənalarını ifadə edir və danışana daha yaxın olan və ya kontekstdə aktuallaşdırılan obyektə işarə edir.

یوندن آیرو بر کمال اولورمیکم اول ذوالجلال

ایدیر که من سن سن همین شیطانہ اول عصیان کلور

Bundan ayrı bir kəmal olurmu kim, ol zülcəlal,

Aydır ki, mən sənsən, *həmin* şeytana ol üsyan gəlür.

Bu nümunədə “*həmin*” işarə əvəzliyi konkret məfhumu seçərək onu digər mümkün variantlardan fərqləndirir və seçmə funksiyası daşıyaraq mətndə konkret obyektə işarə edir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, İmadəddin Nəsiminin divanında işlənən fars mənşəli “*həman*” və “*həmin*” işarə əvəzlilikləri həm semantik, həm də üslubi baxımdan mühüm funksiyalar yerinə yetirir. Bu əvəzliliklər vasitəsilə şair mətn daxilində mənə dəqiqliyini artırır, əvvəlki fikirlərə qayıdış yaradır və ifadəyə vurğulayıcı çalar əlavə edir.

Beləliklə, “*həman*” və “*həmin*” əvəzliliklərinin təhlili Nəsimi dilinin zənginliyini və funksional çevikliyi bir daha ortaya qoyur.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “İQBALNAMƏ” ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNƏN MÜRƏKKƏB SİFƏTLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏ YOLLARI

Fərəcova Maya

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Nizami Gəncəvinin “İqbalnamə” əsərində işlənən mürəkkəb sifətlər və onların əmələ gəlmə yolları.

Bildiyimiz kimi sifətlər quruluşuna görə üç cürdür:

1. Sadə sifətlər
2. Düzəltmə sifətlər
3. Mürəkkəb sifətlər

1) Bir kökdən əmələ gələn sifətlərə sadəcə sifətlər deyilir. Məsələn:

maraqlı – [caleb]

جالب

gözəl – [ziba] زیبا balaca – [kuçek] کوچک böyük – [bozorg] بزرگ

ləzzətli, dadlı –

[ləziz] لذیذ 2) Bir kök və şəkilçidən düzələn sifətlər düzəltmə sifətlərdir.

Məsələn:

laləzar, laləli (çoxlu laləsi olan yer) – [lalezar] لاله زار

duzlu, şor – [nəməki] نمکی dördüncüsü – [çəharomi] چهار می

3) İki və ya üç kökdən, yaxud iki kök və “və” bağlayıcısı ilə və ya şəkilçidən ibarət olan sifətlər isə mürəkkəb sifət adlanırlar. Məsələn:

ağlı-qırmızılı – [sorx-o sefid] سفید و سرخ avtomat, özü işləyən – [xodkar] خودکار

gözəl, xoşsifət – [xoşru] خوش رو nikbin – [nikbin] نیک بین

Burada mürəkkəb sifətlərdən danışılır. Mürəkkəb sifətlər quruluşlarına görə müxtəlifdir. Bu mövzu çox geniş mövzu olduğu üçün bir neçə quruluş növündən danışmaq olar:

a) isimin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər; “i+i=ms”

sulu,maye halında – [abqune] آبگونه od parçası,şuluq – [atəşpare] آتش پاره

b) İki sifətin [و] və bağlayıcısı vasitəsi ilə birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər; “s+və+s=ms” tər-təmiz – [pak-o-pakize] پاک و پاکیزه up-uzun – [dur-o-deraz] دور و دراز cəld, çevik – [zebər-o-zerəng] زبر و زرنگ

c) Sadəcə olaraq iki sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər;

“s+s=ms” yarı rəsmi – [nim rəsmi] نیم رسمی nım – [nim gərm] نیم گرم

d) Sifət və feil kökünün

birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər; “s+fk=ms”

sərbəst düşüncəli – [azad əndiş] آزاد اندیش itibarlı – [barik bin] ابریک بین

görən, sərrast – [tizbin] تیزبین

e) sifət və feil əsasının birləşməsi vasitəsilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər; “s+fə=ms” tufandan doğulmuş – [tufanzad] توفان زاد xaç pərəst – [xaç pərəst] خاچ پرست çətin vəziyyətli – [sərbəst] سر بست bərk gedən, iti gedən, iti fırlanan – [tizgəşt] تیزگشت

سرانجام این

گنبد تیز گشت،

ز دیوار گنبد

در آرد بدست

[Səreñcam in qonbod-e tizgəşt, ze

divar-e qonbod dər arəd be dəşt]

“İqbalnamə” Nizami Gəncəvi.

ŞƏHRİYARIN FARSÇA “DİVAN”INDA TƏKRARIN FUNKSIONAL-ÜSLUBİ MÖVQEYİ

Fərgüzadova Adila

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Təkrar insan nitqinin və bədii təfəkkürün fundamental elementlərindən biri olmaqla yanaşı, mətndə mənaya xidmət edən strateji vasitədir. Gündəlik nitqdə çox zaman "artıqlıq" kimi qəbul edilsə də, filoloji müstəvidə təkrar — semantik dərinlik, ritmik ahəngdarlıq və emosional gərginlik yaradan ən güclü üslubi fiqurlardan biridir. Təkrarın funksional mövqeyini araşdırmaq, mətndəki struktur bütövlüyünü və müəllif niyyətinin dərkini asanlaşdırır. Tədqiqat prosesində təkrarın aşağıdakı funksional növləri və onların mətnə təsiri ön plana çıxır:

- Leksik təkrar: Eyni söz və ya ifadənin məqsədli şəkildə təkrarlanması vasitəsilə fikrin vurğulanması və diqqətin əsas obyektə yönəldilməsi.
- Sintaktik təkrar (Paralelizm): Cümlə və ya ifadə quruluşlarının eyniliyi əsasında yaranan ritmik-estetik konstruksiya. Məsələn, M. Füzuli poeziyasında rast gəlinən daxili təkrarlar həm məzmunun fəlsəfi tutumunu, həm də lirik qəhrəmanın psixoloji vəziyyətini dolğun ifadə edir.
- Anafora və Epifora: Bədii nitqin enerjisini artıran, mətnə kompozisiya bütövlüyü yaradan başlanğıc və son təkrarları.
- Semantik təkrar: Eyni mənanın müxtəlif variantlarla təqdim edilməsi vasitəsilə ana xəttin oxucu yaddaşında möhkəmləndirilməsi.

Funksional Təsnifat:

1. Vurğulayıcı (Ekspressiv) funksiya: Leksik vahidlərin emosional yükünün artırılması.
2. Ritmik-Melodik funksiya: Sintaktik təkrarlar vasitəsilə mətnin musiqiliyin təmin edilməsi.
3. Birləşdirici (Koheziv) funksiya: Mətn daxili əlaqələrin və məntiqi ardıcılığın qurulması.
4. Koqnitiv-semantik funksiya: Əsas ideyanın və konsepsianın dərinləşdirilməsi.

İMADƏDDİN NƏSİMİNİN FARSÇA DİVANINDA ÜSLUBİ FİQURLARIN SİSTEMLİ TƏHLİLİ

Sadıqlı İqbal

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

İmadəddin Nəsiminin farsca divanı klassik Şərq poeziyasının həm dil, həm də fəlsəfi dərinlik baxımından ən zəngin abidələrindən biridir. Bu divanda bədii ifadə vasitələri sadəcə estetik bəzək funksiyası daşımır; əksinə, şairin dünyagörüşünü, xüsusilə hürufi təlimə əsaslanan fəlsəfi düşüncələrini ifadə edən əsas struktur elementlər kimi çıxış edir. Bu baxımdan, təkrir, təzad və iştı-qaq kimi vasitələr Nəsimi poeziyasının daxili mexanizmini anlamaq üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəsiminin farsca divanında təkrir həm semantik, həm də fonetik səviyyədə geniş istifadə olunur. Şair müəyyən sözləri, ifadələri və bəzən bütöv sintaktik konstruksiyaları təkrar etməklə fikrin vurğusunu artırır və oxucunu əsas ideya-ya yönəldir. Bu təkrarlar təsadüfi deyil; onlar şairin ideya sistemində mərkəzi yer tutan anlayışların — “eşq”, “həqq”, “insan”, “mən” kimi kateqoriyaların — yadda qalmasını təmin edir.

Təkrir eyni zamanda ritmik və musiqi təsiri yaradır. Klassik şeir ənənə-sində qafiyə və vəznə yanaşı, daxili ritmin qurulmasında təkririn rolu böyükdür. Nəsimi bu üsuldən ustalıqla istifadə edərək şeirin emosional təsir gücünü artırır. Məsələn, bir sözün və ya ifadənin ardıcıl misralarda təkrarı oxucuda həm emo-sional gərginlik yaradır, həm də fikrin dərinliyini hiss etdirməyə xidmət edir.

Digər tərəfdən, təkrir fəlsəfi məzmunun təbliği baxımından da mü-hümdür. Hürufi təlimdə insanın ilahi mahiyyət daşması ideyası əsasdır və Nə-simi bu fikri təkrar vasitəsilə müxtəlif formalarda təqdim edir. Beləliklə, təkrir

yalnız poetik texnika deyil, həm də ideoloji vurğu vasitəsidir.

Nəsiminin poeziyasında təzad aparıcı bədii prinsiplərdən biridir. Onun şeirlərində tez-tez rast gəlinən qarşıdurmalar — zahir və batin, varlıq və yoxluq, həyat və ölüm, insan və Tanrı — şairin dünyagörüşünün əsasını təşkil edir. Bu təzadlar vasitəsilə o, kainatın və insanın mahiyyətini ziddiyyətlərin vəhdəti kimi təqdim edir.

Təzadın ən mühüm funksiyası oxucunu düşünməyə sövq etməkdir. Nəsimi sadəcə bir həqiqəti bəyan etmir; o, əks anlayışları qarşılaşdıraraq həqiqətin çoxqatlı olduğunu göstərir. Məsələn, zahir və batin qarşıdurması insanın yalnız görünən tərəfi ilə deyil, daxili mahiyyəti ilə də dəyərləndirilməli olduğunu vurğulayır.

Bundan əlavə, təzad şeirdə dramatik gərginlik yaradır. Qarşı-qarşıya qoyulan anlayışlar arasında yaranan konflikt poetik mətnə dinamika gətirir və oxucunun diqqətini saxlayır. Bu xüsusiyyət Nəsimi poeziyasını yalnız fəlsəfi deyil, həm də emosional baxımdan təsirli edir.

Təzad həm də hürufi fəlsəfənin ifadəsində mühüm rol oynayır. Bu təlimə görə, zahiri və batini aləm bir-birindən ayrılmazdır və onların vəhdəti ilahi həqiqəti təşkil edir. Nəsimi bu ideyanı təzad vasitəsilə poetik şəkildə ifadə edir və oxucunu bu vəhdəti dərk etməyə çağırır.

İştiqaq Nəsiminin dil üzərindəki hakimiyyətinin ən parlaq göstəricilərindən biridir. Bu bədii vasitə eyni kökdən yaranmış sözlərin məqsədli şəkildə birlikdə işlədilməsi ilə yaranır və şeirdə həm semantik, həm də fonetik harmoniya yaradır. Nəsimi fars dilinin söz yaradıcılığı imkanlarından maksimum istifadə edərək eyni kökdən olan sözlər arasında incə mənə əlaqələri qurur.

Məsələn, “eşq”, “aşiq”, “mə’suq” kimi sözlərin bir arada işlədilməsi yalnız leksik təkrar deyil; bu, sevgi anlayışının müxtəlif tərəflərini açan kompleks bir semantik şəbəkə yaradır. Bu cür iştiqaq nümunələri şeirdə fikrin mərhələli şəkildə inkişafına və dərinləşməsinə imkan verir.

İştiqaqın digər mühüm cəhəti onun poetik ahəngə təsiridir. Eyni kökdən olan sözlərin səslənmə baxımından uyğunluğu şeirdə musiqililik yaradır və oxunuşu asanlaşdırır. Bu isə Nəsiminin poeziyasını həm məzmun, həm də forma baxımından harmonik edir.

Bundan başqa, iştiqaq vasitəsilə şair dilin daxili potensialını üzə çıxarır. O, sözlərin yalnız lüğəvi mənası ilə kifayətlənmir, onların etimoloji və semantik əlaqələrini də poetik məqsədlə istifadə edir. Bu xüsusiyyət Nəsimi yaradıcılığını klassik poeziya içərisində xüsusi yerə yüksəldir.

Nəsiminin farsca divanında təkrir, təzad və iştiqaq bir-birini tamamlayan və qarşılıqlı şəkildə təsir göstərən bədii sistem yaradır. Təkrir fikrin vurğusunu

və emosional gücünü artırır, təzad fəlsəfi dərinlik və dramatik gərginlik yaradır, iştiaq isə dilin estetik və semantik imkanlarını genişləndirir.

Bu üç vasitə birlikdə Nəsimi poeziyasının həm ideya, həm də forma baxımından bütövlüyünü təmin edir. Onlar şairin fəlsəfi dünyagörüşünü yalnız məzmun səviyyəsində deyil, dilin özü vasitəsilə ifadə etməyə imkan verir. Nəticədə, Nəsiminin farsca divanı təkcə ədəbi abidə deyil, həm də dərin fəlsəfi mətn kimi çıxış edir və bu xüsusiyyətində bədii ifadə vasitələrinin rolu danılmazdır.

ФОРМИРОВАНИЕ АРАБСКОГО ЯЗЫКА В ДОИСЛАМСКИЙ ПЕРИОД

Süleymanov Dəmir

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Арабский язык в течение ряда веков был и остаётся одним из важнейших языков человеческой цивилизации. На арабском языке написана огромная литература. Это произведения географические, исторические, сочинения по философии и по разным отраслям точных и естественных наук: математике, астрономии, медицине, ботанике, минералогии и т.д. На этом языке имеется богатая поэзия, особенно относящаяся к периоду доисламскому и к эпохам Омейядов и Аббасидов.

Самыми старыми надписями на арабском языке являются "лихъянские". Они были найдены в оазисе Эль-Ула (в северном Хиджазе) и относятся приблизительно ко II-I вв. до н.э.. В некоторых из них упоминается "царь лихъянский", по-видимому, "лихъян" - это название местного племени. Надписи эти короткие и обрывочные, не всё в них ясно, но все, же по ним можно судить, что они написаны по-арабски на каком-то из окраинных диалектов.

К несколько более поздней эпохе принадлежат Сафские надписи, названные так по местности Сафа, неподалёку от Дамаска, в окрестностях которой было найдено большинство этих надписей. Они нацарапаны на скалах (так называемые граффити). Язык их несколько отличается от диалекта Хиджаза.

Как Сафские, так и Лихъянские надписи начертаны алфавитом, представляющим собой видоизменённый южноарабский.

К VI веку относятся две надписи, начертанные алфавитом северноарабским, близким к "куфической" форме. Это надписи: Забадская, относящаяся приблизительно к 512 году и найденная в развалинах церкви в

Забаде (недалеко от Халеба) и Харранская, составленная в 568 году, и найденная в Харране (около Дамаска). Язык их северноарабский, но несколько отличается от языка относящихся к тому же периоду дошедших до нас произведений бедуинской поэзии. Так, например, падежные флексии в языке этих надписей уже были утеряны, или, по крайней мере, были близки к исчезновению. Отмечается некоторое влияние арамейского языка, например: слово "сын" передано арамейским "bar".

По данным историческим памятникам о начальном периоде развития арабского языка сказать что-либо определённое сложно. Достоверно известно лишь то, что вначале существовали два языка, от которых произошли все остальные арабские диалекты. Это-язык южных арабов (или мударитский язык) и язык северных арабов (или химьяритский).

ВКЛАД ХАТИБА ТАБРИЗИ В ФОРМИРОВАНИЕ ТЕОРИИ И'РАБА В АРАБСКОЙ ГРАММАТИКЕ

Həmidli Gülşən

AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

«**И'раб**» в арабском языке - это система словоизменения с помощью падежных окончаний, которые указывают на грамматическую функцию существительного (точнее исм) или глагола в предложении. Эта система использует специальные диакритические знаки (харакаты), чтобы показать, например, что слово стоит в именительном, родительном или винительном падеже. **И'раб** необходим для понимания структуры арабского предложения, особенно в классическом тексте без гласных.

Изначально и'раб как система словоизменения был и есть часть живого классического арабского языка. Правильность речи как известно высоко ценилась как среди бедуинов, так и в последующие периоды среди образованной части арабского общества.

Первые попытки систематизации и'раб а появились в VIII–IX веках. С распространением ислама и арабского языка, появляются попытки изучения правил правильной речи.

Одним из самых ранних лингвистов считается Аль-Халиль ибн Ахмад (VIII век) - самый известный из ранних лингвистов. Он создал труды по арабской грамматике, включающей правила и'раб. На протяжении всей истории развития арабской лингвистики, и'раб как правила пра-

вильной огласованной речи, как устной, так и письменной был объектом изучения многих средневековых ученых, таких как: Ахфаш Средний (ум. 830), Ибн Джинни (941-1002), Хатиб Табризи (1030-1109), Ибн Хишам аль-Ансари (ум. 1359), Джалуддин ас-Суйути (1445-1505), и т.д.

Ввиду грамматических особенностей арабского языка изучение его грамматики, а также обязательное правильное чтение священного Корана, подразумевало знание правил и'раба, что в свою очередь спровоцировало глубокое изучение этой науки.

Известный азербайджанский ученый филолог XI века Хатиб Табризи, внёс значительный вклад в развитие как арабской лингвистической науки, а так же и развитие литературоведческих наук, и его влияние проявилось в нескольких аспектах.

Его влияние через учеников: как известно, он воспитал плеяду выдающихся грамматистов и филологов (Ибн аш-Шаджари, аль-Джавалики, Ибн Бабшадх и др.). Через них его подход и знания распространились в последующие поколения багдадской школы. Многие из этих учеников ссылались на мнения своего шейха или по крайней мере несли его методологию далее. Например, Ибн аш-Шаджари в своих «Аль-Амали» (грамматических лекциях) мог использовать материал, полученный от Хатиба Табризи.

Влияние Хатиба Табризи через труды. Х Табризи систематизировал огромный объём филологической информации в своих книгах. Его комментарии к поэзии стали классическими – последующие учёные неизменно опирались на них при изучении древней арабской литературы. В частности,

«*Шарх аль-Му'аллакат*» Х. Табризи цитируется до сих пор как одно из самых авторитетных произведений того времени. Труд «аль-Муляххас фи и'раб аль-Гуран» в свою очередь непосредственно повлиял на область коранической грамматики.

“ليس” FEİLİNİN ZAMAN VƏ MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ: QURAN VƏ ƏDƏBİ DİL NÜMUNƏLƏRİ ƏSASINDA

Məlikova Şəkər

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

“ليس” feili ərəb dilində inkarı ifadə etmək üçün istifadə olunan vasitələrdən biridir. Həm ədəbi dil nümunələrində, həm də Qurani-Kərimdə özünəməxsus funksiyaya malik olan bu feilin istifadəsi kontekstdən asılı olaraq dəyişir.

Ədəbi dil nümunələrində “ليس” feili müzare (indiki) feillə, həmçinin ad qruplu sözlərlə işlənərək müxtəlif mənalar daşıyır. Məsələn, şeir və nəsr nümunələrində bu feilin istifadəsi həm zamanı, həm də hadisənin daxili mərhələlərini ifadə edə bilər. Bu xüsusiyyət “ليس” feilinin ədəbi dildə funksional zənginliyini aydın şəkildə əks etdirir.

Bu araşdırmada məqsəd “ليس” feilinin həm zaman, həm də mənə xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə təhlil etməkdir. Nəticədə, həm ədəbi dil nümunələri, həm də Qurani-Kərim əsasında “ليس” feilinin funksional və kontekstual zənginliyi araşdırılmış, onun zaman və mənaya dair xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə nümayiş etdirilmişdir.

“ليس” yalnız keçmiş zamanda təsərif olunan feildir. Buna baxmayaraq, indiki zamanın inkarını ifadə edir. Bu feil həm ad qruplu sözlərlə (ismi cümlə), həm də müzare feil ilə (feili cümlə) işlənə bilər.

Ad qruplu sözlərlə işlənərkən “deyil” mənasını ifadə edir və inkar funksiyası daşıyır. Bu zaman o, köməkçi feil kimi çıxış edir: mübtədan ondan sonra gəlir, xəbər isə təsirlik halda olur. Xəbər “يـ” ilə işlənərkən zahirdə yiyəlik halda olsa da, yerinə görə təsirlik halda hesab olunur. “ليس” feilinin bu xüsusiyyətinə həm klassik, həm də müasir poeziya və nəsr nümunələrində rast gəlinir. Klassik poeziyada ifadəsinə nümunə olaraq İmrul Qeysin divanından aşağıdakı sətirləri göstərmək olar:

عَصَاةٌ جَنَاءٍ بِشَيْبٍ مُرْجَلٍ

يُضَافُ فَوْقَ الْأَرْضِ لَيْسَ بِأَغْزَلٍ

Ağarmış (saçı) xına şirəsi ilə boyanmış, səliqə ilə daranmış (kimi),

Yer üzərində (azacıq yuxarıda) hərəkət edir və heç də zəif deyil.

Müasir nəsr əsərlərindən isə Taha Hüseynin “Əl-fitnətu-l-kubra” (böyük fitnə) əsərindən aşağıdakı sətri qeyd etmək olar:

و ليس من المعقول لذلك أن نقحم عواطفنا في أمرهم إقحاماً.

Ona görə də onların işlərinə hisslərimizi zorla qatmağımız heç də məntiqə uyğun deyil.

Müzare feil ilə işlənərkən feil cümləsini xəbər kimi qəbul edir və indiki zamanın inkarını ifadə edir. Bu xüsusiyyəti də İmrul Qeysin divanında olan aşağıdakı misralarda görə bilərik:

سُمَّ حَبَابِ الْمَاءِ حَالاً عَلَى حَالٍ

أَلَسْتُ تَرَى السَّمَارَ وَالنَّاسَ أَحْوَالِ؟

Suyun köpüyü bir haldan digər hala dəyişir,

Məgər sən görmürsən ki, əsmər üzlülərlə digərləri fərqlidir?

Müasir poeziya nümunəsində “ليس” feilinin müzare feil ilə işlənməsini

göstərmək üçün Nizar Qəbbaninin aşağıdakı misralarını nümunə kimi təqdim etmək olar:

أناذي عليك .. أبا خالد
وأعرف أنني أناذي بواد
وأعرف أنك لن تستجيب
وأن الخوارق ليست تعاد
Səni çağırıram, ey Əbu Xalid...
Bilirəm ki, boş bir vadədə səslənirəm.
Bilirəm ki, sən cavab verməyəcəksən
Axı möcüzələr geri qayıtmır!

“ليس” feilinin əsas feillə işlənərək indiki zamanda hərəkəti inkar etməsi xüsusiyyətinə nəsr əsərlərində də rast gəlinir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu hal azlıq təşkil edir. Məhəmməd Hüseyn Heykəlin “Zeynəb” əsərindən olan aşağıdakı nümunəyə nəzər yetirək:

ثم أراد أن يعرف ما ليس يرضيها من هذا الاختيار وما رأيها هي؟ ولكنها لم تبد رأياً.

Sonra qadının bu seçimdə nəyi bəyənmədiyini və fikrini bilmək istədi, amma qadın heç bir fikir bildirmədi.

Qurani-Kərim nümunələrində isə “ليس” feili əsasən isimi inkar etmə funksiyası ilə ortaya çıxır. Məsələn:

لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ... (البقرة: 177)

“Yaxşı əməl heç də üzünü günçixana və günbatana tərəf çevirməkdən ibarət deyildir...” (Əl-Bəqərə: 177)

ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيَكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ. (آل عمران: 182)

“Bu əzab sizin öz əllərinizlə törətdiyiniz əməllərə görədir, yoxsa Allah bəndələrinə əsla zülm edən deyildir!” (Əli-İmran: 182)

Qeyd etmək lazımdır ki, Qurani-Kərimdə “ليس” feilinin ad qruplu sözlərlə işlənməsinə aid kifayət qədər çox nümunə olmasına baxmayaraq, müzare feil ilə birlikdə işlənməsi halı müşahidə olunmur. Bu isə Qurani-Kərim dilində feilin istifadə tərzinin ədəbi dildən fərqli olduğunu göstərir.

Nəticə olaraq qeyd edilməlidir ki, “ليس” ərəb dilində inkarı ifadə etmə vasitələrindən biridir. O, ismi cümlədə ismi inkar edir. Müzare feil ilə işləndikdə isə hərəkətin baş vermədiyini ifadə edə bilir. Qurani-Kərimdə “ليس” əsasən ismi cümlələr ilə işlənir və müzare feil ilə istifadəsinə rast gəlinmir. Bu fərq isə onun müxtəlif kontekstlərdə fərqli funksional imkanlara malik olduğunu göstərir.

AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNDƏ FEİLİ SİFƏTLƏRİN İKİNCİ TƏQDİMAT ROLUNDA İŞLƏNMƏSİ

Əliquliyeva Lalə

Baskı Avrasiya Universiteti

Dilçilikdə sözlərin semantik inkişafı və yeni məna qazanması mühüm tədqiqat istiqamətlərindən biridir. Bu baxımdan feili sifətlər həm Azərbaycan, həm də ərəb dilində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Feili sifətlər fel və sifətin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən morfoloji vahidlərdir. Onlar hərəkət və ya hal bildirərək əşyanın əlamətini ifadə edir. Hər iki dildə feili sifətlər yalnız qrammatik funksiya daşımır, eyni zamanda məcazi və əlavə mənalar qazanaraq ikinci təqdimat rolunda iştirak edir.

Dilçilikdə “ikinci təqdimat” anlayışı sözün ilkin mənasından fərqli olaraq yeni semantik çalar əldə etməsini bildirir. Bu proses zamanı söz birbaşa nominativ funksiyasından uzaqlaşaraq məcazi, üslubi və ya terminoloji məna qazanır (Axundov, 2006; Cəfərov, 1982). Feili sifətlər də bu prosesdə aktiv iştirak edən dil vahidlərindən biridir. Azərbaycan və ərəb dillərində feili sifətlərin ikinci təqdimat funksiyası dilin semantik zənginliyini və ifadə imkanlarını artırır.

Azərbaycan dilində feili sifətlər əsasən “-an”, “-ən”, “-mış”, “-miş”, “-acaq”, “-əcək” şəkilçiləri vasitəsilə yaranır. Məsələn, “yazan”, “gələn”, “qırılmış”, “oxuyacaq” kimi sözlər ilkin olaraq hərəkətlə bağlı əlaməti bildirir. Lakin müəyyən kontekst daxilində bu sözlər yeni məna qazanır. Məsələn, “oxumuş insan” ifadəsində “oxumuş” sözü yalnız təhsil almış şəxs deyil, həm də “savaddlı, dünyagörmüş” mənasında işlənir. Burada feili sifət ikinci təqdimat rolunda çıxış edir (Kazımov, 2010).

Ərəb dilində isə feili sifətlər **فعل**(fə‘il) və **مفعول**(maf‘ul) qəlibləri əsasında formalaşır (Haywood & Nahmad, 1993). Məsələn, **كاتب**“yazan”, **عالم**“bilən”, **مكتوب**“yazılmış” sözləri ilkin olaraq felin nəticəsini və ya icraediciyini bildirir. Lakin zaman keçdikcə bu sözlər sabitləşərək yeni leksik məna qazanır. Məsələn, **عالم**sözü yalnız “bilən” deyil, “alim” mənasında işlənərək terminləşmişdir. Bu isə ikinci təqdimatın formalaşmasının nümunəsidir (Wright, 2005).

Hər iki dildə feili sifətlər bədii üslubda geniş istifadə olunur. Azərbaycan dilində “yanan ürək”, “susmuş vicdan” kimi ifadələr məcazi məna yaradaraq emosional təsiri artırır. Eyni xüsusiyyət ərəb dilində də müşahidə edilir. Məsələn, **إنّ القلب**ifadəsi hərfi mənada “yatmış qəlb” demək olsa da, məcazi olaraq “laqeyd insan” mənasını ifadə edir. Bu nümunələr göstərir ki, feili sifətlər obrazlılıq və ekspressivlik yaratmaq üçün mühüm vasitədir.

Azərbaycan və ərəb dillərinin müqayisəsi göstərir ki, hər iki dildə feili sifətlərin ikinci təqdimat funksiyası oxşar semantik proseslər əsasında formalaşır. Hər iki dildə sözlər ilkin qrammatik funksiyadan çıxaraq məcazi və terminoloji məna qazana bilir. Bununla yanaşı, ərəb dilində qəlib sistemi, Azərbaycan dilində isə şəkilçi sistemi bu prosesin əsas morfoloji bazasını təşkil edir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan və ərəb dillərində feili sifətlər yalnız qrammatik vahid deyil, həm də semantik inkişafın mühüm elementi kimi çıxış edir. Onların ikinci təqdimat rolunda iştirakı söz ehtiyatının zənginləşməsinə, məcazlaşmaya və dilin ifadə imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır. Bu xüsusiyyət hər iki dilin funksional və üslubi baxımdan inkişaf etmiş dillər olduğunu göstərir.

İBRI DİLİNDƏ QEYRİ-MÜƏYYƏN ŞƏXSİ CÜMLƏLƏR

Qasımova Gülər

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Dünya dillərində feilin məna növlərini subyektin vəziyyətinə görə iki böyük qrup ayırmaq olar: subyekti məlum və fəal olan feillər və subyekti qeyri-fəal olan feillər. Birinci qrupa növ şəkilçisi olmayan feilləri, qayıdış, qarşılıq və icbar növ anlayışları bildirən feilləri daxil etmək olar. İkinci qrupa subyekti qeyri-fəal olan və ümumən subyekti olmayan feillər daxildir. Məchul feillərdə subyektin məchul olması "məlum olmaması" anlayışı formal xarakter daşıyır. Subyekt əksərən mətnə əsasən məlum olur. Əsas məsələ subyektin bir aktiv subyekt kimi, bir mübtədə kimi cümlədə işləmə bilməməsi, qeyri-fəallığıdır.

İbri dilində nifal, pual və hufal babları məchulluq ifadə edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ibri dilində məchulun ifadəsi təkcə bablara uyğun aparılmır; məchulluq bəzən məlum babda olan feillə də ifadə oluna bilər. Bu cür cümlələr "stami" və ya qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr adlanır. Bir və ya bir neçə qeyri-müəyyən şəxs tərəfindən icra edilən iş və hərəkəti bildirmək üçün işlədilən cümlələrə qeyri-müəyyən şəxslı cümlə deyilir. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin ifadə etdiyi iş və hərəkətin əksərən icraçısı olur-iş bir və ya bir qrup şəxs tərəfindən icra edilir. Lakin həmin şəxslər bir subyekt, bir mübtədə kimi cümlədə öz ifadəsini tapa bilmir, qeyri-müəyyən şəkildə qalır və cümlənin qeyri-müəyyən şəxslı cümlə kimi formalaşmasına səbəb olur. Belə cümlələrin xəbəri həmişə üçüncü şəxsin cəmində olur. Məsələn: **אִמְרִים שִׁירָד גִּשְׁם** - Deyirlər ki, yağış yağacaq. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə danışanı, dinləyəni işin icraçısı deyil, iş özü maraqlandırır; icraçının bir mübtədə kimi ifadəsi vacib sayılmır. Lakin bu cür

cümlələrdə işi icra edən qeyri-müəyyənliyi müxtəlif keyfiyyətdə olur. Bəzən qeyri-müəyyənlik az, bəzən çox olur:

- 1) Cümlədə qeyri-müəyyənlik az olur, icraçı (iş görən) dinləyənə məlum olmasa da, danışana məlum olur. Məsələn: **לך קוראים** -Sizi çağırırlar cümləsində danışan şəxs çağıranın kimdən ibarət olduğunu bilir.
- 2) Cümlədə qeyri-müəyyənlik daha az olur, işi icra edən (subyekt) danışanla yanaşı, dinləyənə də məlum olur. Bu cür hallarda çox zaman işin icraçısı danışanın özü olur, lakin cümlənin xəbəri üçüncü şəxsin cəmində olduğundan cümlə qeyri-müəyyən şəxslə cümlə kimi formalaşır. Məsələn, çox zaman belə cümlələr işlədirik: **לא שואלים אותך** -Səndən soruşmurlar cümləsi buna nümunədir.

İbri dilində qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr **סמי** adlanır. İbri dilində stami cümlələrinin bir neçə xüsusiyyətləri vardır:

- 1) cümlə feillə başlayır;
- 2) feil yalnız məlum babda olan feillə ifadə olunur;
- 3) feil hər üç zamanda ifadə oluna bilər;

Stami cümlələrinin aşağıdakı növləri mövcuddur:

- 1) Modal sözlərin köməyi ilə formalaşan stami cümlələr. Bu növ stami cümlələrin formalaşmasında **אסור, מותר, יכול, צריך, א-אפשר, א-אפשר** sözləri iştirak edir: **צריך לשתות הרבה מים בקיץ**. –Yayda çoxlu su içmək lazımdır.
- 2) III şəxsin cəmində olan feillə ifadə olunan stami cümlələr. Bu növ stami cümlələrin xəbəri indiki, keçmiş və ya gələcək zamanda olan feillə ifadə olunan feildən ibarətdir: **סוגרים את החנות ב 6** –Mağazanı saat 6-da bağlayırlar.
- 3) İbri dilində hitpael babı da bəzən məchulluq və stami mənasını ifadə edə bilər: **ברר ש... מת** –aydın olur ki...

TİBERİYA NÖQTƏLƏMƏ SİSTEMİNİN MÜASİR İBRİ DİLİNDƏ ROLU

Səfərova Günay

Azərbaycan Dillər Universiteti

İbri dili gündəlik danışiq dili olaraq istifadədən çıxdıqdan və əsasən yazılı ifadə və oxu dili kimi istifadə olunmağa başlandıqdan sonra — Eretz Yisrael və Babilistanda, yəni Şərq ölkələrinin əsas dini və elmi mərkəzlərində (Geonim dövründə), mətnin tələffüz xüsusiyyətlərini ifadə etmək məqsədilə müxtəlif nöqtələmə (vokalizasiya və te'amim – mətnin musiqili vurğuları) sistemləri yaradıldı. Bu sistemlər ibri dilindəki səslənməni və ənənəvi oxunuşu yazılı formada

simvollarla ifadə etməyə çalışırdı. Bu simvollar vasitəsilə yazılı mətnin özündə aydın şəkildə əks olunmayan və ya birmənalı olmayan bir çox fonetik xüsusiyyətlər – saitlər, qısa hecaların tələffüzü və ya onların olmaması, samitlərin sərt və ya yumşaq tələffüzü, eləcə də cingilti və ya ikili tələffüz (geminasiya) qeyd olunurdu. Bu fonetik xüsusiyyətlər, nöqtələmə sistemləri icad olunmazdan əvvəl yalnız şifahi ənənə yolu ilə nəsil-dən-nəslə ötürülürdü. Beləliklə, nöqtələmə sisteminin yaradılması, xüsusilə də müqəddəs mətnlərdə (əsasən Tanaxda) düzgün və dəqiq oxunuşun təmin olunması məqsədi daşıyırdı. Bu oxunuş həm dini ibadətdə, həm də tədrisdə tətbiq olunurdu. Hər bir nöqtələmə sisteminin baniləri özlərinə məxsus ənənəvi oxunuş tərzini cəmiyyətə ötürmək istəyirdilər.

Tiberiya nöqtələmə sistemi, orta əsrlərdə artıq Tanaxın nümunəvi və etibarlı nöqtələmə sistemi kimi tanınmağa nail olmuşdur. Bu sistem Tanaxın oxunuş ənənəsini əks etdirir. Ənənəvi Tiberiya nöqtələmə sistemi aşağıdakılardır: kibbutz (və ya kubbutz), şuruk, xolem, kamats, patax, segol, tsere və xirik. Şva və xatef növləri, yəni xatef-patax, xatef-segol və xatef -kamats isə əlavə sait keyfiyyətləri təqdim etmir, sadəcə qısa və zəif tələffüz variantları kimi çıxış edir.

Qeyd edək ki, ibri dilində əvvəllər saitlər yazılmırdı. Yalnız samitlər (məsələn, B, D, K kimi səslər) yazılırdı, saitlər (a, e, i, o, u kimi səslər) isə şifahi olaraq oxunurdu. Sonra isə Tiberiya şəhərində alimlər bu sait səsləri nöqtələrlə və işarələrlə göstərməyə başladılar. Məhz bu sistemə Tiberiya nöqtələmə sistemi deyirlər.

Müəyyən tədqiqatçılar bu fonetik dəyişikliyin, yəni ön *a* səsinin arxaya çəkilib *o*-ya yaxınlaşmasının ikinci Məbəd dövründə (təxminən e.ə. 6–1-ci əsrlər) baş verdiyini düşünürlər. Digər qismi isə bu dəyişikliyi ibri dilinin inkişafının sonrakı mərhələlərində baş vermiş bir inkişaf kimi qiymətləndirirlər. Bu hissədə iki alimin – Harris və Blaunun fikirlərini müqayisə edə bilərik. Harrisin fikrincə, bu səs dəyişikliyi (yəni kamatsın *a*-dan *o*-ya keçməsi) dəqiq bir tarixdə baş verməyib. O, bu dəyişikliyin təxminən e.ə. 500-cü ildən sonra, çox güman ki, Mişna dövründə baş verdiyini güman edir. Harrisin kitabındakı 108-ci səhifədən sonrakı cədvəldə bu dəyişikliklər göstərilib. Blau isə deyir ki, bu səs dəyişikliyi Hieronymus adlı tərcümə ilə məşğul olan alimin yaşadığı dövrdə olub. O, deyir ki, Hieronymusun tərcümələrində kamats bəzən “a” kimi, bəzən də “o” kimi yazılıb.

Nəticə olaraq demək olar ki, ibri dilinin sait sistemi sadəcə dilçilik obyekti deyil, həm də bir xalqa aid dərin tarixi, mədəni və dini təcrübənin daşıyıcısıdır. Tiberiya tələffüz sistemi bu irsin ən yetkin və sabit forması olaraq, ibri dilinin fonetik tarixini başa düşmək üçün açar rol oynayır və gələcək araşdırmalar üçün də əsas istiqamətlərdən biri olaraq qalır. Beləliklə, aparılan təhlillər yəhudi mətn ənənəsinin həm tarixi-mədəni, həm də elmi-filoloji baxımdan dərinədən öyrənilməsinin zəruriliyini bir daha ortaya qoyur.

ANA DİLİMİZİN SAFLIĞI UĞRUNDA MÜBARİZ TÜRK OĞLU -YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLI

Şəlalə Ana Hümmətli

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Görkəmli alim-yazıçı Yusif Vəzir Çəmənizəminli (1887- 1943) ömrü boyu bütün əsərlərini sadə və aydın dildə yazmış və ana dilinin saflığı uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışdır. Onun hələ ilk gəncliyindən mətbuat səhifələrində dərc etdiyi məqalələrin hər biri əsl vətənpərvərlik, milli qeyrət və ziyalı təəssübkeşliyinin nümunələridir. Bu məqalələr içərisində Yusif Vəzirin ana dilimizin saflığı, ədəbi dil problemi ilə bağlı dəyərli fikirlərinin qələmə alındığı “Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə”, “Qulluq və əsirlik”, “Ziyalılarımızın millətimizdən aralanmasının səbəbləri”, “Milli və mədəni işlərimiz”, “Azərbaycan və azərbaycanlılar”, “Dil məsələsi” və b. məqalələri bu gün də öz aktuallığı və elmi əhəmiyyəti ilə seçilir. Bu əsərlərdə böyük ədibin elmi-ədəbi, ictimai – siyasi görüşləri ilə yanaşı, dilimiz haqqında da qiymətli mülahizə və düşüncələri öz əksini tapmışdır.

Ana dilinin saflığı uğrunda yorulmadan mübarizə aparan, əsərlərini oxucusunun anlayacağı sadə və aydın dildə yazan gənc ədib fars və ərəb kəlmələri işlətmək ilə fəxr edən, “bilgi satan” kitab müəlliflərinə oxucu auditoriyasının bəlik səviyyəsini, zövqünü nəzərə almağın vacibliyini xatırladırdı. 1913-cü ildə qələmə aldığı “Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə” adlı məqaləsində də Yusif Vəzir problemləri sadəcə sadalamaqla kifayətlənmir, cəmiyyətin, demək olar ki, bütün sahələrində dərin iz qoyan “əcəmilik möhürü”nün nüfuzundan xilas olmaq üçün konkret yollar göstərirdi.

Ədəbi mühitdə tutduğu mövqeyindən, nüfuzundan asılı olmayaraq, yad təsirlərə düşən, yerli-yersiz əcnəbi sözləri işlədən müəlliflərə qarşı Yusif Vəzir həmişə sərt və amansız mövqedə dayanırdı. Bu baxımdan, onun “Həftə söhbəti” adlı felyetonu da xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

“Ana dilimizin tənəzzülü millətimizin tənəzzülüdür”, -deyən görkəmli ədib ədəbiyyatımızın da yad təsirlərdən uzaq, xalqın ruhuna uyğun, mənəviyyətə münasib, sadə dildə yazılmasını arzulayırdı. 1914-cü ildə qələmə aldığı “Qulluq və əsirlik” adlı məqaləsində də Yusif Vəzir yerli-yersiz iqtibasa, təqlidçiliyə – “qulluq və əsirliyə” qarşı döyüşərək “Türk oğlu türk olun!” - deyirdi.

Folklorumuza dərindən bələd olan Yusif Vəzir “Dil məsələsi” adlı məqaləsində “Dilin kökü camaatımızın əsrlərcə yaratdığı el ədəbiyyatındadır, gərək onlar toplansın, öyrənilsin, əzbərlənsin” - deyərək qələm sahiblərini el ədəbiyya-

tını öyrənməyə səsləyirdi. Y.V.Çəmənzməminlinin ana dilimizin saflığı, ədəbi dil probleminə həsr edilən qiymətli mülahizələri ilə yanaşı, tərtib etdiyi lüğətlər (“Dilimizdə ikimənalı söz və cümlələr”, “Qoşa sözlər”, “Rusca-Azərbaycanca sözlük”, “Rusca-türkcə cib lüğəti” və b.) də onun bu sahədə yorulmaz və sistemli fəaliyyətinin göstəriciləridir.

Bütün bunlar, “Millətin ruhu, canı, bəlkə cəmi vücudu” adlandırdığı ana dilimizin saflığı, yaşaması və inkişafı üçün var qüvvəsilə çalışan Yusif Vəziri görkəmli ictimai xadim, böyük yazıçı, ədəbiyyatşünas olmaqla yanaşı, həm də dəyərli dilçi alim kimi tanıtmağa kifayət edir.

ORTA ƏSR TÜRKDİLLİ ƏLYAZMA KİTABLARINDA XƏTT NÖVLƏRİ

Qasımlı İnci

AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Orta əsrlərdə türkdilli xalqların yaratdığı əlyazma kitabları yalnız bilik ötürücüsü deyil, həm də yüksək estetik dəyəərə malik sənət nümunələridir. Bu kitablar saray mədəniyyəti, dini həyat və elmi fəaliyyətin ayrılmaz hissəsi olmuş, onların hazırlanmasında istifadə edilən xətt növləri isə xüsusi ideoloji və bədii məna daşımışdır. Bu əlyazmaların böyük əksəriyyəti ərəb qrafikası əsasında yazıldığı üçün İslam dünyasında formalaşmış klassik xəttatlıq ənənələri bu sahəyə güclü təsir göstərmişdir. Xəttatlıq sənəti yüksək hörmətə malik idi. Türkdilli dövlətlərdə (Səlcuqlar, Qızıl Orda, Teymurilər, Osmanlılar dövründə) kitab sənəti xüsusi inkişaf mərhələsi keçmişdir. Saray kitabxanalarında fəaliyyət göstərən xəttatlar, müzəhhiblər və cildçilər birlikdə kompleks sənət nümunələri yaradırdılar.

Türkdilli xalqlar İslamı qəbul etdikdən sonra ərəb əlifbasını öz dillərinə uyğunlaşdırmışdılar. Bu proses nəticəsində əlavə hərflər yaradılaraq fonetik xüsusiyyətlər nəzərə alınmışdır. Beləliklə, ərəb qrafikası türk dillərinin yazı sistemi kimi istifadə olunmağa başlanmış, müxtəlif xətt üslubları bu dil xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə inkişaf etmişdir. Türkdilli əlyazmalarda istifadə olunan əsas xətt üslubları bunlardır:

Nəsx xətti öz sadəliyi və oxunaqlılığı ilə seçildiyi üçün orta əsr əlyazmalarında ən çox istifadə olunan xətt növü idi. Bu xətt növü mədrəsə kitablarında, hüquqi sənədlərdə və dini traktatlarda geniş yayılmışdı. Standart formaya malik olduğundan köçürülməsi asan idi. Anadolu, Azərbaycan, Orta Asiya əlyazmalarında nəsx xətti rəsmi və akademik mətnlər üçün üstünlük təşkil edirdi. (Kitabi-Dədəd Qorqud, Qutadğu Bilig).

Nəstəliq xətti daha çox bədii və poetik əsərlərdə istifadə olunurdu. Onun axıcı və estetik görünüşü, hərflərin maili və incə quruluşu, şeir mətnləri üçün ideal uyğunluğu önə çıxan xüsusiyyətləridir. (Divani-Şeyx Qalib, Baki).

Kufi xətti daha çox dekorativ xarakter daşıyırdı. Onun kəskin və bucaqlı formada olması, daha çox başlıqlarda və bəzək elementlərində istifadə olunması, erkən dövr əlyazmalarında geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Əlyazmalarda kufi xətti əsas mətn üçün nadir hallarda istifadə olunsada, ornamental funksiyası böyük idi. (Memarlıq kitabələri, Quran təfsirləri).

Sülüs xətti daha çox başlıqlarda və kitabın mühüm hissələrində istifadə edilirdi. Bu xətt böyük ölçülü və bədii formaya malik idi, əsasən əlyazmaların giriş səhifələrinin bəzədilməsində istifadə olunur, kitabın vizual təsirini gücləndirirdi. Bu xətt növü dini mətnlərin başlanğıcında və hökmdarlara ithaf olunan hissələrdə yer alırdı. (Nabi, Zəhirəddin Babur).

Türkdilli əlyazmalarda xətt növünün seçiminə mətnin janrı, oxunaqlılığı, estetik və bədii məqsədlər, coğrafi və mədəni mühit təsir edirdi. Orta Asiyada nəstəliq daha geniş yayıldığı halda, Anadolu və Azərbaycanda nəsx xətti üstünlük təşkil edirdi. Xətt növlərinin tətbiqi bölgələrə görə fərqlənirdi. Orta Asiya və Herat məktəbi nəstəliq xəttinin inkişaf mərkəzi hesab olunur, Azərbaycan və İran ərazisi isə nəsx və nəstəliqdən paralel istifadə edirdi.

Türkdilli yazılarda xətt növləri arasında aydın bir funksional bölgü mövcud idi: nəsx bilik ötürülməsini təmin edir, nəstəliq estetik və emosional təsiri gücləndirir, sülüs, kufi isə vizual və simvolik çərçivə yaradırdı. Bu qarşılıqlı tamamlanma kitabı sadə mətn toplusu olmaqdan çıxarılıb sənət əsərinə çevirirdi.

Nəticə etibarilə, orta əsr türkdilli əlyazmalarda yazı vasitəsilə yalnız informasiya ötürülmür, həm də gözəllik, harmoniya, ilahi nizam anlayışları ifadə olunurdu. Bu baxımdan yazı növləri və xəttatlıq, sözlə sənətin vəhdətini yaradan nadir sahələrdən biri kimi, türkdilli xalqların zəngin mədəni irsində xüsusi yer tutur.

TÜRK DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏ BAĞLAYICILARIN YERİ VƏ FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kazımova Fidan

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Aqqlütinativ quruluşa malik türk dili sintaktik baxımdan zəngin və çoxşəxli ifadə imkanlarına sahibdir. Bu sistem daxilində mürəkkəb cümlələr fikrin dolğun, ardıcıl və məntiqi şəkildə təqdimində mühüm rol oynayır. Mürəkkəb

cümlələrin formalaşmasında əsas vasitələrdən biri bağlayıcılarıdır (bağlaçlar). Onların cümlə daxilində yerləşmə mövqeyi həm struktur, həm də semantik baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Türk dilində bağlayıcılar əsasən iki böyük qrupa bölünür: tabelsizlik bağlayıcıları və tabelilik bağlayıcıları. Tabelsizlik bağlayıcıları (ve, ama, fakat, ya da və s.) sintaktik cəhətdən bərabərhüquqlu cümlə komponentlərini birləşdirir. Bu zaman bağlayıcılar adətən iki cümlə arasında – başqa sözlə, sərhəd mövqedə – yerləşir. Bu mövqe onların əlaqələndirici funksiyasını aydın şəkildə ifadə etməyə imkan verir. Məsələn, Ali geldi ve ders başladı cümləsində ve bağlayıcısı iki müstəqil fikri əlaqələndirərək ardıcılıq münasibəti yaradır.

Tabelilik bağlayıcıları (ki, çünkü, əgər, diye, her ne kadar və s.) isə əsas və asılı cümlə arasında müxtəlif semantik münasibətləri formalaşdırır. Bu tip bağlayıcıların mövqeyi daha çevikdir: onlar ya cümlənin əvvəlində, ya da ortasında yerləşə bilər. Xüsusilə ki bağlayıcısı türk dilində özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir; əsas cümlədən sonra gələrək izah, tamamlama və ya nəticə məna çalarları yaradır. Məsələn, Biliyorum ki o gelecek cümləsində ki bağlayıcısı tabelik əlaqəsini təmin edir.

Türk dilində bağlayıcıların yerləşmə mövqeyi yalnız sintaktik quruluşla məhdudlaşmır, eyni zamanda informasiya strukturu və aktual bölünmə (tema-rema münasibətləri) ilə də sıx bağlıdır. Vurğu və intonasiya bağlayıcının seçiminə və mövqeyinə təsir göstərir. Məsələn, səbəb bildirən çünkü bağlayıcısı çox vaxt ikinci hissənin əvvəlində işlənir və səbəbin vurğulanmasına xidmət edir: Gelemedim çünkü hastaydım.

Bundan əlavə, türk dilində bəzi bağlayıcıların cümlə daxilində təkrar istifadəsi və ya cüt formada işlənməsi (ya... ya..., hem... hem...) struktur paralelliyini gücləndirir və məna əlaqələrini daha dəqiqləşdirir. Bu bağlayıcıların mövqeyi sabit olmaqla, cümlənin hər iki hissəsində uyğun sintaktik elementlərlə əlaqələnilir.

Elmi baxımdan bağlayıcıların mövqeyi sintaktik iqtisadiyyat prinsipi, informativlik və kommunikativ məqsədlərlə müəyyən olunur. Onların düzgün yerləşdirilməsi cümlənin aydınlığını artırır, məntiqi əlaqələri gücləndirir və üslubi harmoniyanı təmin edir. Əksinə, bağlayıcının qeyri-adekvat mövqedə istifadəsi semantik qeyri-müəyyənlik və sintaktik pozuntu yarada bilər.

Nəticə etibarilə, türk dilində mürəkkəb cümlələrdə bağlayıcıların yeri yalnız formal sintaktik məsələ deyil, həm də funksional-semantik və pragmatik aspektlərlə şərtlənən kompleks bir dil hadisəsidir. Bu baxımdan bağlayıcıların mövqeyinin öyrənilməsi türk dilçiliyində həm nəzəri, həm də tətbiqi istiqamətdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

TURAN ADI VƏ TURANÇILIQ

Abdullayeva Ülvyyə

Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidmətinin Akademiyası

Türkləri bir çətir altında toplamaq və bu toplumun gələcək həyatını müəyyən etmək üçün təxminən yüz əlli il əvvəl ortaya atılmış bu ideyanın da yaranmasının ictimai, siyasi, tarixi və mənəvi səbəbləri vardı. Türklər öz tarixi köklərinə qayıtdıqca bu ideya yenidən gündəmə gəlmiş, türklərin keçmiş fütuhatını qaytarmaq üçün ideoloji hərəkətə keçilmişdi. Turan adı və Turançılıq ideyası da türklüyün düşdüyü indiki tarixi şəraitdən qaynaqlanmışdı. Turan adının bir ideya olmaqdan əvvəl türk topluluqlarının yaşadığı böyük bir ərazini əhatə etdiyi tarixi faktlarla göstərilir. Turan adı ilə birləşən türk xalqlarının (Azərbaycan türkləri, Türkiyə türkləri, İran türkləri, qazaxlar, qırğızlar, özbəklər, tatarlar, başqırdlar və s.) getdikcə dil, ədəbiyyat və mədəniyyət baxımından bir-birinə yaxınlaşmaları bu ideyanı gerçəkləşdirməyə xidmət edən amillərdəndir. Bu gün bu ideya bir xəyal kimi görünsə də, tarixi faktlar onun heç də bir xəyal olduğunu göstərmir. Bu cəhətdən ədəbiyyatın, poeziyanın da böyük rolu ortaya çıxır. Ədəbiyyatın tarixdə mövcud olmuş bu ortaq dəyərləri, xalqın keçmişini, tarixi real-lıqları təsvir etməsi milli ideyanı daha da yaxınlaşdırmağa xidmət edir.

Turanın tarixi aspektləri ilə bağlı yanlış olan başqa bir nəzəriyyə isə Turan dedikdə bir millət, irq deyil, hər hansı bir coğrafi ərazini nəzərdə tutulması, ya da İranın Turandan qədimliyini sübut etməklə bağlıdır. Qərb müəlliflərinin fikrincə, Turan dedikdə hər hansı bir millət və irq deyil, Turan ölkəsi və ya ərazi nəzərdə tutulmuşdur. Məlumdur ki, Turan ərazisi anlayışı altında Asiyadan Şimal Buzlu okeanına qədərki böyük bir ərazi nəzərdə tutulurdu. Lakin sonrakı tədqiqatlar bu nəzəriyyələrin əsası olmadığı qənaətinə gəlmişdir. Tədqiqatçı Faiq Ələkbərli bununla heç cür razılaşmayaraq belə bir fikir irəli sürür ki, o zaman İran anlayışı adı altında da milliyyət deyil, vətən, coğrafi ərazi mülahizələrini irəli sürmək lazım gəlir: "İrandilli xalqlar anlayışı da tamamilə mənasızdır, ya da əks təqdirdə "Turandilli, turansoylu xalqlar" istilahi da eyni ciddiyyətlə gündəmə gətirilməlidir. Yəni yalnız birtərəfli olaraq iddia etmək ki, "Turan" ya coğrafi addır, ya da ariliyin aşağı budağıdır, qətiyyənlə doğru deyildir. Əski dövrlərlə bağlı Turan dedikdə, turların/türklərin yaşadığı ölkə, dövlət, imperiya başa düşülməlidir".

XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarının azadlıqları və birləşmələri uğrunda mübarizədə Turançılıq ideoloji bir aspekt kimi mühüm yer tutmuş və türk xalqlarının birləşdirilməsinə xidmət etmişdir. Dünyada gedən

ictimai-siyasi proseslər kontekstində türk xalqlarını birləşdirməyə xidmət edən Turançılıq ideyası, hər şeydən əvvəl, nəzəri və tarixi aspektdə ortaya çıxmışdır. Özü də türkçülüklə turançılıq eyni zamanda ortaya çıxmış və eyni amala doğru bərabər şəkildə yol getmişdir. Türkçülük və Turançılıq ideolojisinin banisi Ziya Göyalp türkçülüklə turançılığın fərqlərini anlamaq üçün onların məzmununu aşağıdakı şəkildə aydınlaşdırırdı: “Türkçülüklə turançılığın fərqlərini anlamaq üçün türk və turan topluluqlarının-zümrələrinin sınırlarını-hüdudlarını təyin etmək lazımdır. Türk bir millətin adıdır. Millət özünəməxsus kulturu-harsı olan bir insan topluluğu-zümrə deməkdir. Deməli, türkün yalnız bir dili və tək bir kulturu-harsı ola bilər”. Z.Göyalp bununla Turançılığın, türkçülüyn nəzəriyyə-sini və elmi prinsiplərini müəyyənləşdirirdi. Z.Göyalpın fikrincə, “Turan bütün türklərin keçmişdə və bəlkə də, gələcəkdə bir gerçək olan böyük vətənidir”.

Nəticədə, Turançılığın türkçülüyn uzaq məqsədi olduğunu görmək mümkündür. Turan adı altında dünyadakı bütün türklərin birliyi başa düşülür və bu birlik Türküstan adlanır. Turan adı ilə birləşən türk xalqlarının (azərbaycan türkləri, Türkiyə türkləri, İran türkləri, qazaxlar, qırğızlar, türkmənlər, özbəklər, tatarlar, başqırdlar və s.) getdikcə dil, ədəbiyyat və mədəniyyət baxımından bir-birinə yaxınlaşmaları bu ideyanı gerçəkləşdirməyə xidmət edən amillərdəndir. Bu gün bu ideya bir xəyal kimi görünsə də, tarixi faktlar onun heç də bir xəyal olduğunu göstərmir. Bu cəhətdən ədəbiyyatın, poeziyanın da böyük rolu ortaya çıxır. Ədəbiyyatın tarixdə mövcud olmuş bu ortaq dəyərləri, xalqın keçmişini, tarixi reallıqları təsvir etməsi milli ideyanı daha da yaxınlaşdırmağa xidmət edir. Azərbaycan ədəbiyyatında da yüz ildən artıqdır ki, Turan düşüncəsi və məfkurəsi bu və ya digər şəkildə ədəbiyyatda öz əksini tapır.

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN ÜSLUBİ VƏ SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İbrahimova Ülviyyə
Bakı Dövlət Universiteti

Azərbaycan türklərinin ədəbi-bədii düşüncəsini özündə əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı dünya ədəbi irsinin ən qiymətli nümunələrindəndir. Dastanda oğuz türklərinin tarixi, mədəniyyəti, folkloru, dili, coğrafiyası öz əksini tapmışdır. Oğuzların dastana çevrilmiş tərcümeyi-halı hesab edilən bu dastan iki əsrdən artıqdır ki, dünya ədəbi irsinin öyrənilmə obyektidir. Dastanın dili dilçilik nöqteyi-nəzərindən zəngin material təqdim edir, qədim oğuz türkcəsinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir və mürəkkəb cümlə quruluşunun

müxtəlifliyi ilə seçilir.

Mürəkkəb cümlələr dastanın həm bədii təsir gücünü artırır, həm də hadisələrin ardıcılığını, zamanını, səbəb-nəticə əlaqələrini daha aydın ifadə etməyə xidmət edir. Mürəkkəb cümlələrin quruluşu onların daxili əlaqə xüsusiyyətlərinə əsaslanır.

Dastanda mürəkkəb cümlənin həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlə növlərinə rast gəlirik. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə hadisələr paralel və ya ardıcıl şəkildə təqdim olunur. Bu tip cümlələrdə “və”, “amma”, “lakin” kimi bağlayıcıların ilkin formaları və ya bağlayıcısız əlaqə vasitələri geniş istifadə edilir. Ümumiyyətlə, dastanın dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr geniş şəkildə işlənmişdir və komponentlər əsasən intonasiya ilə bir-birinə bağlanmışdır. Bu tabesiz mürəkkəb cümlələr obrazlılığı artırır və hadisələrin ardıcıl və ya paralel baş verdiyini əks etdirir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə səbəb, məqsəd, zaman və şərt münasibətləri ifadə olunur. Xüsusilə zaman və şərt budaq cümlələri dastanın bədii, estetik gücünü daha da artırır.

Mürəkkəb cümlələrdən dastanda obrazların emosional vəziyyətini və nitq xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün də istifadə olunur. Bu baxımdan mürəkkəb cümlələr yalnız sintaktik vahid kimi deyil, həm də üslubi vasitə kimi çıxış edir. Dastanda sözün, fikrin, şairanə şəkildə obrazlı ifadə forması xalq danışığı dilinin mövcud ədəbi-poetik inkişaf səviyyəsini göstərməklə yanaşı, dilimizin o vaxtkı ədəbi-poetik imkanlarının genişliyini də nümayiş etdirir. Eyni zamanda sazla sözün vəhdəti xalqın güclü estetik zövğünün, zəngin bədii təfəkkürünün və özünəməxsus həyat tərzinin nəticəsi olaraq özünü göstərir.

Nəticə etibarı ilə qeyd edə bilərik ki, dastanda mürəkkəb cümlələr həm struktur, həm də funksional baxımdan zəngin və çoxşaxəlidir. Onların təhlili qədim oğuz türkcəsinin sintaksisini öyrənmək, eləcə də dastanın bədii-estetik xüsusiyyətlərini daha dərinədən anlamaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ORXON-YENİSEY ABİDƏLƏRİNDƏ MİLLİ KİMLİYİ İFADƏ EDƏN LEKSİK VAHİDLƏR

Camali Dilbər

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Orxon-Yenisey abidələri qədim türk yazılı ədəbiyyatının ən mühüm nümunələrindən biri olmaqla yanaşı, milli kimliyin dil vasitəsilə ifadəsini öyrənmək üçün dəyərli mənbədir. Bu abidələr yalnız tarixi hadisələri əks etdirmir,

həm də qədim türk cəmiyyətinin dünyagörüşünü, ideoloji düşüncəsini və sosial quruluşunu dil səviyyəsində təqdim edir. Burada işlənən “türk”, “budun”, “el/il”, “töre”, “kağan” kimi leksik vahidlər milli kimliyin əsas göstəriciləri kimi çıxış edir və kollektiv şüurun formalaşmasını əks etdirir. Türk cəmiyyətində ictimai və mənəvi nizam “törə” anlayışı ilə müəyyənləşirdi. Törə yalnız hüquqi qaydalar deyil, həm də etik normalar və sosial münasibətləri tənzimləyən sistem idi. Bu sistem ailədən başlayaraq dövlətə qədər uzanan bir struktur yaradırdı. Ailə qədim türk cəmiyyətinin əsasını təşkil edir və patriarxal xarakter daşısa da, qadın ailə daxilində mühüm mövqeyə malik idi. Dul qadınların ailə daxilində qorunması məqsədilə evlilik ənənələrinin mövcudluğu sosial sabitliyin təmininə xidmət edirdi. Əski türk cəmiyyətinin sosial quruluşu ev (ailə), oymaq, boy, budun və il (dövlət) kimi mərhələlərdən ibarət idi. Bu struktur Orxon abidələrinin dilində də öz əksini tapmışdır: eb “ev”, bodun “xalq”, ulus “el” kimi ifadələr (KT, ş, 6; KT, şm, 12). Bu leksik vahidlər həm terminoloji, həm də semantik baxımdan ictimai təşkilatlanmanı göstərir. “Budun” sözü abidələrdə xüsusi yer tutur və “türk budun” formasında işlədilərək xalqın vahid kimliyini ifadə edir. Bu anlayış yalnız insan topluluğunu deyil, ortaq dilə, törəyə və siyasi birliyə malik cəmiyyəti bildirir. Kağanın əsas vəzifəsi “budunu doyurmaq və qorumaq” kimi təqdim olunur ki, bu da dövlət məsuliyyətinin erkən formasıdır. Digər mühüm anlayış “tanrı”dır. Abidələrdə “Üze tengri, asra yer” kimi ifadələrdə tanrı həm ilahi varlıq, həm də səma mənasında işlədilir. Xaqanın hakimiyyəti tanrının iradəsi ilə əlaqələndirilir. Bu, qədim türklərdə dini və siyasi düşüncənin vəhdətini göstərir. “Ötügen” isə müqəddəs məkan kimi təqdim olunur. “Türk kağan Ötügen yış olursa, eldə bun yok” fikri bu məkanın dövlətin ideoloji mərkəzi olduğunu göstərir. Orxon-Yenisey abidələrinin leksik sistemi qədim türk milli kimliyini dil səviyyəsində əks etdirir. “Türk”, “budun”, “el”, “töre”, “tanrı” kimi vahidlər ictimai quruluşu, dövlətçilik ənənəsini və mənəvi dəyərləri ifadə edir. Bu abidələr türk kimliyinin formalaşmasını öyrənmək üçün bu gün də mühüm elmi mənbədir.

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK SİSTEMİ

Nadirova Şövkət

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Dilçiliyin leksik mənanın öyrənilməsi ilə məşğul olan sahəsinə leksik semantika deyilir. Dilçilikdə semantika sözlərin, ifadələrin, cümlələrin və mətnlərin öyrənilməsinə həsr olunmuş alt sahədir.

Leksik semantika semantikanın sözlərin, morfemlərin leksemlərin ayrı-ayrı leksik elementlərinin mənaları ilə məşğul olan, beləliklə cümlələrin semantikasından fərqlənən hissəsidir.

Müasir türk və Azərbaycan dillərinin leksik semantik sistemini mükəmməl bilmək üçün onun tarixi inkişaf prosesi haqqında məlumatları geniş öyrənmək və mənimsəmək lazımdır. Elə dilin lüğət tərkibinin də ən mühüm problemlərindən biri onun tarixi inkişaf prosesinin öyrənilməsidir. Dil ictimai hadisədir və sistemliliyə əsaslanır. Leksikologiya dilin lüğət tərkibini, həmçinin dilxarici amilləri, sosial tarixi aspektdən tədqiq edir. Yəni bura lüğət tərkibinin formalaşması, tarixi inkişaf nəticəsində baş verən dəyişikliklər, əmələgəlmə meyarlarına görə sistemləşdirilməsi və işlədilmə sahələrinə görə öyrənilməsi aiddir.

Sözün semantik sistemi yəni onun daşıdığı mənalar sistemindən ibarətdir. Dilin leksik-semantik sistemi müxtəlif leksik semantik qrupların qarşılıqlı münasibətdə olduğu nitq hissələrindən ibarətdir. Hər bir dilin lüğət tərkibi dəyişkən xarakterə malikdir. Hər bir dildə yeni sözlərin əmələ gəlməsi köhnə sözlərin sıradan çıxmasına səbəb olur. Yəni dilin leksik sistemi sabit deyil. Leksik sistemdə sözlərin kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişməsi sözlərin məzmununa da təsir edir. Leksik-semantik sistem üçün eyni sözlərin müxtəlif leksik-semantik qruplara aid olması da əhəmiyyətlidir.

Ümumiyyətlə dil özəl bir sistemdir, yəni dildə qarşılıqlı əlaqədə olan bütün məfhumlar sistemləşdirilir. Beləliklə, hər hansı bir dilin sistemi xüsusi funksiya daşıyan dil hadisələrinin məcmusudur. Sözlər dil sisteminin vahidləri kimi bir-biri ilə əlaqəlidir. Sözlər oxşarlıq və məna baxımından müxtəlif qruplarda birləşirlər. Müasir türk və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibindəki sözlər bir-biri ilə müxtəlif əlaqəyə və xarakterə malikdir. Dilçilikdə leksik-semantik sistem eyni və ya müxtəlif sözlərin mənalarında öz ifadəsini tapır. Həm yazılışca həm də tələffüz və işlədilmə yerinə görə bir-birinə uyğun gələn sözlər bir məna qruplarında birləşir. Deməli dildəki məfhumların sabit əlaqə münasibətləri, bir-birinə daim qarşılıqlı təsiri dedikdə leksik sistem başa düşülür. Yəni leksik sistem bir tərəfdən hadisə və prosesləri ifadə edən dildəki məfhumların məcmusu, digər tərəfdən dildəki məfhumların formaca təşkili və qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. Dildə səs və məna əlamətləri, sözlər, morfemlər, söz birləşmələri və cümlələr dilin ümumi sisteminin müxtəlif vahidləri kimi çıxış edirlər.

İNDONEZIYA DİLİNDƏ “*ANDA*” ƏVƏZLİYİ EQALİTARLIQ GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

Zərbəliyeva Laura

Azərbaycan Dillər Universiteti

İndoneziya cəmiyyətində ünsiyyətdə fərdə tez-tez onun sosial mövqeyinə uyğun olaraq müraciət edilir. İndoneziya dilində, bu, əvəzlik, şəxs adları, qohumluq terminləri (yerli dillərdəki qarşılıqları da daxil olmaqla), titullar, rütbə, peşə adları, ləqəb və s. ilə və ya heç bir vasitədən istifadə etmədən ifadə oluna bilər. Eqlitarlıq naminə həmin sözlərə alternativ kimi *Anda* ‘siz’ əvəzliyi meydana çıxmışdır.

Qədim Yava dilindən götürülmüş *Anda* əvəzliyini hələ gənc yaşlarından İndoneziya dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparmış Sabirin ilk dəfə 1957-ci ildə “*Pedoman*” qəzetində işlətmışdir. Həmin vaxtdan qəzetlərdə geniş istifadə olunan *Anda* sözünün sonralar qədim Yava mənşəli *andika* ‘hörmətli’ sözü ilə əvəzlənməsi təklif edilsə də, sonuncu populyarlıq qazanmamışdır. Bu, siyasi səbəblərlə izah edilir. Komunist yönümlü “*Harian Rakyat*” qəzetində istifadə edildiyi və o dövrdə İndoneziyada kommunizmə rəğbət bəslənmədiyindən *andika* sözü tədricən istifadədən çıxmışdır. Digər tərəfdən *Anda* sözü daha qısa olduğundan dilə daha yatımlıdır. Bununla belə, o da geniş populyarlığı heç də qısa müddətdə qazanmamışdır. XX əsrin 70-ci illərində nəşr olunmuş elmi ədəbiyyatda belə, *Anda* sözü əvəzliliklər sırasına daxil edilməmişdir. Onun normativ istifadəsi İndoneziyanın müstəqillik əldə etməsindən sonra həyata keçirilmiş dil siyasəti çərçivəsində İndoneziya dilinin standartlaşdırılması ilə bağlıdır. *Anda* özündə yerli ənənələr və sosial iyerarxiya ilə şərtlənməyən vahid dil məkanının formalaşdırılmasına göstərilmiş təşəbbüsü əks etdirir.

“*Anda*” əvəzliyi müraciətin adətən həddindən artıq rəsmi və ya həddindən artıq qeyri-rəsmi səslənməməsi üçün, həmçinin konkret şəxsə müraciət edilmədiyi hallarda istifadə olunur. Ondan istifadə daha çox işgüzar yazışmalarda, mətbuatda, ali təhsil müəssisələrinin auditoriyalarında müşahidə edilir. Gündəlik ünsiyyətdə isə yuxarıda sadalanan variantlardan biri ilə müraciət edilir.

İndoneziya cəmiyyətində *Anda* əvəzliyinə münasibət müxtəlifdir. Onu neytral hesab edənlərlə yanaşı, kobud müraciət kimi qəbul edənlər də vardır. Hasan Alvi, Sunyono Darcovicoyo, Hans Lapoliva, Anton Muliono kimi dilçilər isə hesab edirlər ki, *Anda* neytral əvəzlik kimi qəbul edilsə də, etiket qaydaları onun istifadəsinə müəyyən məhdudiyyət qoyur. Məsələn, *Anda tinggal di mana?* ‘Siz harada yaşayırsınız?’ cümləsinin daha nəzakətli səslənməsi üçün indoneziyalılar *Anda* əvəzinə *Bapak* ‘cənab’ sözünü işlətməyə üstünlük verirlər: *Bapak*

tinggal di mana? (hərəkət: 'Cənab harada yaşayır?').

Beləliklə, *Anda* əvəzliyinin istifadəsi sosial fərqlərin neytrallaşmasına yönəlsə də, real ünsiyyət zamanı nəzakət qaydalarına və alternativ müracət formalarına üstünlük verilir.

YAPON DİLİNDƏ TƏRZ FORMALARININ LEKSİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Kərimova Vəfa

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Tərz formalarının ifadə vasitələrindən biri də leksik vasitələrdir. Bu forma əsas feilin ikinci əsasına (kökünə) hərəkətin başlanğıc, axır (son), davamiyyət, dolğunluq yaxud yönəlməsini bildirən tərz mənalı feilin qoşulması yolu ilə baş tutur. Məsələn: 読む/*yomu* «oxumaq»→読み始める/*yomihacimeru* «oxumağa başlamaq», 読み終わる *yomiovaru* «oxuyub-qurtarmaq», 走る/*hasiru* «qaçmaq»→走り続ける *hasiritsuzukeru* «qaçmaqda davam etmək», «qaça-qaça getmək».

Bu qəbildən olan mürəkkəb feillər özlərinin əmələgəlmə üsuluna görə ikinci komponenti növ mənası bildirməyən mürəkkəb feillərin eynidir: 切る/*kiru* «kəsmək», 離す/*hanasu* «ayırmaq» → 切り離す/*kirihanasu* «qoparmaq, kəsib-götürmək»; 押す/*osu* «basmaq», つぶす/*tsubusu* «əzmək, döymək, ovub narın şəkklə salmaq» → 押しつぶし/*oşitsubuşi* «ovmaq, ovub narın şəkklə salmaq»

Mürəkkəb feillərin tərkib hissələri müstəqil hərəkətlər ifadə etdikdə birinci komponent, adətən, hərəkətin tərzini bildirir, ikinci komponentin mənasını müəyyən mənada dəqiqləşdirir. Ancaq ikinci komponent növ mənası bildirdiyi hallarda mürəkkəb feillərin tərkib hissələrinin münasibəti başqa səciyyədə olur: bu zaman ikinci komponent birinci komponentin ifadə etdiyi hərəkətin baş verməsinin xarakterini dəqiqləşdirir. Ona görə də mürəkkəb feillərdə növ mənası bildirən ikinci komponentləri bəzən «köməkçi feil», hətta «feili şəkklə» də adlandırmaq olur. Mürəkkəb feillərin bu iki qrupu arasındakı fərq heç də həmişə kifayət qədər aydın ifadə olunmamışdır. Bir çox mürəkkəb feillər vardır ki, onlar keçid xarakteri daşıyır.

Müqayisə üçün deyə bilərik ki, Azərbaycan dilində də bəzi feillər həm müstəqil, həm də köməkçi feil kimi işlənir. Bunlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar: *işləmək, açmaq, baxmaq, görmək, gəlmək, getmək, başlamaq, qurtarmaq, qalmaq, çıxmaq, çatmaq* və s.

1. Qoca bağban bağda *işləyirdi*- əsas feil məqamında;

2. 2. Anam məktəbdə müəllimə *işləyir*- köməkçi feil məqamında.

1. Arif dünən axşam Bakıya *getdi-əsas* feil məqamında;

2. Qorxudan qızın ürəyi *getdi*- köməkçi feil məqamında.

1. Nərgiz Bakıya *gəldi*- əsas feil məqamında;

2. Ürəyim yerinə *gəldi*- köməkçi feil məqamında

Hərəkətin başlanmasını bildirən feil formaları : 始める/*hacimeru*: 読み始める/*yomihacimeru* «oxumağa başlamaq», 歩き始める/*arukihacimeru* «yeriməyə başlamaq», 咲き始める/*sakihacimeru* «çiçəkləməyə başlamaq».

始める/*hacimeru* feili daha çox məqsədli hərəkət bildirən fellərin ikinci kökünə artırılır, hərçənd bu çalar heç də həmişə aydın sezilmir. 始める/*hacimeru* tərkib hissəsinin bu xüsusiyyəti birinci tərkib hissəsinin məqsədli hərəkət bildirmədiyi halda aydın görünür: bu zaman hərəkətin başlanğıcının başqa üsulları tətbiq olunur. Məqsədli hərəkət bildirməyən bəzi feillərə 始める/*hacimeru* feili yox, だす/*dasu*, かける/*kakeru* feilləri artırılır: 泣き出す/*nakidasu* «ağlamağa başlamaq», 笑い出す/*varaidasu* «gülməyə başlamaq», 死にかける/*şinikakeru* «can vermək», hərfən: «ölməyə başlamaq» [20, s. 138].

始める/*hacimeru* feilinin işlənməsinin başqa xüsusiyyəti onun qanunauyğun, təsadüfi olmayan hərəkət bildirməsidir.

子供は一歳過ぎから歩き始める。 *Kodomo-va issai suqi-kara aruki hacimeru*. «Uşaqlar bir yaşıdan sonra yeriməyə başlayırlar».

桜は四月の初めに咲き始めます。 *Sakura-va şiqatsu-no hacime-ni sakihacimemasu*. «Sakura gülü aprelin əvvəllərində çiçək açmağa/çiçəkləməyə başlayır».

だす/*dasu* feili adətən gözlənilməz, qəfil başlanğıc çaları ilə işlənir. O çox vaxt təbiət hadisələrinin başlanmasını bildirən mürəkkəb feillər düzəltməyə xidmət edir:

この子は急に言葉をしゃべりだした。 *Kono ko-va kyuni kotoba-o şaberidaşıta*. «Bu uşaq birdən dil açdı /danışmağa başladı».

皆はどっと笑い出しました。 *Minna-va dotto varaidaşımaşıta*. «Hamı bərkədən gül(üş)dü».

かける/*kakeru* feili ya indicə başlanmış, ya da sonra qurtarmış hərəkətin başlanmasını bildirir.

晩ご飯を食べかけたときに人が来た。 *Banqohan-o tabe kaketa toki-ni, hito-qa kita*. «Mən şam eləməyə/ şam yeməyini yeməyə başlamışdım ki, yanıma bir adam gəldi».

彼は何か言いかけてやめた。 *Kare-va nanika iikakete, yameta*. «O danışmağa başlamışdı ki, (birdən) səsinə kəsdi/susdu»

III BÖLMƏ. ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

MƏNUÇÖHRİ DAMĞANI “DİVAN”INDA DÖVRÜN İCTİMAİ-SİYASİ VƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MƏNZƏRƏSİ

Hüseynov Rafael

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Əsasını Alp Təkinin qoyduğu, paytaxtı Qəznənin yerləşdiyi Əfqanıstandan Hindistanaqədərki nəhəng ərazini əhatə etmiş ilk türk-islam imperiyası olan Qəznəvilər səltənəti (962–1183) dövrünün ən güclü qələm sahiblərindən olmuş Mənuçöhrü Damğaninin ədəbi irsi bütün başqa məziyyətlərindən əlavə, qəsidələrində əks etdirdiyi bir sıra tarixi məlumatlarla XI əsrin birinci yarısının gerçək mənzərəsini görməyə, salnamələrdə əksini tapan hadisələrlə bağlı müəyyən dəqiqləşdirmələr aparmağa yardımçı ola bilər.

Əbu-n-Nəcm Əhməd ibn Qövs ibn Əhməd qısa ömür sürmüş, X əsrin başlanğıcında doğularaq hicri tarixlə 432-ci ildə (1040) vəfat etmişdir. Mənuçöhrü onun şairlik təxəllüsü, Damğani isə nisbəsidir. Nisbə heç də hər zaman bu şəxsin məhz həmin şəhərdə təvəllüd tapması kimi qəbul edilə bilməz. Bir çox şair və alimlər olub ki, doğulduqları kəndin, şəhərin, vilayətin deyil, haçansa gəlib yaşadıkları, həyatlarında hansısa əlamətdar hadisələrin baş verdiyi məkanı adlarının yanında nisbə kimi daşımışlar. Dövlətsəh Səmərqəndi Mənuçöhrinin əslən Bəlxdən olduğunu yazır. Bir çox sonrakı təzkirəçilər, o cümlədən, Lütfəli bəy Azər də “Atəşkədə”sində Mənuçöhrini Bəlx doğumlu deyə təqdim edir. Buna qarşı qətiyyətlə çıxan və şairin Damğanda doğulmasında təkid edən fars alimlərinin əllərində şairin əslən Bəlxdən olmasının əleyhinə heç bir tutarlı dəlil olmasa da, onları anlamaq mümkündür. Orta əsrlər ərəb coğrafiyaşünaslarının “Ümm əl-bilad” – “Şəhərlər anası” adlandırdığı, tarixi rəvayətlərin Zərdüştün vətəni deyə tanıtdığı, Samanilər dönəmində də, Teymurilər vaxtında da, Səfəvilər əyyamlarında da əhalisi əksərən türklərdən ibarət olan Bəlxə dünyaya gəlməsi elə Mənuçöhrinin də türklüyü düşüncəsini oyadır. Bu fikrə Mənuçöhrinin şeirindəki türk qatı, misralarında türklüklə bağlı ayrı-ayrı işarələrin çoxluğu, həm də yetərinəcə həssas məqamları əhatə etməsi münbit və mötəbər zəmin yaradır. Şairin milli mənsubiyyəti haqqında belə dəqiqləşdirmə, XI əsr fars şeirinin əsas dayaq sütunlarından birinin farsca yazan türk olması isə, söz yox, məsələyə tarixi həqiqətin baxış bucağından deyil, milli təəssübkeşlik nəzərindən yanaşan əks tərəfə sərfəli gəlməz.

Mənuçöhrü haqqında ilk təzkirə soragını verən Məhəmməd Oufi (1171–

1242) “Lübab ül-əlbab”ında onun mükəmməl zəka sahibi olduğunu qeyd edərək, belə bir məlumatı da bölüşür ki, o, hələ uşaqlıq illərindən elə ağıllıymış və o qədər fəvqəladə yaddaşa malikmiş ki, ondan bir söz soruşanda çox vaxt şeirlə cavab verərmiş. Dövlətsah Səmərqəndi (1438–1491) “Təzkirət üş-şüəra”sında Mənuçöhrinin “Şəstköllə” – “Altmışbaşı” ləqəbinin olduğunu yazır. Bu ləqəbin əslində başqa bir şairin təxəllüsü olduğunu iddia edənlər olmuşsa da, mahiyyətcə bu ifadə Mənuçöhrinə çox yaraşır. Çünki onun “Divan”ı şairin ensiklopedik biliklər sahibi olmasını təsdiqləməkdədir.

Qərb şərqşünaslığı və Avropa oxucusu Mənuçöhrini polyak alimi Albert Kazimirskinin /Albin de Biberşteyn/ (1808–1887) fransızcaya şərh və izahlı tərcüməsi ilə hələ 1886-cı ildə Parisdə nəşr edilən kitabı ilə tanıyıb. Yaxın və Orta Şərqşə Ünsiri və Fərruxi ilə bərabər Mənuçöhrini Qəznəvilər dönməsinin üç ən qabil qəsidçilərindən biri kimi on əsrdir ki, tanıyır. Lakin təəssüf ki, indiyədək Mənuçöhrə Damğani şəxsiyyəti və irsini bütünlüklə və dərinliyi ilə açan qənaətbəxş bir araşdırma ortaya qoyulmamışdır. Əlbəttə, bunun obyektiv səbəbləri də vardır.

Təzkirələrin Mənuçöhrə Damğani haqqında məlumatları seyrək olmaqdan əlavə, xeyli ziddiyyətlidir, onlara arxalanaraq şairin elmi bioqrafiyasını bərpa etmək mümkünsüzdür. Onun haqqında ən dürüst bilgiləri elə öz şeirləri çatdırır. Mənuçöhrə Damğaninin “Divan”ı bütöv halda hələ ki elmə bəlli deyildir. İranda görkəmli ədəbiyyatşünas Səid Nəfisi ilk dəfə Mənuçöhrə “Divan”ını nəşr etmişsə də, burada şairin əsərlərinin az bir hissəsi yer almışdı. Sonralar doktor Seyid Məhəmməd Dəbir Səyaqi hər dəfə təkmilləşdirməklə Tehrandə Mənuçöhrə Damğaninin “Divan”ını 8 dəfə nəşr etdirmişdir və 24 nüsxə əsasında tərtib edilmiş (burada Səid Nəfisi nəşri də, onun kitabxanasındakı Mənuçöhrə əlyazmaları da, Kazimirski nəşrində verilmiş şeirlər də, xeyli daha geniş əlyazmaları da tədqiqatə cəlb edilmişdir) son nəşr 1394- cü (2016) ildə işıq üzünə çıkmışdır. Əlbəttə, hətta bu nəşrin də Mənuçöhrə irsinin hamısı olduğunu təsdiqləmək düz olmaz. Lakin istənilən halda bu mətn şairin dünyagörüşü, bədii zövqü, sözü idarəetmə qabiliyyəti, eləcə də dövrü və mühiti, ətrafındakı şəxsiyyətlər barədə dolğun təsəvvür yarada bilər. Elə bu mətnə arxalanaraq və zəruri tarixi paralellər apararaq həm Mənuçöhrinin özü, həm onun zamanəsi, həm də o dövrün ictimai-siyasi gedişatı, ədəbi-mədəni özünəməxsusluqları barədə xeyli həqiqətləri aşkarlamaq olur. Bu topluda qovuşmuş irili-xırdalı mətnləri əvvəldən-sona nəzərdən keçirərkən bu söz ustasının qələminin bir sıra məziyyətləri ilə dövrünün və sonrakı çağların da əksər şairlərindən üstün olduğu qənaəti yaranır. Bədii təsvir vasitələrindən istifadədə Mənuçöhrinin xüsusi məharətinin olmasındandır ki, Şərq poetikasına dair bir qisim risalələrdə ən münasib nümunə olaraq onun şeir-

lərindən parçalar nümunə gətirilib. Mənuçöhrinin şairlik qabiliyyətinin və sözü bəzəmək qüdrətinin yüksək qiymətini verənlərdən olan Sənai bu şairi yalnız tərifləməklə kifayətlənməmiş, onun qəsidələrindən birindən bəhrələnərək təzmin də etmişdir. Mənuçöhri ədəbi mirasının əsas hissəsini onun mədhiyyə qəsidələri təşkil edir. Mədhiyyələrinin çoxunu elə təqribən onunla yaşıd olan və onunla eyni vaxtda da ömrü bitən Sultan Məsud Qəznəviyə (998–1041; hakimiyyət illəri: 1030–1041) həsr edibsə də, məmduhları arasında həmin dövrün bir silsilə başqa önəmli dövlət xadimləri və şəxsiyyətləri yer almaqdadır: Sultan Məsudun vəziri Əhməd ibn Əbd üs-Səməd, “Fələk ül-məani” təxəllüslü əmir Mənuçöhr bin Qabus, Əbu Səhl Zuzəni, Əbülqasim Kəsir, Dəbir Tahir, Ünsiri və bir çox digərləri. Hər şeirdə isə öyüləndən nə qədər şairanə bəhs edilsə, qoşqunun canı məcazlar olsa da, sətirlər arasında hökmən hansısa bilik daşıyan bir cizgi də gözə dəyir.

Mənuçöhri Damğaninin şeir dili zənginliyi və ifadə əlvanlığı ilə seçilməkdən savayı, mühüm bir özəlliyə də malikdir. Onun şeirləri son dərəcə ritmikdir, musiqilidir. Aydındır ki, əruzun eyni vəznində və eyni bəhrində başqa şairlərin də şeirləri var. Lakin başqalarının eyni ölçülü şeirləri ilə Mənuçöhrininkiləri tutuşduranda bu oynaqlıq və elə hazır melodiya kimi səslənmək effekti dərhal üzə çıxır. Sadəcə güman deyil, inam yaranır ki, bu şeirlər təkcə inşad – şeir kimi oxunmaqdan ötrü deyil, təğənnidə – musiqi üstündə oxumaqçün, mahnı mətnləri kimi yazılıb. Ola da bilsin ki, elə Mənuçöhrinin özü də musiqiçi imiş. Çünki onun şeirlərində musiqi terminlərinin heç bir şairdə olmayan qədər bolluğu və bunların hər birinin yalnız şeiri bir az da rəvnəqləndirməkdən ötrü bədii vasitə kimi deyil, peşəkar məqsədlə istifadəsi müşahidə olunur. Orta əsr şairləri arasında pərdə və ahənglərin beytlərində görünməsinin bolluğu baxımından Mənuçöhrini təkcə Nizami Gəncəvi ilə müqayisə etmək olar. Nizami də “Xosrov və Şirin”də bir sıra təsnifləri sadalayır və onların hər birinin melodiyaşının necə səsləndiyini, hansı ovqatı oyatdığını bəyan edir. Mənuçöhri “Divan”ında keçən musiqi terminləri Orta əsrlər müsəlman Şərqi bəstəçiliyinin naməlum qatlarını işıqlandırmağa vasitə ola bilər: “Səbzə-ye bəhar”, “Sərvistan”, “Sərv-e səhi”, “Gənc-e Fereydun”, “Mavərənnəhr”, “Muyə-ye Zal”, “Məhrqan-e xordək”, “Nouruz-e bozorg”, “Nouruz-e Keyqobadi”, “Ney bər sər-e bəhar”, “Ney bər sər-e çenar”, “Həft gənc” və bir çox başqaları.

Həm ərəb, həm farsca yazmış Mənuçöhri Damğaninin poeziyasında bir fərqlilik də diqqət çəkməkdədir. Təbiət təsvirləri az, ya çox dərəcədə Orta əsr şairlərinin təxminən hamısında var. Amma Mənuçöhrinin sözlə yaratdığı mənzərələrdə bir şairdən çox rəssam müşahidəcilliyi duyulmaqdadır. Ona görə də lap çoxdan onun həm də gözəl bir nəqqaş olması ehtimalı da yaranmışdır.

Mənuçöhrü Damğanının daha mükəmməl “Divan”ının tapıla bilməsinə ümid böyükdür. Çünki o, Qəznəvilər sarayı ilə bağlı və orada xüsusi rəğbət bəslənən sima idi. Sultan Mahmud zamanlarındansa dərbarda söz və sənət əhlinə məxsusi qayğı mühiti bərqərar olmuşdu. “Divan”ların köçürülərək nüsxələrinin artırılması və yayılması təcrübəsi də o çağlardan vüsət almağa başlamışdı. Mümkün deyil ki, hökmdara bunca yaxın şairin “Divan”ı və ola da bilsin ki, başqa əsərləri də nəfis əlyazmalara döndərilməsin. O biri yandan, təzkirələr Mənuçöhrinin həm də çox sərvətli bir adam olması haqda bilgiler verir. Yəni lazım gələrsə, özünün də “Divan”larının nüsxələrini hazırlatdırmaq imkanları genişdi. Mənuçöhrü ədəbi irsinin daha geniş həcmdə (hərçənd elə indiki genişliyində də araşdırıcını əhəmiyyətli tapıntılar vəd edən bir çox üfüqlərə doğru aparmaq iqtidarındadır) əldə edilməsi və dərinədən öyrənilməsi onu daha yaxşı görüb tanımağa səbəb olmaqla qalmaz, şairin bədii düşüncənin sonrakı inkişafına təsirlərini nəzərə almaqla Mərkəzi Asiyada ədəbi-mədəni transfer proseslərini izləməyə də töhfələr verir.

MODERN ŞƏRQ ƏDƏBİYYATINDA KLASSİK ƏNƏNƏLƏRİN İZİ VƏ YENİ ORTAQ TƏMAYÜLLƏR

Əliyeva Jalə

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Modern Şərq ədəbiyyatı tarixi-mədəni irsə söykənərək formalaşan və eyni zamanda qloballaşma proseslərinin təsiri ilə yenilənən çoxşaxəli ədəbi mühit kimi diqqət çəkir. Bu ədəbiyyatın əsas xüsusiyyətlərindən biri klassik ənənələrin qorunması ilə yeni bədii təmayüllərin sintezidir. Şərq xalqlarının zəngin poetik irsi, sufizm fəlsəfəsi, epik və lirik düşüncə tərzü müasir ədəbi yaradıcılıqda yeni forma və məzmunla davam etdirilir. Beləliklə, modern Şərq ədəbiyyatı həm ənənəvi estetik dəyərlərin daşıyıcısı, həm də müasir bədii düşüncənin ifadəçisi kimi çıxış edir.

Klassik ənənələrin izi ilk növbədə dil və poetik üslubda özünü göstərir. Şərq ədəbiyyatının qədim poetik sistemi – rəmzlər, metaforalar, təbiət obrazları, sufi fəlsəfi motivləri və mənəvi kamillik ideyası müasir əsərlərdə yeni interpretasiya ilə təqdim olunur. Klassik şeir formaları və epik düşüncə modern nəsr və poeziyada transformasiya olunaraq fərdi psixologiya, ictimai problemlər və milli kimlik mövzuları ilə birləşdirilir. Bu yanaşma Şərq ədəbiyyatında ənənənin canlı və davamlı olduğunu göstərir.

Modern Şərq ədəbiyyatında ortaq təmayüllərdən biri milli-mədəni iden-

tiklik və tarixi yaddaş mövzusunun güclənməsidir. Müəlliflər klassik irsdən istifadə edərək xalqın mənəvi köklərini, mədəni dəyərlərini və tarixi təcrübəsini müasir bədii təfəkkürlə təqdim edirlər. Bu proses xüsusilə postkolonial düşüncə, mədəni özünüdərk və milli yaddaşın bərpası kimi istiqamətlərdə özünü göstərir. Ədəbiyyat milli kimliyin qorunması və mədəni integrasiyanın təmin olunması üçün mühüm vasitəyə çevrilir.

Digər ortaq təmayül sosial və fəlsəfi problemlərin bədii şəkildə ifadəsidir. Modern Şərq yazıçıları urbanizasiya, müharibə, miqrasiya, qloballaşma, mədəni toqquşma və insanın mənəvi axtarışları kimi mövzuları klassik ənənənin estetik imkanları ilə birləşdirirlər. Bu yanaşma həm realizmin, həm də postmodern düşüncənin elementlərini özündə birləşdirərək yeni bədii üslub yaradır. Nəticədə, Şərq ədəbiyyatı yalnız keçmişin deyil, həm də müasir dünyanın problemlərini əks etdirən universal ədəbi məkan kimi inkişaf edir.

Modern Şərq ədəbiyyatında ortaq təmayüllərdən biri də bədii sintez və janr müxtəlifliyidir. Poeziya, nəsr, esseistika və publisistika arasında sərhədlər zəifləyir, müəlliflər eksperimental forma və narrativ üsullardan istifadə edirlər. Klassik epik və lirik düşüncə müasir roman, hekayə və sərbəst şeir formalarında yenidən canlandırılır. Bu, Şərq ədəbiyyatının qlobal ədəbi proseslərlə ayaqlaşmasına və yeni estetik istiqamətlərin formalaşmasına şərait yaradır.

Beləliklə, modern Şərq ədəbiyyatı klassik ənənələrin qorunması və yeni ortaq bədii təmayüllərin yaranması ilə xarakterizə olunan dinamik inkişaf mərhələsindədir. Klassik poetik irs, milli-mədəni identiklik, sosial-fəlsəfi mövzular və eksperimental bədii üslublar bu ədəbiyyatın əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Ənənə ilə yeniliyin sintezi Şərq ədəbiyyatını dünya ədəbi məkanında xüsusi mövqeyə çıxarır və onun gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirir.

KLASSİK AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA KİTAB ARXETİPİ – LÖVH-İ MƏHFUZ, QUR'AN VƏ MÜSHƏF

Qasımova Aidə

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Qurani-Kərimin bir sıra surələrində bütün müqəddəs mətnlərdən üstün sayılan və yaradılışın ilkin mərhələsi ilə əlaqələndirilən arxetipik kitab anlayışı ilə qarşılaşırıq. Əl-Buruc surəsinin 22-ci ayəsində bu kitab “Lövh-i məhfuz” adlandırılır və deyilir: “O, qorunan lövhədə olan şanlı Qurandır.” “Lövh” sözü bir çox sami dillərində “yazı taxtası” və ya “lövhə” mənasını ifadə edir. Ərəbcə “lauh” formasında işlənən bu sözün semantik qatlarında həm maddi (cisimlə bağlı),

həm də kosmik (hava, səma, göy) çalarlar müşahidə olunur. İbn Mənzurun “Li-sən əl-ərəb” əsərində qeyd edilir ki, yazı üçün istifadə olunan taxta və ya buna bənzər hər bir səth “lövh” adlandırılır. Qədim ərəblər heyvanların kürək sümüklərindən yazı vasitəsi kimi istifadə etdiklərinə görə, bu cür sümüklər də “lövh” sayılırdı. Hətta üzərində yazı olub-olmamasından asılı olmayaraq, hamar və müstəvi formalı sümüklər də bu adla tanınırdı. İsmayıl əl-Cövhəri isə sözün “luh” variantının “hava” mənasını daşdığını göstərir. Bu yanaşmaya əsaslanaraq bəzi müfəssirlər “Lövh-i məhfuz”u səmanın müəyyən bir qatına aid etmişlər. Hərçənd bu fikir sonrakı təfsir ənənəsində geniş inkişaf etməmişdir, hər halda talelərin yazıldığı səmavi kitab anlayışı ilə ulduzlar və bürcələr vasitəsilə tale öncəgörmələri arasında müəyyən paralellər aparmaq mümkündür.

Quranda “lövh” arxetipik kitab mənasında işlənir. Bəzən bu söz konkret peyğəmbərlərə nazil olan kitabları ifadə edir. Məsələn, əl-Əraf surəsinin 145-ci ayəsində Musa peyğəmbərə nəsihətlər və hökmlər yazılmış lövhələrin verilməsindən bəhs olunur. Əl-Qəmər surəsində isə söz fərqli mənə daşıyır və Nuhun gəmisinin lövhələrdən düzəldildiyi bildirilir.

Qurani-Kərimdə kitab arxetipi yalnız “Lövh-i məhfuz” anlayışı ilə məhdudlaşmır. Əl-Vaqiə surəsinin 78-ci ayəsində Quranın “gizli saxlanılan kitab”da yerləşdiyi qeyd olunur və bununla müqəddəs mətnin əzəli və əbədi bir kitabın məzhəri olduğu fikri irəli sürülür. “Umm əl-kitab” (Kitabın anası) ifadəsi də bəzi ayələrdə eyni mənanı ifadə edir. Bundan əlavə, bir sıra ayələrdə Allah dərğahında bütün bilikləri ehtiva edən bir kitabdan bəhs edilir. Məsələn, əl-Ənam surəsində hər bir şeyin açıq-aşkar bir kitabda yazıldığı bildirilir. Taha surəsində Musa peyğəmbərə verilən kitabın əsasında duran ilkin kitabdan danışılır, Fatir surəsində insanların ömrünün uzunluğu və qısalığının belə bir kitabda qeyd edildiyi vurğulanır. Əl-Hədid surəsində isə yer üzündə və insan həyatında baş verən hər bir hadisənin əvvəlcədən həmin kitabda yazıldığı qeyd olunur.

Lövh-i məhfuz anlayışı klassik Azərbaycan poeziyasında, xüsusilə Nəsiminin yaradıcılığında, gözəlin üzünün təsvirində tez-tez istifadə olunan metaforalardan biridir. Hürufiliyin yalnız zahiri hərflərlə deyil, metafizik hərflərlə bağlı təlim olduğunu nəzərə alsaq, bütün varlığın və hadisələrin əvvəlcədən yazıldığı bu arxetipik kitab anlayışının onların dünyagörüşündə xüsusi əhəmiyyət daşdığı aydın olur. Şahzad Bəşirin qeyd etdiyi kimi, hürufiliyin əvvəlki hərf təlimlərindən əsas fərqi meta-dil və arxetipik dil anlayışlarını ön plana çıxarmasıdır. Bu arxetipik dil adi dil və səslərdən fərqli olaraq, hiss orqanları ilə deyil, qəlb vasitəsilə dərk edilir və varlığın əsasını təşkil edir. Fəzlullahın digər ariflərdən fərqi də məhz bu dili – arxetipik hərfləri bilməklə varlığın sirlərinə vəqif olması ilə izah olunur.

KLASSİK ƏRƏB POEZİYASININ ANLAŞILMASINDA YARANAN ÇƏTİNLİKLƏR HAQQINDA

Əzizov Elxan

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Klassik ərəb poeziyasını səciyyələndirmək üçün şərh janrının banilərindən sayılan əs-Sulinin (?–946) Abbasilər dövründə ənənəyə qayıdış cərəyanının ən parlaq nümayəndəsi Əbu Təmmam (804–846) haqqında yazdıqları kifayətdir. Alim şeirlərində bədii ifadə vasitələrindən geniş istifadə edən şairin bəzən müasirlərinə belə qaranlıq qalması ilə bağlı maraqlı faktlar gətirmişdir; bir nəfər ona dedi: “Ey Əbu Təmmam, niyə sən anlaşılan şeir söyləmirsən?” O dedi: “Bəs sən niyə söylənilən şeiri anlamırsan?”

Yaxud başqa bir misal; şair xəlifəyə öz qəsidəsini oxuduqdan sonra ondan soruşurlar: “əl-Mutəsim Billah sənin şeirindən bir şey başa düşdümü?” O, cavab verir ki, bir beyti üç dəfə mənə təkrar etdirdikdən sonra bəyəndi”.

Təsadüfi deyil ki, ərəb ədəbiyyatında şərhçilik janrının yaranması da onun divanı ilə bağlıdır.

Klassik ərəb poeziyasını araşdırarkən tədqiqatçılar bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar, beləki, burada tez-tez arxaik sözlərin işlədilməsi, folklor, adət-ənənələr, etnik xüsusiyyətlər, tarixi-ictimai hadisələr və s. ilə əlaqədar eyhamlar və ifadələrə təsadüf olunduğuna görə, həm Orta əsrlər, həm də müasir ərəb dilli izahlı lüğətlərə, müvafiq mənbələrə müraciət edilməlidir. Digər tərəfdən həmin dövr şairləri şeirlərində əruzun vəznini saxlamaq xatirinə bəzən bilərəkdən ədəbi dilin qrammatik qanunlarını pozurlar. Bu məsələ ətrafında vaxtilə dilçilər, xüsusən Bəsrə və Kufə məktəblərinin görkəmli nümayəndələri mübahisələr aparmış, bəziləri müəlliflərə haqq qazandırmış, başqaları isə belə “xətaların” çoxunu şeirin eybləri saymışlar. Şərhçilik sənətini ən yüksək zirvəyə çatdırmış dahi Azərbaycan alimi Xətib Təbrizi (1030–1109) şeirdə mənalara xələl gətirmədiyi hallarda qrammatik nöqsanların olmasını məqsədəuyğun hesab etmişdir.

Klassik ərəb şeirinin qrammatik xüsusiyyətləri ilə bağlı məşhur dilçilər Sibəveyhi (?–794), əl-Mubərrəd (826–898), İbn Cinni (948–1002), əz-Zəməxsəri (?–1143), İbn Yəiş (?–1245) İbn Hacib (1175–1249), əs-Suyuti (1445–1505) və başqaları əsərlərində müəyyən izahlar vermişlər. Əl-Qəzzaz əl-Qayruvani (?–1020) isə bu mövzuya ayrıca kitab (“ما يجوز للشاعر في الضرورة”) həsr etmişdir.

Orta əsrlər poeziyasında qrammatik pozuntular fonetika, morfoloji və sintaktik cəhətdən təsadüf oluna bilər, beləki, söz daxilində hərflərin yerdəyişməsi (أليوم → أليوم), tək birinci şəxs bitişən əvəzliyində, həmçinin sonda

“nun”un düşməsi (فَلَانٌ، مَلَانٌ → من الآن، اللذا → لم يكن، لَك → لكن، لَيْتِي → لَيْتِي), xitab kimi işlənən geniş yayılmış şəxs adlarının sonluğunda ixtisarlar (يا فَاطِمَة، يا حَارِث → يا حَارِث، يا مَال → يا مَالِك، يا زَيْد → يا زَيْد، يا مَعَاوِيَة → يا مَعَاوِيَة، يا فَاطِمَة → يا فَاطِمَة), qeyri-salim köklərin salim köklər kimi işlədilməsi (أَزَى → أَرَى، أَجَلُّ → أَجَلُّ، غَدَاً → غَدَاً), izafətin tərəfləri arasında yolverilməz digər cümlə üzvünün yerləşdirilməsi, uzlaşma zamanı cəmin təklə, müzəkkərin müənnəslə və ya əksinə əvəzlənməsi, ön qoşma ilə işlənən feili xəbərin verilməməsi (أَنْزَلَ عَلَى مُحَمَّدٍ → أُنْزِلَ عَلَى مُحَمَّدٍ) və sairə hadisələr meydana çıxır.

Klassik ərəb poeziyasının tədqiqatçıları yuxarıda göstərilənləri nəzərə almalı olurlar. Bu zaman mövcud şərhlər və hərəkəli divanlar poetik nümunələrin anlaşılmasında çətinlikləri müəyyən dərəcədə aradan qaldırır.

MÜASİR TÜRK ŞAİRLƏRİNİN YARADICILILARINDA KİMLİK VƏ PLATFORMA TRANSFORMASIYASI

Aydan Xəndan

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Poeziya əsrlər boyu insan duyğularının və dünyagörüşünün misralar vasitəsilə ifadə olunduğu əsas ədəbi janrlardan biri olmuşdur. Tarixən şeir müxtəlif məqsədlər üçün yazılmış, bəzən estetik zövq və incəsənət ideallarını çatdırmaq üçün, bəzən isə ictimai və şəxsi problemləri ələ almaq üçün vasitə kimi istifadə olunmuşdur. Əruz və heca kimi ənənəvi vəznlərə sadıq qalan şairlər olduğu kimi, vəzni məhdudlaşdırıcı bir forma kimi qəbul edib onu yenidən formalaşdıran müasir şairlər də mövcuddur. Bu isə poeziyanın formativ təbiətinin və dövrün sosial-mədəni kontekstindən asılı olaraq davamlı transformasiya olmasının bariz nümunəsidir. Poeziya, insan duyğularının misralar vasitəsilə müəyyən formaya salınaraq ifadə edilməsinin ən qədim və unikal vasitələrindən biridir. Türk poeziyasında əruz və heca kimi ənənəvi vəznlərə sadıq qalmaqla şeir yaradanlar olduğu kimi, vəzni bir klişeyə çevirərək yeni formalar və ifadə vasitələri axtaran müasir şairlər də mövcuddur. Bu istiqamətdə poeziya, həm yüksək sənət missiyasına xidmət edən, həm də yalnız gözəllik və estetik zövq məqsədilə yaradıla bilən bir mədəniyyət nümunəsi kimi əsrlər boyu dəyişikliklərə məruz qalaraq varlığını davam etdirmişdir.

Əsas dəyişməz isə insanların əsasən eyni duyğuları yaşaması və bu hissələrin oxucuya ötürülməsində metod və formaların fərqliliyi olmuşdur. Bu mənada, müasir dövrün sürətli texnoloji inkişafı və gündəlik həyatın texnologiyalarla

tam əhatə olunması poeziyanın da formasını və məzmununu transformasiya etmişdir. İnformasiya bolluğu və sürətli məlumat axını şəraitində, xüsusilə gənc oxucu kütləsi böyük həcmli və mürəkkəb mətnləri qəbul etməkdə çətinlik çəkir. Bu tendensiya müasir poeziyanın daha lakonik, yığcam və dərin emosional ifadəyə üstünlük verməsi ilə müşahidə olunur.

Müasir dövrdə texnoloji inkişafın və sosial media platformalarının geniş yayılması, poeziyanın həm məzmununa, həm də formasına yeni təsirlər gətirmişdir. İnformasiya bolluğu və sürətli kommunikasiya şərtləri şairləri daha yığcam, lakonik, lakin mənaca zəngin ifadələr axtarışına yönəldir. Bu tendensiyanı Orxan Vəli Kanık və digər 40-cı illərdən sonra yaranan şairlərin sadə, anlaşılan dildə dərin emosiyaları çatdıran poetik üslubu ilə müqayisə etmək mümkündür.

Məsələn, Orxan Vəlidən aşağıdakı misralar:

Elimi çok dallı bir ağaç gibi

Tutarım gölün yüzüne

Ve seyrederim bulutları

Bir deve gürültüler içinde koşar, koşar, koşarken

Güneş doğmadan evvel varmak için

Ufka...

bu gün də rəqəmsal məkanlarda insanın ayrılıq və bağlılıq kimi dual kimlik təzahürlərinə ayna tutur. Şairin bu ifadəsi, həm fiziki məkan, həm də virtual platformalardakı fərqli kimlikləri eyni anda yaşama fenomenini önə çıxarır.

XV ƏSR TƏSƏVVÜF ƏDƏBİYYATININ NÜMAYƏNDƏSİ ƏBDÜRRƏHİM RUMİNİN ŞEİRLƏRİNDƏ İLAHİ EŞQİN TƏRƏNNÜMÜ

İsmayılzadə Nigar

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

XV əsrdə Anadoluda mövləviyyə, zeyniyyə kimi yüksək dairələrə xitab edən və onların arasında hörmət görən təriqətlərlə bərabər, bəktəşiyyə, bayramiyyə kimi geniş xalq kütləsini arxasınca aparan təriqətlər də vardı. Osmanlı dövlətinin sosial-mədəni və hətta siyasi-iqtisadi həyatında təkkələrin rolu artıb saraya, orduya və camaata qədər sirayət etmişdi. XV yüzil Anadoluda Hacı Bayram Vəli, Akşəmsəddin, Yazlıoğlu Mehmed, Əsrəfoğlu Rumi, Əbdürrəhim Rumi, Kamal Ümmi, Emir Sultan, İbrahim Tənnuri kimi mütəfəkkirlər və şairlər yetişdi. Onların həm təsəvvüf ədəbiyyatının, həm də fikir dünyasının inkişafında böyük xidmətləri oldu. Təsəvvüf şeirinə yeni çalar qatan XV yüzil şairləri içərisində o

dövrün məşhur şeyxi sührəverdiyyə təriqətinin zeyniyyə qolunun qurucusu Zeynüddin əl-Hafinin (öl. 1434) müridlərindən biri olan Əbdürrəhim Rumi təxəllüslü türk mütəəvvüfüdür. 1385-1390-cı illər arasında Mərzifonda dünyaya gələn bu tanınmış türk təəvvüf şeyxi və şairinin əsl adı Əbdürrəhim Nizaməddindir.

Əbdürrəhim Rumi ilk təhsilini doğub böyüdüüy şəhərində - Mərzifonda almış, 1421-ci ildə Misirə gedərək sührəverdiyyə təriqətinin zeyniyyə qolunun qurucusu Zeynüddin əl-Hafiyə intisab etmiş, ondan təəvvüf ədəbini, irfan elmini öyrənmişdir. Bu barədə şair özü də bir qəzəlində məlumat verir:

Bu dünyanın yuvasında öterken
Uçurup bir acib kuş itdi işkun
Sürüp Abdurrahimi himmetiyle
İletdi mürşide tuş itdi işkun.

Bəzi rəvayətlərə görə Əbdürrəhim Rumi yoldaşı Akşəmsəddinlə birlikdə Zeynüddin əl-Hafiyə mürid olmaq üçün yola çıxmış, ancaq Akşəmsəddinin Hələbə çatdıqda yuxusunda ayağına bağlanan zəncirin bir ucunun Anadoluda Hacı Bayram Vəlinin əlində olduğunu və Hacı Bayramın da bu zənciri çəkdiyini gördüyü üçün qeri qayıtmalı olmuş, Əbdürrəhim Rumi isə Misirə tək başına getməli olmuşdur.

Əbdürrəhim Rumi Zeynüddin əl-Hafi ilə birlikdə səhayətlərə çıxmış, hər ikisi Herata yerləşib bir müddət orada yaşamışlardır. Zeynüddin əl-Hafi müridi ilə bir neçə dəfə xəlvətə girmiş, onunla könül dostu, sirdaş olmuş, təəvvüf yolunun ədəb və ərkanını müridinə öyrətmiş, seyri-sülukunu tamamlatmış və nəhayət, ona xirqə geydirməklə sülukunu tamamladığını bildirmiş, müstəqil fəaliyyət göstərə biləcəyini demişdir. Əbdürrəhim Rumi Zeynüddin əl-Hafidən 1428-ci ildə icazənamə alıb Mərzifona gəlmiş, burada təkkə quraraq, müridlər yetişdirməyə başlamışdır. Zeynüddin əl-Hafinin obrazlı şəkildə dediyi "Bir eşq kötüyünü yandırıp diyarı Ruma atdıq" cümləsi ilə Əbdürrəhim Rumi Mərzifonda qısa bir zamanda şöhrət qazanmışdır. Əbdürrəhim Rumi fikir və düşüncələrinin çoxunu yazdığı şeirlərlə xalqa çatdırmağa çalışmışdır.

Qısa bir zamanda Əbdürrəhim Ruminin adı padşaha qədər gedib çatmışdır və padşah bu təəvvüf əhlindən daha geniş xalq kütlələrinin istifadə edə bilməsi üçün onu Mərzifondakı Çələbi Sultan Mehmed mədrəsəsinə müdərris təyin etmişdir. Əbdürrəhim Rumi də padşahın bu təklifini qəbul etmişdir. "Bəzi adamların müdərrişlik vəzifəsini və ona bağlanan maaşı qəbul etməsini dünyaya rəğbət göstərməsi şəklində yorumlamalarına cavab olaraq qəddar nəfsin hirsli və tamahkar ağzını bağlamaq üçün müxtəlif əllərin yerinə hökmdarın yüksək əllərinə üstünlük verdik, demişdir". Əbdürrəhim Rumi 1458-ci ildə vəfat etmişdir.

Mənkabələrdə Əbdürrəhim Ruminin İstanbul fəth edildikdən sonra ora gedib Akşəmsəddinlə birlikdə Ayasofyada keşişlərlə dini münaqişələr apardığı qeyd edilmişdir. Bu da onun öz zəmanəsinin böyük mütəsəvvüflərindən və din alimlərindən biri olduğunu təsdiqləyir.

Əbdürrəhim Ruminin ən böyük və önəmli əsəri ilahi eşq mövzusunda yazdığı və adını da “İşknamə” qoyduğu məsnəvisidir.

Adından da göründüyü kimi bu əsər başdan sona qədər eşqin hallarına, məqamlarına, ilahi eşqin feyzlərinə həsr edilmişdir. Onun “İşknamə” məsnəvisindən başqa “İrşadül-ənam”, “Vesaya”, “Divançei-ilahiyat” kimi əsərlərinin də olduğu məlumdur. Əşrəfoğlu Rumi kimi, onun da şeirləri dərin lirizmi və sadəliyi ilə seçilir. Ancaq istər divanı, istərsə də digər əsərləri hələ ki, ortada olmadığından ilahi eşqlə bağlı şeirləri haqqında bəzi əlyazmalara baxaraq fikir yürütmək mümkündür. Məsələn, bir şeirindən də onun şairlik qüdrəti, poeziyası haqqında fikir demək olar:

Yine derya gibi cuş itdi işkun
Başımı ışk ile hoş itdi işkun
Kadeh sundu elüme içdüm anı
Delürdüm beni sarhoş itdi işkun

Əslində təsəvvüf şeiri üçün məlum olan eşqin qədəhindən içib sərxoş olmaq Haqqa bağlanmaq mənasında olan bu məlum rəmzlərə Əbdürrəhim Rumi yeni anlam verir. Eşqin şərabını içən həm sərxoş olur, həm də dəli-divanə olub çöllərə düşür. Şair isə öncə həqiqi şərab içənlər kimi əvvəlcə başının dumanlandığını, sonra da eşqin şiddətindən dəli olduğunu deyir.

Gehi aklum götürdi virdi idrak
Gehi bi-akl u bi-huş itdi işkun
Giderdi lehvi-dilden nakşı gayri
Muhabbetname menkuş itdi işkun.

Ancaq aşiqin hərdənbir ağıl yerinə gəlib vəziyyəti idrak edir, kim olduğunu, harda olduğunu bilir, bəzən də ağıl başından gedir, bihuş olur, bu gəlib getmələr ən sonda aşiqin ilahi eşqin qarşısında tam bir təslimiyət göstərməsi ilə nəticələnir.

FÜZULİ QƏZƏLLƏRİNDƏ TƏŞBİHLƏRİN POETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məlikov Tərlan

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Füzuli yaradıcılığının poetik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən təşbihlərin xüsusi əhəmiyyətini vurğulamaq zəruridir. Şair qəzəllərində təsvir etdiyi varlığın yalnız əsas cizgilərini təqdim etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onu başqa bir şəxs, əşya və ya hadisə ilə müqayisə etməklə daha dərin və təsirli bədii obraz yaradır. Bu yanaşma nəticəsində Füzuli zəngin və orijinal təşbihlər sistemi formalaşdırmışdır. Onun təşbihləri bədii məna tutumu və emosional təsir gücü baxımından rəngarəngliyi ilə seçilir və şairin poetik dünyagörüşünü əks etdirən mühüm üslubi vasitələrdən biri kimi çıxış edir.

Şair aşağıdakı beytlərdə “tək” və “kimi” qoşmalarından istifadə etməklə müfəssəl təşbihlər yaratmışdır:

Hər yana baxsam, sürahi tək sücud etmək işim,
Qanda olsam, badə tək düşmək əyağə adətim.
Bəs ki, cami-mey kimi xoşməşrəbü safidiləm,
Hörmətim vacib bilir hər kim bilir keyfiyyətim.

Bu beytlərdə Füzuli öz təvazökarlığını və mənəvi saflığını bədii təşbihlər vasitəsilə ifadə edir. Şair təbiətin gözəlliyi qarşısında səcdə etməsini sürəhinin piyalə qarşısında əyilməsinə bənzədir. Eyni zamanda, onun şikəstə nəfsi və məğrurluqdan uzaq olması şərabın piyaləyə tökülməsi obrazı ilə təqdim olunur. Digər tərəfdən, şair öz saf və təmiz qəlbini şəffaf və duru şərab camına bənzətməklə daxili aləminin paklığını vurğulayır.

Beləliklə, bu nümunələrdə təşbihin bütün əsas ünsürləri – müşəbbəh (şairin özü və onun mənəvi keyfiyyətləri), müşəbbəhünbüh (sürahi, badə və cami-mey), vəch-i şəbəh (təvazökarlıq, təslimiyyət və saflıq) və ədat-i təşbih (“tək”, “kimi”) – aydın şəkildə müşahidə olunur. Bu isə Füzulinin qəzəllərində müfəssəl təşbihin uğurlu və təsirli tətbiqini nümayiş etdirir.

Füzuli qəzəllərində müfəssəl təşbihlərlə yanaşı, geniş məna ifadə edən yığcam və lakonik təşbihlərdən də ustalıqla istifadə edilmişdir. Bu cür təşbihlər az sözlə dərin məzmun yaratmaq baxımından şairin yüksək poetik məharətini nümayiş etdirir. Məsələn:

Noldu gətirmədin ələ sədparə könlümü,
Vəhm eylədinmi əl kəsə bu şişə parəsi?

Bu beytdə şair eşqin təsiri ilə yüz parçaya bölünmüş qəlbini şüşə parçasına bənzədir. O, məşuqəsinə müraciətlə sual edir ki, nə üçün bu sədparə könlü əlinə almır, yoxsa şüşə parçasının əlini kəsəcəyindən ehtiyat edir. Burada təşbih

yalnız müşəbbəh (sədpərə könül) və müşəbbəhünbiş (şüşə parçası) ünsürlərindən ibarət olduğuna görə poetikada mükəmməl və ya təkidli təşbih kimi qiymətləndirilir.

Yığcam təşbihlərin digər bir nümunəsi aşağıdakı beytdə müşahidə olunur:

Müqəvvəs qaşların kim, vəsmə birlə rəng tutmuşlar,

Qılınclardır ki, qanlar tökmək ilə cəng tutmuşlar.

Bu beytdə gözəlin yay kimi əyilmiş qaşları qılınca bənzədilir, qaşların vəsmə ilə rənglənməsi isə qan tökmüş qılinc üzərindəki pasa işarə edir. Beləliklə, şair həm zahiri gözəlliyi, həm də onun aşiq üzərində yaratdığı təsiri təsirli poetik obrazlarla ifadə edir.

Füzulinin bir çox qəzəllərində təşbihlər əsasən iki ünsürdən – bənzəyən və bənzədiləndən – ibarət olur. Bu tip bənzətmələr poetikada mükəmməl və ya təkidli təşbih adlandırılır. Şairin təbiətdəki hadisə və əşyaların xüsusiyyətlərinə dərinlən bələd olması ona bir beytdə bir neçə mükəmməl təşbihi birləşdirərək silsiləli təşbihlər yaratmağa imkan vermişdir. Məsələn:

Bülbüli-qəməzdəyəm, bağü bəharım sənsən,

Dəhənü qəddü rüxün qönçəvü sərvü səmənim.

Bu beytdə beş qüvvətli təşbih işlədilmişdir: aşiq qəməzli bülbülə, məşuqə isə bağa və bahara bənzədilir; gözəlin ağzı qönçəyə, boyu sərvə, üzü isə yasəmənə bənzədilir. Bir-biri ilə sıx əlaqədə verilən bu təşbihlər oxucu qarşısında zəngin və təsirli bədii lövhə yaradır.

Bu təşbihlərin düzülüşündə ləffü nəşr sənətinin də uğurla tətbiq olunduğu müşahidə edilir. Şair birinci misrada bənzəyənləri (ləff), ikinci misrada isə onlara uyğun bənzədilənləri (nəşr) sistemli şəkildə təqdim edərək mürəttəb ləffü nəşr nümunəsi yaradır.

Füzulinin ləffü nəşr şəkli ilə qurulmuş silsiləli təşbihlərinə digər bir nümunə kimi aşağıdakı beyti göstərmək olar:

Necə qəddü xalü xətü rüxün qəmə rəncü dərdü bəla ilə,

Bükə qəddimi, tökə yaşımı, yıxa könlümü, yaxa canımı.

Bu beytdə dörd qüvvətli və təkidli təşbih mövcuddur. Burada bənzəyən və bənzədilən arasında bənzətmə səbəbi və bənzətmə ədatı açıq şəkildə verilməmişdir. Şair mücərrəd məfhumları konkret obrazlarla ustalıqla qarşılaşdıraraq qədd-qəm, xal-rənc, xətt-dərd və rüx-bəla uyğunluqlarını yaradır. Bu uyğunluqlar nəticəsində qəm qəddi bükür, rənc göz yaşları tökdürür, dərd könlü yıxır, bəla isə canı yandırır. Beləliklə, məşuqənin gözəllik ünsürləri ilə aşıqın mənəvi iztirabları arasında poetik paralellik qurulur.

Beytin digər mühüm xüsusiyyəti də təşbihlərin silsiləvi və ardıcıl şəkildə təqdim edilməsidir. Şair birinci misrada bənzəyən və bənzədilənləri toplayır,

ikinci misrada isə onların təsirini ifadə edən felləri verərək maraqlı və mürəkkəb ləffü nəşr quruluşu yaradır.

Dövrünün şeir mədəniyyətinə mükəmməl şəkildə yiyələnmiş Füzulinin təşbihləri təsvir etdiyi hadisələrlə sıx bağlıdır və yüksək elastikliyə malikdir. Bu təşbihlər poetik məqsədi dəqiq ifadə etdiyindən oxucuda canlı və unudulmaz təsəvvürlər yaradır. Nəticə etibarilə, Füzulinin təşbihləri onun bənzərsiz sənətkarlığını əks etdirən, özünəməxsus və heyranedicə poetik nümunələr kimi dəyərləndirilə bilər.

QƏHRƏMANLIĞIN GÖRÜNMƏYƏN ÜZÜ: ƏRƏB VƏ AZƏRBAYCAN XALQ DASTANLARINDA QADIN OBRAZININ GİZLİ SEMANTİK HAKİMİYYƏTİ

Mütəllibova Çinarə

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Şərq xalqlarının qəhrəmanlıq dastanları tarixdən çox yaddaşı, hadisədən çox ruhu qoruyan mətnlərdir. Bu mətnlərdə kişi qəhrəmanını ön planda görsək də, onun görünən gücünün arxasında görünməyən bir mənəvi qüvvə dayanır: qadın.

Ərəb-Azərbaycan dastan ənənələri müxtəlif coğrafiyalarda formalaşsa da, qadın obrazlarının funksional yükü arasında heyratəmiz yaxınlıq mövcuddur. Qadın bəzən ocağın qoruyucusu, bəzən qəbilə şərəfinin dili, bəzən qəhrəmanın içində susmuş qorxunu məğlub edən bir səsidir.

Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarında qadın obrazı daha çox mənəvi nur, sədaqət və soy yaddaşı ilə əlaqələndirilir. Ana obrazı xalqın müqəddəs yaddaşını, sevgili isə qəhrəmanın insani kamilliyini təmsil edir. Qadının sözü bəzən qılıncdan daha kəsərli olur və qəhrəmanın qərarını dəyişir. Ərəb qəhrəmanlıq sirələrində qadın qəbilə şərəfi, nəsil yaddaşı və ictimai legitimlik ilə bağlıdır. Onun ağısı sadəcə kədər nitqi deyil, qəhrəmanlığı alovlandıran poetik manifestdir. Beləliklə, qadın həm yaddaşın müəllifi, həm də tarixi hərəkətin görünməyən memarıdır. Bir qadının taleyi ətrafında başlayan münaqişə çox vaxt qəbilələrarası savaşın ideoloji əsasını yaradır. Bu isə qadın obrazını sosial yaddaşın və kollektiv kimliyin gizli mərkəzinə çevirir.

Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarında bu xətt xüsusilə “Koroğlu” və “Kitabi-Dədə Qorqud”, həmçinin aşırıq yaradıcılığı nümunələrində aydın görünür. Burla xatun, Banuçiçək, Selcan xatun kimi qadın surətləri yalnız mənəvi dayaq deyil, qəhrəmanlıq kodeksinin canlı təcəssümüdür. Ərəb epik ənənəsinə də isə “Əntərə” sirəsi “Bənu Hilal” dastanı, qəbilə qəhrəmanları ilə bağlı rəvayətlərdə qadın obrazları həm nəsil şərəfinin qoruyucusu, həm də qəhrəman sosial

yüksəlişinin motivasiyaedici qüvvəsi kimi işlənir.

Azərbaycan dastanlarında qadın qəhrəmanlıqları ilə seçilir. Burla xatun öz igidliyi, qətiyyəti və mənəvi dözümlülüyü ilə kişi qəhrəmanlarından geri qalmır. O, ailə şərəfini qorumaq üçün mübarizə ruhunun daşıyıcısıdır. Banuçiçək obrazı isə qadının fiziki güc və zəkasının vəhdətini göstərir. "Koroğlu" dastanında Nigar obrazı daha çox siyasi-mənəvi dayaqlıq funksiyası daşıyır. Ərəb qəhrəmanlıq dastanlarından biri olan "Əntərə" sirəsində Əblə obrazı qəhrəmanın şücaətinin estetik və emosional motivasiyasıdır. Əntərənin igidliyi yalnız döyüş ehtirası ilə deyil, sevdiyi qadına və onun qəbiləsinə layiq olmaq arzusu ilə də güclənir. "Bənu-Hilal" sirəsində isə əl-Caziyə kimi qadın surətləri isə müdriklik və siyasi uzaqgörənliklə seçilir. O, qəbilənin taleyinə təsir edən qərarlar verir.

Əgər Nigar, Banuçiçək qəhrəmanın mənəvi motivatorudursa, ərəb sirələrində də Əblə, əl-Caziyə məhz belə obrazlardır. Şərəf və namus kodeksinin qoruyucusu kimi görürük ki, hər iki xalqın dastanlarında qadın nəsil və tayfa ləyaqətinin daşıyıcısıdır. Müdrik qərarverici obrazlar kimi biz Burla xatun ilə, əl-Caziyəni misal göstərə bilərik. Bu müqayisə göstərir ki, hər iki xalqın epik təfəkküründə qadın yalnız estetik detal deyil, epik strukturun semantik mərkəzlərindən biridir.

Ərəb və Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarında qadın obrazı qəhrəmanlıq ideyanın tamamlayıcı hissəsi kimi çıxış edir. Azərbaycan dastanlarında qadın daha çox döyüşçü və iradəli surət kimi ön plana çıxırsa, ərəb sirələrində onun siyasi müdrikliyi, sevgi və qəbilə şərəfinin simvolu olması daha güclü görünür. Hər iki epik ənənə qadını passiv müşahidəçi deyil, hadisələrin ritmini dəyişən, qəhrəmanlığın mənəvi və ideoloji dəyərini formalaşdıran əsas obraz kimi təqdim edir. Bu isə qadın surətlərin epik poetikadakı funksional əhəmiyyətini və mədəni yaddaşdakı davamlılığını sübut edir.

İDRİS ƏŞ-ŞƏRAYİBİ MƏĞRİB ƏDƏBİYYATININ GÖRKƏMLİ NÜNAYƏNDƏSİ KİMİ

Əkbərova Təranə

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Məğrib ədəbiyyatının inkişafına və inkişarına böyük töhfə vermiş görkəmli yazarlardan bir də İdris əş-Şərayibidir. O, 1926-cı ilin 15 iyulunda Məğribin əl-Cədidə şəhərində dünyaya gəlmiş və həyatında silinməz izlər buraxmış bu doğma şəhəri sonralar öz əsərlərində əbədləşdirmişdi. İlk təsilini əl-Cədidədə mədrəsədə almış ədib daha sonralar tədrisini davam etdirmək üçün

Kasablankaya üz tutur və ordan da 1946-cı ildə Fransaya gedir. Kimya sahəsinə ixtisaslaşaraq Məğribin müasir tarixinə kimya mühəndisliyi üzrə post-doktorantura diplomu almış ilk məğribli mühəndis kimi daxil olur. Lakin bu işdən bezərək psixologiya üzrə təhsil almağa qərar verən əş-Şərayibi dolanışığını təmin etmək üçün müxtəlif sahələrdə çalışır. Ərəb dili müəllimi, radio prodüseri və Kanadadakı Laval universitetində məğrib ədəbiyyatı müəllim kimi vəzifələri xüsusilə qeyd edilməlidir. Səyahət və səfərləri çox sevən gənc ədib sonda Fransada bərqərar olmağa qərar verir. Harada olmasından asılı olmayaraq vətən sevgisini daima ürəyində daşıyan ədibin formalaşmasında bu təcrübələr birmənalı şəkildə öz sözünü deyir. Kimya mühəndisliyindən yazırlığa doğru böyük bir yolu qət etmiş ədibi jurnalistika və ədəbiyyat çox cəlb edir və o, özünü tam şəkildə ədəbi fəaliyyətə həsr edərək bir çox istiqamətlərdə ilklərə imza atır. Belə ki, əş-Şərayibi fransız dilində roman yazmış ik məğribilərdən idi. Habelə o, məğrib romançılığının əsasını qoyanlardan biri hesab olunur ki, buna da, onun hal-hazırda da bəzi universitetlərdə tədris olunan “Əl-madı-l-basıt” romanı (1954) dəlalət edir. Həmçinin, yazar hələ də əsərləri dünyada fransız dilli oxucular tərəfindən böyük maraqla qarşılanan və həvəslə mütaliə olunan şanslı ədiblər sırasındadır. Yazıcının Məğrib, Belçika, Fransa və Əlcəzairdə tənqidi tədqiqatları da şöhrət tapmış və onun əsərləri dünyanın bir sıra dillərinə də tərcümə olunmuşdur. Keçən əsrin 50-ci illərindən ömrünün sonunadək yaradıcılığını davam etdirərək bir sıra nüfuzlu mükafatlara layiq görülmüşdür və 1961-ci ildə Məğrib Yazıçılar İttifaqına üzv olmuşdur. Mövzuya dərinə və tənqidi nöqteyi-nəzərdən yanaşmasına görə “Əl-kətibü-l-muz‘ic” ləqəbini almış yazıçı cəsarətli fikirləri, açıqsözlü olması, ədəbi fikirlərini siyasi və sosial düşüncələri ilə ahəngdar şəkildə təqdim edə bilməsi ilə oxucu kütləsinin marağını doğurmağa müyəssər ola bilmişdir. Bu səbəbdən yazdığı romanlar da ideoloji və ədəbi cəsarət daşması, habelə cəmiyyəti, onun adət-ənənələrini kəskin və sərt şəkildə tənqid etməsi ilə səciyyələndirdi. Ədibin adı çəkilmiş romanı Mərakeş gəncliyi və ənənəvi cəmiyyət arasında hökm sürən böhranı özündə əks etdirirdi. Burada valideyninə tabe olmamağa etiraz etmiş kiçik qardaşı öldürən ataya qarşı böyük oğulun üsyanı dərin bir böhrandan xəbər verir. Ata bütün ailəni qorxu hissi altında qul kimi ona tabe olmasına çalışırdı. Məğribli yazıçı Tahir ibn Cəllun roman haqqında belə yazırdı: “O, məğriblilərin istiqlaliyyət uğrunda mübarizəyə qalxdığı bir dövrdə ortaya çıxdı. Və məğriblilər ənənəvi cəmiyyəti tənqid etməyə cürət etmiş bu romanı çox pis qarşıladılar. Onlar fransızları Məğribdən məhz bu milli kimlik adı altında qovmaq istəyirdilər.” Ölkəsinə xəyanətdə yazıcını ittiham edən məğriblilərin əksinə, fransız tənqidçiləri romanı çox müsbət qarşıladılar. Sonrakı mərhələlərdə yazıçı kəskin tənqidləri bir qədər yumşaldaraq onu məğ-

riblilərə daha çox yaxınlaşdıran romanlar qələmə almağa başlayır ki, bunların arasında “Əl-irsu-l-məftuh” əsərini qeyd etmək yerinə düşərdi. Ədib hər zaman vurğulayıb ki, heç vaxt öz mədəni dəyərlərindən və məğribli olmasından imtina etməyib, əksinə bunula qürur duyub. Və o əmin idi ki, bu mədəniyyət digər insanlara onların dilində çatdırıldıqda daha çox fayda verə bilər. Habelə yüksək sarkazm hissinə malik olan yazar belə deyirdi: “Heç kimi, hətta məni belə heç vaxt ciddiylə almayın.” Fransanın “Le Monde” qəzeti yazırdı ki, əş-Şərayibi məğrib ədəbiyyatını modernizm dövrünə daşıya bilmişdir. Təsadüfi deyil ki, “Əl-maddi-l-basit” romanı işıq üzü görməsindən yarım əsrdən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, hələ də bir çox dissertasiyaların mövzusu olmaqda davam edir. Müəllifin məşhur romanları arasında bunları qeyd edə bilərik: “ألحمار”, “صديق سياي”, “الجمهرة”, “أم الربيع”, “الحضارة أمي”, “موت في كندا”, “لرويتك” və s.

MÜASİR FARSDİLLİ QƏZƏLİN GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ –SİMİN BEHBƏHANI

Bayramova Aysel

AMEA-nın N. Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

Simin Behbəhani İranın görkəmli qadın şairlərindəndir. Müasir İran ədəbiyyatında daha çox qəzəl şairi kimi məşhurlaşan Simin Behbəhani (Xəlili) Tehrandə tanınmış naşir, “Eqdam” (Fəaliyyət) qəzetinin redaktoru Abbas Xəlilinin ailəsində dünyaya gəlmişdir. Siminin atası da istedadlı şair olmuş, fars və ərəb dillərində şeirlər yazmış, Firdovsinin “Şahnamə”sindən 1100 beyti ərəbcəyə tərcümə etmişdir. Simin Behbəhani (Xəlili) Xosrov Behbəhani adlı şəxslə ailə həyatı qurduqdan sonra “Behbəhani” soyadı ilə tanınmışdır.

İranın ictimai və siyasi fəalllarından və müasir İran poeziyasının qurucularından olan Simin erkən yaşlarından etibarən şeir yazır, 14 yaşında ikən artıq şeirlərini çap etdirirdi. Nima Yüsic tərəfindən əsas qoyulan “Şer-e nou” üslubunda sərbəst şeir forması ilə yaradıcılığa başlayan Simin daha sonra qəzəl janrına üstünlük vermişdir. Onun qələmə aldığı 600-dən artıq qəzəl müasir İran poeziyasına xüsusi rəvnəq verərək qəzəl üslubunu zənginləşdirmişdir. Siminin lirik üslubda yazdığı qəzəlləri əsasən vətən, azadlıq, müharibə, söz azadlığı, qadın hüquqları kimi dövrün aktual mövzularına həsr olunmuşdur.

Simin Behbəhaninin “Setar-e şəkəste” (Sınıq setar) adlı ilk şeir toplusu 1951-ci ildə Tehrandə nəşr olunmuşdur. Digər şeirlərindən “Çelçerağ” (Lampa), “Rəstaxiz” (Diriliş), “Dəşt-e Ərjən” (Ərjən düzü), “Yek dəriçə-ye azadi” (Bir

azadlıq pəncərəsi) və digər əsərlərinə İran vokal sənətçiləri tərəfindən musiqilər də bəstələnmişdir. Siminin şair olmasında fransız dili üzrə müəllim olan anası xüsusi rol oynamışdır. Anasının ona dəstəyi haqqında şair “Anamla xatirələrim” toplusunda məlumat verərək bildirir ki, anasının ən böyük arzusu onu şair görmək idi. Bu xatirələr çox böyük uğurla ingilis dilinə də tərcümə olunmuşdur.

Yeni İran şeirinin qurucusu, müasir ədəbi mühitdə “qəzəlin anası” adlandırılan Simin Behbəhani İranda iqtidar rejimi ilə heç vaxt barışmamış, hər zaman bu rejimə qarşı çıxmışdır. Sosial və siyasi problemləri yazmaqdan çəkinməyən bu feminist şair cəmiyyətin, xüsusən qadınların ağrı-acılarını, hüquqsuzluqlarını anlaşılan və axıcı bir qəzəl dili ilə qələmə alırdı. İnsan hüquqlarının pozulmasına qarşı etiraz və nifrətini şeirlərində daim dilə gətirən şair tez-tez senzura, təqib və həbs təhlükəsi ilə üzləşirdi. İllərlə ölkəsinin ümumi mənzərəsini yaradıcılığında əks etdirən şair belə deyirdi: “Məni yandırmaq istəyə bilərsiniz və ya mənə daş atmağa qərar verə bilərsiniz, amma əlinizdəki daş mənə zərərvermə gücünü itirəcəkdir”. Belə cəsarətli çıxışlarına və şeirlərinə görə Simin İran ziyalıları arasında “İranın aslanı” ləqəbini qazanmışdı. 2010-cu ildə yaşlanmış, hətta gözləri tutulmuş bu cəsur şair Parisə getmək istəyərkən Tehran hava limanında qarşısı alınmış, qeyri-rəsmi şəkildə həbs olunmuş, dindirilmə üçün polis bölməsinə aparılmışdır.

Simin Behbəhani 2014-cü ildə 87 yaşında Tehrandə vəfat etmiş, Tehranın Beheşt-e Zəhra qəbristanlığında dəfn edilmişdir.

Simin Behbəhani cəmiyyətin qabacıl ziyalısı kimi müntəzəm ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. O, 1999-2002-ci illərdə İran Yazıçılar Birliyinin sədri olmuş, Hellman-Hammett Grant mükafatı, “Human Rights Watch” beynəlxalq təşkilatının “Hellman-Hammett Qrant” mükafatına, Beynəlxalq Qadınlar günü münasibəti ilə Paris konfransında qadın azadlığı mövzusunda çıxışına görə “Simone de Beauvoir” mükafatına, Norveç, Macarıstan və s. ölkələrin ədəbiyyat mükafatlarına layiq görülmüşdür. Sülhpərvər ədəbi fəaliyyətinə görə Simin Behbəhani 2002-ci ildə Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına namizəd göstərilmişdir.

HƏZRƏT SULTAN BAHU: HƏYATI VƏ “EYN-ÜL FƏQR” ƏSƏRİ

İbrahimov Eldost

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Böyük Moğol imperiyası dövründə XVII əsr fars dilli ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsi, sufi şair Həzrəti Səxi Sultan Bahunun yaradıcılığı Moğol ədəbiyyatında yeni mərhələnin əsasını qoymuş, mənəvi kamillik və İlahi vəhdətə çat-

mağın yollarının tərənnümü ilə seçilmişdir. Xüsusilə, “Eyn-ül Fəqr” əsəri onun fəlsəfi baxışlarının və bədii ustalığının zirvəsi hesab olunur.

Sultan-ul-Arifin Həzrəti Səxi Sultan Bahu, 17 yanvar 1630-cu ildə Moğol imperatoru Şah Cahanın hakimiyyəti dövründə Chanq əyalətinin Şorkot şəhərində (indiki Pakistan ərazisi) anadan olub. O, Həzrəti Əli ibn Əbu Talibin nəslindən olan “Əvan” qəbiləsinə mənsub idi. Əvanlar Həzrəti Əlinin Həzrəti Fatimə Razi Allah Ənhədən başqa arvadlarından olan övladlarıdır. Sultan Bahunun atası Bəzayd Məhəmməd peşəcə hərbcı və Şah Cahanın ordusunda zabiti idi. Anası Bibi Rasti mömin bir qadın idi. Sultan Bahunun əzəməti və mənəvi statusu doğulmazdan əvvəl ona mənəvi olaraq bildirilmiş və onun “Fəna-fi-Hu (Huda məhv olma) statusuna görə ona Bahu (Hu ilə Birlikdə) adı vəhy edilmişdir.

Sultan Bahu deyir:

نہاد	بাহو	مادر	بাহو	نام
نہاد	بাহو	دائمی	بাহو	زانکہ

Mənası: *Bahunun anası ona Bahu adını vermişdir, çünki Bahu həmişə Hu ilə qalmışdır.*

Həzrəti Səxi Sultan Bahu anadangəlmə Vəli (Müqəddəs, Allahın dostu) idi. O, erkən yaşlarından səmavi təcrübələrə və mənəvi qələbələrə qərq olmuşdu. Sultan Bahu ilk təsəvvüf və ruhani təhsilini anasından almışdı. Ondan yayılan İlahi ilahiyatın şiddəti o qədər böyük idi ki, müsəlman olmayan bir şəxs, Sultan Bahunun İlahi üzünə baxanda dərhal kəlmeyi-şəhadət oxuyar və İslamı qəbul edərdi.

Sultan Bahu öz kitablarında deyir: “Mən otuz il bir mürşid axtardım, amma boş yerə”. Çünki o, artıq elə bir yüksək fəqr səviyyəsinə sahib idi ki, hər kəsin ona çatması olduqca çətindir.

Həzrəti Səxi Sultan Bahu İlahi vəhdətin dərin okeanına qərq olduğu üçün rəsmi akademik təhsil almaq fürsətindən istifadə edə bilmədiyə baxmayaraq, hətta o vaxta qədər 140 kitab yazmışdır. Onun bütün kitabları fars dilindədir, rübailərdən ibarət “Abiyat” adlı şeir toplusu isə pəncəbi dilindədir.

Sultan Bahunun kitabları ilahi elmin şah əsərləridir. O, bəyan edir ki, əgər kimsə bir mürşid tapa bilməsə, onun kitabları onu Allaha doğru yönəldəcək kamil Sərvəri Qadiriyyə Mürşidinə çatmaq üçün bir vasitə olacaq.

Sultan Bahunun yazı tərzı çox sadədir və hətta yalnız yazıb-oxumağı bacaran bir insan üçün belə başa düşüləndir. Onun yazıları o qədər inandırıcı və təsirlidir ki, oxucunu tamamilə əhatə edir. Əgər onun kitabları dəstəmaz aldıqdan sonra hörmətlə və qəlbən oxunarsa, oxucunu mənəvi kamillik və xeyirxahlıq dəryasına qərq edir. Əgər oxucu onları tam iman və səmimi qəlblə oxumağa davam edərsə, o, müasir dövrdə Sultan Bahunun əsl mənəvi varisi olan mükəmməl Sərvəri Qədri Mürşidə doğru yola yönələcəkdir.

Sultan Bahu öz əsərlərində ənənəvi sufizm simvolları təsəvvüf, təriqəti "Fəqr" adlandırır. Fəqr, Allahın ilahi elminə və dərkinə aparan mənəvi yoldur. Bütün kitablarında o, Sərvəri Qadiriyyə Mürşidinin mənəvi rəhbərliyi altında Fəqr məqamına çatmağı vurğulayır. O, "İsm-i Allah Zat"ın zikr və təsəvvurunu ruhun son müqəddəsliyinin və təmizlənməsinin açarı elan edir, bundan sonra ruhun ən yüksək mənəvi məqamlar olan Məhəmməd Peyğəmbərin müqəddəs məclisində ilahi dərk və hüzurla mübarək olmasına səbəb olur.

Həzrəti Səxi Sultan Bahu 1 mart 1691-ci ildə 63 yaşında vəfat etmişdir. Həzrəti Səxi Sultan Bahunun ziyarətگاهی Pakistanın Şorkot (Chanq əyaləti) şəhərindədir.

"Eyn-ul Fəqr" (Fəqirin ruhu) Həzrəti Səxi Sultan Bahunun ən məşhur kitabıdır və fəqirin yolunu ən asan şəkildə izah edir. Sultan Bahu bu kitabda digər kitablardakı üslubunun əksinə olaraq çox sadə bir dildən istifadə etmişdir ki, bu kitabda çatdırılan İlahi mesaj hər kəs tərəfindən başa düşülsün. Kitabın əsas mahiyyəti əsasən mövzulardan ibarətdir:

- (a) Alimlər və fəqirlər haqqında
- (b) Kamil Mürşidin əlamətləri və Allaha çatmaq üçün ona tabe olmağın əhəmiyyət
- (c) Kamil Mürşidin rəhbərliyi altında İsm-i-Allah Zətini zikr etmək və düşünmək
- (d) Qəlbin saflığı və nəfsə hakim olmaq
- (e) İlahi həqiqətlərə vəqif olub, Allahı dərk edib onun birliyini qəbul etmək

Bütün bu mövzular "Eyn-ul Fəqr"də ən xoş, təsirli və açıq şəkildə izah edilmişdir. Bu kitab yalnız Fəqirin ruhu deyil, həm də oxucularını Allaha yaxınlaşmağa, onun dərkinə və birliyinə yönəltdiyi üçün İslamın ruhu hesab edilə bilər.

YAXIN ŞƏRQDƏ "KAMİL İNSAN" KONSEPSİYASININ YARANMASININ KÖKLƏRİ

Məmmədova İlhamə

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

İnsan tarix boyu "Mən kiməm?", "Niyə varam?", "Necə yaşamalıyam?" kimi suallara cavab axtarır. Bu sualların cavabları ətrafında ideal bir varlıq-kamil insan obrazı yaradılıb. İnsan təbiəti etibarilə daxili kamillik və mükəmməlliyə can atır. Bu motivasiya psixoloji baxımdan insanın özünü reallaşdırma ehtiyacı ilə əlaqələndirilir.

Kamil insan anlayışı İslam təfsirində və Yaxın Şərq irfan ənənəsində mərkəzi yer tutan fəlsəfi və əxlaqi kateqoriyalardan biridir. Bu anlayış zamanla yalnız dini deyil, həm də mədəni və fəlsəfi dəyərləri özündə birləşdirərək, şəxsiyyətin mənəvi təkamül yolunu göstərən modelə çevrilmişdir.

“Kamil insan” ifadəsini ilk dəfə XIII əsrdə işlədən Muhyiddin ibn Ərəbi olmuşdur, baxmayaraq ki, bu ifadə ondan əvvəlki digər İslam əsərlərində də yer almışdır.

Kamil insan-yəni “انسان كامل”-anlayışı ilk növbədə Quranda və hədislərdəki “xəlifə”, “əhsən-i təqvim” kimi konseptlərlə bağlıdır. Sonralar bu anlayış sufi-irfani şərhlərdə təfərrüatlandırılmış və insanın mənəvi kamillik yolu kimi təcəssüm olunmuşdur.

Tarixdə dərin siyasi, sosial və əxlaqi böhranlar zamanı cəmiyyətlər öz sabitliyini qorumaq, mənəvi dayaq yaradmaq üçün kamil insan obrazına sarılmışdır. Bu şəxs həm lider, həm mənəvi rəhbər, həm də model insan kimi təqdim olunurdu. Məsələn, Səlcuqlar və Moğol istilasından Əttar, Rumi, Sənayi kimi sufi şairlər kamil insan modelini dini və mədəni bələdçi kimi təqdim etdilər. Yunus Əmrənin, Əhməd Yəsəvinin poeziyasında da xalqı dirçəltmək üçün bu ideal mərkəzdə idi. Kamil insan burada həm nəfsin tərbiyəsi, həm toplumun sabitliyi üçün lazım idi.

Ədəbiyyatda kamil insan ideyası tez-tez mistik, poetik və simvolik formalarla təqdim olunur. Bu həm didaktik məqsəd, həm də təlim-tərbiyə vasitəsi idi.

Firdovsi (Şahnamə) qəhrəmanları kamil insanın epik təcəssümü kimi verildisə, Nizami, Əttar, Rumi və digərləri bu ideyanı poetik dillə mənəvi yolçuluq (seyr-i süluk) formasında vermişlər.

Beləliklə dövrün mütəfəkkir-şairləri ədəbiyyatdan ideal insan modelini həm yaymaq, həm təlqin etmək vasitəsi kimi istifadə etmişlər. Təsəvvüf və irfanda insanın mənəvi inkişaf yolu eşq, fəna (nəfsin yox olması), bəqa (iləhələşmə) mərhələlərindən keçir. Bu yolun sonunda insan kamil insana çevrilir – yəni artıq “özündə fani” və Allahda yox olmuşdur.

Burada ən maraqlı anlayışlardan biri də “سير الى الله” və “سير في الله” - İslam təfəkküründə, xüsusilə irfan (sufilik) və təsəvvüf məktəblərində istifadə olunan anlayışlardır. Bunlar insanın mənəvi təkamül mərhələlərini və Allah ilə olan yolçuluğunu ifadə edir. Ərəb dilində “seyr” (سير) - “hərəkət etmək”, “yol getmək”, “yolçuluq” deməkdir. Təsəvvüfdə isə seyr-nəfsdən Allaha doğru mənəvi bir səyahətdir. “Seyr illəllah” mərhələsində insanın nəfsi və dünyəvi bağlılıqlardan təmizlənilib, Allaha tərəf yönəlməsi və Ona yaxınlaşmağa çalışmasıdır. Bu tövbə və nəfsin tərbiyəsi ilə başlayır. Zikir, ibadət, təfəkkür və təzərrü (Allaha

yalvarmaq) ilə davam edir. İnsanın öz varlığından keçib Allahın razılığına çatmağa çalışmasıdır. Bu, müştəqil “mən”dən ilahi “vəhdətə” keçid yoludur.

“Seyr fillah” Allahda yolçuluq deməkdir. Bu mərhələ Allaha çatdıqdan sonra baş verir. Artıq salik (sufi yolçusu) Allahın zatında fani olur, yəni öz varlığını tamamilə Allahın iradəsinə təslim edir. Bu mərhələdə insan öz “mən”ini itirib, yalnız Allahı görür, Allahla yaşayır. Bəzən bu hal “fənafillah” (Allahda fani olmaq) kimi də ifadə olunur. Artıq yolçu öz iradəsini yox, Allahın iradəsini daşıyır və onunla hərəkət edir.

Təsəvvüfdə ümumi mərhələlər:

1. سير ال نفس -Seyr an-nafs – nəfsdə yolçuluq (özünü tanıma və nəfsi islah)
2. سير الى الله -Seyr iləllah – Allaha doğru yol
3. فنا في الله -Fənafillah – Allahda yox olmaq
4. بقاء بالله -Bəqabillah – Allah ilə qalmaq (fani olduqdan sonra Allahla var olmaq)
5. سير في الله -Seyr fillah – Allahda yolçuluq (ilahi hüzurda davamlı qalmaq)
6. سير من الله الى الحق -Seyr minallah iləl-xəlq – Allahdan məxluqata dönüş (insanlara xidmət üçün qayıdış)

“Seyr iləllah” - nəfsdən Allaha doğru mənəvi yüksəlişdir. “Seyr fillah” - artıq Allaha çatmış insanın, ilahi hüzurda yaşaması və orada hərəkət etməsidir. [عرفان اسلامي]

Həllac Mənsurun “Ənəl-Həqq” - mən Haqqam (Allahın simasında əbədiyyət qazanmışam İ.M.) deməsi bu mərhələyə çatma əlamətidir. Mövlananın “Sən aynasan, Allahın nurunu əks etdir” ifadəsi artıq özündə fani, Haqda baqi olmuş insanın üzündə Mütləq nurun təcəllisinə işarədir. Kamil insan, Tanrı ilə vəhdətdə olan ruhi bir varlıqdır.

Nəticə olaraq kamil insan konsepsiyasının yaranmasının əsas səbəblərinə bir yox, bir neçə amildən yanaşmaq lazımdır ki, bunları aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək daha məqsədəuyğundur:

1. Fəlsəfi cəhətdən İnsan varlığının və məqsədinin izahı üçün;
2. Dini-irfani- təsəvvüfi cəhətdən mənəvi baxımdan saflaşmaq, ilahi eşq vasitəsilə Allahın simasında əbədiyyət qazanmaq arzusu, bundan sonra isə təsəvvüf təlimində verildiyi kimi “Bu dünyadan olmayıb bu dünya ilə yaşamaq” prinsipi;
3. Psixoloji cəhətdən özünü tanımaq və reallaşdırmaq ehtiyacı;
4. Sosioloji cəhətdən böhran dövrlərində mənəvi liderə ehtiyac;
5. Mədəni və ədəbi cəhətdən yüksək insani keyfiyyətlərin örnəkləndirilməsi və təlqin edilməsi.

ТРАГЕДИЯ УТРАТЫ И РАЗРУШЕНИЯ ДЕТСКОГО МИРА В РАССКАЗЕ «ФУТБОЛ» МУХАММАДА НАСИРИ

Бабазаде Нигяр

Бакинский Государственный Университет, факультет Востоковедения

Творчество Мухаммад Насири занимает особое место в современной иранской литературе, особенно в контексте произведений, посвящённых теме детства, войны и нравственного становления личности. Родившийся в Тегеране, Насири получил филологическое образование и активно участвовал в литературной жизни страны, выступая как писатель, редактор и критик. Его произведения отличаются гуманистической направленностью и вниманием к внутреннему миру человека, прежде всего ребёнка, оказавшегося в сложных жизненных обстоятельствах.

Литературное становление автора происходило в условиях непростой исторической эпохи. Период 1980–2000-х годов в Иран характеризовался значительными политическими и социальными потрясениями. После Исламская революция 1979 года страна переживала глубокую трансформацию всех сфер жизни. Особое влияние на общественное сознание оказала Ирано-иракская война, сопровождавшаяся разрушениями, человеческими потерями и экономическим кризисом. Даже после окончания войны её последствия продолжали ощущаться: общество сталкивалось с травмой, восстановлением инфраструктуры и поиском новой идентичности. В этих условиях литература стала важным инструментом осмысления пережитого опыта, и творчество Насири органично вписывается в этот процесс.

Рассказ «Футбол» Мухаммад Насири представляет собой глубокое и эмоционально насыщенное произведение, в котором через призму детского восприятия раскрываются трагические последствия войны. Автор обращается к теме разрушения не только физического пространства, но и внутреннего мира человека, прежде всего ребёнка, чья психика оказывается не готовой к столкновению с жестокой реальностью.

Сюжет произведения разворачивается вокруг группы школьников, среди которых центральное место занимают рассказчик, его друзья Хасан и Али. С первых строк текста читатель погружается в атмосферу тревоги и хаоса: звуки разрывающихся снарядов, падающие стекла, паника и крики. Уже начальный эпизод с раненым голубем приобретает символическое значение. Голубь, традиционно ассоциирующийся с миром, оказы-

вается жертвой насилия, что становится художественным предвосхищением дальнейших трагических событий.

Особое внимание автор уделяет восприятию происходящего главным героем. Его эмоциональное состояние — страх, растерянность, ощущение нереальности происходящего — передаёт психологию ребёнка, внезапно оказавшегося в эпицентре катастрофы. Повествование от первого лица усиливает эффект присутствия и позволяет читателю глубже прочувствовать внутреннюю динамику героя: от первоначального шока к постепенному осознанию масштабов трагедии.

Кульминацией рассказа становится сцена, в которой раскрывается судьба Али. Его ранение и ампутация ноги символизируют не только физическую утрату, но и крушение жизненных надежд. Футбол в произведении выступает как ключевой символ: это не просто игра, а пространство свободы, радости, дружбы и будущего. Потеря возможности играть становится для Али трагедией экзистенциального масштаба, а для его друзей — моментом болезненного взросления и утраты иллюзий.

Не менее значимой является фигура школьного сторожа. На первый взгляд строгий и ворчливый, он в действительности воплощает заботу, стабильность и скрытую любовь к детям. Его гибель усиливает трагическое звучание рассказа и символизирует разрушение привычного мира. Через воспоминания героев раскрывается его истинная сущность, что подчёркивает важность человеческой теплоты даже в условиях жестокости и хаоса.

Финальная часть произведения акцентирует внимание на нравственном выборе героев. Друзья решают не говорить Али о смерти сторожа, стараясь сохранить хотя бы видимость прежней жизни. Это решение демонстрирует их стремление защитить друга, но одновременно подчёркивает их внутреннюю растерянность и бессилие перед лицом реальности. Таким образом, автор показывает, что война разрушает не только материальный мир, но и моральные ориентиры, заставляя даже детей принимать сложные и неоднозначные решения.

С художественной точки зрения рассказ отличается лаконичностью, образностью и выразительностью языка. Насири избегает избыточной риторики, используя простые, но глубокие образы. Диалоги играют ключевую роль в раскрытии характеров, а детали (кровь, разрушенные дома, раненый голубь) создают сильный визуальный и эмоциональный эффект. Важной особенностью является сочетание реалистичности и символизма, что позволяет автору выйти за пределы конкретного ис-

торического контекста и придать произведению универсальное звучание.

Таким образом, рассказ «Футбол» Мухаммад Насири можно рассматривать как значимое произведение антивоенной литературы, в котором трагедия исторических событий раскрывается через судьбы детей. Автор убедительно показывает, как война разрушает не только города, но и внутренний мир человека, лишая его будущего и надежды.

В заключение следует отметить, что произведение обладает важным гуманистическим потенциалом. Оно побуждает к осмыслению ценности мира, дружбы и человеческой жизни, а также подчёркивает необходимость сохранения нравственных ориентиров даже в самых тяжёлых условиях. Рассказ Насири остаётся актуальным и в современном мире, напоминая о том, что последствия насилия всегда выходят за пределы конкретного исторического времени и затрагивают самые уязвимые стороны человеческого существования

MƏHƏMMƏD İBN ABDULLAH HATİFİ XARGİRDİNİN “HƏFT MƏNZƏR” MƏSNƏVİSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İsmayılova Türkey

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Məhəmməd ibn Abdullah Hatifi Xargirdi (XV əsr sonu – XVI əsr əvvəlləri) klassik fars-tacik ədəbiyyatının nümayəndələrindən biridir və Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” ənənəsini davam etdirən şairlərdəndir. Onun “Həft mənzər” (“Yeddi mənzərə” və ya “Yeddi gözəl”) məsnəvisi Nizami Gəncəvinin məşhur “Həft Peykər” (“Yeddi gözəl”) əsərinə nəzirə kimi yazılmışdır.

Ə.Hatifinin “Həft mənzər” əsərinin əsas ideyası insanın nəfsdən uzaqlaşaraq kamilliyə çatması, həyatın müxtəlif tərəflərini dərk etməsidir. Bu əsər Sasani hökmdarı Bəhram Gurun həyatı və macəraları üzərində qurulub. Əsərdə Bəhramın yeddi müxtəlif ölkədən olan gözəllərlə görüşü təsvir olunur. Hər bir gözəl fərqli rəngdə sarayda yaşayır və hər görüş zamanı bir hekayə danışır. Bu hekayələr vasitəsilə oxucuya əxlaqi dəyərlər, həyat fəlsəfəsi, insanın mənəvi kamilləşməsi ideyaları oxucuya təbliğ edilir. Yeddi mənzərə simvolik mənə daşıyır və insanın daxili inkişaf mərhələlərini ifadə edir. “Həft mənzər” Şərq ədəbiyyatında “Yeddi gözəl” süjetinin davamı kimi mühüm yer tutur və Ə.Hatifinin ədəbi irsinə əsas əsərlərdən biri hesab olunur.

Ə.Hatifinin “Həft mənzər” əsəri klassik məsnəvi formasında yazılmışdır.

Didaktik və fəlsəfi məzmun daşıyır və zəngin bədii təsvirlərlə zəngindir. Ə.Hatifi N.Gəncəvinin ənənəsinə sadıq qalsa da, əsərdə müəllifin özünəməxsus üslubu hiss olunur. Əvvəla Ə.Hatifinin "Həft mənzər" əsəri dil və ifadə sadəliyi ilə fərqlənir. N.Gəncəvi ilə müqayisədə Ə.Hatifi daha sadə və anlaşıqlı dilə üstünlük verir. Onun təsvirləri daha sadə metaforalarla qurulur və oxucuya daha tez çatır. Bu xüsusiyyət əsəri daha geniş auditoriya üçün əlçatan edir. Nümunə beyt əsasında fikrimizi daha aydın ifadə edə bilərik:

جهان چون آینه در پیش روی است
که هر کس آنچه ببند، آن همونی است

(Dünya sanki insanın qarşısında bir güzgüdür,
Hər kəs nə görürsə, əslində elə odur.)

"Həft mənzər" əsərindən olan bu beyt Ə.Hatifi üslubunun sadə, lakin fəlsəfi dərinliyini göstərir.

Ə.Hatifinin "Həft mənzər" əsərini fərqləndirən digər bir xüsusiyyət, müəllifin əsasən didaktik məzmunu diqqət yetirməsidir. Belə ki, Ə.Hatifi əsərdə əxlaqi-didaktik məzmunu daha açıq şəkildə təqdim edir. N.Gəncəvidə bu məqamlar daha çox simvolik və poetik örtük altında verildiyi halda, Ə.Hatifi oxucuya birbaşa nəsihət xarakterli fikirlər çatdırır. Əsərdən götürülmüş belə tipli beytlərə nümunə olaraq aşağıdakını göstərmək olar:

به نیکی گرای که نیکی به جاست
بدی را مکافات بد بی ریاست

(Yaxşılığa yönəl, çünki yaxşılıq yerindədir,
Pisliyin cəzası isə qaçılmazdır.)

Ə.Hatifinin "Həft mənzər" əsərinin əsas özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri müəllifin realizmə olan meylidir. Hatifi obrazları və hadisələri daha real və həyati boyalarla təsvir etməyə çalışır. N.Gəncəvinin əsərindəki romantik və simvolik elementlər Ə.Hatifi yaradıcılığında bir qədər zəifləyir, əvəzində gündəlik həyat və insan münasibətləri daha konkret təqdim olunur. Ə.Hatifi bütün əsər boyu bu ideyaya əsaslanır ki –

به هر کار اگر عقل باشد دلیل
نیفتد کسی در ره یی سیل

(Əgər hər işdə ağıl yol göstərərsə,
Heç kim yolunu itirməz.)

Ə.Hatifi hətta psixoloji məqamların təsvirlərini də sadələşdirərək əsas diqqəti didaktika yönəldir. Belə ki, N.Gəncəvi obrazların daxili aləmini dərin psixoloji qatlarla təqdim edir. Ə.Hatifi isə bu istiqamətdə daha sadə və birbaşa yanaşma sərgiləyir. Onun qəhrəmanları daha az daxili konfliktlər yaşayır, lakin

bu, əsərin didaktik təsirini artırır.

Yekun nəticə olaraq, belə bir fikrə gəlirik ki, Əbdullah Hatifi “Həft mənzər” əsərində Nizami Gəncəvinin yaratdığı möhtəşəm poetik modelə sadıq qalaraq, onu daha sadə, didaktik və realistik istiqamətdə inkişaf etdirmişdir. Onun üslubu klassik ənənə ilə müəllif fərdiliyinin harmoniyasını nümayiş etdirir. Bu səbəbdən “Həft mənzər” həm Nizami Gəncəvi məktəbinin davamı, həm də müs-təqil bədii-estetik xüsusiyyətləri özündə əks etdirən əsər kimi qiymətləndirilə bilər.

AZƏRBAYCAN XALQ ƏDƏBİYYATINA MƏXSUS OBRAZ VƏ MOTİVLƏRİN FARS DİLLİ POEZİYADA TƏZAHÜRÜ

Mənsimov Nazim

AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Azərbaycan nağıl personajları və motivləri ilə farsdilli ədəbiyyat arasında bir sıra paralellər və tipoloji oxşarlıqlar müşahidə olunur. Hər iki ədəbiyyatda folklor qəhrəmanları, mifoloji varlıqlar və simvolik motivlər ortaq tarixi-mədəni köklərə söykənir. Bu xüsusilə türkdilli və irandilli xalqlar arasında uzun əsrlər boyu davam edən mədəni təmaslar nəticəsində formalaşmışdır.

Məsələn, Azərbaycan nağıllarında geniş yayılmış div, dargə, cadugər, Simurq, Qaf dağı, İrəm şəhəri kimi obrazlar farsdilli folklorlarda və klassik ədəbiyyatda da müxtəlif formalarda mövcuddur. Simurq motivi “Şahnamə”də Zal və Rüstəm əfsanəsində mühüm rol oynayır. Bu motiv Azərbaycan nağıl mətnlərində də xilasedici quş obrazı şəklində əks olunur.

Div-e yekçəşm (birgözlü div) obrazı Azərbaycan nağılında Təpəgöz şəklində təqdim olunur. Bu obraz həmçinin Yaxın Şərq folklorunda Dəccal və ya mifoloji varlıqların transformasiyası kimi də yozulur.

Bunlarla yanaşı, cadugərlik, əfsanəvi şəhərlər (İrəm və s.), Qaf dağı kimi mifoloji mərkəzlər hər iki ədəbiyyatın təsəvvüf və xalq inancları ilə bağlı qatlarında bənzər funksiyalara malikdir. Bu oxşarlıqlar mədəni sintez və ortaq mifoloji təməlin göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər.

Farsdilli ədəbiyyatda Azərbaycan nağıl motivlərinin istifadəsi geniş və çoxşaxəli xarakter daşıyır. Bu motivləri tematik baxımdan üç əsas kateqoriyada qruplaşdırmaq mümkündür: nağıl personajları, toponimlər (yer adları), rəqəm simvolizmi və əşyalar. Nağıl personajları isə öz növbəsində dörd alt qrupa bölünür: mifik qəhrəmanlar, dini-tarixi şəxsiyyətlər, real insan obrazları və heyvanlar.

1) Mifik qəhrəmanlar qrupuna fars və Azərbaycan folklor ənənələrində ortaq kökə malik olan obrazlar daxildir. Bunlara Simurq, Zümrüd quşu, Təpəgöz, div, əjdaha, pəri, Ağ div, Qara div, cin, ifritə, Abi-həyat (Dirilik suyu), dərya atı, qızıl balıq, Xızır və Rüstəm kimi mistik və qəhrəmanlıqla bağlı personajlar daxildir.

2) Dini-tarixi şəxsiyyətlər arasında isə həm İslam, həm də qədim Şərq tarixi və ədəbiyyatında mühüm yer tutan obrazlar yer alır: İskəndər, Hatəm, Loğman, Yusif, Süleyman, Bilqeyis, Şah Abbas, Şah İsmayıl, Bəhram və digərləri.

3) Real insanlar kateqoriyası isə cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini və sosial rollarını əks etdirən personajları əhatə edir: şah, vəzir, şahzadə, keçəl, darğa, dərviş, küpəgirən qarı, usta, şeyird, tacir, sövdəgər, xarrat, dərzi, mehtər, çoban, münəccim, rəmmal, cadugər, qəvvəs, pinəci, abid, cəllad, odunçu, bağban və s.

4) Heyvanlar isə əsasən simvolik və funksional rol daşıyır və nağıl mətnlərində tez-tez rast gəlinir: ağ quş, tutuquşu, tülkü, at, qara at, pələng, şir, ayı, canavar, çaqqal, ilan, qurd, siçan, it, tula, eşşək və s.

Toponimik motivlər arasında isə nağıl mətnlərinin məkan strukturuna daxil olan bir sıra mifoloji və coğrafi adlar qeyd oluna bilər: Qaf dağı, İrəm bağı, Gülistani-bağı-İrəm, Ağ dəniz, Qara dəniz, Dərya-ye Kəmə, Rum, Nil dənizi, Hindistan, Çin, Firəng, Firəngistan və s.

Rəqəmlər baxımından Azərbaycan nağıllarında tez-tez rast gəlinən ədədi göstəricilər əsasən simvolik xarakter daşıyır. Bu kontekstdə ən geniş yayılmış rəqəmlər “üç”, “yeddi” və “qırx”dır ki, onlar mifoloji və dini-mədəni kodların daşıyıcısı kimi çıxış edir və süjetin strukturlaşdırılmasında xüsusi funksionallıq qazanır.

Əşyalardan səbir daşı, göy muncuq, sehrli üzük, xalça, sandıq, qılnc, dinar və s.-ni qeyd etmək olar.

Nağıl mətnlərində istifadə olunan əşyalar da özündə arxetipik və funksional simvolizmi ehtiva edir. Məsələn, səbir daşı insanın emosional və psixoloji davamlılığını təcəssüm etdirir, sehrli üzük və xalça magik gücə malik vasitə kimi qəhrəmanın taleyində dönüş nöqtəsi yaradır. Sandıq, batman, dinar kimi obyektlər isə nağıl qəhrəmanlarının qarşılaşdığı sınaq və mükafat məntiqinin daşıyıcılarıdır. Bu əşyalar həm də sosial-iqtisadi və mədəni kontekstlərə işarə edən simvollarıdır və farsdilli ədəbiyyatda da bənzər funksional-yaradıcılıq rolu ilə təkrarlanır.

Bu motivlərin farsdilli ədəbiyyatda təzahürü göstərir ki, Azərbaycan folkloru ilə fars mədəni məkanı arasında dərin tarixi və mədəni inteqrasiya mövcuddur.

ƏBDÜRRƏHMAN CAMİNİN “SƏLƏMAN VƏ ƏBSAL” MƏSNƏVİSİNDƏ SİMVOLİKA VƏ METAFORA ESTETİKASI

Nəcəfova Familə

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

XV əsr fars-tacik ədəbiyyatının ən əzəmətli nümayəndələrindən biri, görkəmli şair, mütəfəkkir və sufi alimi Nurəddin Əbdürrəhman ibn Əhməd Caminin “Həft övrəng” (“Yeddi taxt”) silsiləsinə daxil olan ən mühüm poetik-fəlsəfi əsərlərindən biri “Sələman və Əbsal” məsnəvisi onun poetik təfəkkürünün, xüsusilə də metafora üzərində qurulan fikirlərinin ən parlaq nümunələrindən biridir. Bu əsərdə metafora yalnız bədii ifadə vasitəsi deyil, həm də süjetin qurulmasını, estetik bütövlüyü və sufi-fəlsəfi ideyaların təqdimatını müəyyən edən əsas mexanizm kimi çıxış edir.

Ə.Caminin “Sələman və Əbsal” əsərinin təhlili zamanı məlum olur ki, müəllifin metaforik təfəkkürü süjetin xətti inkişafını şərti xarakterə çevirir və onu simvolik məna qatları ilə zənginləşdirir. Məsələn, əsərdə Sələman və Əbsal obrazları yalnız real qəhrəmanlar deyil, eyni zamanda müxtəlif mənəvi mərhələlərin təəcəssümüdür. Belə ki, Sələman insan ruhunun kamilliyə doğru yolunu, idrak və şüurun inkişafını simvolizə edir; Əbsal isə cismani ehtirasları, dünyəvi bağlılıqları ifadə edir. Bu metaforik qarşıdurma süjetin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir. Hadisələr zahiri məhəbbət hekayəsi kimi inkişaf etsə də, əslində bu, ruhun nəfs üzərində qələbəsi prosesidir. Beləliklə, metaforik struktur süjetin dramatizmini və təsir qüvvəsini artırır.

Ə.Cami əsərdə metaforaları sistemli şəkildə quraraq vahid estetik harmoniya yaradır. Obrazlar, hadisələr və təsvirlər bir-birindən ayrılıqda deyil, ümumi simvolik şəbəkənin tərkib hissəsi kimi işləyir. Nəticədə əsər yalnız hekayə kimi deyil, həm də estetik baxımdan balanslı və ahəngdar bir struktur kimi qavranılır. Digər tərəfdən isə Ə.Caminin metaforik təfəkkürü sufi ideyaların ifadəsində xüsusilə mühüm rol oynayır. Əsərdəki bütün əsas motivlər sufi fəlsəfəsinin prinsiplərini əks etdirir. Məsələn, “məhəbbət mövzusu” ilahi həqiqətə çatmağın yolu kimi təqdim olunur; “ayrılıq və izzirab mövzusu” mənəvi təmizlənmənin zəruri mərhələsi kimi şərh edilir; “od, işıq, yol” kimi metaforalar isə irfanın və ilahi idrakın simvoluna çevrilir. Bu konstruksiyaya əsaslanaraq belə bir fikir irəli sürə bilirik ki, Sələmanın Əbsaldan uzaqlaşması zahiri ayrılıqdan daha çox, batini transformasiyanın göstəricisidir. Bu proses isə sufi terminologiyasında “nəfsin tərbiyəsi” və “haqqa yaxınlaşma” kimi izah olunur.

Ə. Caminin “Sələman və Əbsal” məsnəvisində metafora sadəcə bədii bə-

zək deyil, əsərin poetik quruluşunu formalaşdıran əsas prinsipdir. Bu metaforik sistem həm məna dərinliyi yaradır, həm çoxqatlı simvolika qurur, həm də obrazlar arasında daxili əlaqələri təmin edərək əsərin ideya-estetik bütövlüyünü formalaşdırır. Ə. Cami metaforaları zahiri təsvir səviyyəsində saxlamır, onlara fəlsəfi və irfani məna yükləyir. Əsərdəki hər bir əsas motiv – eşq, ayrılıq, od, nur, yol – ikiqat semantikaya malikdir. Belə ki, əsərdə metaforalar zahiri planda - hadisələri və hissləri, batini planda isə - insanın mənəvi təkamül mərhələlərini ifadə edir. Məsələn, “eşq” ilkin mərhələdə cismani cazibə kimi təqdim olunsada, sonradan ilahi məhəbbətə keçidin başlanğıcı kimi şərh olunur. “Od” həm ehtirasın yandırıcı gücünü, həm də nəfsin təmizlənməsi prosesini simvolizə edir. Bu cür çoxqatlı məna quruluşu metaforaların semantik yükünü artırır və oxucunu mətnə gizlədilmiş dərin məzmunları anlamağa yönəldir.

Beləliklə də Ə. Caminin metaforik təfəkkürü “Sələman və Əbsal” əsərində üç əsas funksiyayı yerinə yetirir:

1. Süjetin dinamikasını simvolik qarşıdurma üzərində qurur
 2. Əsərin estetik bütövlüyünü təmin edən vahid bədii sistem yaradır
 3. Sufi-fəlsəfi ideyaların dərin və çoxqatlı şəkildə ifadəsinə imkan verir
- “Sələman və Əbsal” məsnəvisinin poetik quruluşunda metaforaların rolu isə belə qruplaşdırıla bilər:

1. Dərin və çoxqatlı məna sistemi yaradır
2. Sufi-fəlsəfi ideyaları simvolik şəkildə ifadə edir
3. Obrazlar arasında dinamik və qarşılıqlı əlaqə qurur
4. Əsərin estetik və kompozisiya bütövlüyünü təmin edir

Nəticədə “Sələman və Əbsal” məsnəvisi artıq sadə məhəbbət hekayəsi deyil, insanın mənəvi kamilləşmə yolunun poetik-fəlsəfi modelinə çevirir. Əsərin özünəməxsus xüsusiyyətləri isə Əbdürrəhman Caminin metaforik təfəkkürünü klassik Şərq poeziyasında xüsusi mərhələyə çevirir və əsəri sadə süjetdən yüksəldərək mürəkkəb irfani-poetik modelə transformasiya edir.

ŞƏHRİYAR ƏHLİ-BEYT ŞAİRİ KİMİ

Şahbazova Şahanə

AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

XX əsr Azərbaycan və İran ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Məhəmmədhüseyn Şəhriyar həm klassik, həm də müasir poeziya ənənələrini özündə birləşdirən nadir sənətkarlardan olmuşdur. Onun yaradıcılığı

yalnız bədii-estetik baxımdan deyil, həm də mənəvi və dini məzmunu ilə seçilir. Xüsusilə Əhli-beytə olan dərin sevgisi və bağlılığı onun poeziyasının mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir.

Şəhriyarın dövründə qəzəl artıq lirik mahiyyətə malik həqiqi mənasından çıxmış, ictimai mövzular romantik anlayışları kənara qoymuşdu. Şəhriyarın poeziya sahəsindəki ən mühüm xidmətlərindən biri bir neçə əsrdən sonra keçmişdən fərqli bir üslub və tərz əldə etmiş qəzəli orijinal kontekstinə və mənasına qaytarılması olmuşdur. Məzhəbi şeirlər isə XX əsrin əvvəllərindən etibarən azalmağa başlasa da, Şəhriyarın dini ruhuna görə, həmişə onun şeirlərində (hətta İslam İnqilabından əvvəl daha çox) digər mövzularla yanaşı müşahidə olunmuşdur.

Şəhriyar müasir dövrün ən əhəmiyyətli Əhli-Beyt şairlərindən biri hesab edilə bilər. Onun İmam Əli (ə) haqqında şeirləri təkcə ədəbi əsərlər deyil, həm də şairin imanını, sevgisini və dərin dünyagörüşünü ifadə edir. Hazırkı tədqiqatda Şəhriyarın Əhli-beyt şairi kimi fəaliyyəti, onun dini mövzulu poeziyasının xüsusiyyətləri və xüsusilə İmam Əliyə (ə) olan sevgisinin poetik ifadəsi araşdırılır.

Şairin dini poeziyada bənzəri olmayan şeirlərinin mühüm xüsusiyyəti onların Quran və hədislərdəki məqamlar, imamların sözləri və o böyük insanların həyat tarixçəsinin təfərrüatları ilə uzlaşmasıdır. Şəhriyarın şeirləri qəlbinin izharı, həyatının, əhval-ruhiyyəsinin ifadəsidir. Ustad Şəhriyar uşaqlıqdan Quran və İslam təlimləri ilə tanış olduğundan, onun ruhu həqiqi İslam hökmləri və dəyərləri ilə zənginləşmişdi. Bunun nəticəsidir ki, onun poeziyası qəlblərin dərinliklərinə nüfuz etmiş və ustadın hər bir qiymətli şeiri aşiqlərə abi-həyat olmuşdur.

Onun dini motivli şeirləri, xüsusilə İmam Əli (ə)-yə həsr etdiyi əsərləri həm də fəlsəfi və irfani dəyərə malikdir. Şair dəfələrlə vurğulayır ki, Allahı həqiqi mənada tanımaq Əlinin (ə) vilayəti yolu ilə mümkündür. Şəhriyarın nəzərində İmam Əli ədalət, cəsarət və kamil bir insan rəmzidir. Və şairin bu şeirləri sadəcə mədhiyyə deyil, sevgi və irfani həyat təcrübəsi ilə tamamlanır. Bu mövzuda onun ən məşhur şeiri ən gözəl və ən təsirli müasir dini şeirlərdən biri hesab olunan "Əli, ey humayi-rəhmət" (علی ای همای رحمت)dir.

که به ماسوا فکندی همه سایه هما را
به علی شناختم من به خدا قسم خدا را

علی ای همای رحمت، تو چه آیتی خدا را
دل اگر خداشناسی، همه در رخ علی بین

*Əli, ey humayi-rəhmət, necə bir dəlilisən Xudanın
Ki huma sayəsiylə sardın bütün masəvanı
Dil, əgər aşinayi-Həqsən, hər şeyi Əlinin ruxunda gör
Tanıdım Əlini vallah, tanıdım o dəm Xudanı*

Ümumiyyətlə, İmam Əliyə (ə) həsr etdiyi şeirlər yüksək bədii gücü, səmimiyyəti və irfani dərinliyi ilə seçilir. Bu şeirlərdə Əli (ə) yalnız dini şəxsiyyət kimi deyil, həm də ilahi həqiqətin təcəssümü kimi təqdim olunur. Şəhriyarın Əhli-beytə bağlılığı yalnız poetik ifadə ilə məhdudlaşmamış, bu bağlılıq onun şəxsi həyatında və dünyagörüşündə də öz əksini tapmışdır. Şair həyatının son anlarında "Ya Əli" şeirindən (ای جلوه جلال و جمال خدا علی) misraları zümzümə edərək son nəfəsini vermişdir.

MƏNZƏRƏ MƏMMƏDOVANIN TƏDQIQATINDA NİZAMİ ƏSƏRLƏRİ

Həsənova Aymən

AMEA-nın N.İ Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatında öz sözünü əsərləri ilə demiş dahi şəxsiyyətlərdəndir. Nizami Gəncəvinin əsərləri dünyanın bir çox alimləri tərəfindən tədqiq edilmişdir. Nizaminin qələmə aldığı əsərlərinin dil və üslub məsələləri filologiyamızda az tədqiq edilmiş sahədir. Bir çox tədqiqatçılar şairin leksikasından bəhs etsələr də, bu sahədə köklü tədqiqatlar məhz Azərbaycan alimi otuz ildən çox Bakı Dövlət Universitetində fars dilindən dərs demiş dosent, Nizami söz xəzinəsinin ardıcıl tədqiqatçısı filologiya elmləri doktoru Mənzərə Məmmədovaya məxsusdur. Mənzərə Məmmədovanın hələ gənc yaşlarında Əlyazmalar fondundakı elmi axtarışları olduqca səmərəli olmuş və o, Azərbaycanda ilk dəfə çap edilmiş "Əlyazmalar kataloqu"nın I (1963) və II (1976) cildlərinin hazırlanmasında müəllif kimi yaxından iştirak etmişdir. Doğma ana dilindən başqa rus, fars, türk, tacik və erməni dillərini də gözəl bilən Mənzərə xanım, əski Sovetlər İttifaqının bir çox şəhərlərinin (Moskva, Sank-Peterburq, Daşkənd, Aşqabad, Tiflis və b.) kitabxanalarında, arxivlərində, əlyazma fondlarında çox sanballı tədqiqat işləri aparmışdır. Bu zəhmətkeş tədqiqatçı, ömrünün otuz ilindən çoxunu bir başa Nizami dilinin leksikologiyasına həsr etmiş, bunun üçün xüsusi kartotekalar hazırlamışdır. O, üç fundamental əsərin müəllifidir: "XI-XVII əsr fars dili izahlı lüğətinin əsas tərtib prinsipləri", "Nizami Gəncəvi dilinin lüksik üslubu ("İsgəndərnamə" əsəri üzrə)", "Nizami Gəncəvi dilinin lüğəti ("Şərəfnamə" əsəri üzrə)" iki cildə.

Alimin "XI-XVII əsr fars dili izahlı lüğətinin əsas tərtib prinsipləri" əsərində XVII əsr boyu müxtəlif alimlər tərəfindən tərtib olunmuş çoxsaylı izahlı lüğətlərdə Nizami əsərlərindən verilmiş nümunələri araşdırmışdır.

Alim Azərbaycanda lüğətçilik və leksikoqrafiyaya aid əlyazmaların ilkin tədqiqatçısı olaraq, bu sahənin araşdırılmasının əsasını qoymuş və inanılmaz elmi nailiyyətlərə imza atmışdır. Tədqiqatçı 2009-cu ildə Nizaminin "Şərəfnamə" əsəri əsasında iki cildlik "Nizami Gəncəvi dilinin lüğəti"ni nəşr etdirmişdir. Mənzərə Məmmədova dünya nizamişünaslığının aparıcı tədqiqatçılardan və Nizami leksikologiyası məktəbinin banisidir.

2012-ci ildə isə Mənzərə xanımın Nizaminin "İskəndərnamə" əsəri üzrə "Nizami Gəncəvi dilinin leksik üslubu" adlı monoqrafiyası çap olunmuşdur. Araşdırmada "İskəndərnamə"nin leksik vahidlər və məcazlar sistemi, bədii təsvir vasitələri, üslub özəllikləri, söz yaradıcılığının maraqlı məqamları, üslubi antonim və sinonimlərin funksional xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Tədqiqatın "Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" əsərində təşbihlər" adlanan I fəslində müəllif misallar əsasında əsərdəki təşbihlərin qrammatik göstəricilərini qruplaşdırmış, təşbih obrazlarının sahələr üzrə təsnifatını vermişdir. Əsərin II fəslində tədqiqatçı əsərdəki antonimləri misallar əsasında qruplaşdırmışdır. Alim nominativ antonimlərdən əlavə, şairin fərdi üslubundan xəbər verən üslubi antonimlərin, təsnifatını da vermişdir. III fəsildə isə tədqiqatçı, əsərdə yer alan sinonimlərin semantik, üslubi funksional xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir.

Dünya nizamişünaslığında Nizami Gəncəvinin leksikası ilə bağlı ən müfəssəl elmi tədqiqat işi məhz Azərbaycanda Mənzərə Məmmədova tərəfindən aparılmışdır.

HƏBİB SAHİRİN YARADICILIĞINDA FRANSA ƏDƏBİ MÜHİTİNİN TƏSİRİ

Əliyeva Nərmin

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

Güney Azərbaycan Ədəbiyyatının qocaman nümayəndələrindən biri olan Həbib Sahir (1903-1987) orijinal duyum tərzilə seçilən XX əsr şeirinin aparıcı istiqamət və yaradıcılıq meyilləri barədə bitkin təsəvvürə malik bir qələm sahibi idi. O, ənənəvi şeir şəkilləri ilə yanaşı, həm də yeni modernist poeziyanın imkanlarından yararlanmağı qarşısına məqsəd qoyan, müasirliyə, avanqard poetik təmayüllərə meyil göstərən, sənətkar fərdiyyəti ilə Güney Azərbaycan poeziyasının inkişafında müstəsna xidmətləri olan sənətkar kimi tanınır. O, ilk təhsilini mollaxanada almış, daha sonra "Mədəris-i Mötəmidə" və "Rüşdiyyə" məktəblərində ibtidai təhsil aldıqdan sonra, Şəhriyarla birgə oxuduğu "Mədrə-

se-yi Mübarək-e Məhəmmədiyyə" liseyində fransız dilini öyrənməyə başlayır. Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının öndərlərindən olmuş Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin yaxın silahdaşı, məşhur şair, ədib və inqilabçı Mirzə Tağı xan Rifət burada onun fransız dili və ədəbiyyatı müəllimi olur və şairin qəlbində qədim mədəniyyətə, poeziyaya və ümumilikdə böyük ədəbiyyata dərin maraq və sevgi formalaşdırır. Həbibin ilk dəfə Türkiyədə nəşr edilən "Sərvət-i fünün", "Ədəbiyyat-i cədidə", "Rəsmli ay" ədəbi-ictimai dərgiləri ilə məhz müəllimi Rifət tanış edir və o bu əsərləri böyük maraq və sevgi ilə mütaliə edir, türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri, o cümlədən Tofiq Fikrət və Cəlal Sahirin yeni forma və məzmun xüsusiyyətləri ilə tanış olur. Bu təsirin nəticəsi olaraq o, Cəlal Sahirin soyadını özünə təxəllüs kimi qəbul etmişdir. Həbib Sahir orta təhsilini başa vuraraq 1926-cı ildə diplom alanacan çox məktəb dəyişir. Hətta bundan sonra da fransız dilini mükəmməl öyrənmək üçün katoliklər mədrəsəsinə daxil olub üç il də orada oxuyur.

Sahir hələ "Məhəmmədiyyə" mədrəsəsində təhsil aldığı illərdə fransız dilindən tərcümə fəaliyyətinə başlamış, bu sahədə ilk nümunələrini mətbuatda dərc etdirmişdir. Onun bu fəaliyyəti fransız ədəbiyyatının müəyyən dərəcədə Azərbaycan oxucusuna tanıtılmasına xidmət etmişdir. Lakin Xiyabaninin faciəli şəkildə qətlə yetirilməsi və müəllimi Tağı xan Rifətin intiharı gənc şairin mənəvi aləminə ciddi təsir göstərmiş, onun ruhunda dərin sarsıntı və iztirab yaratmışdır. Yaşadığı bu ağır psixoloji vəziyyət Sahirin Türkiyəyə yönəlməsinə səbəb olmuş, onun türk tarixinə və ədəbiyyatına marağını daha da artırmışdır. 1925-ci ildə lisey diplomu aldıqdan sonra o, 1927-ci ildə "Rusiya-Bakı-Batumi-Tiflis" marşrutu ilə Türkiyəyə yola düşmüşdür. Türkiyədə o, "Dəbistan-i İranian" məktəbində fars dili və ədəbiyyatını tədris etmiş, eyni zamanda İstanbulda fəaliyyət göstərən "Amerikalılar klubu"nda fransız missionerlərinin vasitəsilə fransız ədəbiyyatının yeni istiqamətləri ilə tanış olmuşdur. Fransız şairi Şarl Bodlerin "Düşmən" şeirini və Lamartinin məşhur "Göl" poemasını Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etmişdir.

Ömrünün yeddi ilini İstanbulda keçirən Həbib 1933-cü ildə çoxdankı arzusuna çatır - Bakıya gəlir. Təəssüf ki, Bakıya səfəri ilə bağlı əldə heç bir məlumat yoxdur. Bir ay burada qaldıqdan sonra Fransaya - Parisə yollanır. Fransa və xüsusilə Paris şəhəri Həbib Sahirin həyatında mühüm mərhələ təşkil etmişdir. O, Parisə ilk gəlişi zamanı bu şəhərin estetik və mədəni mühitindən dərin təsirlənmiş, burada formalaşan zəngin ədəbi-mədəni atmosfer onun dünyagörüşünün inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Parisə olan bu güclü maraq və bağlılıq Sahirin fransız dilini yüksək səviyyədə mənimsəməsinə də təkan vermişdir. O, şəhər haqqında oxuduğu çoxsaylı ədəbi mənbələrlə yanaşı, Parisin canlı

mühitini birbaşa müşahidə etməklə nəzəri biliklərini praktik təcrübə ilə zənginləşdirmişdir. 1935-ci ildə Parisdə olan Habib Sahir üçün bu şəhər yalnız müvəqqəti məkan deyil, onun yaradıcılıq taleyinə istiqamət verən mühüm mədəni mərkəzə çevrilmişdir. Sonrakı dövrlərdə bu təcrübələrin əks-sədası ailə xatirələrində də özünü göstərmişdir. Təxminən 80 il sonra şairin heykəltəraş oğlu Həmid Sahir atası ilə bağlı xatirələrdə qeyd edir ki, 1930-cu illərdə İrandan Avropaya, xüsusilə Parisə səfər edənlər geri qayıdarkən müxtəlif suvenirilər gətirməyə çalışırdılar. Lakin Habib Sahir bu ənənədən fərqli olaraq, daha çox elmi və bədii dəyərə malik materiallara üstünlük vermişdir. O, Parisdən fransız dilində nəşr olunmuş kitablar, eləcə də Luvr muzeyindən əldə etdiyi incəsənət nümunələrini əks etdirən açıqcalar gətirmişdir. Paris mühiti onun şeirində yeni poetik istiqamətin formalaşmasına, estetik baxışlarının yenilənməsinə və bədii ifadə vasitələrinin zənginləşməsinə zəmin yaratmışdır. Bu baxımdan, Paris Sahirin yaradıcılıq bioqrafiyasında dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

NİZAMİ GƏNCƏVİ LİRİKASININ SƏİD NƏFİSİNİN TƏNQIDI MƏTNİNDƏ BƏZİ QEYDLƏR

Babayeva Gülçin

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

XX əsrin əvvəllərindən etibarən klassik Şərq ədəbiyyatına marağın artması ilə əlaqədar olaraq bir çox tədqiqatçılar Nizami Gəncəvinin həyatı və yaradıcılığını sistemli şəkildə araşdırmağa başlamışlar. Bu araşdırmaların əsas məqsədi şairin bioqrafiyasına dair qaranlıq qalan məqamları aydınlaşdırmaq, həmçinin onun ədəbi irsini daha dəqiq elmi əsaslarla tədqiq etmək idi. İranda bu istiqamətdə aparılan elmi araşdırmaların aparıcı nümayəndələri arasında Vəhid Dəstgerdi və Səid Nəfisi xüsusi yer tuturdu.

Vəhid Dəstgerdinin hazırladığı nəşrdən bir neçə il sonra Səid Nəfisi müxtəlif yazılı mənbələri və əlyazma materiallarını yenidən araşdıraraq Nizami Gəncəvinin divanının daha dəqiq və tənqidi mətnini hazırlamağa çalışmışdır. Nəfisi bu məqsədlə mövcud əlyazma nüsxələrini müqayisəli şəkildə tədqiq etmiş və onların mətn xüsusiyyətlərini elmi əsaslarla təhlil etmişdir.

Səid Nəfisi Nizami Gəncəvinin divanının tərtibi zamanı istifadə etdiyi əlyazma nüsxələrini ayrıca şəkildə təqdim etməmişdir. O, nüsxələrin identifikasiyası üçün xüsusi bir sistemdən istifadə etmiş və hər bir mənbəni 1-dən 38-ə qədər nömrələndirmişdir. Bu nömrələr həmin əlyazma və mənbələrin kodu kimi

qəbul olunmuşdur.

Səid Nəfisnin hazırladığı nəşrdə Nizami Gəncəviyə aid edilən şeirlərin ümumi həcmi 1989 beyt təşkil edir. Bundan başqa, əlavə kimi təqdim edilən 9 beyt də nəzərə alındıqda, nəşrdə yer alan beytlərin ümumi sayı 1998-ə çatır.

Səid Nəfisnin hazırladığı bu kitab əsasən iki böyük hissədən ibarətdir. Birinci hissə şairin həyatı və yaradıcılığına həsr olunmuşdur, ikinci hissə isə “Nizami Gəncəvinin Qəzəllər və Qəsidələr Divanı” adını daşıyır.

Kitabın birinci hissəsi öz növbəsində iki alt bölməyə ayrılır: “Həyatı” və “Xəmsəsi”. Müəllif əvvəlcə Nizaminin həyatının tarixi və mədəni-arxa planını təqdim edir, sonradan isə şairin həyatını on iki alt başlıqüzrə təhlil edir. Bu alt başlıqlar şairin adı, soyu, doğumu, məskəni, həyat yoldaşı, övladları, etikası, düşüncə tərz, dolanışığı, ömür uzunluğu, yaşayış mühiti, ölümü və ziyarətgahı ilə bağlı məlumatları əhatə edir. Beləliklə, birinci hissə Nizaminin bioqrafik və tarixi kontekstini sistemli şəkildə təqdim edir.

Kitabın ikinci yarısı Nizami Gəncəvinin əsərlərinə həsr olunmuşdur və on beş alt bölməyə ayrılmışdır. Lakin yalnız on biri poemaların təhlili və müzakirəsinə həsr olunmuşdur. Bu bölmələrdə şairin əsas irsi olan “Xəmsə”nin tərkibi – “Sirlər Xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Bəhrəmənamə”, “İskəndərnamə”, “Şərəfnamə”, “İqbalnamə” – və şairin divanı ətrafı şəkildə təhlil edilir. Bundan əlavə, Nizami irsindən ikisi – “Veys və Ramin” məsnəvisi və “Əmir Əhməd Məhsəti” dastanı – əsərin tənqidi məqsədi ilə daxil edilmişdir.

Kitabın əsas hissəsində isə Nizaminin qəsidələri, qəzəlləri, rübailəri və pərakəndə səpələnmiş misraları sistemli şəkildə təqdim edilmişdir. Bu bölmədə həmçinin şairin əsərlərindəki ad və nisbətlərin siyahısı, yer adlarının siyahısı, məqalə, risalə və kitab adlarının siyahısı da verilmişdir. Bölmənin əvvəlində nümunə olaraq bir qəsidə ilə giriş edilmiş, bundan sonra isə digər şeirlər sistemli şəkildə təhlil olunmuşdur.

نشندیده‌ای که ملک خدا بنده خدا

گر عاقلی مباش مقید به هیچ جا

(Ağıllı deyilsənsə heç bir yerə bağlı olmazsan, Allahın bəndəsinin Tanrının mülkü olduğunu eşitməmişən?)

Səid Nəfisi şairin lirikası ilə bağlı olan hissəsində bu qiymətli fikirləri söyləyir: “*Əbəttə qeyd etmək lazımdır ki, bəzi təzkirəçilər belə qiymətli şairin “Xəmsə”sindən əlavə təəssüf ki, uzun müddətdir itirildiyi və bundan əsər-ələmət qalmadığının başqa əsərlərini də yox olduğunu düşünürlər. Dövlətşah Səmərqəndi öz təzkirəsində Nizami təxəllüsü ilə olan bir qəzəldən nümunə gətirmişdir və sonra şairin beytlərinin 20 minə çatdığını bildirir. Məhəmməd Oufi*

yazır ki, bir neçə məsnəvisi xaricində şairin təbiətindən və qələmindən başqa mənzumələr olmamışdır və yalnız Nişapurda onun qəzəlini bir alim eşitmişdir. Hər biri beş beytdən ibarət olan üç qəzəlini və onlardan birinin övladının mətəminə aid olduğunu bildirir. Lütfulibəy Azər “Atəşkədə” əsərində dahi şairin bəzi qəzəllər, qəsidələr və şeirlərindən seçmələrə istinad etdikdən sonra yazır ki, Nizaminin qəzəllər, qəsidələr, rübailər məcmuəsinin ümumi sayı 20 minə beytə çatır, lakin hamısı mövcud deyil.”

Sitatlar yalnız şairlə əlaqəli hissələrdə deyil, həmçinin tarixi və hadisələrə dair sübutların təqdim olunduğu yan məsələlərdə də istifadə edilir. Nəfisi istinadlarda mənbələrin tam bibliografik xüsusiyyətlərini təqdim edir ki, bu da oxucuya mənbənin dəqiqliyini və etibarlılığını yoxlamaq imkanı verir.

Tədqiqat zamanı digər müəlliflərin şərhləri ilə tamamilə razı olduqda o, “bu tamamilə doğrudur” ifadəsini istifadə edir. Əgər müəyyən şübhələr mövcuddursa, “mümkündür” kimi qeydlər edir. Yeni mənbələr ortaya çıxanda isə onların doğruluğuna tam etibar etmir və ya “ehtimal” kimi ifadələrlə öz mövqeyini bildirir. Bəzən isə alternativ fikirlər tapmaq məqsədilə öz nəticəsini təxirə salır.

Nəfisi Nizaminin həyatını izah edərkən mövcud olan bütün etibarlı mənbələrdən istifadə etməyə çalışmışdır. Bu məqsədlə o, qırx üç müxtəlif mənbəyə istinad etmiş və bunlardan əlli üçünü birbaşa olaraq qeyd etmişdir. Əlbəttə, bu siyahıya dolayı istinadlar və əlavə köməkçi mənbələr də daxildir.

Nizami Gəncəvinin qəzəl və qəsidələr divanı toplusu 407 səhifədən ibarətdir. Bu kitabda haşiyələri olan bir giriş və Səid Nəfisi tərəfindən düzəldilmiş 28 çap olunmuş əlyazma və dünyanın ən qədim əlyazmalarından elanlar, düzəlişlər və qarşıdurmaların siyahısı var.

Səid Nəfisi Nizami divanını geniş düzəlişlərlə təqdim etmək üçün böyük səylər göstərmişdir. Bu məqsədlə o, müxtəlif mənbələrdən şeirlər toplamış, bütün bu əlyazmaların sürətini çıxarmağa və üslubunu dərinlən mənimsəməyə çalışmışdır. Nüsxələrin çatışmazlığı onun işini bir qədər tənqiddən kənar qoysa da, sənədlərin və düzəlişlərin sayı Vahid Dəstəgerdidən üstün olmuş, hətta onun nəşrindəki boşluqları doldurmaqla diqqət cəlb etmişdir. Nəfisinin Nizaminin divanı üzərində hazırladığı tənqidi mətn İranda şairin tədqiqat sahəsində lider mövqeyini hələ də qoruyur.

ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVANIN ARAŞDIRMALARINDA NİZAMİŞÜNASLIQ PROBLEMLƏRİ

Cəfərzadə Gülnar Əqiq

AMEA-nın N. Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

Görkəmli şərqsünas alim, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, BDU Şərqsünaslıq fakültəsi Yaxın Şərq Dilləri kafedrasının dosenti Əsmətxanım Məmmədova Azərbaycan şərqsünaslıq elminin inkişafında mühüm xidmətləri olan görkəmli tədqiqatçıdır. Alimin müntəzəm və sistemli elmi fəaliyyəti yalnız dilçilik sahəsində deyil, həm də ədəbiyyatşünaslığın aktual problemlərinin araşdırılmasına yönəlmiş, bu sahənin metodoloji əsaslarının zənginləşdirilməsinə qiymətli töhfələr vermişdir.

Əsmətxanım Məmmədovanın elmi fəaliyyətində xüsusi yeri olan istiqamətlərdən biri də Azərbaycanın mütəfəkkir şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığının müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilməsi ilə bağlıdır. Onun Bakı Dövlət Universitetində Şərqsünaslıq fakültəsinin yaradılmasının 100-cü ildönümü münasibətilə 2022-ci ildə nəşr olunmuş “Nizami Gəncəvi yaradıcılığı üzrə filoloji tədqiqatlar” monoqrafiyası müasir nizamişünaslıq elminə dəyərli töhfədir. Monoqrafiya “Dilçilik” və “Ədəbiyyatşünaslıq” adlı iki hissədən ibarətdir. Birinci bölmədə Nizami yaradıcılığından götürülmüş nümunələr dövrün dil xüsusiyyətlərini əks etdirən leksik vahidlər kimi tədqiqata cəlb edilir.

İkinci bölmədə yer alan beş məqalə Nizami Gəncəvi yaradıcılığının poetik, semantik və tematik-struktur xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur. Alimin bu bölməyə daxil edilən “Nizami cazibəsinin sehri və ya Nizami tədqiqatları” adlı araşdırması Nizami Gəncəvi yaradıcılığının ötən səkkiz yüz ildən artıq zaman kəsiyində öz aktuallığını itirmədiyini, daim tədqiqatçıların maraq dairəsində olduğunu bir daha sübut edir. Ə. Məmmədova bu araşdırmasında Nizami irsini dünya miqyasında tədqiq edən görkəmli şərqsünas və ədəbiyyatşünas alimlərin, o cümlədən Aqafangel Krımski və Yevgeni Bertelsin Nizami yaradıcılığını filoloji və tarixi-poetik aspektlərdən araşdıraraq Avropa şərqsünaslığında bu irsin elmi əsaslarla tanıtılmasında mühüm rol oynadıqlarını qeyd edir. Eyni zamanda Səid Nəfisi, Əbdülhüseyn Zərrinkub, Barat Zəncani, Bəhrüz Sərvətiyan, Bəhrüz Bəmdadi və Nərgiz Üskuyi kimi tədqiqatçıların Nizami əsərlərinin poetikası, linqviistik xüsusiyyətləri, ideya-estetik məzmunu və mənbəşünaslıq problemləri istiqamətində apardıqları araşdırmaların əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır.

Tezisdə, həmçinin, Nizami əsərlərinin Azərbaycanda öyrənilməsi, tərcüməsi və nəşri məsələlərinə də diqqət yetirilir. Bu kontekstdə milli nizamişünas-

lıq məktəbinin formalaşması, “Xəmsə”nin elmi-tənqidi mətnlərinin hazırlanması, müxtəlif dillərə tərcümələrin əsas prinsipləri kimi məsələlər sistemli şəkildə təhlil edilir.

Araşdırmada xüsusi yer tutan məsələlərdən biri də Vəhid Dəstgerdinin Nizamişünaslıq sahəsindəki xidmətlərinin qiymətləndirilməsidir. Müəllif qeyd edir ki, Vəhid Dəstgerdi yalnız “Xəmsə”nin elmi-tənqidi mətnini hazırlamaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda Nizami dilinin leksik-semantik xüsusiyyətlərini sistemləşdirərək bu sahədə fundamental işlər görmüşdür. Onun “Gəncine-yi Gəncəvi” adlı əsəri Nizami mətnlərində rast gəlinən çətin anlaşılan söz və ifadələrin izahını verməklə, həm tədqiqatçılar, həm də oxucular üçün mühüm mənbə rolunu oynayır.

Beləliklə, Əsmətəxanım Məmmədovanın “Nizami Gəncəvi yaradıcılığı üzrə filoloji tədqiqlər” adlı araşdırması Nizami Gəncəvi irsinin çoxşaxəli tədqiqi istiqamətlərini ümumiləşdirərək, müasir nizamişünaslığın aktual problemlərinin gələcək tədqiqat perspektivlərini müəyyənləşdirməyə də zəmin yaradır.

ABDULLAH HATİFİNİN “TİMURNAMƏ” ƏSƏRİNDƏ SÖZÜN ESTETİK VƏ SEMANTİK DƏYƏRİ

Novruzov Elman

AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Mövlana Abdullah Hatifi öz dövründə böyük hörmət qazanmış şairlərdəndir. O, hicri təqvimə ilə 822-ci ildə Şahruxun hakimiyyəti dövründə Cam əyalətinin Xərcürd şəhərində anadan olmuşdur. Elm təhsilində dayısı Caminin tələbəsi olan, ondan bütün lazımi təlimləri öyrənən Hatifi ustadı kimi böyük həvəslə ədəbiyyata, şeir sənətinə yönəlib. Hatifi yaradıcılığında əsasən məsnəvi janrına müraciət etmişdir. Ədəbi fəaliyyətində daim dayısı Əbdürrəhman Camidən məsləhətlər alan şair “Xəmsə” yaratmağa başalayarkən də Caminin şeir sənəti ilə bağlı tövsiyələrindən yararlanmışdır. Onlar arasındakı münasibətin Hatifi üçün üstünlüyü həm də ondan ibarət idi ki, bu, ona Cami ilə ədəbi və intellektual əlaqədə olan bütün mədəniyyət xadimlərini tanımaq imkanı verirdi. Həmçinin, Teymuri şahlarına məxsus olan Heratın böyük kitabxanasına çıxış imkanı da bu münasibətin üstünlüklərindən biri idi.

Hatifi bir əsrdən çox yaşamış və bu illər ərzində o dövrün bir çox görkəmli adamları ilə ünsiyyətdə olmuşdur. Məzhəbi mənsubiyyətcə isə Hatifi şiə və Kübravi təriqətinin davamçısı idi. Mənbələrdə Hatifinin əsərləri aşağıdakı kimi

sıralanmışdır: “Leyli və Məcnun”, “Şirin və Xosrov”, “Həft Mənzər”, “Timurnamə” və tamamlanmamış məsnəvisi olan “Şahnameyi-Hatifi”. Şairin 5000 beytdən ibarət şeirlər Divanı da mövcuddur. Hatifinin ən böyük və ən məşhur əsəri hesab edilən “Timurnamə” “Zəfərnəmə”, “Teymuri Şahnaməsi” kimi adlarla da tanınmışdır. Əsərdə maraqlı təfsirlər, leksik yeniliklər, obrazlar və xüsusilə də müharibə, döyüş və qan tökülməsi səhnələri misilsiz şəkildə əksini tapmışdır. Əsər tarixi motivlərlə zəngin bir mənzum zəfər tarixçəsi səciyyəsi daşısa da, burada Hatifinin sözlə, sözün qüdrəti, estetik və semantik dəyəri ilə bağlı düşüncələri də yer almışdır. Şair söz sənətinin əhəmiyyətindən, öz qələminin sözə verdiyi poetik zینətlərdən, sənətkar sözünün bədii qüdrətindən bəhs edir. Hatifi sözün dəyərindən danışarkən özündən əvvəl yazıb-yaratmış qələm sahiblərinin də şairlik qüdrətini vurğulamağı lazım bilir. Orta əsrlərin bir çox söz ustaları kimi o da şair kəlamını qiymətli daş-qaşa bərabər tutur. Şair sözü nəzm halına gətirən sənətkarın əməyini zərgər işi ilə eyniləşdirir.

Hatifinin söz məfhumuna yüklədiyi məna və dəyər olduqca diqqətəlayiqdir. O, sözü ən qiymətli nemət, qüdrət simvolu və ən önəmlisi göylərdən, yəni Tanrıdan gələn ilahi nemət hesab etmişdir. Hatifiyə görə söz şairin sirdaşdır. Şair “Timurnamə” əsərində sözü və söz sənətini yüksəldənlərin məhz şairlər olduğunu dönə-dönə vurğulayır, poeziyanın gücünü hökmdarların şöhrətinin gücündən üstün bildiyini qeyd edir. Hatifi şahların fərmanlarının müvəqqəti, şairlərin dediklərinin isə qalıcı olduğunu təsdiqləyir. Şair “Mən söz sənətinə elə bir töhfə verərəm ki, qoca fələk də heyran qalar. Mən Firdovsi kimi olmadığımı üçün yüksək mərtəbəyə, uca məqama layiq deyiləm” deyərək özünü Firdovsi ilə müqayisə edir. Hatifi öz sözünün qüdrətini, estetik və semantik dəyərini diqqətə çatdırmaqla bərabər, həm də təvazökarlıq nümayiş etdirərək gözünün yüksək məqamlarda olmadığını vurğulayır. Şair dünya yaranandan fələyin belə bir şair görmədiyini, özünün, sözünün söz aləmində tayı-bərabəri olmadığını, sənəti ilə fələyi heyran qoyduğunu deyərək bu xüsusda iddialı olduğunu dilə gətirməkdən çəkinmir. Öz şeirini zirvədə görən Hatifi yazdığı poeziya nümunələrinin incici qədər dəyərli olub qulaqlara asılan qiymətli zinət əşyasına bərabər tutulduğunu deyir. Hatifi istər ədəbi ənənələri davam etdirmək baxımından, istərsə də öz üslub xüsusiyyətlərini, poetik özəlliklərini ortaya qoymaq nöqtəyi-nəzərindən maraq doğuran bir ədəbi simadır.

URDU ŞAİRİ MƏHƏMMƏD İQBALIN BƏDİİ DİLİ

Aslan Aygün

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Ədəbi dil müəyyən elmi-ədəbi qayda-qanunlar əsasında möhkəm işlənmiş, təmizlənmiş, dürüstdləşdirilmiş bir dildir. Ədəbi dil o qədər rəngarəngdir ki, hətta müxtəlif üsluba malik hər bir sənətkarın özünəməxsus bədii dili vardır. Bədii dil həm fikrin ifadə vasitəsi, həm də sənətkarın üslubunu formalaşdıran bir vasitədir. İqbalın yaradıcılığında dil məsələləri aparıcı mövqedə olmuş, Urdu dilinin estetik gözəllikləri, məna dolğunluğu, tarixi kökləri onun poetik yaradıcılığında parlaq bir şəkildə əksini tapmışdır. Bunu onun yazdığı əsərlərin dilinin şirinliyi, əlvanlığı, kamilliyi, ahəngdarlığı, obrazlılığı təsdiq edir. Məhəmməd İqbalın poetik dillə bağlı xidməti milli məfkurə sahiblərinin, ziyalıların, yazıçıların, şairlərin ədəbi xidmətinə daha da güc verərək öz bəhrəsini verdi və bu xidmət əbədi olaraq Urdu bədii dilinin, bütövlükdə Pakistan xalqının mənavi qazancına çevrildi.

Bədii dil sözlə davranmağı, onun gözəlliyindən zövq almağı bacaran istedadlı adamlar, sənətkarlar tərəfindən yaradılır. Necə deyirlər, bədii söz bədii təfəkkürün aynasıdır və istedadı olmayanların sözünə baxmır. Bədii söz obrazları, hadisələri canlandırır, onları rəvnəqləndirir, gözəlləşdirir. Məhəmməd İqbal ustad və böyük istedadla malik sənətkar kimi Urdu dilinin bədii imkanlarını genişləndirdi, obrazlılıq vasitələrini zənginləşdirdi, Urdu ədəbiyyatında yeni poetik üslubun əsaslarını yaratdı, sözün poetik funksiyasını gücləndirdi. Onun poetik dili XX yüzilliyin nadir ədəbi hadisələrindən sayılır. Məhəmməd İqbalın poetik yardıcılığında bədii obrazlar sistemi olduqca cəlbedici və zəngindir. Urdu dili və urdu poeziyası fars dili və fars poeziyası əsasında yarandığından İqbal poeziyasının əsasını da, ərəb-fars poetikası, onun ərüz-qafiyə sistemi və bədii qəlibləri təşkil edir. İqbal divanının Şərq bədii-estetik qəlibləri üzrə formalaşmasında klassik fars ədəbiyyatı və poetikasının təsiri daha çoxdur.

Qeyd edək ki, İqbal divanının poetikası zəngin obrazlar sistemini əhatə edir. Şərq xalqlarının ədəbi irsində və xüsusilə poeziyada yer tutan ərüz vəznə və şeir formaları ilə yanaşı, İqbalın işlətdiyi poetik qəliblər və bədii ifadə vasitələri arasında da davamlı bir ənənənin olduğunu görürük. Deməli, nəzəri sistemin kökü birdir: İqbal da həmin sistemi fars poeziyasından alaraq öz bədii mirasına uyğun şəkildə yeniləşdirmiş və elə ilk başlanğıcdan urdu bədiiyyatı qismən fars poetikasından fərqlənmiş, bir sıra hallarda isə poetik qəliblərin tərkibi dəyişmişdir. İqbal klassik poetikanın qəliblərini və ədəbi dil vasitələrini

klassik farsdilli sənətkarlardan alaraq onları öz milli ədəbi irsinə uyğunlaşdırmışdır. Nəticədə isə həm Urdu poeziyasının, həm də Məhəmməd İqbal poeziyasının özünəməxsus, orjinal poetik bədii dil sistemi yaranmışdır. İqbal klassik obrazları, bədii dil vasitələrindən geniş istifadə edərək, onun məna funksiyasını dəyişmiş, məhəbbət və eşq lirikasını ictimai-siyasi lirikaya çevirmişdir. Yəni, klassik söz gözəlliyini saxlayaraq yeni məna gözəlliyi yarada bilmişdir.

İRAQ REALLIQLARINDAN DANIŞAN “FRANKENŞTEYN BAĞDADDA”

Ələkbərova Xumar

AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Bu gün ərəb ədəbiyyatı müasir dünya gündəmi ilə səsləşən, çağdaş ədəbiyyatın çağırışlarına cavab verən aktual mövzulu ədəbi nümunələri ilə seçilir. Sinan Antun, Əhməd Saadavi, Əli Bədar, Həsən Blasim və başqa yazıçıların timsalında müasir İraq ədəbiyyatı da ərəb ədəbiyyatının yeni tarixində önəmli yer tutur. İraqlı yazarların əsərləri əcnəbi dillərə tərcümə olunmaqla ərəb dünyası sərhədlərini və ərəbdilli ədəbiyyat çərçivəsini aşaraq beynəlxalq status qazanır, mötəbər ədəbi mükafatlara layiq görülür. Belə tanınmış müəlliflərdən biri də Əhməd Saadavidir (1973, Bağdad). O, “Frankenşteyn Bağdadda” (2013), “Gözəl ölkə” (2004), “Həqiqətən xəyal edir, ya oynayır, ya ölür” (2008), “Təbəşir qapı” (2017), “Xanım Di-nin xatirələri” (2019) və s. romanların, çox sayda hekayə, şeir, publisist yazıların müəllifidir.

İdeya-məzmun baxımından müasir İraq ədəbiyyatına xarakterik olan müharibə dəhşətləri, müharibədən sonra cəmiyyətin psixoloji travmaları, terror vahiməsi, daim qorxu içində yaşayan, sabaha ümitsiz insanların həyat mübarizəsi kimi tendensiyalar Ə.Saadavinin yaradıcılığında da əsas xətti təşkil edir. Bu cəhətdən onun “Frankenşteyn Bağdadda” romanı xüsusi diqqətə layiqdir. Əsər 2014-cü ildə Ərəb Ədəbiyyatı üzrə Beynəlxalq Mükafata (Arabic Booker) layiq görülmüş, qısa zamanda dünyada əks-səda doğurmuşdur. Roman yazıcının şəxsi yaşantıları ilə real tarixi faktların, sənədli materialların sintezində, reallıqların acı yumorla ifadəsində işlənmiş, alleqorik xarakterli və simvollarla zəngin bir əsərdir.

Əsərdəki hadisələr 2003-cü ildən sonra Bağdadda baş verir. Yazıçı savaş meydanından terror poliqonuna çevirilən şəhərin timsalında bütün ölkədəki ictimai-siyasi mənzərəni təsvir edir. Əsərin reallıqla çulğalaşmış fantastik süjeti köhnə əşyalar alıb-satan obrazın terror partlayışlarında həlak olan insanların

bədən hissələrini bir araya toplayıb cəsəd yaratması ilə başlayır. Əslində onun əsas məqsədi terror zamanı həlak olmuş “həmkarının” dağılmış cəsədini toplayıb basdırmaq üçün ailəsinə təhvil vermək olur. Lakin son terror zamanı həlak olan daha bir günahsızın ruhu bədənə daxil olunca, cəsəd canlanır. Daha sonra bu varlıq gecələr Bağdadı dolaşır, bədənini təşkil edən hissələrin sahiblərinin intiqamını almağa başlayır. Çox keçmədən bu amansız qətlər və məchul qatillə bağlı şayiələr yayılır, məsələ ölkə mediasının gündəmini və siyasi güc dairələrinin diqqətini zəbt edir. Bu mövzu ilə bağlı mətbuatda gedən yazılarda həmin məchul qatilin adı “Frankenşteyn” qeyd edilir.

Əsərin baş qəhrəmanı Frankenşteyn nə qədər uydurma personaj olsa da, süjet fantastik əhval-ruhiyyə bağışlasa da, İraq reallığının bütün inceliklərinə qədər təsvirləri romanı realist üsluba yaxınlaşdırır.

Sonunda onu da xatırlatmaq yerinə düşər ki, əsər ingilis yazıçısı Meri Şelli tərəfindən 1818-ci ildə qələmə alınmış "Frankenşteyn" romanından ilhamlanaraq yazılmışdır. Ə.Saadavi özü bu barədə müsahibələrindən birində qeyd etmişdir. Lakin bir məqamı vurğulamaq lazımdır ki, Ə.Saadavinin eyniadlı obrazının qərblə adaşı ilə oxşarlıqları olsa da, o, İraq reallıqlarının məhsuludur və əsər İraq cəmiyyətinin ictimai-siyasi tənəzzülündən, psixoloji sarsıntılarından bəhs edir.

CƏMİL MUDAUVARIN “BAĞDADDA İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ” ƏSƏRİNDƏ ƏKS OLUNAN REAL TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏR

Səmədova Səbinə

AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Orta əsrlərdə real tarixi şəxsiyyətləri, hadisələri əks etdirən, sənədli xronikaya əsaslanan çox sayda qiymətli əsərlər mövcuddur.

Belə qiymətli əsərlərdən biri XIX əsr ərəb maarifçi fikrinin ən parlaq nümayəndəsi Suriya-Livan torpağının boya-başa çatdırdığı, orta əsr ərəb ədəbi-mədəni həyatında müstəsna rolu olan Cəmil Mudauvarın Abbasilər dövründən bəhs edən “Bağdadda islam mədəniyyəti” tarixi romanıdır. Roman əsərin baş qəhrəmanı tərəfindən yazılmış 10 məktubdan – risalədən ibarətdir.

Yalnız şərti olaraq tarixi roman adlanan “Bağdadda islam mədəniyyəti” əsərinə elmi-populyar əsər kimi nəzər yetirilməlidir. Beləki, əsərdə əməlləri, nitqləri və düşüncələrində, başqa qəhrəmanlarla qarşılıqlı münasibətdə təsvir edilən obrazlar bədiiləşmiş obrazlar deyildilər. Bu əvvəlcədən müəyyən edilmiş, ərəb tarixi xronikasından götürülmüş tarixi şəxsiyyətlərdir.

Daha doğrusu, hərdən neytral, hərdən isə qəhrəmanın daxili keyfiyyətlərinə uyğun olaraq onların zahiri görünüşü mənbələrə istinadən təsvir edilir.

Belə ki, xəlifə əl-Mənsur «uca boylu, qarayanız, arıq, seyrək saqqallı, arıq üzlü və baxışından məna süzülən adam» kimi oxucuların qarşısında dayanır. O, əyninə ipək paltar geymiş, başına bahalı xəzlə işlənmiş kalansuva qoymuş, üzündə şahlıq əzəməti olan bir adam kimi təsvir olunur. Digər tarixi şəxsiyyət İraq canisini əl-Həccac Mənsurla müqayisədə daha fərqli şəkildə təsvir olunur: «O, (əl-Həccac) möhkəm bədən quruluşuna malik, köklüyə meyilli bir şəxs idi; Məsələn, onun yaşıl çalmaya bükülmüş kalansuvasının altından axan tər damçıları alını və gicgahları ilə süzülürdü. Onun əzəmətli görünüşü, ona müraciət edənləri vəhşətli həyəcana gətirirdi». Bu qorxulu zahiri görünüşə isə aşağıdakı daxili keyfiyyətlər uyğun gəlir, qaniçənlikdən həzz alan zülmkarın qəddarlığı və şöhrətpərəstliyi, insanları özünə siyasət və ağılla yox, güc ilə tabe edir. O, İraqı namussuzluq və zorakılıq mühitinə sürükləyirdi». Mudauvarın Həccaca verdiyi qiymət belə idi.

Müsbət şəkildə qəhrəmanların portretləri müəllifin istəyinə uyğun bədii-ləşdirilmişdir. Belə ki, romanda əl-Mehdi «qarayanız hündürboylu, mütənasib bədən quruluşlu, gözəl, buruq saçlı», ər-Rəşid isə «hündür, iribədənli və kürən saqqallı» kimi təsvir olunur. Onun zahiri görünüşü şahlıq əzəməti və vüqarını özündə cəmləşdirib, sanki onun parıldayan gözləri danışa bilir və o, qarşısında durana qulaq asarkən onu baxışlarıyla elə hipnoz edir ki, müsahibi ona yalnız həqiqəti danışsın.

Qəhrəmanların təsviri orta əsrlər ərəb tarixi əsərlərinin ənənəsi çərçivəsindən kənara çıxmır, yəni tarixi reallığa söykənir. Qeyd edək ki, Mudauvarın yeganə qəhrəmanı xronikalarda qeyd olunmamış, adından məktublar yazılan farsdır. Ancaq bu da bədii surət deyil: onun nə adı, nə də xarakteri yoxdur, çünki o fəaliyyət göstərmir, başqaları haqqında danışır, o yalnız təhkiyəçi, ravi rolunda çıxış edir. Onun nəql olunana münasibəti müəllifin özünün baş verənə münasibətini əks etdirir. Beləliklə, bu şərti – kompozisiyalı fiqurdan artıq bir şey deyil və epistolyar forma burada müəllifə qəhrəmanın daxili dünyasını, onun hissləri və təəssüratlarını açmaq üçün yox, qeyri-ərəb, yəni əcəm müşahidəçi tərəfindən təsvir edilir. Ümumiyyətlə, bu əsərdə hadisələrin cərəyan etdiyi mühitin təsvirinə çox diqqət yetirilir. Bunların isə əksəriyyəti xronikalardan götürülmüş və hər cür emosional rəngdən uzaq, gerçək tarixi təsvirlərdir. Bununla yanaşı, əsərdə eləcə də başqa xarakterli, şübhəsiz, başqa funksiyalar yerinə yetirən təsvir və mənzərələrə də rast gəlmək mümkündür.

XAQANI ŞİRVANININ QƏSİDƏLƏRİNDƏ ƏRƏB ALƏMİ İLƏ BAĞLI ADLAR VƏ MOTİVLƏRİN BƏDİİ TƏQDİMİ

Həmidov İmamverdi

AMEA-nın N. Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Böyük Azərbaycan şairi Xaqani Şirvani yaşadığı dövrün tələbi ilə əsərlərini fars və ərəb dillərində yazmış, ədəbiyyatda yayılmış janrlarda poetik sənətkarlığı zənginləşdirmişdir. Şair poetik yaradıcılığında ənənələrdən yaradıcı şəkildə bəhrələnmişdir. O, farsdilli şeirdə Azərbaycan məktəbini təmsil edən istedadlı şairdir. Bu məktəbin səciyyəvi cəhətlərindən biri kimi ərəb-islam aləmi ilə bağlı şəxsiyyət və yer adlarının, Quran ayələrinin, islam dini ilə bağlı atributların bədii ifadə vasitələrinin təqdiminə, onların bədii motiv və obrazlar şəklində işlədilməsinə şairin əsərlərində rast gəlinir.

Poetik istedadından qürurla bəhs edən Xaqani müqayisə metodundan istifadə edir və poeziyasını tanınmış ərəb şairləri Həssan ibn Sabit, Bəşşar ibn Burd, Ləbidin şeirlərindən daha dəyərli sayır, özünü Bəsrə dilçilik məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri Əbdul Abbas Mubərrədə tay tutur. Xaqani ustadı Bəhaəddin Səid ibn Əhmədi mədh etdikdə poetik istedadının gücünü göstərmək üçün tanınmış ərəb şairlərinin sənətini ortaya gətirir, yazdığı qəsidəni “qəribə” adlandırır və belə hünərin hətta “yüz Bəşşar ibn Burd və Ləbid tərəfindən göstərilə bilməyəcəklərini yazır.

Xaqani başqa bir mədhiyyəsində göstərir ki, mədh edilən şəxsin kamalını vəsf edib göstərmək üçün şairdə Ütarid qüdrəti, yaxud Həssan ibn Sabit istedadı olsun. Həssan Məhəmməd peyğəmbərin uğurlu poetik məddahı olmuşdur. Xaqani şeirlərinə özü qiymət verərək özünü Həssanla müqayisə edir və ondan üstün olduğunu islam peyğəmbərinin “sağ ol, şair, sənsən dəhrdə Həssan” sözləri ilə təqdirini bildirir.

Poetik əsərlərdə Xaqaninin yaratdığı təşbihlər sistemində ərəb-islam aləmi ilə bağlı nümunələrdə saflıq və dinə sadıqlıq kimi keyfiyyətlər seçilir. Belə hallarda şair Qurana müraciət edir və Quran ayələrinə əsaslanır. Şair hətta ayələrdəki dil üslubuna və məntiqi mənaya görə möhkəm bağlılıqla müqayisədən istifadə edir: “la ilahə qapısında dayananlar kimi” (Əl-Əraf surəsinin 172-ci ayəsi).

Xaqaninin əsərlərində ərəb dünyası ilə bağlı yer adları poetik ifadə vasitələrinin uğurla təqdimi üçün seçilmiş və müəllif məqsədinə nail olmuşdur. O, islam xəlifəliyinin mərkəzi Bağdadda olarkən sakinlərindən hörmət, hakimlərdən səxavət gördüyünü bu “fəzillər şəhəri”nə həsr etdiyi eyni adlı qəsidə sözün leksik mənasında poetik məzmun verməklə məharətini göstərir: köksün-

də Bağdad hüsnü olan kəsler ərşə güzgüdür və onun sinəsi parlar. Şair ifadələrini daha sadə dildə ifadə etməklə məqsədini bildirir: “Mən Gülistan adı verərdim Bağdada, əql onu layiq bilibdir bu ada”. Şair üçün bu şəhər ona görə üstündür ki, burada böyük islam mədəniyyətinin qızıl dövründə elmdə və sənətdə şöhrət tapmış insanlar yaşamış məşhur sənətkarlar qiymətli əsərlərini yaratmışlar.

Xaqani irəli sürdüyü fikrini davam etdirərək, Bağdadda fəzilətli insanların, yaşaması, elmlə, hünərlə məşğul olmaları, hər sözünün min məna açması və “hər lövhələri bir anda min məna saçır”.

Şəhərin ünvanına söylənmiş şeirlərdə şairin ifadələri səmimidir və vəsf etdiyi bu yerin gözəlləri onun şairlik ilhamını coşdurur. Onun şairin orijinal poetik ifadələrində, təşbihləri göstərir: “Bağdad bağdır, ya çəmən, mən Bağ-ri-zavan deyərdim, Orda gözəl vəsfində mən şövq ilə dastan deyərdim”.

Xaqaninin poetik sənətində yer adlarının təşxisinə çox rast gəlinir. Bu yerlərin bəziləri şairin münasibətdə olduğu hakimlərin yurdu, bəziləri dövrünün mədəniyyət, elm və bilik mərkəzidir: Həmədan, Kufə, Mədinə, Mosul, Şam, Horasan və b.

Şair bu yerləri vəsf etdikdə ictimai və fərdi münasibətdən narazılığını da bildirir və münasib poetik ifadələrdən istifadə edir və insanlara aid tənqid hədəfi kimi həmin yerlərin adını çəkir. Şair Dəclə kənarında olanda susuzluğun taqətdən saldığı, qüssə və kədərin belini əydiyini bir əcəmoğlu qocaya pulsuz bir qurtum su verməyən ərəbi görən Xaqani fikrini ümumiləşdirərək Bağdadı və Bağdad təşxisində bu tipli insan əhlini tənqid edir.

Beləliklə, böyük şair Xaqani Şirvani ərəb-islam aləminin vəsfində yazdığı poetik nümunələrdə obyektiv ədəbi mövqeyindən çıxış edərək özünəməxsus sənətkarlığını göstərmişdir.

ƏBU DULAMƏ ŞEİRİNDƏ ABBASI XƏLİFƏLƏRİ

Bağirova Natəvan

AMEA-nın N. Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyi

Abbasilər dövrünün birinci mərhələsində ərəb ədəbiyyatı özünün yeni mərhələsinə qədəm qoyur və bu dövrdə Bəşşar ibn Burd, Əbu Nüvas, Müslüm ibn Vəlid kimi şairlər çıxmağa başlayır. Bunların arasında öz yumoru ilə seçilən bir şair var idi: Əbu Dulamə. 8-ci əsrdə yaşamış Zeyd ibn Caun əslən Kufədən olub Bağdadda yaşayırdı və Abbasilər sarayının şairlərindən idi. Əbu Dulamə künyəsi ilə məşhurlaşan şair öz məzəli, əyləncili şeirləri ilə xəlifənin könlünü

oxşayır, onu əyləndirirdi. Hazırcavab şair Əbu Dulamə ədəbiyyatda sözünü yumorla, zarafatla ifadə edir, bəzən bir şeiri bir lətifəni əvəz edir. Şairin şeirləri gülüş yaratmaqla bərabər onun xəlifədən şəxsi mənafeyini güdərək xəlifələrdən bəxşis istəməsini əks etdirirdi. Onun hansısa ictimai, yaxud fərdi hadisəyə münasibəti ironik deyil, daha səmimi və aydındır.

Əbu Dulamə məmduhu vəsf edərək ənənəvi standart və normativlərdən kənara çıxmış, öz yanaşmasını ortaya qoymuşdur. Mədəhiyyələrini təhlil etdikdə onların çoxunun bədahətən deyildişi məlum olur. Bunlarda bədii gülüş elementləri üstünlük təşkil edir, bəzən şair qınaqla sözünü deyir və məmduhunu əyləndirir. Zarafatla tənqidini qarışdırır, və beləliklə, mədəhiyyəyə yeni bir məzmun gətirir. Əbu Dulamə Bəni Abbasın digər insanlardan üstünlüyünü günəşlə müqayisə edir və onların səxavətini tərifləyir.

Xəlifə Mehdimin ov səhnəsini təsvir edən şeirində şair xəlifənin oxunun ceyrana, yanındakı Əli ibn Süleymanın oxunun isə ot itlərindən birinə dəydiyini və hərənin özünə layiq azuqə yeyəcəyini bildirir. Abbasi xəlifəsi Mənsur dünyasını dəyişərkən onun vəfatı xəbərindən üzüldüyünü və yerinə oğlu Mehdimin keçməsinə gözlərindən birinin ağlayıb sevinməsi kimi bədii təzadla ifadə edir. Şairin maraqlı metodlarından biri də onun xəlifə Əbu Cəfər Mənsurdan maddi kömək istəyərkən Quranın Adiyat surəsinin ayələrindən təlmihlə fikrini izah etməsidir.

Əbu Dulamənin saray şairi kimi yaradıcılıq xüsusiyyətləri onun bəmərə çalarlarla adi həyat, məişət hadisələrini obrazlı, axıcı dillə təqdimatı, sözə incə yumorla yanaşmasından ibarətdir.

Şair mədəhiyyələrinə bədii gülüş doğuran məzmun verməklə saray şeirinə yenilik gətirmiş, şəxsi arzu və istəklərini, gileyini bu tərzdə xəlifələrə çatdırmışdır. Şeirləri kiçikhəcmli, yığcam olmasına baxmayaraq, lakonik məna daşıyır.

ƏRƏB ƏDƏBİYYATINDA ƏL-CAHİZİN NƏZƏRİYYƏÇİ KİMİ ROLU

Kərimova Xanımzər

AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Orta əsrdə ərəb ədəbiyyatının əsas istiqamətlərinə nəzər salaraq görkəmli ədiblərin əvəzsiz xidmətlərinin şahidi oluruq.

Ərəb nəsrinin banisi sayılan ensiklopedik alim və mötəziliyin görkəmli nümayəndəsi Əmir ibn əl-Cahiz görkəmli filoloq olaraq bir müddət Abbasilər sarayında xidmət etmiş, 100-dən çox (bəzi məlumatlara görə hətta 300-dək)

ədəbi-bədii əsərin, elmin müxtəlif sahələrinə dair risalə və toplusunun müəllifidir. Əsərlərində ərəb tayfaları, islam dinini qəbul etmiş xalqlar, Xilafət dövründə ictimai münasibətlər və s. haqqında məlumatlar əksini tapmışdır. Əl-Cahizin əsərlərində qədim fars ədəbiyyatının, hind və yunan fəlsəfəsinin, xristian və yəhudi təlimlərinin təsiri duyulmaqdadır.

Əl-Cahizin ərəb ədəbiyyatında nəzəriyyəçi kimi rolu böyükdür. Onun çoxsaylı əsərlərində yer almış nəzəri-ədəbi xüsusiyyətli fikirləri systemsiz olsa da, müəllifin ədəbi görüşlərindən xəbər verir. Əl-Cahizin əsərlərinin əksəriyyətinə insanın tərbiyəsinə dair bir sıra fikirlərə rast gəlinir. Əl-Cahiz mövzunun ifadə olunma tərzinə xüsusi diqqət yetirir, təsadüfi deyil ki, ərəb tənqidçiləri onu ərəb təsviri nəsrinin banilərindən biri hesab edirlər. Ədəb ədəbiyyatının ənənələrinə sadıq qalan əl-Cahiz oxucunun əxlaqi tərbiyəsində, lazımi biliklərə yiyələnməsində və həmçinin əylənməsində ədəbiyyatçının və kitabın rolunu xüsusi vurğulayır. Əl-Cahiz söz sənətini 3 kateqoriyaya: poeziya, şifahi nitq və nəsihətnaməyə bölür və onların ətraflı izahını verir.

Əl-Cahiz şifahi niqtin mümkün qüsurlarını ətraflı xarakterizə etməklə, düzgün tələffüz, yüksək rütbəli şəxslərə necə müraciət etmək barədə, çıxış edərkən hansı anda oturmağın vacibliyi nə zaman nitqdə şeir parçalarından istifadə etmək barədə nəsihətlər verir. Əl-Cahiz ədəbi dildən uzaqlaşmamağa xüsusi diqqət yetirir və qrammatik normalara düzgün nitq qaydalarına riayət olunmasını tələb edir. Əl-Cahizin mövzunu müzakirə etməsində, hər şeyə tənqidi yanaşmasında yunan fəlsəfəsinin və elmi ədəbiyyatının təsiri hiss olunur. O, əsərlərin orijinallığını müəyyənləşdirmək üçün ədəbi mənbələri müqayisə etməyə çalışır; ədəbi zövqlərin dəyişməsinə müşahidə edir, filosofların mənasız siqnatlardan sıx-sıx istifadə etməsini tənqid edir, hər cəhədlə mövzuya ağıllı və tənqidi yanaşmanın vacibliyini və mühakimələrin müstəqilliyini nümayiş etdirməyə çalışır. Mütəzil-mütəfəkkir əl-Cahiz yeri gəldikcə düzgün düşünməyə və həqiqi fikirlər irəli sürməyə yardımçı olan yunan filosoflarının məntiqinin üstünlüyünü vurğulayır. Qədim poeziyanın müasir poeziyadan üstünlüyündən danışarkən əl-Cahiz qeyd edir: "Mən qədim ərəblərin nitqlərində səviyyəsiz sözlər, cılız fikirlər, kobud və iyrənc ifadələr tapa bilmərəm. Amma mən bütün bunları yeni müsəlmanların, təşəxxüslü şəhərlilərin, tərbiyəsi süni olan insanların nitqində tapa bilərəm. Onlar şeiri muncuq kimi düzür, onlara düzəlişlər edir və bir-birilə möhkəm əlaqələndirirdilər. Yalnız bundan sonra onların müəllifi məşhur ustad və şöhrətli şair olurdu".

Beləliklə, digərlərdən fərqli olaraq əl-Cahiz mükəmməl əsərlərin yaranmasında ağır zəhmətin rolunu nəinki inkar etmir, onu hər bir həqiqi istedadın səciyyəvi ünsürü, qədim məşhur şairlərin yaradıcılığının xarakterik keyfiyyəti hesab edir.

FÜZULİNİN ƏRƏBCƏ ŞEİRLƏRİNDƏ ƏRƏB POETİK ƏNƏNƏLƏRİNİN TƏZAHÜRÜ

Cümşüdlü Ruhəngiz

AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Əsrlərlə vahid ərəb-müsəlman sinkretik mədəniyyəti çərçivəsində inkişaf edən Azərbaycan ədəbiyyatı bu mədəniyyətin tərkib hissələrindən olan digər xalqların ədəbiyyatları ilə, o cümlədən ərəb ədəbiyyatı ilə sıx qarşılıqlı əlaqə və təsir dairəsində olmuşdur. Məhz bu baxımdan bir çox klassik Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığının orta əsrlər ümumşərq mədəniyyəti kontekstində öyrənilməsi və tədqiq olunması zəruridir. Bu zərurət Füzuli irsinin, xüsusilə onun ərəbcə qəsidələrinin tədqiqi prosesində daha bariz qarşıya çıxır.

Dahi Füzuli şərqin üç böyük və mədəni xalqının-türk, fars və ərəb xalqlarının qaynayıb-qarışmış halda yaşadığı İraqın ədəbi-bədii mühitini bütünlüklə tədqiq edib mənimsəmiş, hər üç dildə müxtəlif mövzu və janrlarda bədii əsərlər yazmış, hər üç xalqın şifahi və yazılı ədəbiyyatının ən böyük nailiyyətlərini bədii şəkildə ümumiləşdirmişdir. O, türk, fars və ərəb mədəniyyətinin müştərək yetişdirməsi və qanuni varisi kimi yüksəlmişdir. Şairin əsərlərindən məlum olur ki, o, Yaxın Şərq ədəbiyyatının Əbu Nüvas, Firdovsi, Xəyyam, Sədi, Hafiz, Cami, Əlişir Nəvai kimi görkəmli klassiklərinin yaradıcılığına dərinlən bələd olmuş və onlardan çox şey öyrənmişdi. Bu mənada şairin ərəbcə şeirləri yalnız onun ümumi yaradıcılığı zəminində deyil, həm də ərəb poetic ənənələri zəminində araşdırılmalıdır. Şairin ərəbcə qəsidələrinin ərəb poeziya nümunələri ilə əlaqə və təması – yəni bu şeirlərdə ərəb şeiri məziyyətlərinin təzahür formalarının tədqiq olunması bu qəsidələrin ərəb poeziyasındakı mövqeyinə dair mülahizələrin irəli sürülməsinə imkan verir.

Öz sələflərinin ədəbi irsini dərinlən mənimsəyən, onların ədəbi nailiyyətlərini bədii şəkildə ümumiləşdirən Füzulinin ərəbcə qəsidələri ərəb poetik ənənələri zəminində gözdən keçirildikdə qəsidələrin müxtəlif tellərlə ərəb ədəbi ənənələri ilə bağlılığı müəyyən olunur. Ərəb poetik ənənələri şairin ərəbcə qəsidələrində müxtəlif istiqamətlərdə əks olunaraq, qəsidələrin istər məzmununa, istərsə də bədii formasına nüfuz etmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan bütün faktlar Füzulinin ərəbcə qəsidələrində ərəb ruhunun zəifliyini iddia edən mülahizələrin əsassızlığını təsdiq edir. «Hüsni-göftarda Həssan ilə bəhs edən» Füzuli məşhur ərəb şairi ilə elə onun doğma dilində apardığı söz yarışında ərəb dilinin bədii qatına, ərəb poetika elminin bütün incəliklərinə və ərəb poeziyasının ənənələri və nailiyyətlərinə mükəmməl bələdliyini nümayiş etdirmişdir. Məna və məzmununa görə XVI əsr ərəb poeziya nümunələrindən üstünlüyü ilə fərqlənərək «füsəhayi-ərəbdə məşhur olan» və «ərəb fəsihlərini məsrur edən» bu qəsidələr ərəb ədəbiyyatında əhəmiyyətli mövqe əldə etməyə layiq və qadirdir.

КЛЮЧЕВЫЕ ФИГУРЫ ВНЕШНИЕ ВКЛАД В РАЗВИТИЕ АРАБСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ АББАСИДСКОГО ПЕРИОДА

Гусейнова Ламия

Институт Востоковедения НАНА имени З.Бунятова

Аббасидский период породил плеяду выдающихся критиков, чьи труды стали классикой арабской литературной критики и оказали значительное влияние на последующие поколения филологов и литературоведов, заложив основу для дальнейших исследований в области балаги (риторики) и накда (критики).

Аль-Джахиз (ок. 775-868): Выдающийся учёный, человек энциклопедических знаний, один из замечательных представителей арабской литературы и адаба. Он оказал огромное влияние на развитие арабской литературной критики. Его произведения, такие как «Китаб аль-баян ва ат-табйин» (Книга о красноречии и ясности), «Китаб аль-хайаван» (Книга о животных) и «Китаб аль-бухаля» (Книга о скупых), изобилуют глубокими критическими высказываниями автора о стиле, языке и риторике. Ибн Кутайба (889-828): Его монументальный труд «Ши'р ва аш-шу'ара» (Поэзия и поэты) стал одной из первых попыток систематического и критического анализа арабской поэзии, охватывающего произведения от эпохи джахилийи до его времени. Ибн Кутайба решительно отвергал слепое подражание древним поэтам и категорично заявлял, что «нет ни древнего, которого нельзя было бы превзойти, ни нового, у которого нельзя было бы поучиться». Это было новаторское заявление, подрывавшее доминировавшую в то время тенденцию к идеализации древних. Кудама ибн Джа'фар (ок. 873-948): Его труд «Накд аш-ши'р» (Критика поэзии) считается одним из первых полноценных теоретических трактатов по литературной критике, где автор предпринял попытку создать систематическую теорию поэзии на основе логики. Кудама первым дал чёткое, логически выверенное определение поэзии как "речи, обладающей метром, рифмой и имеющей смысл". Абу Хиляль аль-Аскари (ок. 932-1005): Автор фундаментального труда «Китаб ас-сына'атайн, аль-китаба ва аш-ши'р» (Книга двух ремёсел, прозы и поэзии), который содержит обширный материал по стилистике и риторике арабского языка, посвящённый сравнительному анализу поэзии и прозы. Аль-Аскари подробно разбирал различные стилистические приёмы, известные как "бади'" (тропы и фигуры), раскрывая их роль в создании выразительной

и совершенной речи. Абд аль-Кахир аль-Джурджани (ум. 1078/1081): Считается одним из величайших арабских теоретиков в области риторики и стилистики, а его концепция «назм» (упорядоченность) стала основой арабской литературной теории и риторики. В своих трудах «Дала'иль аль-и'джаз» (Доказательства неподражаемости Корана) и «Асрар аль-балага» (Тайна красноречия) аль-Джурджани утверждал, что истинная красота текста заключается не в отдельных словах или поэтических фигурах, а в их гармоничном сочетании, взаимосвязи и логической согласованности, то есть в том, как слова и их значения упорядочены в предложении и в целом произведении.

İRAQ MƏTBUATININ İLK NÜMUNƏSİ “ƏZ-ZAURƏ”

İsmayılova Əzizə

AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

XIX əsrin ikinci yarısı Yaxın Şərqdə, o cümlədən İraqda ictimai və mədəni dəyişikliklərin gücləndiyi bir dövr idi. Bu dəyişikliklərin ən mühüm göstəricilərindən biri mətbuatın yaranması oldu. İraqda mətbuatın əsası 1869-cu ildə nəşr edilən “Əz-Zaurə” qəzeti ilə qoyulmuşdur. Bu qəzet həmin il İraqa vali təyin olunmuş Əhməd Midhət paşa tərəfindən Bağdadda təsis edilmişdir. Midhət paşa İraqa gəlişindən sonra Avropada qarşılaşdığı ictimai, mədəni tərəqqinin bu ölkədə olmadığını görür və vətəninə də sürətlə iqtisadi, inzibati və mədəni islahatlar aparmağa başlayır. Bu islahatlar İraqda ictimai tərəqqinin, milli-mədəni dirçəlişin inkişafına təkan verir.

Onun bu islahatlarının əsas təbliğatçısı isə “Əz-Zaurə” qəzeti idi. Əhməd Midhət paşa İraqda ilk rəsmi dövlət nəşriyyatı “Əz-Zaurə” mətbəəsini yaratmaqla və eyniadlı qəzetin nəşrinə başlamaqla İraq mətbuatının bünövrəsini qoymuş olur. “Əz-Zaurə” qəzetinin ilk nömrəsi 1869-cu ilin 15 iyununda ərəb və türk dillərində nəşr olunur.

1888-ci ildən 1890-cı ilə qədər isə “Əz-Zaurə” qəzetinə iraqlı şair Cəmil Sidqi əl-Zəhavi başçılıq edir. Bu qəzet İraq mətbuatı tarixində ən uzun ömürlü qəzet hesab olunur. O, təqribən yarım əsrə qədər bir müddətdə Bağdadda fasiləsiz nəşr olunmuşdur. Osmanlı imperiyası dağıldıqdan, Türkiyə I Dünya müharibəsinin sonlarında ərəb ölkələrindəki nüfuzunu itirdikdən sonra isə İraq ingilislər tərəfindən istila olunur və təbiidir ki, belə bir mühtdə bu qəzet öz mövcudiyyətini hifz edə bilməzdi. Ona görə də işğalçı ingilislərin əmri ilə qəzet 1918-ci ildə bağlanır.

“Əz-Zaurə” qəzeti İraq mətbuatı tarixində ən uzunömürlü və ən nüfuzlu bir qəzet kimi tanınmışdır. Onun İraqda ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafında, İraq xalqının maariflənməsində çox böyük xidmətləri olmuşdur.

Qeyd edək ki, XIX əsr İraq şairlərindən Əbdülgəffar əl-Əxrəs, Saleh ət-Təmini, Heydər əl-Hilli, İzzət əl-Mosuli Mədhət paşanın mütərəqqi islahatlarını yüksək dəyərləndirərək onun ünvanına xeyli sayda qəsidələr yazmışlar və bunların bəziləri də “Əz-Zaurə” qəzetində çap olunmuşdur.

Qəzet həmçinin ədəbi dilin inkişafına mühüm töhfələr vermişdir. “Əz-Zaurə” iki dildə nəşr olunduğundan həm ərəb, həm də türk (osmanlı) ədəbi dilinin yayılmasına və zənginləşməsinə şərait yaratmışdır.

Beləliklə, “Əz-Zaurə” maarifçilik ideyalarını yaymış, ədəbi dilin inkişafına təkan vermiş, milli şüurun formalaşmasına xidmət etmiş və yeni ədəbi qüvvələrin meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. Bu xüsusiyyətlərinə görə “Əz-Zaurə” təkcə bir qəzet deyil, həm də Şərqdə müasir ədəbiyyatın inkişafında mühüm mərhələ hesab olunur.

ƏBÜL-QASIM XƏLƏF İBN ABBAS ƏZ-ZƏHRAVİNİN “ƏT-TƏSRİF” ƏSƏRİNİN TƏRCÜMƏLƏRİ

Muradova Sevda

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Əbül-Qasım Xələf ibn Abbas əz-Zəhravi X-XI əsrlərdə Əndəlüsdə (indiki İspaniya) yaşayıb-yaratmış məşhur müsəlman tibb alimidir. O, Qərbdə “Əbulkassis”, “Bukassis” və “əl-Kassis” kimi şöhrət qazanmışdır. əz-Zəhravi çox gənc yaşlarında Əməvi sarayında saray həkimi kimi xidmət etmişdi.

əz-Zəhravinin bizə məlum olan və zamanəmizə qədər gəlib çatmış yeganə əsəri “Ət-Təsrif”dir. Əsər müxtəlif mövzuları özündə birləşdirən və otuz bölmədən ibarət ilk tibb ensiklopediyasıdır. Əsasən “Kitabüt-Təsrif” və ya “Ət-Təsrif” adı ilə tanınan əsərin tam adı “Ət-Təsrif li-mən acəzə anit-təlif”dir. Alimin şəxsi təcrübələrinin, araşdırmalarının, təxminən 50 illik gərgin əməyinin nəticəsi olan “Kitabüt-Təsrif” xüsusilə cərrahi əməliyyatların təsvirləri və cərrahiyyə alətlərinin illüstrasiyaları ilə diqqət çəkir.

Əsər Türk-İslam dünyasından daha çox Avropa ölkələrində diqqət mərkəzində olmuş və tibb elminə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Onun ayrı-ayrı bölmələri müxtəlif dillərə - latın, ıvrit, fransız, ingilis və digər dillərə tərcümə edilmişdir.

Xüsusilə əsərin cərrahiyyə və cərrahiyyə alətləri ilə bağlı otuzuncu bölməsi latın dilinə tərcümə edildikdən sonra onun əlyazma nüsxələri surətlə İs-

paniya, İtaliya və Fransaya yayılmışdı. Sözügedən tərcümə əsəri XV-XVI-cı əsrlərdə müxtəlif Avropa dillərinə tərcümə edilərək, dəfələrlə nəşr olunmuşdur.

“ət-Təsrif”in otuzuncu fəslı çox erkən dövrdə Cerard de Gremona tərəfindən latın dilinə tərcümə edilmiş və 1519-cu ildə Auqsburqda çap olunmuşdur. Bu tərcümə Avropada cərrahiyyənin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

Mənbələrin verdiyi bilgilərə əsasən Amasya xəstəxanasının baş həkimi olmuş Şərafəddin Sabunçuoğluğun “ət-Təsrif”in cərrahiyyə ilə bağlı otuzuncu bölməsini 870-ci (1465) ildə Fateh Sultan Mehmedə təqdim etmək üçün bəzi kiçik əlavələr edərək “Cərrahiyyə-i İlhaniyyə” adı altında türk dilinə tərcümə etmişdir.

XIII əsrin ortalarında əsərin ilk iki bölməsi ibrani dilinə, daha sonra latın dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. XIII əsrin sonlarında Genuyalı Simon və Turtuşalı Abraham Judaeus əsərin əczaçılıqdan bəhs edən iyirmi səkkizinci bölməsini latın dilinə tərcümə etmişlər. Marianne Enseger bu Latın versiyasını alman dilinə tərcüməsi və izahları ilə birlikdə yenidən nəşr etmişdir.

əz-Zəhravinin AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan otuzuncu bölməsinin əlyazması 1983-cü ildə məhrum akademik Z.M.Bünyadov tərəfindən rus dilinə tərcümə olunmuş və “Cərrahiyyə və alətlər haqqında traktat” adı ilə Moskvanın “Nauka” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Hazırda “ət-Təsrif” əsərinin cərrahiyyə və cərrahiyyə alətlərindən bəhs edən otuzuncu bölməsi (“əl-məqalə-tun səlasun”) AMEA M.Füzuli adına. Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində mühafizə olunur. Bu əlyazma 2005-ci ildə YUNESKO-nun “Dünya Yaddaşı” Proqramının reyestrinə daxil edilmişdir və sözügedən əlyazma nüsxəsinin tərəfimizdən azərbaycan dilinə tərcümə olunması üzərində operativ iş gedir.

İBN HAMDİS: DÖVR, ŞƏXSİYYƏT VƏ POEZİYA

Dəmirova Cəmilə

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

Abbasilər sülaləsinin hakimiyyətinin ilk illəri siyasi sabitlik dövrü idi. Saray poeziyası inkişaf edir. Saray həyatı, ayanların kef məclisləri qəzəl, qılmanıyyə, xəmrıyyə, tardıyyə şeirlərinin inkişafına təkan verir. Köhnə janrlar da unudulmur. Amma onlar sanki arxa plana keçir. Poeziyada şübi əhval-ruhiyyəsi artır. Sonra Babək üsyanı baş verir və ərəb ağalığının dayaqları titrəyir. Poeziya yenə zamanəyə uyğunlaşır. Anti-şüubilik güclənir. Ərəb şairləri unudulmuş ədəbi ənənələridirçəltməklə sanki siyasi hakimiyyətə ideoloji yardım göstərirlər. Cahiz, İbn Quteybə kimi nasirlər də bu prosesə qoşulur. Əsas məqsəd ərəblərin

siyasi hegemonluğunu qorumaq idi. Onlar buna nail olurlar. Abbasi sülaləsinin ömrünə bir əsrdən də çox bir yaşam müddəti əlavə olunur. Sonra daha bir neçə onilliyi əhatə edən aqoniya dövrü başlayır.

Həyatı təlatümlü hadisələr dövrünə təsadüf edən sənətkarlardan biri də İbn Hamdisdir. Tale onu yelkənsiz qayıq kimi burulğanlı bir həyata atmış, şair əli qələm tutan gündən bir yerdən başqa bir yerə, bir diyardan başqa bir diyara səyahət etmişdir. Siciliyada norman hücumları intensiv xarakter alarkən o, Şimali Afrikaya, oradan da İspaniyaya üz tutur. Bu dövrdə artıq İspaniya da xanlıqlar dövrünü yaşayırdı. Tayfa hökmdarları daim bir-biri ilə müharibələr aparır, bir yandan da şimaldan təhlükə artırdı: rekongista hərəkəti güclənir, vestqotlar ərəblərin istila etdiyi torpaqlarını addım-addım geri qaytarırdılar. İbn Hamdisin sığındığı Mötəmid ibn Abbadin sarayı da şair şairə sakit həyat vəd etmirdi. “Mən xristiana donuz otarmaqdansa, müsəlmana dəvə otararam” – deyən Mötəmid ibn Abbad bu dövrdə bəlkə də həyatının ən böyük səhvini edib Şimali Afrikanın bərbər sülaləsindən kömək istəyir və nəticədə özü bərbərlərin əsiri olur. Abbadilər sülaləsinin çökməsi ilə bir müddət Mötəmid ibn Abbadin himayəsində sakit həyat sürmüş İbn Hamdis də yenidən burulğana düşür. Bu zaman onun həyatının ən çətin, amma mənəviyyat və əxlaq baxımından ən şərəfli dövrü başlayır. O, Mötəmidin saray əyanları içərisindən ən vəfalisı olur. Şair tez-tez Əğmat qalasına gedir, keçmiş ağası və dostu Mötəmidlə xoş günləri xatırlayır, onun dərdinə şərik olur, həyatda hər şeyini itirmiş bir hökmdarın son təsəlli verəni, etibarlı adamı olur. Bu zaman onlar şeirləşir, qəmli günlərini poeziya dili ilə ifadə edirdilər.

Mötəmidin vəfatından sonra İbn Hamdis müxtəlif Afrika sülalərinə - Ziri-lərə, Həmmadilərə sığınır, amma artıq qocaman şair əvvəlki ümidlərini, yüksək əhval –ruhiyyəsini qaytara bilmir. Ailə üzvlərinin, övladlarının vəfatı onun poeziyasında kədər motivini artırır.

Gənclik illərini vətəni Siciliyada keçirən İbn Hamdis yaradıcılığında qəzəl və vəsf janrları üstünlük təşkil edir. Məqalədə şairin vəsflərinin çoxcəhətliliyi və rəngarəngliyi göstərilir. İbn Hamdisin şair təxəyyülü xırda bir həşəratdan tutmuş güclü dəniz tufanlarınadək heç bir şeyə biganə deyil. O, bəzən gənclik, qocalıq, həyat, ölüm kimi anlayışların izahına cılışır, amansız dəhşətlə bağlı mövzuları gündəmə gətirir, bəzən də xırda məişət hadisələrinə toxunur. Qürbətdə itirdiyi dost və qohumlarına yazdığı mərsiyələt isə onun divanına kədər ruhu gətirir.

İbn Hamdis poeziyasında zaman və insan, tarix və yaradıcı şəxsiyyət problemi prioritet olaraq qalır. Bu müstəvidə biz uzun ömür sürmüş sənətkarın zaman keçdikcə dəyişən əhval-ruhiyyəsini müşahidə edirik. Gəncliyin eşq dolu, ümid dolu şeirlərinin zamanədən şikayətə, mərsiyə və hikmətamiz deyimlərə çevrilməsini görürük. Şair gənclik illərini həsrətlə yada salsa da, “mən artıq Siciliyadakı gənc oğlan deyiləm, qayğılar içərisində olan bir insanam” – deyir.

АЛЯ АЛЬ-АСВАНИ И ЕГО РОМАН «ДОМ ЯКОБЯНА»

Hüseynova Aynur

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

В свое время Нагиб Махфуз, после того, как его «Каирская трилогия» получила признание не только в арабских странах, но и в Европе, писал: «Мы только стучимся в дверь мировой литературы. И не думаю, что нам ее так быстро откроют. Возможно, это удастся следующим поколениям». И, начиная с 2000-ых годов, арабские писатели все больше и больше упоминаются в числе авторов, которых читают за пределами своей родины. Аля ад-Дин Аббас аль-Асвани (علاء الدين عباس الاسواني) один из таких известных современных арабских писателей. Он родился в Каире в 1957 году. Будучи выпускником французского лицея, он поступил в Каирский университет в целях изучения стоматологии, а затем продолжил обучение по той же профессии в городе Чикаго в Иллинойском университете. В дальнейшем он совмещал выбранную им профессию с писательской деятельностью, и продолжал работать стоматологом, даже когда стал известным писателем. Аль-Асвани является автором 6-и романов и нескольких сборников рассказов. Его первый роман вышел в свет в 1990-ом году. К этому же году относятся два сборника рассказов. Вместе с этим, аль-Асвани сотрудничал с несколькими арабскими газетами и вел в них еженедельные колонки. Ряд его трудов затрагивает политически проблемы, касающиеся современного Египта. Он принимал участие в политическом движении против президента Египта Хосни Мубарака и в революции 25 января.

Роман Аля аль-Асвани «Дом Якобьяна» (عمارة يعقوبيان) вышел в 2002-ом году двухтысячным тиражом и был быстро раскуплен, несмотря на то, что к тому времени он был еще неизвестным писателем. Этот небольшой по объему роман принес аль-Асвани необычайную славу на родине и в других странах. В Египте по его сюжету сняли одноименный фильм (2006), а затем - и сериал (2007). Некоторые критики называют роман «Дом Якобьяна» самым громким арабоязычным романом нового столетия. Что касается числа его переводов на иностранные языки, то по некоторым сведениям роман был переведен на 22, а по другим - 34 языка. Существует пиратское издание на иврите, из-за которого Аль-Асвани подал жалобу в Международную ассоциацию издателей, так как вообще отказался от перевода своих книг на иврит.

В центре романа «Дом Якобьяна» жизнь жителей одного из самых старых и известных каирских домов. Этот реально существующий и по-

ныне дом был построен на улице Сулеймана паши, позднее переименованной в улицу Талата Харба, итальянским архитектором по заказу главы армянской диаспоры в Египте в 1934 году. Поначалу здесь жили аристократы и богачи, но после революции 1952-ого года многие из них переехали в Европу. Сначала сюда заселились офицеры с семьями, а впоследствии – приехавшие в поисках заработка жители провинций. А на крыше дома в пристройках жили бедняки.

«Дом Якобяна» - это социальный роман. Аль-Асвани кратко и точно, без прикрас описывает повседневную жизнь своих героев. Полтора десятка героев охватывают различные слои общества. Среди них – молодая девушка Бусейна, которая пытается содержать свою семью на мизерную сумму, которую зарабатывает в магазине одежды. Ей не остается ничего другого, как встречаться с хозяином этого магазина. Другой - сын привратника Таха, который успешно сдает вступительные экзамены, из-за принадлежности не к тому сословию не может выбрать профессию полицейского, хотя ему не запрещается вместо этого учиться на экономиста. Еще один персонаж - стареющий богатый аристократ Заки-бей аль-Десуки, ценитель женской красоты и женского общества. Здесь же проживают подлый богач Хаджи Аззам, хозяин магазинов одежды, на старости лет решивший жениться на молодой девушке, и уважаемый журналист, Хатем Рашид, питающий любовные чувства к молодому военному, у которого жена и ребенок.

Дело в том, что те стороны жизни, которых Аль-Асвани касается в своем романе, не являлись к тому времени чем-то новым и необычным для европейского общества. Интересным и смелым было то, что автор открыто и правдиво говорит о существовании таких же пороков в египетском, арабском обществе. Его герои – реальные люди, однако он не осуждает их, а жалеет понять. У романа оптимистичный финал - свадьба одного из самых богатых жителей дома и девушки из бедной семьи, на которую собираются жители всего дома. Он оставляет проблеск надежды и радости в жестокой реальности, изображенной писателем

Возможно, если строгий ценитель арабской прозы начнет сравнивать художественный стиль романа «Дом Якобяна» с некоторыми романами других арабских писателей, в том числе самого Нагиба Махфуза, он сочтет его несколько простым. Но, с другой стороны, меткие характеристики персонажей, мастерская зарисовка будничных событий, их динамичность, точные описания и внимание к деталям быта делают роман ярким и интересным, как для арабского читателя, так и для тех, кто может ознакомиться с ним в переводе.

“MURUC ƏZ-ZƏHƏB VA MƏADİN ƏL-CAUHƏR” ƏSƏRİNDƏ “İPƏK YOLU” ANLAYIŞININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Sadıqova Rəhilə

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

Orta Əsrlər dövründə yaradılmış ərəbdilli mənbələr içərisində xüsusi çəkisi və sanbalı ilə seçilən “Muruc əz-zəhəb və məadin əl-cauhər” (مروج الذهب و معادن الجواهر) əsəri özündə olduqca qiymətli məlumatları ehtiva edir. “Ərəblərin Herodotu” adlanan X əsrin tarixçi və səyyahı Əli ibn Hüseyn əl-Məsudi bu əsərində tarix, ədəbiyyat, coğrafiyaya dair mühüm informasiyalar təqdim etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bu məxəz bir çox elmi araşdırmalar zamanı ciddi istinad mənbəyinə çevrilir.

“Muruc əz-zəhəb və məadin əl-cauhər” (“Qızıl yataqları və cəvahirat mədənləri”) əsərində rast gəlinən maraqlı məlumatlar sırasında müəllifin “İpək yolu” ilə bağlı qeydləri ayrıca diqqət çəkən məsələlərdəndir. Ümumiyyətlə, Orta Əsrlər dövründə Ərəb xilafətinin (632-1258) geniş əraziləri ələ keçirərək, vahid idarəetmə sistemi daxilində birləşdirməsi Böyük İpək Yolunun beynəlxalq və strateji əhəmiyyətini daha da artırmışdı. Bir sıra görkəmli ərəb səyyah, coğrafiyaşünas və tarixçilərinin əsərlərində ticari və mədəni körpü rolunu oynayan bu yol üzərində yerləşmiş şəhər və yaşayış məntəqələri barədə müxtəlif qiymətli məlumatlar qorunub saxlanılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, “İpək yolu” anlayışı Orta əsr məxəzlərində müxtəlif sözlər vasitəsilə ifadə olunmuş, müasir dövrdə hamıya yaxşı tanış olan bu ifadə isə yalnız XIX əsrdə meydana gəlmişdir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün “Muruc əz-zəhəb və məadin əl-cauhər” əsərindən bəzi nümunələrə nəzər yetirmək istərdik.

Əl-Məsudi adı çəkilən antologiyada bu yollar şəbəkəsi barədə məlumat verərkən bildirir ki, türklərə məxsus ərazilər, tarixi İpək yolunun əsas hissəsində yerləşir və Çin ilə İslam dünyası arasında tranzit rolunu oynayır:

ويسلك التجار من خراسان الى بلاد الترك، ثم الى بلاد التغرغز، ومنها الى الصين، وتسير القوافل في هذه الطريق في امان إذا كان الصلح قائما.

“Tacirlər Xorasandan türk şəhərlərinə, sonra oğuzların diyarına, oradan isə Çinə gedirlər və sülh bərqərar olduğu təqdirdə karvanlar bu yolu təhlükəsiz şəkildə keçirlər”.

Bu nümunədən aydın olur ki, müəllif “طريق” (yol) deyərkən, İpək yolunu nəzərdə tutur. Həmin əsərdən götürülmüş aşağıdakı digər nümunədə isə sözügedən məfhum “طرق” (yollar) leksik vahidi vasitəsilə ifadə olunmuşdur:

“والترك يجاورون بلاد الصين وبينهم طرق تسلكها القوافل والتجار.”

“Türklər Çin ölkəsi ilə qonşudurlar, onların arasında karvanların və tacirlərin istifadə etdiyi yollar vardır”.

Yuxarıda göstərilmiş misallardan aydın olur ki, həmin dövrlərdə “İpək yolu” anlayışını bildirmək üçün “طريق” (yol) və onun cəm forması olan “طرق” (yollar) kəlimələrindən geniş istifadə olunmuşdur.

DİVAN ƏDƏBİYYATIMIZDA “İLLƏTİ-ĞAYİ”

Heydərli Məcid

Bakı Dövlət Universiteti Elmi Kitabxanası

Divan ədəbiyyatımızda digər elm sahələri kimi, bəzən fəlsəfəyə aid istilahlardan da işlənilməsi müşahidə olunur. Onlardan biri də “illəti-ğayi”dir. İllət sözünün lüğəvi mənalari kimi, istilahi mənalari da müxtəlifdir. Məsələn, tibb elmində xəstəlik, əruz elmində əsli təfilələrdən törəmə təfilələrin alınma üsulları, sərf elmində 3 xas hərfin dəyişikliklərə uğraması, fəlsəfi istilah olaraq isə bir işin baş verməsi üçün vacib olan səbəb, şərt kimi mənalandırılır. Ğayi isə ğayətə mənsub olan deməkdir. Ğayət bir şeyin son həddinə, nəhayətinə və məqsədə deyirlər, yəni sondakı və yaxud məqsəd olan illət. Ümumiyyətlə, qədim fəlsəfədə illiyyət (səbəblilik) bəhsi var ki, səbəbə illət, nəticəyə mə'lul deyiblər.

Böyük ədib Nasir Xosrov Qubadyaninin farsca bir risaləsi var: “Came’-ül-hikməteyn” – iki hikməti cəm edən (kitab). İki hikmətdən məqsəd iki dünyanın hikmətidir. O risalənin əvvəlində “Kitabın təsnif səbəbi və adı” başlıqlı bir fəsil açır və orda belə bir mövzuya toxunur ki: “Bu kitab hadisdir (sonradan yaranmış, qədim olmayan). Hər bir hadisın hüdusu, yəni ortaya çıxması üçün 5 illət lazımdır.

Nasir Xosrov həmin 5 illəti bir dülgərin şah üçün taxt düzəltməsi misalı ilə izah edir:

1.İlləti-failə. Edən, işi görən. Bu dülgərin özüdür ki, taxtı düzəldir.

2.İlləti-aləti. Taxtı düzəltmək üçün lazım olan mişar, rəndə və başqa alətlər.

3.İlləti-həyulani və ya **illəti-maddi.** Həyula fəlsəfədə bir şeyin əsli maddəsinə deyirlər. Yəni taxtın düzəldiləcəyi taxta maddəsi.

4.İlləti-suri və ya **illəti-surəti.** Yəni taxtın surəti, görkəmi, görünüşü, görüntüsü.

5.İlləti-ğayi və ya **illəti-təmami.** Bu sondakı, məqsəd olan, tamamlayıcı

səbəbdır. Padşahın əyləşməsi üçün taxtın lazım olması bu işdə illəti-ğayidır.

Hikmət əhlinə görə, sıra etibarı ilə birinci illət elə illəti-ğayidir, çünki o olmadıqda digər illətlərin hazır olmasının bir mənası olmaz. O səbəbdən deyirlər ki, “əvvəl-ül-fikr axir-ül-əməl” – *Fikrin əvvəli(ndəki) işin axırı(ndakı)dır*. Dülğərin birinci fikri şahın əyləşməsi üçün bir taxt düzəltmək idi. Amma, təbii ki, o taxtın tam hazır olmasından sonra şahın ona əyləşməsi baş verə bilər. Yəni iş bitəndən sonra baş verəcək mərhələ fikirdə başlanğıc mərhələdir. Və müəllif söyləyir ki, bunları şərh etməkdə məqsədim odur ki, hər bir kitabın yazılmasında da həmin 5 illət vacibdir:

İlləti-failə kitabın müəllifidir. *İlləti-aləti* qələm və onu yonan bıçaqdır. *İlləti-həyulani* kağız və mürəkkəbdır. *İlləti-surəti* söz və xütbələrdır. *İlləti-ğayi* isə kitabda yazılan elmi axtaran şəxsə çatdırmaqdır. Və daha sonra buyurur ki, həqiqətin hikmət sahibləri *zaman* və *məkan* illətlərini də bunlara əlavə edib saylarını yeddiyə çatdırıblar.

Qeyd edək ki, Ərəstu (Aristotel) fəlsəfəsində bu illətlərin sayı dördüdü. Ərəbcə tərcümələrdə iləli-ərbəə (4 səbəb) adı ilə məşhurdur. İlləti-aləti orada yoxdur.

Divan şeirimizdə yaradılışın illəti-ğayisi dedikdə bir neçə məna nəzərdə tutulur və bu mənalar sözsüz ki, ayət və hədislərdən qaynaqlanır. Onlardan birincisi Həzrəti Muhəmməd(s)in mübarək varlığıdır ki, bu əlaqə Qurani-Kərimin “Rəhmətən lil-ələmin” *ələmlər üçün Rəhmət* (Ənbiya 107) təbirindən nəşət tapır.

Seyyid Əzim Şirvani Peyğəmbər vəsfində olan qəzəlinin bir beytində yazır:

Sən cövhər ərəz ələm sən əsl tufeyl adəm

Həm illəti-ğayisən həm illətəsən məbdə

Sən cövhərsən, ələm ərəzdir, sən əslsən, adəm sən tufeylindir. Həm illəti-ğayisən, həm illət üçün məbdəsən, yəni illət üçün başlanğıcsən.

Əbdülxəliq Cənnəti Mövlana Füzulinin nət üslubunda qələmə aldığı qəzələ yazdığı təxmisdə

Kə'bə bəmindən enüb bu gecə tağüt ü Hübəl

Taği-Kisrayə düşüb bu gecə asib ü xələl

Atəşi-Pars sönüb Savə olubdur əsfəl

İlləti-ğayi edübdür səni Xəllaqi-əzəl (və Xəllaq əzəl)

Ey vücudun əsəri xilqəti-əşya səbəbi

Həzrəti Rəsulullahın dünyaya gəliş gecəsində baş verən – Kəbənin üzərindən bütələrin yerə düşməsi, taqi-Kisranın çatlaması və bir sütununun yıxılması, Savə gölünün quruması, Pars (Fars) atəşkədəsinin sönməsi kimi bəzi əlamətləri sayır. Füzulinin son misradakı *ey varlığının təsiri nəsnələrin yaranma*

səbəbi olan kitabını Uca Yaradanın əzəldə Peyğəmbəri illəti-ğayi qərar verməsi ilə əsaslandırır.

Nizami Qaramanlı bu istilahı [Ləvlakə lima xələqtu-l-əflak] لَوْلَاكَ لَمَّا خَلَقْتَ الْاَفْلَاقَ

Sən (Həzrəti Peyğəmbər) olmasa idin, fəlakləri (aləmləri) yaratmazdım hədisinin əvvəlindən bir hissəni iqtibas etməklə Həzrəti Xatəm-ül-Ənbiyaya aid edir:

Kövneynə zət illəti-ğayi degülmisə

Ləvlak ilə kitab ola idi əcəb ana

Onun, yəni Həzrəti Muhəmmədin (s) zət iki dünyaya illəti-ğayi deyil imişsə, Ona lövlak ilə kitab (edilməsi) təəccüblü olardı.

Qazi Bürhanüddin Həzrəti Peyğəmbərə edilməli itaəti *illəti-ğayi* adlandırır:

Bən ü yüz bin bənüm kibi fəda olsun ayağuna

Ki icadumuza bizüm tapundur illəti-ğayi

Mən və yüz min mənim kimisi sənin ayağına fəda olsun ki, bizim vücuda gəlməyimizdə illəti-ğayi sənə itaət etməkdir.

Mirza Əbdülxaliq Yüsif *illəti-ğayini* [İlahi] eşq və məhəbbət kimi mənalandırır:

Məhəbbətdəndür icad ü təkəvvün

O olmazsa bu ruhəfzalığ olmaz

Cəhanın illəti-ğayisidür eşq

Bu olmazsa bütün dünyalığ olmaz

Var etmə, yaxud var olma məhəbbət vasitəsi ilədir. O (məhəbbət) olmazsa, bu ruhərtıranlıq ola bilməz. Eşq cəhanın illəti-ğayisidir. Bu (eşq) olmazsa, bütün dünya (və onda olan nəsələr) olmaz.

Bu qənaət də məşhur bir hədisi-Qüdsidən hasil olub:

كُنْتُ كَنْزاً مَخْفِيّاً فَاحْبِبْتُ أَنْ أَعْرِفَ وَ خَلَقْتُ الْخَلْقَ لِكَيْ أَعْرِفَ

Mən bir gizli xəzinə idim, istədim (məhəbbət etdim) ki, tanınam və yaradılışı yaratdım ki, tanınam.

Seyyid İmadüddin Nəsimi isə *illəti-ğayidən* məqsədin xəlifətullahlar, vəliyullahlar, yəni kamil insanlar olduğunu farsca divanında belə bəyan edir:

علت غایی ز امر کن فکان ما بوده ایم

جمله اشیا را حقیقت جسم و جان ما بوده ایم

“Kun fəkan” əmrindən “illəti-ğayi” biz olmuşuq, həqiqətən bütün nəsələrin cisim və canı biz olmuşuq.

Kun fəkan ifadəsinin ərəb dilindən hərfi tərcüməsi “ol və (sonra, dərhal və s.) oldu”dur. Qurani-Kərimin 8 ayəsində keçən *Kun fə yəkun* kəlamından ləfzən dəyişikliyə uğramış bir iqtibasdır. *Kun* ərəbcə ol əmridir, *fəyəkun* isə olur və ya olar feilidir. Bu ayələrin hamısında ortağ məzmun budur ki, Allah bir nəsəni yaratmaq istədikdə ona ol deyər və o da olar. Həzrəti Nəsimi söyləyir ki, Allahın

ol əmrindən ki - dediyi dərhal olur - "illəti-ğayi" bizik, biz deyərkən özü kimi həqiqətpərvər insanları nəzərdə tutur.

Göründüyü kimi, divan ədəbiyyatımızda yaradılışın illəti-ğayisi dedikdə əsasən ümumi anlam baxımından misal gətirdiyimiz beytlərdəki məfhumlara işarə edilir, daha xüsusi mənalandırmalar isə istisna qəbilindən hesab oluna bilər.

YƏHUDİ ƏDƏBİYYATINDA PSEVDOEPIQRAFLAR

Abdullayeva Gülnarə

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Psevdoepiqraflar adətən apokrif ədəbiyyatın tərkibində öyrənilir. İstər apokriflər, istərsə də psevdoepiqraflar Əhdi-Ətiq kanonuna daxil deyil və II Mə-dəb dövrünə aid edilir. Apokriflərin böyük bir qismi anonim tarixi-didaktik ki-tablar, psevdoepiqrafların əksəriyyəti isə patriarxalara aid edilən şəxsi təxəyyül kitabları hesab olunur. Talmud hər iki kitabı "sfarim xiçoniim" kimi təqdim edir.

Apokriflərdən fərqli olaraq psevdoepiqrafların sayı dəqiq məlum deyil. Həcmcə ən böyük psevdoepiqraf "Hanoxun kitabı" və "Yubileylərin kitabı"dır. Birinci kitab "Allahın öz dərgahına apardığı" Hanox haqqında esxatoloji hekayə-dir. İkinci kitab Sinay dağında Musa ilə mələk arasında kainatın təqdirinə həsr olunmuş dialoqdan ibarətdir. Həcmcə böyük digər psevdoepiqraflardan bunları misal göstərmək olar:

- "İsayın yüksəlməsi"-İsay peyğəmbərin ölümündən bəhs edir;
- "Musanın ölümü"-Musanın ölümündən sonra yəhudilərin tarixindən bəhs edir;
- "Adəm və Həvvanın kitabı"-günahabatmadan bəhs edir;
- "12 patriarxın vəsiyyətnaməsi"-Yaqubun hər bir oğlunun ölümqabağı övladla-rına etdiyi vəsiyyətdən bəhs edir.

Sonuncu kitabda bir sıra xristian motivlərinə rast gəlinə də, əksər alim-lər hesab edirlər ki, bu psevdoepiqraf xristianlığın yarandığı dövrdə yazıldığı-nan ondakı bəzi motivlər xristianlıqla səsleşir. Kitab yəhudi epik ədəbiyyatının ən möhtəşən abidələrindən biri hesab olunur.

Dövrümüzə qədər gəlib çatan psevdoepiqraflar Lamex, İvrahim, Yusif, El-dada, Mmusə, Süleyman, İliya, Zəkəriyyə və başqa peyğəmbərlərin adı ilə bağlı-dır. Psevdoepiqraflar Xasmoneylərin hakimiyyətinin ilk illərində yaranmağa başlayır. "Yubileylərin kitabı" Yohanan Qirkanın hakimiyyəti illərində yarandı-ğından onu ilk psevdoepiqraf hesab etmək olar.

Kumran mağaralarında bir sıra psevdopeiqraf aşkarlanmışdır. Onlardan biri "Hanoxun kitabı"dır.

"Hanoxun kitabı" iki bir-birilə əlaqəsi olamayan müxtəlif məzmunlu hissədən ibarət bir əsərdir. Bu hissələr "Hanoxun I və II kitabı" kimi tanınır.

"Hanoxun kitabı"nın məzmunu bizə əsasən "Hanoxun I kitabı"ndan, yəni həbəş nüsxəsindən məlumdur. Apokaliptik xarakter daşıyan kitabda dünyanın kosmoloji tarixi, gələcəyin sirləri, bəşəriyyətin Adəmdən peyğəmbərdən başlamış "axır dövrlərə" kimi olan tarixi şərh edilir. Əsərdə Məsihin gəlişi ilə bağlı olan təsəvvürlər daha qabarıq şəkildə təsvir edilir.

Belə güman olunur ki, "Hanoxun I kitabı"nda cənnət və cəhənnəmin ətraflı təsviri antik yunan ədəbiyyatının şedevrləri sayılan Dantenin "İlahi kome-diya"sı və Miltonun "İtirilmiş cənnət" əsərləri üçün mənbə olmuşdur.

Kitabda Əhdi-Ətiq mifologiyası daha da inkişaf etmiş formada təzahür edir, qəzəblənmiş mələklərin təsviri və onlarla əlaqəli olan yeni səhnələr yaranır.

Bu əsərin böyük bir qismi Kumran əlyazmalarının arasında qorunub saxlanılmışdır. Qazıntılar zamanı onun 37-dən 71-ə kimi fəsiləri istisna olmaqla demək olar ki, bütün hissələri aşkar edilmişdi. Kitabın Kumrandan tapılan parçaları və bəzi yunandilli əlyazmaları sübut edir ki, onun tərtibatında b.e.ə II əsrə aid olan müxtəlif materiallardan istifadə olunmuşdur. "Hanoxun kitabının" sonuncu nəşri "İbarələr kitabının" tamamlanmasından sonrakı dövrə, yəni eramızın I əsrinin sonlarına təsadüf edir.

Kitabın Kumran versiyasına "Nəhənglər kitabı" adlanan hissə daxil idi ki, ona Efiopiya nəşrində rast gəlinmir.

"Hanoxun II kitabı" Slavyan Hanoxu da adlandırılır. Bu kitab müəyyən məqamlarda "Hanoxun I kitabı" ilə oxşardır. Buna Hanoxun və onun Nuh daşqınına qədər yaşamış olan nəslinin tərcümeyi-halı haqqında məlumatın olması misal ola bilər. Burada Nuh daşqını, Hanoxun səmavi səyahətləri haqqında məlumatlar verilir. Burada Hanox bir növ müdrik ağsaqqal kimi təsvir edilir. Süjet boyu o, öz övladlarına öyüd-nəsihətlər verir. Əsərin sonunda Hanox göylərə çəkilərək yox olur. Əsərin orijinalının yəhudi, yaxud yunan dilində yazılması barəsində dəqiq məlumat vermək mümkün deyildir. Çünki əsər dövrümüzə bir neçə dilə tərcümə olunmuş şəkildə gəlib çatmışdır. Bunlar arasında ən müfəssəl tərcümə isə qədim slavyan dilinə edilən tərcümədir ki, məhz bu səbəbdən "Hanoxun II kitabı"nı "Slavyan Hanoxu" da adlandırırlar. Kitab eramızın I əsrinin sonuna aid edilir.

Yunan-roma dövründə müqəddəs kitabı nizamlamaq, onu tamamlamaq məqsədi ilə görülmə tədbirlərdən biri onun üzünü köçürmək idi. Müxtəlif müəlliflər bu kitabın müqəddəsliyinə hörmət əlaməti olaraq oradakı ayələri şərh etməyə, Əhdi-Ətiq yazılan sözləri müasir dövrləri ilə uyğunlaşdırmağa can atırdı-

lar. Məhz buna görə də oxu zamanı kitablarda bəzi çatışmazlıqlar, anlaşılmazlıqlar olduğu məlum olur.

Peyğəmbər dövrünün sona çatdığına inanan apokrif müəlliflərindən fərqli olaraq psevdoepiqlraf müəllifləri inanırdılar ki, peyğəmbərlik hələ də mövcuddur və onlar qanun qəbul edə, gələcəyi və keçmişini görə bilərlər. Psevdoepiqlraf-lar S.Fabruçius tərəfindən toplanmış və 1722-1741-ci illərdə "Codex pseudoe-pigraphus Veteris Testamenti" adı altında çap olunmuşdur.

TÜRK ƏDƏBİYYATINDA KONKRET POEZİYA

Gündoğdu Səriyyə

AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Türk ədəbiyyatında konkret poeziya 20-ci əsrin ikinci yarısında ortaya çıxan müasir poetik yanaşmadır və poeziyanı yalnız məna vasitəsilə deyil, həm də vizual forma vasitəsilə qurur. Bu hərəkətinə sözlər, hərflər və boşluqlar "şəkil" kimi düzülür.

Konkret poeziyanın mənşəyi əslində Avropadakı avanqard hərəkətlərdədir. Xüsusilə, Futurizm, Dadaizm, Sürrealizm kimi hərəkətlər dilin strukturunu pozaraq yeni ifadə formaları axtarırdılar.

Konkret poeziya, poeziya sözlərindən yalnız təxəyyül baxımından deyil, həm də vizual olaraq istifadə etməyi hədəfləyən poetik bir yanaşmadır.

Konkret poeziya, İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı yenilik və təcrübə axtarışlarını həll etmək üçün istifadə olunan bir termindir. Bu, poeziya sənətin-də universal miqyasda inqilabi bir dəyişikliyi, poeziyanın ünsiyyət imkanlarını genişləndirən bir təcrübəni təmsil edir. Poeziyanın hər mənada ənənəvi anlayışını pozmağı hədəfləyən konkret poeziya müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən təsnif edilmişdir. 1964-cü ildə 1-ci Beynəlxalq Konkret və Kinetik Poeziya Sərgisini təşkil edən Mayk Uiverə görə, üç növ var: vizual (optik), fonetik (səs) və kinetik; Tomas Kopfermana görə, konkret poeziyanın beş növü var: semantik, qeyri-se-mantik, vizual, akustik və montaj poeziyası; Ketlin Makkalloya görə, səkkiz növ var: tipografik, səs, üçölçülü, kinetik, kompüter tərəfindən yaradılan, semiotik, yumoristik-ironik və sözləri fotoşəkillərlə və ya təsvirlərlə birləşdirən "poesia visiva" adlandırdığı şey.

1950-ci illərdə konkret poeziya, xüsusən də Eugen Gomringer və Braziliya Noigandres qrupu tərəfindən sistemləşdirildi.

Türk ədəbiyyatında konkret (somut şeir) poeziyanın təsiri xüsusilə 1960-

cı ildən sonrakı müasir poeziya səhnəsində özünü göstərir. Bu dövrdə, “İkinci Yeni Hərəkəti” ilə dildə eksperimental tədqiqatlar artdı. Poeziyada forma, assosiasiya və vizuallıq mənadan üstün oldu. Məsələn İlhan Berk, səhifə düzülüşünə diqqət yetirərək poeziyanı “obyekt” kimi qurur. Ece Ayhan, dilin strukturunu və ənənəvi semantik əlaqələri pozan şeirlər yazır. Cemal Süreya, Sırf konkret şeir yazmasa da, formal yeniliklərə töhfə verir. Sezai Karakoç da Metafizik aspektləri ilə daha çox seçilsə də, müasir poeziyanın anlaşılmasına töhfə verir. Bütün bunlara baxmayaraq, vizual poeziya ilə birbaşa təcrübə aparan şairlərin sayı məhduddur. Konkret poeziyanın əsas xüsusiyyətləri:

1. Şeir vizual kompozisiyadır (şəkil kimi oxunur)
2. Sözlər yalnız məna baxımından deyil, həm də forma və düzülüş baxımından da vacibdir
3. Dürğu işarələri, aralıqlar və hərf düzülüşü şüurlu şəkildə istifadə olunur
4. Oxucu şeiri həm oxuyur, həm də “görür”
5. Ənənəvi ölçü, qafiyə və ifadə ikinci dərəcəlidir

Bütün bu xüsusiyyətləri nəzərdən keçirdiyimizdə yuxarıda adlarını çəkdiyim şairlər konkret poeziyanın bütün xüsusiyyətlərini tam olaraq əsərlərində əks etdirmədiyini müəyyənləşdiririk. Bu da bizə konkret poeziya Türk ədəbiyyatında Qərbdəki qədər geniş yayılmış bir hərəkət olmayıb, əsasən eksperimental poeziya çərçivəsində qaldığı görünür.

Müasir və postmodern cərəyanları türk poeziyasında formal azadlığa yol açdığı müşahidə olunur. Bu gün rəqəmsal poeziya, tipografik poeziya və təsviri sənətlərlə birləşərək yeni formalarda yaşamağa davam edir. Bu mənada Yüksəl Pazarkaya Türk ədəbiyyatında konkret poeziyanın ən şüurlu və sistemli nümayəndələrindən biri hesab olunur. Almaniyadakı həyatı və Qərb poeziya hərəkətlərinin yaxından izlənməsi onun poeziya anlayışını müəyyən edən fundamental elementlərdir.

THE INTELLECTUAL-IGNORANT DICHOTOMY IN A. NESİN'S NOVEL “ZÜBÜK”

Əhmədov Ramazan

University of Karabuk, Faculty of Literature

Aziz Nesin's novel “Zübük” is situated within the historical transition to Türkiye's multi-party political system. The events of the narrative take place in an eastern Anatolian town located along the Türkiye–Iran transit route.

Although the author does not explicitly define the spatial setting, it is possible—based on textual details—to infer that the narrative unfolds in a rural region in eastern Türkiye. The transition to a multi-party system had been effectively implemented in practice, and its repercussions were increasingly felt in the eastern provinces of the country.

In constructing the narrative, Nesin drew inspiration from the individuals he encountered during his travels, as well as from the lived realities of rural life, thereby shedding light on the political and economic structure of recent Turkish history. As Nesin himself notes: “The character Zübükzade İbrahim Bey came to the forefront in the conception of this novel. That is to say, my approach in long humorous stories changed. Instead of a chain of comic events arranged along a central idea, this time I centered the narrative on a character named Zübükzade İbrahim bey” (“Zübük”, 268). Within the geographical and socio-political context of the period—particularly in eastern regions—there existed a significant vacuum of authority.

The episodes depicted in the work derive fundamentally from the everyday problems generated by this absence of authority. Although many of these issues are rooted in bureaucratic structures, they remain unresolved. As the uneducated local population fails to establish effective communication with state institutions, local figures gain increasing influence. This dynamic fosters a social environment in which bribery and corruption come to be perceived as viable mechanisms for resolving problems. Consequently, the so-called practices of “favoritism” or bribery employed by İbrahim Bey for personal gain are frequently embraced by the populace.

A striking illustration of this phenomenon can be observed in the dialogues between Zübükzade and Sabri Aga: “If there is money involved, it can be done. Do not pay your taxes; pay your bribes—such are the times we live in. I pitied you. I have many acquaintances in Ankara.” “We will have to distribute money here and there; otherwise it is impossible” (“Zübük”, 20). This passage reveals that Zübükzade exploits his alleged connections with state authorities to position himself as an intermediary who facilitates legal and financial transactions in exchange for bribes. Simultaneously, it demonstrates that the notion of “getting things done through bribery” has been internalized by society as a primary solution.

An examination of the implications of this phenomenon within the narrative reveals that Zübükzade, by cultivating this distorted perception among the populace, ultimately serves only his own financial interests. From another perspective, this issue can be contextualized by comparing the state’s

level of engagement in rural areas with that in major urban centers during the same period. As noted by historian Sina Akşin, one of the negative aspects of the Democrat Party (DP) government was its “culturally destructive tendency, evident in the closure of People’s Houses and Village Institutes.” The state began to marginalize the village, the peasantry, and rural life more broadly. As a result, individuals were left isolated, unable to find the institutional interlocutors that had been accessible in the early years of DP rule.

From this standpoint, the question arises whether Zübükzade exploits an existing structural problem to deceive people, or whether he fabricates a non-existent problem and manipulates the populace by capitalizing on their ignorance. This ambiguity remains an open interpretive issue within the text. However, historical evidence suggests that these two dynamics are not mutually exclusive but rather complementary. An illustrative example can be found in the preparations made in the village to welcome a newly appointed district governor. The ceremonial equipment, dating back to the tenth anniversary of the Republic, has been gnawed by rats and left to decay in a barn. The absence of ceremonial practices over a period of approximately thirty years, coupled with the neglect of symbolic decorum, indicates a lack of national consciousness in the region. Moreover, the fact that a high-ranking state official such as the district governor visits the town for the first time since the founding of the Republic underscores the state’s long-standing neglect of the area.

It is reasonable to assert that Nesin drew upon his domestic travels when constructing both the characters and the plot of the novel. His travel writings, compiled in the work “Yurt Gezileri” (“Domestic Travels”), provide supporting evidence for this claim. Indeed, the thirty-eighth edition of “Zübük” includes a promotional reference to “Yurt Gezileri” under the heading: “The writings of the journey that inspired the novel “Zübük” are in this book!” Another prominent thematic strand in the novel is the conflict between intellectuals and the common people. This tension is articulated through the perspective of an appointed schoolteacher, whose viewpoint serves as a vehicle for critique. It is plausible to interpret this critical perspective as reflective of the author’s own views. Through the juxtaposition of contrasting character traits, the work offers a satirical portrayal of the socio-political conditions of the time, effectively presenting a microcosmic representation of Türkiye. In Nesin’s own words: “When I write, the idea comes first. I convey what I wish to say through a sequence of comic events appropriate to that central idea” (“Zübük”, 267).

An analysis of “Zübük” reveals that the conditions shaping its characters are deeply rooted in the economic and political climate of Türkiye during the

period in question. As Nesin observes: "The DP government, unsuccessful in economic terms, resorted to various tactics to secure votes. One of these was the promise of elevating districts to provincial status. Small, unproductive, sparsely populated, neglected, and impoverished places that should not even qualify as districts were promised provincial status. Those who saw becoming a province as a way out believed in these promises" ("Zübük", 267). This critique, enriched by the author's narrative construction, offers a multifaceted perspective on the era.

One of the central critiques of the novel concerns the defining characteristic of the rural population: ignorance. Through a multi-narrative perspective, Nesin underscores the inability of individuals to comprehend the events unfolding around them. Ignorance is consistently associated with the townspeople and is presented as a persistent and pervasive condition. "With a mind like his and such foolishness among us, he could herd everyone here, from the youngest to the oldest, like cattle if he wished" ("Zübük", 78).

In an effort to provide an alternative perspective on the events, Nesin incorporates the observations of a German language teacher, who symbolizes modernity within the narrative. Having completed his education in a major city and adapted to urban life, this character stands in contrast to the rural populace. Through his personal letters, he expresses his frustration with the pervasive ignorance that has taken root among the people and spread like a disease. "These 'Zübük's exist everywhere; wherever we are, they are there as well... I do not say this merely because Zübük İbrahim deceived me and took my money. Yet, in order to think this way, I too had to be deceived. I have never told anyone how I was deceived. In fact, I was the one who wanted to deceive. 'Zübük's exploit precisely this inclination and thus deceive us" ("Zübük", 264). Within the broader cast of characters, the German teacher can be seen as representing the enlightened segment of society, embodying Nesin's critical and satirical perspective.

At the core of all events in the narrative lies ignorance. The recurring expressions of betrayal and deception, often recounted with regret, suggest that the populace fails to learn from its experiences. This entrapment in ignorance is articulated through the townspeople's relationships with Zübükzade İbrahim Bey. By presenting firsthand accounts from various figures within the town, the author emphasizes that ignorance constitutes a shared and defining trait among them. Ignorance emerges here as a crucial thematic element, reaching such an extent that it becomes a collective vulnerability. "Let us be honest: if we were to gather all the reason among our people, it would not amount to even the tip of

the mind of that scoundrel Zübükzade ("Zübük", 70). Exploiting this shared weakness, Zübükzade İbrahim Bey manipulates the populace for his own benefit, deceiving them through various means.

Although the townspeople occasionally realize they have been deceived, they continuously revert to their former state and continue to seek solutions from Zübük whenever they face difficulties.. "Oh my fellow townspeople, have we not always been deceived? Have we entirely lost our reason? Has God taken all our discernment away? Do we not know how dishonorable and unscrupulous this Zübük is, yet we still hand over our money to this trickster? Alas, I am ruined..." ("Zübük", 25). When the causes of this ignorance are examined, the inadequacy of education in the district becomes evident. This deficiency constitutes a comprehensive problem, encompassing both formal academic instruction and general cultural knowledge.

SƏRVƏTİ FÜNUN NƏSRİNDƏ MELANXOLİYA VƏ PESSİMİZM ESTETİKASI: XALİD ZİYA UŞAKLIĞIL VƏ MEHMED RAUFUN YARADICILIĞI KONTEKSTİNDƏ

Nəzrin Əliyeva

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Osmanlı ədəbiyyatında mühüm mərhələ təşkil edən Sərvəti Fünun dövrü, estetik və fəlsəfi baxımdan yeni axtarışların meydana çıxdığı bir dövr kimi səciyyəlidir. Bu dövrün ədəbiyyatı Qərb təsiri altında formalaşaraq fərdi hisslərin, daxili iztirabların və həyatın mənasızlığına dair düşüncələrin ön plana çıxması ilə seçilir. Xüsusilə nəsr sahəsində fəaliyyət göstərən Xalid Ziya Uşaklıgil və Mehmed Rauf insan psixologiyasının dərin qatlarını əks etdirən əsərləri ilə diqqət cəkməmişlər.

Bu yazıçılar yaradıcılıqlarında melanxoliya və pessimizm estetikasını əsas mövzulardan biri kimi təqdim etmiş, fərdin cəmiyyətlə və özü ilə konfliktini bədii şəkildə ifadə etmişlər.

Sərvəti Fünun nəsrində melanxoliya yalnız fərdi kədər və ya ruh düşkünlüyü deyil, həm də dövrün sosial və mənəvi böhranının bədii ifadəsidir. Bu dövrdə yazıçılar xarici aləmdən çox insanın daxili dünyasına yönəlmiş, onun tənhalığını, ümitsizliyini və həyat qarşısında acizliyini təsvir etmişlər.

Xalid Ziya Uşaklıgilin əsərlərində melanxoliya daha çox estetik və psixoloji dərinliklə təqdim olunur. Onun qəhrəmanları adətən reallıqla arzular ara-

sında qalan, ideal ilə gerçəklik arasındakı uçurumu dərk edən insanlardır. Bu ziddiyyət nəticəsində yaranan daxili gərginlik onların həyatını mənasız və ağır bir yükə çevirir. Yazıçı detallı təsvirlər, zəngin dil və simvolik elementlər vasitəsilə bu hissləri oxucuya çatdırır. Onun nəsrində təbiət təsvirləri də tez-tez qəhrəmanların ruh halının güzgüsü kimi çıxış edir və melanxolik atmosferi gücləndirir.

Mehmed Raufun yaradıcılığında isə pessimizm daha açıq və emosional şəkildə ifadə olunur. Onun qəhrəmanları həyatın acı reallıqları qarşısında tez-tez məğlubiyyət hissi keçirir, sevgi və xoşbəxtlik axtarışları isə çox zaman uğursuzluqla nəticələnir. Raufun əsərlərində daxili monoloqlar və psixoloji analiz xüsusi yer tutur. Bu üsullar vasitəsilə yazıçı insan ruhunun ən incə və qaranlıq tərəflərini açmağa çalışır.

Hər iki yazıçının əsərlərində sevgi mövzusu da melanxoliya və pessimizm çərçivəsində təqdim olunur. Sevgi burada xoşbəxtlik mənbəyi deyil, əksinə, əzab, məyusluq və itki ilə müşayiət olunan bir hiss kimi təsvir edilir. Bu yanaşma Sərvəti Fünun estetikası üçün xarakterik olub, romantik idealizmin yerini realizm və psixoloji dərinliklə əvəz etdiyini göstərir.

Bundan əlavə, bu dövrün nəsrində fərd və cəmiyyət qarşılıqlı təsiri də pessimizmin əsas mənbələrindən biri kimi çıxış edir. Qəhrəmanlar çox zaman cəmiyyətin qaydalarına uyğunlaşa bilmir, nəticədə təcrid olunmuş və tənha vəziyyətə düşürlər. Bu təcrid isə onların daxili dünyasında melanxoliyanın dərinləşməsinə səbəb olur.

Bununla yanaşı, Sərvəti Fünun nəsrində zaman və məkan anlayışı da melanxoliya estetikasının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Xəlid Ziya Uşaklıgil və Mehmed Raufun əsərlərində hadisələrin cərəyan etdiyi məkanlar çox vaxt qapalı, dar və sıxıcı mühitlər kimi təsvir olunur. Bu məkanlar qəhrəmanların daxili tənhalığını və çıxılmaz vəziyyətini simvolizə edir. Eyni zamanda, zamanın axını da subyektiv şəkildə təqdim olunur; keçmiş xatirələr, itirilmiş arzular və gerçəkləşməyən ümidlər tez-tez xatırlanaraq qəhrəmanların psixoloji vəziyyətini daha da ağırlaşdırır. Bu xüsusiyyətlər əsərlərdə ümumi pessimist atmosferin güclənməsinə xidmət edir.

Digər tərəfdən, hər iki yazıçının əsərlərində dil və üslub xüsusiyyətləri də melanxoliya və pessimizm estetikasının ifadəsində mühüm vasitə kimi çıxış edir. Xəlid Ziya Uşaklıgil daha mürəkkəb, bədii və təsvirlərlə zəngin bir dil istifadə edərək oxucunu qəhrəmanların daxili aləminə dərinlən daxil olmağa sövq edir. Mehmed Rauf isə daha sadə, lakin emosional yüklü ifadələrlə psixoloji gərginliyi ön plana çəkir. Hər iki halda dil yalnız hadisələri nəql edən vasitə deyil, həm də qəhrəmanların hiss və düşüncələrinin estetik ifadəsinə çevrilir. Bu baxımdan, dil və üslub Sərvəti Fünun nəsrində melanxolik və pessimist dünyagörüşünün

formalaşmasında əsas elementlərdən biri kimi çıxış edir.

Nəticə etibarilə, Sərvəti Fünun nəsrində melanxoliya və pessimizm estetikası dövrün sosial-mənəvi reallıqlarının və fərdi psixoloji vəziyyətlərin bədii ifadəsi kimi çıxış edir. Xalid Ziya Uşaklıgil və Mehmed Rauf bu estetik istiqamətin ən parlaq nümayəndələri olaraq insan ruhunun ziddiyyətlərini, daxili iztirablarını və həyat qarşısında acizliyini ustalıqla təsvir etmişlər.

Onların əsərləri yalnız öz dövrlərinin deyil, həm də ümumbəşəri problemlərin əks olunması baxımından əhəmiyyətlidir. Melanxoliya və pessimizm bu əsərlərdə sadəcə emosional vəziyyət deyil, həm də dərin fəlsəfi məzmun daşıyan estetik kateqoriyalar kimi təqdim olunur. Bu baxımdan Sərvəti Fünun nəsri Türk ədəbiyyatında psixoloji realizmin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

HACI BƏŞİR AĞANIN OSMANLI DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ VƏ XEYRİYYƏÇİLİK FƏALİYYƏTİNDƏ ROLU

İslamova Nicabət

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Osmanlının ən görkəmli simalarından biri də Hacı Bəşir ağadır. Dövrünün ən tanınmış ziyalılarından biri olan Hacı Bəşir ağa xeyriyyəçi kimi də məşhurlaşmışdır. Görkəmli ailədən olmasa da, öz ağılı və zəkası sayəsində dövlətin ən ali vəzifələrinə qədər yüksəlmişdir. Onun həyatına nəzər saldıqda belə bir nəticəyə gəlirik ki, Osmanlı hökmdarları insanın sosial statusuna deyil, ağılına və zəkasına qiymət vermişlər. O hələ uşaq ikən Afrikadan kölə olaraq İstanbula gətirilmiş və kızlar ağası Yapraksız Ali ağanın əmrində işləmişdir. 1717-ci ildə “kızlar ağası” vəzifəsinə təyin edilmişdir. Bundan sonra da bir sıra müxtəlif vəzifələrdə çalışmış və padşahın müsahibinə qədər yüksəlmişdir. Öz ağılı, dərrakəsi və uzaqgörənliyi sayəsində sarayda müxtəlif vəzifələrdə işləmiş və padşahın ən etibar etdiyi ağalardan biri olmağı bacarmışdır. Padşahın qəbul etdiyi qərarlarda onun fikrinə dəyər verdiyi bildirilir. Hacı Bəşir ağanın dövlətin idarə edilməsində də mühüm rolu olmuşdur. Bu da onun sultanın gözündə nə qədər yüksək məqamda olduğunu göstərir. Dövrünün tanınmış şəxslərinin müxtəlif vəzifələrə təyin olunmasında Hacı Bəşir ağanın müstəsna rolu olmuşdur. Validə sultanla yaxşı münasibətdə olması onu digər ağaların şərindən də qorumuşdur. Məsələn, həmin dövrdə Kabakulak İbrahim paşanın sultana ondan şikayət edəcəyini eşitmiş və validə sultanın vasitəçiliyi ilə Sultan İbrahim paşanın özünü işindən azad etdirmişdir. Bu hadisədən sonra heç kim ondan Sultana şikayət etməyə cürət etməmişdir.

Uzun illər sarayda ən yüksək mövqelərdə xidmət edən Bəşir ağa sərvətini xalqın xeyrinə sərf etmişdir. O, Osmanlının müxtəlif yerlərində məscidlər, çeşmələr, kitabxanalar, məktəblər, külliyyələr inşa etdirmişdir. Böyük bir kitabsevər olan Bəşir ağanın Topqapı sarayı yaxınlığında yerləşən külliyyəsinin kitabxanasında 1007 cild kitabının olduğu bildirilir. Onun tikdirdiyi ən möhtəşəm əsərlərdən biri də İzmirdə yerləşən “Kızlar ağası” hanıdır. Han o dövrün möhtəşəm əsərlərindən biridir. Dənizin sahilində limana yaxın bir ərazidə inşa edilən han karvansaray kimi də istifadə olunmuşdur. Tikilinin birinci mərtəbəsinə dükanlar yerləşdirilmiş, ikinci mərtəbəsində isə otaqlar inşa edilmişdir. İçəridə heyvanların saxlanması üçün xüsusi yerlər də nəzərdə tutulmuşdur. Ən maraqlısı da odur ki, o öz şəxsi əmlakı hesabına tikdirdiyi bu karvansarayın gəlirlərini özünə götürməyərək xeyriyyə məqsədi ilə ehtiyacı olanlara vermişdir.

ƏHMƏD CAVAD VƏ MEHMET AKİF ERSOY YARADICILIĞI NÜMUNƏSİNDƏ 100 İLLİK İNAMIN POEZİYASI

Ruintən Sevinc

Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi

Çırpınırdın Qaradəniz, baxıb Türkün bayrağına ...

Əhməd Cavad

Bastığın yerləri “toprak” diyerek geçme, tanı,

Düşün altındaki binlerce kefensiz yatanı ...

Mehmet Akif Ersoy

XX əsrin əvvəllərində Türk xalqları tarixlərinin sadəcə siyasi böhran deyil, varlıq-yoxluq davası dövrünü yaşayırdılar. Bu baxımdan ədəbiyyatda da zamanın ruhuna uyğun olaraq vətənpərvərlik, milli özünüdərk, istiqlal mübarizəsi, türk birliyi kimi mövzular özünü qabarıq şəkildə göstərməkdə idi. Təsadüfi deyil ki, bu dövrün ədəbiyyat nümunələri hələ də əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Hazırda haqqında bəhs etdiyimiz “iki coğrafiyanın tək ruhu” hesab edilə biləcək Azərbaycan şairi Cavadın (1892-1937) və Türkiyə şairi Ersoyun (1873-1936) yaradıcılığı da bu mənada istisna təşkil etmir. Onlar sadəcə müşahidəçiləri deyil, birbaşa iştirakçıları olduqları hadisələri öz əsərlərində bədii dillə əks etdirirdilər. Araşdırmamızda bu iki böyük şairin yaradıcılığı “tarixi gerçəklik, romantik ideallar və milli kimlik” çərçivəsində nəzərdən keçiriləcəkdir.

Bir tərəfdə Çar Rusiyasının müstəmləkə zülmündən qurtarmağa çalışan

Azərbaycan türk şairi Cavad, digər tərəfdə zamanın böyük dövlətləri tərəfindən parçalanma təhdidi ilə qarşı-qarşıya duran Osmanlı şairi Ersoy və hər ikisinin də Balkan müharibələri, I Dünya müharibəsi, Milli İstiqlal savaşı kimi fəlakətlərin reallığı kontekstində yazdıqları şeirlərdə tarixi yaddaş, kimlik məsələləri qabarıq şəkildə əks etdirilmişdir. Təsadüfi deyil ki, Cavadı Türk kimliyinin “romantik və döyüşkən”, Ersoyu isə “mənəvi və əxlaqi” tərəfi hesab edən araşdırmaçılar da var. “Çırpınırdın Qaradəniz” deyən Cavad bir millətin ayağa qalxmasının simfoniyası; “Bir hilâl uğruna, yâ Rab, ne güneşler batıyor!” deyən Ersoy isə istiqlalı imanla birləşdirən bir səs idi. Hər iki şairin yaradıcılığında ən ağır məğlubiyyət anında belə mənəvi bir dirəniş görünməkdədir. Cavadın “İncimə”, Ersoyun “Ben ezelden beridir hür yaşadım, hür yaşarım, hangi çılgın bana zincir vuracakmış? Şaşarım!” deməsi əslində o məğlubiyyəti qəbul etməyən ruhun çağırışıdır. Cavad “Çırpınırdın Qaradəniz” deyə yazarkən sadəcə şeir yazmırdı, bu, Balkanlarda sarsılmış bir millətin bir növ dirçəliş duası idi. Düşüncələrini eyni tarixi ağrının süzgəcindən keçirərək kağıza köçürən şairlərin şeirlərindəki misrələr bir növ “psixoloji qalxan” rolunda çıxış edirdilər.

100 illik inamın poeziyası. Cavadın və Ersoyun aradığımız epigraf seçdiyimiz misralarının yazılmasının üzərindən 100 ildən artıq zaman keçməsinə baxmayaraq hələ də eyni həyacanı vermələri, bu misraların konkret bir hadisə üçün deyil, millətin hər zaman ehtiyacı olan özünəinam kodu ilə yazılmış olduğunun göstəricisidir. Ersoyun “torpağın altında kəfənsiz yatanlar” dediyi Şəhidlərimiz həm tariximizin ağrısıdır, yaddaşındır, həm də bu günümüzdə sahib olduğumuz müstəqilliyin, qorumalı olduğumuz ərazi bütövlüyümüzün təməlidir. Məhz “o kəfənsiz yatan” Şəhidlərimiz həm Anadoluda, həm də Qarabağda özünə inam ruhlu dövrə keçidin təməlləri olmağı bacardılar. Bu mənada, Cavadın və Ersoyun şeirlərindəki tarixi gerçəklik, sadəcə keçmişin hesabatı deyil, eyni zamanda gələcəyin proqramıdır. Təsadüfi deyil ki, Cavadın “Qaradənizdə inamla baxdığını”, Ersoyun “qorxma, sönməyəcək” dediyi o Al bayraq, 2020-ci ildə Azərbaycanın ədalətli müharibəsində Azərbaycan bayrağı ilə birlikdə dalğalanırdı. Və bu, sadəcə iki dövlətin hərbi qələbəsi deyil, əslində 100 illik bir ümitsizliyin sonunu gətirməklə, “varlıqla-məhv olmaq” arasındakı mübarizədə “yaşamaq uğrunda mübarizənin” zəfər marşına, suverenliyimizi bərpa etdiyimiz torpaqlarımızdakı nəfəsə çevrilməsi idi.

YAŞAR KAMALIN HEKAYƏLƏRİ

Məmmədova Həyat

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Türk ədəbiyyatının görkəmli nasirlərindən biri olan Yaşar Kamal ədəbiyyata şeirlə gəlsə də ("Seyhan" adlı ilk şeiri 1939-cu ildə Adana Xalqevinin orqanı "Görüşlər" jurnalında çap edilib), söz sənətinin hekayə, povest, roman, reportaj, dram, senari, publisistika, memuar, esse və s. kimi müxtəlif növ, janr və formalarında əsərlər qələmə almışdır. Daha çox roman yazmaqla məşhur olan Yaşar Kamal bir-birindən gözəl hekayələr də qələmə almışdır. Yazıcının ilk hekayələri "Yataq" və "Çağa" 1952-ci ildə çap olunmuşdur. Bu əsərləri bir-birinin ardınca işıq üzü görən "Yaylanın gülü sahilə solar", "Keçi", "Dükançı", "Süpürgə", "Xəncər", "Milçək" hekayələri izləyir.

1952-ci ildə yuxarıda adlarını çəkdiyimiz əsərlərlə birlikdə yazıcının başqa hekayələrinin də yer aldığı ilk hekayələr kitabı nəşr olunur. Hekayələrin birinin sərlövhəsi ilə "Sarı sıcaq" adlanan bu kitab çıxdığı gündən oxucuların və ədəbi dairələrin böyük rəğbətini qazanmışdır. Bu cəhətdən kitabın son nəşrlərindən birinin cildindəki sözlər diqqəti cəlb edir: "İlk nəşri 1952-ci ildə çıxan "Sarı sıcaq" Yaşar Kamalın ilk və tək hekayə kitabıdır.

Yaşar Kamalın ilk hekayəsi "Çağa" 1953-cü ildə türkoloq Güzin Dino tərəfindən fransız dilinə tərcümə edilərək, müəllifi haqqında qısa məlumatla birgə Fransanın populyar ədəbi jurnallarından birində nəşr edilir. "Çağa" hekayəsində Anadoluda uşaq probleminə toxunulmuş, kənddə yeni doğulan uşaqların acınacaqlı taleyi və ağır vəziyyəti təsvir edilmişdir.

Yazıcının "Dükançı" hekayəsində kəndin sosial-iqtisadi həyatı, zalım ağa və acgöz dükançıdan asılı olan kəndlilərin çətin vəziyyəti və bundan xilas olmaq cəhdləri əks etdirilmişdir. Hekayəni oxuduqca bir tərəfdən yay ayları qızmar günəş altında işləyən kəndlilərin ağa tərəfindən istismar edilməsinin, o biri tərəfdən daim borclu qaldıqları dükançı tərəfindən aldadılmasının şahidi oluruq.

"Keçi" hekayəsində yaşamaq üçün ümidini yeganə keçiyə bağlayan yoxsul bir kəndli ailəsinin acınacaqlı taleyi, daha doğrusu, faciəsi qələmə alınmışdır. "Məmmədlə Məmməd" hekayəsində yazıçı bizi "Keçi" hekayəsinin qəhrəmanı, iş axtarmaq üçün Çuxurovaya üz tutan Məmmədin, daha doğrusu, minlərlə Məmmədin ümumiləşdirilmiş obrazı ilə tanış edir.

Hələ 30-cu illərdə Türkiyə yazıçılarından Səbahəddin Alinin, Said Faiqin, Orxan Kamalın yaradıcılığında kiçik yaşlarından bir tikə çörək qazanmaq üçün işləmək məcburiyyətində qalan uşaqların hekayələrindən bəhs edən ədəbi

nümunələrinə rast gəlirik. Bu baxımdan Yaşar Kamalın da ağır uşaq əməyindən bəhs edən “Sarı sıcaq” və “Ağ şalvar” hekayələri diqqəti cəlb edir.

“Sarı sıcaq” hekayəsində varlı qonşularının tarlasında bütün günü qızmar günəş altında işləyib, aldığı iyirmi beş quruşu anasına çatdıran balaca Osmanın yaşadığı kədər və sevinc hissi təsvir edilmişdir. “Ağ şalvar” hekayəsində isə üç gün gecəli-gündüzlü kərpic ocağının yanında işləyən pinəçi şagirdi Mustafanın cəhənnəm əzabı çəkməsi canlandırılmışdır. Yüksək bədii sənətkarlıqla yazılmış hər iki hekayədə ağır şərtlər altında işləyən uşaqların həyatı ümumiləşdirilmiş, onların əziyyətli əməyi və alın təri yüksək qiymətləndirilmişdir.

Yaşar Kamalın hekayələrinin ideya-bədii cəhətdən kamil çıxmasının əsas səbəbi ondadır ki, o, bu janrın həyatı özünəməxsus vasitələrlə əks etdirmək imkanlarından, orijinal bədii boyalarından bacarıqla istifadə edir. Müəllif türk kəndlisinin dərd və istəklərini günün canlı həyat hadisələri, şahidi olduğu, şəxsən yaşadığı məişət lövhələri fonunda təsvir edir. Yaşar Kamalın hekayələrində hadisələr əsas etibarilə Çuxurovanın kənd və qəsəbələrində cərəyan edir. Bərəkətli Çuxurova torpağının və Toros dağlarının zəngin və rəngarəng təbiəti hekayələrdə bütün canlılığı ilə əks etdirilmişdir. Hekayələrin hamısında təbiət kəndlilərin həyatı ilə sıx bağlı şəkildə verilmişdir; təbiət və insan bir-birinə yaxınlaşır, birləşir. Burada təbiət hadisələri bəzəyən və yaxud cərəyan dairəsini genişləndirən fon deyildir, bəlkə də əsərin quruluşunun təməli və ya aparıcı ünsürüdür.

NƏCİB FAZIL QISAKÜRƏYİN DRAMATURGIYASININ BƏDİİ VƏ FƏLSƏFİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Rüstəmovə Aygün

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

XX əsr türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Nəcib Fazıl Qısakürek həm poeziya sahəsində, həm də dramaturgiya istiqamətində mühüm yaradıcılıq nümunələri ortaya qoymuşdur. Əsasən böyük bir şair kimi tanınan Necip Fazıl, eyni zamanda yüksək istedad malik dramaturq kimi də diqqəti öz üzərinə çəkməyi bacarmışdır. Onun teatr sənətinə marağı əsasən Muhsin Ərtoğrulun təsiri ilə formalaşmışdır. Müəllif teatır həyatın müəyyən bir məkan daxilində bədii şəkildə təqdim olunması kimi dəyərləndirmişdir.

Nəcib Fazıl teatır həyatın məhdud səhnə çərçivəsində cəmləşdirilmiş forması kimi izah edir. Onun fikrincə, səhnənin “açılıb-bağlanan” xarakteri həyatın müəyyən bir hissəsini tamaşaçıya təqdim etməyə imkan yaradır. Bu xüsusiyyət teatır digər ədəbi janrlardan fərqləndirərək onu daha canlı və təsirli edir.

Müəllifin dramaturgiyası onun poeziyası ilə sıx bağlıdır. Onun yanaşması-na görə, teatrda “yuxu maddiləşir”. Bu fikir onun əsərlərində reallıqla metafizik düşüncənin vəhdət təşkil etdiyini göstərir. Şeirələrində daha mücərrəd şəkildə ifadə olunan qorxu, şübhə və tənhalıq kimi psixoloji hallar dram əsərlərində obrazlar vasitəsilə konkret və aydın formada təqdim olunur. Nəcib Fazılın dram əsərlərində əsas diqqət insanın daxili aləminə yönəlmişdir. Bu əsərlərdə günah duyğusu, vicdan mühakiməsi, tale və iradə münasibətləri, ağıl və duyğu qarşıdurması kimi məsələlər geniş şəkildə işlənmişdir. Eyni zamanda, müəllif maddi və mənəvi aləm arasındakı ziddiyyətləri, eləcə də insan idrakının sərhədlərini araşdırır. Onun pyeslərində hadisələr, məkan və obrazlar əsasən milli zəmin üzərində qurulmuşdur. Bu, əsərlərin həm real, həm də cəmiyyətə yaxın olmasını təmin edir. Müəllifin fikrincə, teatr ideyanın bədii formaya çevrildiyi bir məkan kimi çıxış edir. Bu baxımdan onun dramları tezislə xarakter daşısa da, bu xüsusiyyət açıq şəkildə deyil, bədii ustalıqla təqdim olunur.

Nəcib Fazılın üslubu emosional təsirlilik, güclü dramatizm və ifadə zənginliyi ilə seçilir. Onun əsərlərində canlı dialoqlar və teatralıq mühüm yer tutur. Qəhrəmanlıq, alicənablıq və mənəvi dəyərlərin ön plana çəkilməsi bu dramları klassik teatr ənənələri ilə əlaqələndirir. Müəllifin dram əsərləri geniş tamaşaçı rəğbəti qazanmış və müxtəlif teatr səhnələrində dəfələrlə nümayiş etdirilmişdir. Onun ümumilikdə on yeddi dram əsəri mövcuddur ki, bunlardan ikisi tamamlandırmamışdır. Bu əsərlər içərisində ən zirvədə olanı “Bir adam yaratmaq” pyesidir. O, bu əsərində izzətsizlik içində qalan insan ruhunun dramını təsvir edir. Nəcib Fazıl Husrev obrazı vasitəsilə qəlbindəkil suallara cavab tapmağa çalışan dərin və dolğun bir xarakter yaradır. Onun timsalında sufi-fəlsəfi düşüncələr, eləcə də “olum ya ölüm” dilemması bədii şəkildə ifadə olunur. Əsərin mərkəzində olan Husrev yazıçı olur. O, bir əsər yazır, amma zaman keçdikcə yazdıqları ilə real həyat arasında qorxulu paralellər görməyə başlayır. Bu isə onu daxili böhranlara, qorxu və şübhələrə, ruhi sarsıntıya aparır. “Bir adam yaratmaq”- insanın özünü, taleyini və Allahla münasibətini anlamağa çalışdığı dərin psixoloji-fəlsəfi pyesdir. Onun dramaturgiyası demək olar ki, daha çox psixoloji və fəlsəfi dərinliyi ilə seçilir. Personajlar adətən daxili mübarizə yaşayır və bu da əsərləri çox təsirli edir.

Beləliklə, Nəcib Fazıl Qısakürəyin dramaturgiyası onun yaradıcılığının mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir. Onun dram əsərləri psixoloji dərinliyi, fəlsəfi məzmunu və güclü bədii ifadə vasitələri ilə seçilir. Müəllif teatrı yalnız səhnə sənəti kimi deyil, insanın daxili dünyasını və cəmiyyətin mənəvi problemlərini əks etdirən ciddi bir yaradıcılıq sahəsi kimi təqdim edir.

"KİTABİ DƏDƏ QORQUD" DASTANININ ORTAQ TÜRK MƏDƏNİ ABİDƏ KİMİ TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ

Heydərova Sevil, Qasımova Nigarxanım

Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi

"Kitabi Dədə Qorqud" dastanı türk dünyasının ən qədim epik abidələrindən biri olmaqla Yaxın və Orta Şərq xalqlarının mədəni yaddaşında böyük əhəmiyyət kəsb edən nadir irs nümunələrindəndir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından günümüzə gəlib çatan bir müqəddimə, on iki boy - on iki Oğuznamə böyük oğuznamə mədəniyyətini əks etdirən nadir tarixi ədəbi qaynaqdır. Dastanların əlyazması üzərində yazılmış "Kitabi-Dədə Qorqud-əla-lisani-taifeyi-Oğuzan", yəni oğuz tayfalarının dilində olan "Dədəm Qorqud kitabı" adı Oğuznamələrin etnik-mədəni mənsubiyyətini dəqiqliklə ifadə edir. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarının müəllifliyi Dədə Qorquda aiddir. XIV əsr tarixçiləri Aybək əd-Dəvadari və Fəzlullah Rəşidəddin qeyd edir ki, Dədə Qorqud Məhəmməd peyğəmbər zamanında yaşamış və türklər tərəfindən elçi simasında onun yanına göndərilmişdir. Dastanın müqəddiməsində də bu məlumat qeyd edilir. Dastan bədii-estetik xüsusiyyətləri ilə yanaşı tarixi, etnoqrafik, dərin sosial məzmunu ilə diqqəti cəlb edir. Dastanda əks olunan tarixi hadisələr, obrazlar geniş coğrafiyada yayılmış oğuz tayfalarının həyat tərzini, dünyagörüşünü və sosial-ictimai münasibətlərini əks etdirir.

Ümumilikdə "Kitabi Dədə Qorqud" dastanı müxtəlif xalqlar arasında ortaq mədəni körpü rolunu oynayır və regional səviyyədə ortaq mədəni irsi özündə birləşdirən nadir abidələrdən biri kimi çıxış edir. Məqalədə dastanın tarixi kökləri, yayılma arealı, mədəni əlaqələr kontekstində ortaq mədəni irs kimi əhəmiyyəti araşdırılır.

Tarixdən məlumdur ki, geniş coğrafi ərazidə məskunlaşan oğuzlar Orta Asiyadan başlayaraq Azərbaycan, Anadolu və Yaxın Şərq ərazilərinə qədər uzanan geniş bir ərazidə məskunlaşmışlar. Baş verən miqrasiya prosesləri nəticəsində müxtəlif xalqlarla yaranan təmas mədəni ortaqlığın formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Dastanda əks olunan dəyərlər yalnız bir xalqa məxsus deyil, bütövlükdə türk və Yaxın Şərq mədəniyyətinin ortaq xüsusiyyətlərini əks etdirir. Belə ki, burada əks olunan qəhrəmanlıq və igidlik, dini motivlər, Allah sevgisi və inancı, mənəvi kamillik ideyası, əxlaqi dəyərlər, qonaqpərvərlik, sədaqət, sosial münasibətlər, ailə daxilində ata, ana, qız və oğul övladları arasındakı münasibətlər dastanın ana xəttini təşkil edir.

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanı Azərbaycan, Türkiyə, Orta Asiyanın türk xalqları arasında geniş yayılmışdır. Onun müxtəlif variantlarının mövcudluğu bu abidənin ortaq mədəni sərvəti və incisi olduğunu sübut edir. Dastanın türk xalqları arasında geniş yayılmasında miqrasiyalar böyük rol oynamış, şifahi xalq yaradıcılığı ənənələrinə söykənmişdir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ortaq mədəni irsinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Abidə müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranmış və məhz bu səbəbdən universal xarakter daşımışdır.

Dastanın məzmununda əks olunan sosial, mənəvi və ideoloji dəyərlər region xalqlarını birləşdirən ortaq mədəni dəyərləri əks etdirir, xalqlar arasında mədəni identikliyin və integrasiyanın, kimliyin və tarixi yaddaşın formalaşmasında mühüm rol oynadığını göstərir.

MODERNISM IN THE LITERATURE OF TURKIC PEOPLE: COMPARATIVE ANALYSIS IN THE CASE OF AZERBAIJAN AND UZBEKISTAN LITERATURE

Jafarli Zahra

Baku State University

The word modernism begins to spread in the world literature in the end of 19th century and beginning of 20th century, which marked a radical shift in artistic expression, emphasizing experimentation, subjectivity and the rejection of traditional forms. While modernism in Turkish literature began to emerge from the Republican period onward, for the Turkic peoples of Asia and Azerbaijan this period coincided with Soviet rule. However the roots of modernism for Turkish and Asian turks dates back to the reforms of the Ottoman Empire and Peter I respectively. The first modernist approach in the history of Turkic peoples might be considered Jadidism. It led people to realize their needs for updated themes, new genres and new artistic means. In the frame of modernist nationalism, it influenced Turkestan in many ways using press, new schools and the idea of joint culture of Turkic people as a tool. In the case of Uzbekistan Mahmud Khoja Behbudiy is considered to be one of the pioneers of the movement. Succeeding him Cholpon introduced realism into Uzbek literature and appealed to Uzbek national identity in some of his works.

The most prominent modernist artists among turks in Asia and Caucasus emerged as an outcome of years of pressure and unrest during Soviet regime. Uzbek national literature gained such talents as Erkin Vohidov, Gafur Gulyam,

Zulfiya, Abdullah Aripov. One of those prominent figures of modern Uzbek poetry is Rauf Parfi whose dream was to see all Turkic people united. The mood of national awakening in his poems show that Jadidism was not completely eliminated by Soviet Empire. "The faith of Turks is Turkestan" – says Rauf, in his poem called "Ona Turkiston".

Compared to Uzbekistan, it can be said that modernism has an earlier and faster entrance into Azerbaijani literature. It can be explained by such factors as the constant relations with the Ottoman Empire, being aware of innovations in Western literature much earlier and the existence of species diversity: theater, prose, journalism. Meanwhile, XIX century was mainly related to classic Caghatai literature in Uzbekistan, which contained religious-moral content and traditional in terms of language and format.

The first glimpse of attempts to modernize literature in Azerbaijan arose under the influence of foreign factors in XIX century, which is clearly observed in Mirza Fatali Akhundov's works. In the first half of XIX century the number of young people who studied in Russian schools increased, intellectuals knowing foreign languages got acquainted the revolution happening in Europe. As a result the modernization process in Azerbaijan began with educational intellectuals. Even before Jadidism started, new genres such as roman, novel appeared and modernist tenders were spread by such authors as Abbasgulu agha Bakikhanov, Ismail bey Gutgashinli, Sultan Mecid Ganizade, Celil Memmedguluzade.

Despite the differences, similar patterns can be seen in the way modernism developed in both countries. Today historical roots, cultural memory and national identity are brought to the center of literature in both Azerbaijan and Uzbekistan. Both states, in addition to individually implementing innovations in cultural development, see the joint culture of the Turkic world as one of the main tasks in foreign policy by developing unilateral and bilateral relations.

NƏSİMİNİN SALAMNAMƏLƏRİ: XƏYALİ VƏ GERÇƏK MÜXATƏBLƏRİ

Şıxıyeva Səadət

AMEA-nın Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu;

Bakı Avrasiya Universiteti

Daha çox Türkiyə ədəbiyyatında çeşidli nümunələri ilə diqqəti çəkən salamnamələr həm divan, həm də aşiq şeirinin ortaq poetik formalarındandır. Azərbaycan ədəbiyyatında nisbətən azlıq təşkil edən bu şeir şəklinin məlum örnəkləri indiyədək xüsusi tədqiqat mövzusu kimi araşdırmaya cəlb olunma-

mışdır. İlk nümunələrinə Nəsiminin, daha sonra Füzuli və Molla Cümənin yaradıcılığında təsadüf olunan salamnamələr təkcə islami əxlaq və ictimai etiketin bədii mətndə aldığı biçim kimi deyil, həm də bədii təxəyyülün ifadə imkanlarını zənginləşdirən gizli fikri qaynaq olaraq maraq doğurur. İslami-əxlaqi davranış normativlərindən olan salamlama orta çağın çoxyönlü divan və təsəvvüf şeirində aşıqla məşuq arasında ünsiyyət və münasibətin mümkün şəkli, hər ikisinin ruh halını ifadədə istifadə olunan bir ədəbi-estetik detal kimi xüsusi yer tutur.

Nəsiminin özündən sonra kiçik dairəli ənənə yaradan salamnamə xarakterli şeirlərinin spesifik bir özəlliyi ön və son rədifə meyillilikdir. Belə ki, onun *"Mərhəbə"* və *"Əssəlam"* rədifli şeirlərində bu özünəməxsusluğu görmək mümkündür. Dünyəvi məzmunlu *"Mərhəbə"* rədifli qəzəlin yalnız mətləsinin ilk, məqtəsinin isə son misrasında diqqəti cəkmək xüsusiyyət – eyni sözdən ibarət ön və son rədifli quruluş şairin digər salamnaməsində (*"Əssəlam"*) şeir boyunca izlənilir: şeirin mətlədən sonrakı hər beytinin ilk misrası ön rədifli, son misrası həm ön, həm də son rədiflidir. *"Əssəlam"* sözünün bu şəkildə vurğulu təkrarlanması şeirin emosional-ekspressiv təsir gücünü də artırır. Qeyd etməliyik ki, salamnamələr müəyyən süjetlilik yaratdığına görə lirik-epik səciyyəli olur, bircə *"salam"* sözü ilə mətnə dinamizm qazandırılır və vahid mövzu ətrafında sanki poetik səhnələrin eskizləri qurulur. Bu özəlliklər Nəsiminin də eyni üslubda qələmə alınmış şeirləri üçün xarakterikdir.

İmamiyyə səciyyəli, qəzəl qəlibli *"Əssəlam"* rədifli şeirin struktur özəllikləri ələvi-bəktəşi şairlərinin bir sıra əsərlərinin strukturu üçün nümunə olmuşdur. Cəfərinin salamnamə-imamiyyəsi və Tahirin tərəcibəndinin vasitə beytində *"əs-səlam"*-ın ön rədif funksiyası daşımısını buna nümunə olaraq göstərə bilərik.

Nəsimi şeirinin bu kontekstdə tədqiqi əsasında belə bir qənaətə gəldik ki, şairin salamlama üçün istifadə etdiyi sözlərin leksik tərkibi zəngindir. Onun türkcə divanında salamlama anlamı çeşidli kəlmələrlə ifadə edilir: *"mərhəbə"*, *"səlam"*, *"əssəlam"*, *"xoş gördük səni"*, *"xoş gəldin"*. Bu sözlərin emosional yükünü artırmaq məqsədilə Nəsimi qeyd etdiyimiz ifadələrdən üçünə (*"mərhəbə"*, *"əs-səlam"*, *"xoş gördük səni"*) rədif məqamında yer vermişdir. Şairin farsca divanında isə salamlama niyyəti ilə *"səlam"*, *"aleykəssəlam və bərəkət"* (əsl: "Və əleykumus-salam və rəhmətullahi və bərəkətuhi") ("Allahın salamu, mərhəməti və bərəkəti sənə də üzərinizə olsun"), *"mərhəbə"*, *"xoş amədi"* ("xoş gəldin") sözlərindən istifadə olunmuşdur. Türkcə divandan fərqli olaraq, farsca divanda yalnız sonuncu ifadə rədif kimi işlənmişdir.

Şairin salam verərək məhəbbətini ifadə etdiyi müxtəbləri də müxtəlifdir: real həyatda rastlaşıb tanıdığı dünyəvi gözəl, arifanə baxış bucağından gördüyü ilahi mənşəli ruh, dini biliklər əsasında şəxsiyyətinə rəğbətini ifadə etdiyi hz. Əli.

Zənnimizcə, hz. Əlini xəyali salamlama şəklində qələmə alınan “Əssəlam” rədifli şeirin struktur özəllikləri Füzulinin farsca “Kərbəla” rədifli qəsidəsinə verdiyi quruluşun fikri zəminini təşkil edir. (Nəsimi: “Əssəlam, ey Şahi-mərdan, əssəlam // Əssəlam, ey Şiri-Yəzdan, əssəlam”; Füzuli: “Əssəlam, ey sakin-e mohnətsəra-ye Kərbəla // Əssəlam, ey mostəmənd-o mobtəla-ye Kərbəla”).

Ümumilikdə Nəsiminin biri farsca olmaqla dörd qəzəli (“Mərhəbə”, “Xoş gördük səni”, “Əssəlam”, “Xoş amədi”) rədif baxımından salamnəmə şəklindədir. Digər şeirlərində isə fraqmentar salamnəmə səciyyəsi, salamlama şəkilləri vardır. Daha çox dünyəvi şeirlərində bu poetik formaya müraciət etsə də, onun irfani və dini məzmunlu əsərlərində də salamlama üslubu qabarıq nəzərə çarpır. Şairin bu kimi əsərlərinin üslubi özəlliklərinin araşdırılması, bir tərəfdən, onun bir sıra mübahisəli şeirlərinin (“Əssəlam”, “Xoş amədi”) müəllifinin kimliyini müəyyənləşdirməyə yardım edir, digər tərəfdən, bu şeir şəklinin də əlifnamə, pəltəknəmə və s. poetik formalar kimi ilk örnəyinin Nəsimiyə aid olduğunu göstərir.

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA İNSAN KİMLİYİ

Quliyev Elxan

AMEA-nın Z. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi yaradıcılığında insanın fərdi və sosial kimliyi, ideal və kamil insan problemi daim tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb edən mövzulardan biri olmuşdur. Nizami Gəncəvi idealist bir mütəfəkkir olduğuna görə, öz şeir sənətini də insanların “Mədineyi-cahilə”dən xilas olub “Mədineyi-fazilə”yə nail olmasına həsr etmişdir. Nizami insanı kainatın əşrəfi hesab edir və onu insanlığa yaraşan bir həyat tərzinə dəvət edir. Onun dərin bəşəri məzmunu malik olan yaradıcılığı daim aktualdır və böyük idraki-tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

Nizami kainatda hər bir şeyin insan üçün yarandığını deyir və onun zəka gücü sayəsində bütün kainatı öz hökmü və ixtiyarına almağa qadir olduğunu vurğulayır. Onun ədəbi-bədii irsi insan kimliyinin dərk edilməsi və ləyaqətin düzgün dəyərləndirilməsi məsələsində insanlar üçün mayak rolunu ifa edə bilər. Nizamının xəmsəsində humanizm, sosial ədalət, əxlaq dərsi, təlim və tərbiyə, insanların gələcəyi kimi mühüm məsələlərə üstünlük verilmişdir. O, bütün bacarıq və istedadını insanların xoşbəxt yaşamasını təmin edə biləcək amillərin bədii formada ortaya qoyulmasına sərf etmişdir. Başqa ifadə ilə desək, bir çox şairlər yalnız və-tənpərvərdirsə, Nizami bundan əlavə həm də insanpərvər bir şairdir.

Şairin yaradıcılığı varlıq aləmində Tanrıdan sonra insan faktorunu hər şeydən üstün tutmuş və onun əsas hədəfi insan və insan taleyini düzgün işıq-

landırmaqdır. Sirlər xəzinəsində əsas istiqamət olaraq əxlaq dərsləri, təlim tərbiyə, humanizm və insanpərvərlik kimi ali dəyərlərdən bəhs edilir. Əsərdə insan taleyi, onun müqəddəratı, insanlar arasında münasibətlər, gözəl yaşam tərzı və insan xoşbəxtliyi əsas mövzu olaraq təqdim edilmişdir. Şairin yaradıcılığında əsas və yekun məqsəd dünya fəthlərinə ibrət və əxlaq dərsi vermək, insanlarla insaflı davranış, təbəçilikdə olan təbəqələrə hörmət və qayğı ilə yanaşmaq, məmurların təvazökar olmaları, cəmiyyətin məhrum təbəqəsinə qarşı yönəlmiş istənilən zülm qarşısında müqavimət göstərmək və öz hüquqlarını tələb etmək kimi ali insani dəyərlərin aşılmasından ibarətdir.

Dahi şairin başdan-ayağa hikmətli sözlərlə dolu olan “Sirlər xəzinəsi”ndə ümumilikdə bəşər övladına həqiqi insan olmaq dərsi verilir. İnsan nə özü başqasına güc nümayiş etdirməli, nə də ki, bu işin başqaları tərəfindən ona qarşı edilməsinə izin verməlidir. Başqa ifadə ilə desək, insan nə zülm etməli, nə də zülmə boyun əyməlidir. Bunun üçün o, gərək ədalətli və insaflı olmağa meyl göstərsin, nadürüstlük, namərdlik və yalanlardan uzaq olsun, gözəl əxlaqa yiyələnsin. Şairin fikrincə, əgər insanlar bu gözəllikləri özlərinə örnək götürsələr, dünya behiştə çevrilər.

Dahi şair həmçinin insanların rəhmli və insansevər olması kimi ülvı dəyərlərə də böyük önəm verir. O, deyir ki, özünə qıymadığını başqalarına da rəva görmə. Şair çalışqanlıq və zəhmətkeşliyi bütün uğurların, qələbələrin və başucalıqlarının açarı hesab edir. Ümumiyyətlə, o, bəşərin əşrəf varlıq olmasını da məhz zəhmətkeşlik və çalışqanlıqla əlaqələndirir. Əks halda onu cəmiyyət üçün mənfi ünsür, tənbəl və zərərli varlıq kimi səciyyələndirir. Nizami islam maarifi və onun əsas mənbəyi olan Qurani-Kərim barədə zəngin məlumata malik olduğuna görə yaradıcılığında Quran maarifindən geniş formada istifadə etmişdir.

Düşünürük ki, kamil insan əxlaqının təbliğatçısı olan Nizami Gəncəvinin ədəbi-bədii irsi insan əxlaqının paklığı, saflığı, təmizliyi və kamilləşdirilməsi üçün mükəmməl bir dərslıkdir. Azərbaycan xalqının xoşbəxtliyi həm də ondadır ki, qılinc qəhrəmanları ilə yanaşı onun bəşəri dəyərləri və ali insan əxlaqını ən mükəmməl şəkildə təbliğ edən Nizami Gəncəvi kimi dühası vardır. Nizami insan tərbiyəsinin sonsuz olduğunu göstərir və bu tərbiyələnmənin beşikdən qəbir evinədək davam etdiyini bildirir. Beşiyinin başında Nizami nəfəsini duyan və onun şirinliyini hiss edən vətən övladlarımız Tanrı, xalq və vətən sevgisini qəbir evinədək hər şeydən üstün tutacaqlar. Şəhid və qazi düşmüş qəhrəman oğullarımız 44 günlük ikinci Qarabağ müharibəsində bu həqiqəti bütün dünyaya sübut etdilər. Dünyanın gözü qarşısında gözlərini qırpmadan ölümün gözüne dik baxan vətən oğullarımızın mənəvi saflığı, Tanrı və vətən sevgisi bütün cavanlıq hisləri üzərində qələbə çaldı və Allah qatında ən yüksək məqama, şəhidlik məqamına ucaldılar. Budur Nizami yaradıcılığının əsrarəngiz gücü-qüdrəti!

MƏHƏMMƏD FÜZULİ QƏZƏLLƏRİNDƏ “ŞƏM” METAFORASI VƏ ONUN FUNKSIYANALLIĞI

Nuriyeva-Hümmətova Xuraman

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

M.Füzuli yaradıcılığında şəm metaforası fədakar aşiq, cəfakeş sevgili, divanə, zülmkar, əzab verən məşuq və s. obraz kimi də təqdim olunur. Şair qəzəllərinin birində deyir:

Şəm'i- şami-firqətəm, sübhi-vüsalı nelərəm?

Bulmuşam yanmaqda bir hal, özgə nalı neylərəm?

Nümunə kimi verdiyimiz beytin birinci misrada şair bəyan edir ki, o, ayrılığın astanasındadır, onun varlığı - hicran gecəsində bu ayrılıq yolunda olduğu üçün yanmaqdır; buna görə də sevgili ilə görüş – “vüsal səhəri” də onun üçün heç bir məna kəsb etmir. Onun varlığı qovuşmaqda deyil, izzirətdir. Beytin ikinci misrada Füzuli vurğulayır ki, aşiq, öz sevgisinin məhz şəm kimi yanmaqda, əzabdan keçən mənəvi təkamüldə görünür. O, zahiri şikayəti, “özgə” naləsini rədd edir, çünki onun daxili “atəşi” sadəcə əzab deyil, “bəqa, əbədiyyətə ucalmaqdır .

Şair göstərir ki, əbədi qalmaq vüsaldə deyil, hicrandadır; təsəllidə deyil, yanmaqdadır. Onun izzirəti təsəllinin açarıdır. Şair demək istəyir ki, mən ayrılıq gecəsində yanan şamam, vüsal sabahı mənə nur gətirməz, səhər olunca mum söner. Mən əsl halımı, öz mahiyyətimi yanmaqda tapdım. Özgə nalələri nəyimə gərək? Bu, daxili atəş – ruhu yandıran, lakin nur saçan yol naminə zahiri olandan, bəsit xoşbəxtlikdən imtina poetikasıdır. Bu beytdə Füzuli poeziyasının özəlliyinin biri də budur ki, burada hicran vüsaldan vacib, izzirət təsəllidən uca, yanmaq isə varlığın yeganə həqiqətidir. Burada əbədiyyət, ilahi eşq və batini təkamül naminə zahiridən imtina ilə bir nöqtədə birləşir. Bu, sufi fəlsəfəsində əzabı lütfə çevirən ilahi eşqin ifadəsidir.

Başqa bir açıqlama ilə sadə desək, beytdə şair deyir ki, aşiq(şəm) ayrılıq gecəsi səhərin vüsaliyi istəmir, çünki o, hicranı vüsaldan üstün tutur. Aşiq ayrılıq odunun şamı olub yanması daha önəmli hesab edir. Yanmaqla sevgilisinə yaxın olduğu üçün aşiq öz halından məmnundur; o, bu məqamda bir ömür qazanır; başqa bir vəziyyətdə olmasını arzulamır. Başqa bir qəzəlində Füzuli deyir:

Hicran ilə yanar gecələr rişeyi – canım,

Rövşən ola, ey şəm, sənə suzi –nihanım.

Beytin birinci misrada Füzuli hicranın, sevgilidən ayrılmaq (istər dünyəvi, istərsə də ilahi mənada) yalnız aşıqın hisslərini deyil, ruhunun ən dərin qatlarını da yandırır-yaxdığını bildirir. Bu, sadəcə emosional izzirət deyil; aşı-

qin zatının-ruhunun yangısıdır. Bu yangı gecələr – sükutun ən dərin, könlün Haqqa yönəldiyi anlarda davam edən bir yanmadır. Beytin ikinci misrada isə şair şam işığına – Sevgiliyə, ilahi həqiqətə müraciət edərək yalvarır ki, gecənin sükutu içində gizlicə axıtdığı göz yaşları onun üçün bir nur-ışığı olsun. Bu, kədər isə nurun mistik vəhdətinə işarədir: göz yaşı işığa çevrilir, izzirab isə yol göstərən ulduz olur.

Şair göstərir ki, gecə məhəbbətdən/Haqdan ayrılığın doğurduğu can yangısı, eləcə də xəlvətdə edilən gizli niyaz, batini ağlayış təsvir olunur ki, bu ağlayış salik üçün nura çevrilir.

Burada belə bir prinsip ifadə edilir ki, həqiqi eşq sözə möhtac deyil; o, sükutda, gecə, tənhalıqda alışar, güclənər və məhz bu izzirabın içində saflaşar və kamilləşər. Kamilliyə aparan yol gizli olur. Füzuli sanki demək istəyir: hicran odunun gecələr canımı yandıran əzabları sənin yolunu işıqlandırсын – ey şam kimi nur saçan; qoy mənim lal inilim, sözsüz ahım sənə nuruna çevrilsin.

Bu, Şərq poeziyasına xas “xəlvət halının”, “lal izzirab” simvolikasının təbəssümüdür: irfani kədərin, xəlvət və hicran halının zamanı gecə, şəm nuru isə Haqqın və ya kamil məhəbbətin rəmzidir. Füzuli batini aləmdə alışan eşq odunu ali nurla əlaqələndirərək ağrını, izzirabı həqiqət halına yaxınlaşmanın bir vəsi-təsinə çevirir. Bütün bunlar Füzuli sözünün sehidir.

QORQUD NƏFƏSLİ ŞAİR, YAXUD «SAZIMIN SÖZÜ» DƏDƏ QORQUDUN DİLİ İLƏ

Quliyeva Samirə

Bakı Dövlət Universiteti

Bu tezisdə azadlıq ideallarına dönməz sədaqəti və vətənə sonsuz sevgisi ilə tanınan xalq şairi Səhəndin həyat yolu və ədəbi irsi haqqında məlumat təqdim olunur. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşmasında mühüm rol oynamış Bulud Qaraçorlu Səhənd 1926-cı ildə Marağada dünyaya gəlmişdir. Səhəndin atası vaxtilə Qaradağdan (Orta Asiyadan) köçərək Marağa şəhərində məskən salmışdır. Qaraçorlu tayfası isə Oğuz elinin ən məşhur və nüfuzlu boy-larından biri kimi tanınır. Mahmud oğlu Qaraçorlunun əsl adı Bulud olmuşdur.

Bulud Qaraçorlu hələ on yeddi yaşına çatanda “Razi” imzası ilə, sonralar isə daha çox tanınan “Səhənd” təxəllüsü altında şeirlər qələmə almağa başlamışdır. İranın mürəkkəb siyasi və ictimai şəraitində yaşamasına baxmayaraq, o, Azərbaycan dilini qoruyub saxlamaq, dilin zəngin ifadə imkanlarını poeziyada yaşatmaq və milli ruhlu ədəbiyyat yaratmaq uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır. Bu fəda-

karlığı nəticəsində Səhənd Güney Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynayan, istiqamət verən aparıcı şəxsiyyətlərdən birinə çevrilmişdir.

Onun dərin vətən sevgisi ilə yoğrulmuş əsərlərində milli azadlıq ideyaları, xalqın haqq və ədalət uğrunda mübarizəsi geniş əksini tapmış, şair bu mövzulara xüsusi həssaslıq və ehtirasla yanaşmışdır. Xalqımızın qədim tarixi, igidlik ənənələri və zəngin mənəvi mirasını yaşadan “Dədə Qorqud” dastanlarını nəzmə çəkməklə Səhənd böyük bir ədəbi və elmi missiyanı yerinə yetirmişdir. O, təqribən on il ərzində dastan boyları üzərində yorulmadan çalışaraq tamamilə yeni, orijinal ruhlu və milli dəyərlərlə zəngin “Sazımın Sözü” əsərini yaratmış və bununla da ədəbiyyatımızda özünəməxsus bir zirvə formalaşdırmışdır.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında “Heydərbabayə salam”dan sonra ikinci böyük ədəbi hadisə kimi dəyərləndirilən “Sazımın sözü” əsərini qələmə almaqla, Səhənd öz qarşısına xalqının tarixi həqiqətlərini yaşatmaq və bu həqiqətləri gələcək nəsillərə çatdırmaq kimi mühüm bir məqsəd qoymuşdur. Şair bu əsəri vasitəsilə doğma xalqının qədim, zəngin və dərin köklərə bağlı mədəniyyətə sahib olduğunu, onun mənəvi dünyasının bütöv, dolğun və çoxşaxəli olduğunu xüsusi vurğulayırdı.

Səhənd xalqının üstün xüsusiyyətlərini təsvir edərkən əsasən “Dədə Qorqud” dastanlarına istinad edir və həmin dastanların işığında Azərbaycan insanının mənəviyyatında qadına göstərilən böyük ehtiramı ön plana çəkirdi. O, qədim oğuz mühitinə xas olan bu münasibəti misal gətirərək göstərirdi ki, Azərbaycan qadını tək-cə kişilərlə yanaşı ox atıb, kəmənd tutan igid bir obraz deyil, həm də “aslanın dişisi, erkəyi olmaz” deyə vəsf edilən mərd, əxlaqlı, ailə dəyərlərini yaşadan, xalqın adət-ənənəsini nəsillərdən-nəsillərə ötürən fədakar bir anadır.

“Sazımın sözü” əsərində Səhənd “Ana haqqı – Tanrı haqqı” deyərək Dədə Qorqud dünyagörüşündə anaya verilən üstün mövqeyi qabardır, onun cəmiyyətdəki rolunun əvəzsiz və müqəddəs olduğunu göstərir. Bu yanaşma ilə şair ana kultunun türk mənəviyyatının ən yüksək dəyərlərindən biri olduğunu xüsusi şəkildə nümayiş etdirir. Yüksək bədii ustalıq, güclü sənət duyumu və ilhamla yazdığı “Sazımın sözü” əsərində Səhənd qarşıya qoyduğu məqsədə tamamilə nail olur: həm milli irsi müasir oxucuya çatdırır, həm də xalqının tarixi-mənəvi varlığını böyük məhəbbət və ustalıqla bədii sözün gücündə yaşadır.

1971-ci ildə şair əsərin ikinci cildini “Dədəmin kitabı” adı altında gizli şəkildə nəşr etdirir. Poemanı diqqətəlayiq edən məqamlardan biri ondadır ki, Səhənd burada yalnız Dədə Qorqud süjetlərini nəzmə çevirməklə kifayətlənmir, hər dastanın əvvəlinə “Başlanış”, sonuna isə “Qurtariş” əlavə edərək onları xalqının və vətəninə müasir siyasi-ictimai reallıqları ilə əlaqələndirir. Mübariz xarakterli şair ömrü boyu və yaradıcılığı boyunca xalqının milli azadlığı və birliyi uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır. Otuz ildən çox davam edən ədəbi fəaliy-

yətini xalqının ictimai və mədəni inkişafına həsr edən Səhənd arxasında olduqca dəyərli bir irs qoymuşdur.

Nəticə etibarilə, Səhəndin "Sazımın sözü" əsəri Dədə Qorqud ənənələrini davam etdirərək xalqın keçmişi ilə bu gününü birləşdirir və Azərbaycan poeziyasında millilik, xalqilik və azadlıq ideyalarını formalaşdıran nüfuzlu əsərlərdən biri kimi onun adını ədəbiyyat tarixinə həkk edir. Şair öz yaradıcılığı vasitəsilə Vətən sevgisini, milli kimlik düşüncəsini və azadlıq idealinı gələcək nəsillərə çatdırmağı bacarmışdır.

XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ MAARİFÇİLİK KONSEPSİYASINDA DİNİ İNANC SİSTEMİ

Qəhrəmanova Ulduz

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Azərbaycan maarifçiliyi milli maarifçilik konsepsiyası üzərində qurulmuşdur. Azərbaycan milli maarifçilik konsepsiyası (dünyagörüşü) ağıl, elm, təhsil ideyalarının Quranla vəhdətindən (dünyəvi və dini elmlərin sintezindən-U.Q.) silahlanmaqla qəbul edilmişdir. Yəni milli maarifçi realistlərin İntibah uğrunda mübarizədə "Quranla da silahlanması", dini tərbiyəni əxlaqi, milli, mənəvi tərbiyənin tərkib hissəsi kimi qəbul etməsinin şahidi oluruq. Yəni dini inanc sistemi tərbiyənin təməl daşı hesab edilirdi. Çünki milli maarifçilərə görə, İslami dəyərlər həqiqi insanlığın, həqiqi yaşayışın təməl prinsipi idi.

Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatın tarixi bir inkişaf yolu XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərini əhatə edir. Əslində digər yaradıcılıq metodlarından fərqli olaraq milli marifçilik realist ədəbiyyatda, ümumiyyətlə, milli keyfiyyətlərə malik vətəndaşdan söhbət gedir. Düzdür, dini mənsubiyyət "milli keyfiyyət" deyil, lakin milli keyfiyyəti təməl keyfiyyətdir. Əsl milli vətəndaş olmanın sirri dini dünyagörüşü ilə elmi dünyagörüşün harmoniyasını tənzimləmək üzərində qurulmasından ibarətdir. Dini dünyagörüş öz mənbəyini Qurandan, Məhəmməd Peyğəmbərin hədislərindən götürür.

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, XX əsrin əvvəlləri 1905-1907-ci illər rus inqilabı milli ictimai düşüncə tərzində sosial demokratiyanın və marksist fikrin rezonansının təsirini özündə əks etdirmişdir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinin maarifçi realistlərinin yaradıcılığında islami dəyərlərə ayrılan yeri "dini tül" pərdəsi kimi şərh etmək meyli nəzərə çarpırdı. "Həqiqi İslama inanan maarifçi yazıçılar üçün isə məqsəd dini və Quranı müasirləşdirmək deyildi, bəlkə əksinə

cəmiyyəti müasirləşdirmək üçün dinin və Quranın cəmiyyətdəki təsir gücündən istifadə etmək idi”.

Azərbaycan maarifçiliyi milli maarifçilik konsepsiyası üzərində qurulmuşdur. Azərbaycan milli maarifçilik konsepsiyası (dünyagörüşü) ağıl, elm, təhsil ideyalarının Quranla vəhdətindən (dünyəvi və dini elmlərin sintezindən-U.Q.) silahlanmaqla qəbul edilmişdir. Yəni milli maarifçi realistlərin İntibah uğrunda mübarizədə “Quranla da silahlanması”, dini tərbiyəni əxlaqi, milli, mənəvi tərbiyənin tərkib hissəsi kimi qəbul etməsinin şahidi oluruq. Yəni dini inanc sistemi tərbiyənin təməl daşı hesab edilirdi. Çünki milli maarifçilərə görə, İslami dəyərlər həqiqi insanlığın, həqiqi yaşayışın təməl prinsipi idi.

Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatın tarixi bir inkişaf yolu XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərini əhatə edir. Milli maarifçi realizmin məşhur nümayəndələri arasında N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, İ.Musabəyov, S.S.Axundov, Ə.Haqverdiyev və b. göstərə bilərik. Ə.Haqverdiyev maarifçi realizmindən tənqidi realizmə keçid prosesinin nümayəndəsidir. Belə ki, Ədəbiyyatşünas Təyyar Salamogluya görə, Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığının 1892-1906-cı illəri maarifçi realizm mərhələsinin əhatəsinə düşür. Bu dövrdə daha çox o dramaturji yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Və cəmi 2 hekayə yazmışdır və həmin hekayələrində Ə.Haqverdiyev maarifçi realizm nümayəndəsi kimi çıxış etmişdir.

1. “Ata və oğul” hekayəsi
2. “Aydın şahidliyi” hekayəsi

Əslində digər yaradıcılıq metodlarından fərqli olaraq milli marifçilik realist ədəbiyyatda, ümumiyyətlə, milli keyfiyyətlərə malik vətəndaşdan söhbət gedir. Düzdür, dini mənsubiyyət “milli keyfiyyət” deyil, lakin milli keyfiyyəti tamalayan keyfiyyətdir. Əsl milli vətəndaş olmanın sirri dini dünyagörüşü ilə elmi dünyagörüşün harmoniyasını tənzimləmək üzərində qurulmasından ibarətdir. Dini dünya görüş öz mənbəyini Qurandan, Məhəmməd Peyğəmbərin hədislərindən götürür.

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, XX əsrin əvvəlləri 1905-1907-ci illər rus inqilabı milli ictimai düşüncə tərzində sosial demokratiyanın və marksist fikrin rezonansının təsirini özündə əks etdirmişdir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinin maarifçi realistlərinin yaradıcılığında islami dəyərlərə ayrılan yeri “dini tül” pərdəsi kimi şərh etmək meyli nəzərə çarpırdı. “Həqiqi İslama inanan maarifçi yazıçılar üçün isə məqsəd dini və Quranı müasirləşdirmək deyildi, bəlkə əksinə cəmiyyəti müasirləşdirmək üçün dinin və Quranın cəmiyyətdəki təsir gücündən istifadə etmək idi”.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindəki dövrün bütün maarifçilərinin yaradıcılığına nəzər salsaq görürük ki, bu dövrdə Azərbaycan maarifçiliyinin din-darlaşması, “Quranla silahlanması” nəzəriyyəsi praktik şəkildə bədii əsərlərdə etiraf olunsada da, bədii əsərlərin nəzəri təhlillərinə gəldikdə isə maarifçi realis-

tin təhlili ateist ideologiyası aspektində aparılırdı. Yəni maarifçi realistlərin əsərlərinin nəzəri təhlili “ateist tendensiyasına” tabe tutulurdu.

Bu günkü azərbaycançılığın milli ideologiya kimi formalaşmasında XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindəki ictimai və estetik fikrin gerçəkləşməsində Nəriman Nərimanovun da mühüm xidmətləri vardır. Din və millət uğrunda mübarizə N. Nərimanovun da ictimai fəaliyyətinin təməl prinsiplərini təşkil edirdi. Və yaradıcılığında milli və dini özünəməxsusluğu inkar etmir, vəhdət halında götürürdü. Hətta milli özünüdərkə keçməkdə dini özünəməxsusluğu dərk etməyin tərəfdarı idi. Nərimanovun təfsirində dini düşüncə bəşəriliyi simvollaşdırır. “Bəşəriliyə gedən yol milli varlığın özünüdərkindən, özünütanımasından keçir” Nərimanovun düşüncəsində ümmətçilik ümumbəşərilik statusu qazanmışdır.

Ədəbiyyatşünas Təyyar Salamoğluya əsasən, “Azərbaycançılığın prinsip düsturu ittihadçılıqdır. İttihadın əsas bağlantısı:

1. Gendaşlıq (qandaşlıq)

2. Dindaşlıq

Yəni: gendaşlıq (qandaşlıq) + dindaşlıq = İttihad = Azərbaycançılıq

Yəni, N. Nərimanovun ümmətçiliyinin və milli düşüncəsinin əsasında maarifçilik tendensiyası dayanır. Belə ki, Nərimanovun milli dil, milli məktəb, milli mətbuat uğrunda çağırışlarının mahiyyətində dini və milli birlik dayanırdı. Əslində publisist fəaliyyəti ilə birlikdə Nərimanovun yaradıcılığı “özünütanıma” uğrunda mübarizənin ifadəsidir. Nərimanova görə, özünütanımağa gedən yollardan biri millətin öz dininə münasibətindən keçir. Nərimanov öz soydaşlarını həqiqi İslam ümməti kimi görmək istəyir. Onları İslama həqiqi məhəbbət bəsləməyə, onu ürəkdən bağlanmağa, “Qurani-Kərim”in həqiqi mənasını dərk etməyə, şəriət əhkamlarına və Məhəmməd Peyğəmbərin hədislərinə əməl etməyə çağırır.

Nərimanova görə, İslam əhkamlarının şəxsi mənafe naminə təhrifi və yozulması yolverilməzdir. Belələrini “millətə xəyanət edən şəxslər” sırasında görürdü. Nərimanov dini və milli mənafe bir-birini tamamlayan sosial amil kimi qəbul edirdi. Lakin İslam dininə, bütün dinlərə münasibətdə Nərimanovun mövqeyi ədəbiyyatşünaslıqda bir qayda olaraq tərs yozulmuş, təhlil edilmişdir. Yaxud zamanın sosial sifarişinə əsasən bilərəkdən təhrif edilmişdir. Və sənətkar dinlərə inkarçı mövqedən yanaşan ədib kimi dəyərləndirilmişdir. Bu mövqedən yanaşma təbii ki, Nərimanova “ateist obrazı” donunu geyindirmişdir. Yəni bir-mənalı olaraq Nərimanovu ateist elan etmişlər. Bu da Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında sənətkarların yaradıcılığını ateist dünyagörüşünün bədii ifadəsi kimi tədqiq, təhlil predmetinə çevirməyi sosial sifariş xarakter daşımasından irəli gəlir. Şübhəsiz ki, Nərimanovun da ateist elan edilməsi Sovet dövrünün sifarişindən irəli gəlirdi.

MƏSİHİ TƏBRİZİNİN MÜSƏMMƏT QƏZƏLİ

Hümbətova Pəri

AMEA-nın N. Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Məsihi Təbrizinin “Divan”ı forma və janr xüsusiyyətləri baxımından diqqəti cəlb edir. “Divan” dibaçə və müxtəlif janrlarda qələmə alınmış şeirlərdən ibarətdir. Divan ədəbiyyatının ən işlək janrı olan qəzəl Məsihi yaradıcılığında da xüsusi yer tutur. Forma və məzmun baxımından qəzəlin bir sıra növləri vardır ki, Məsihi yaradıcılığında bunların bir çoxundan istifadə etmişdir. Bundandan müsəmmət qəzəl xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Müsəmmət qəzəllərdə daxili qafiyələrdən istifadə edilir. Nəsimişünas alim Səadət Şıxıyevanın qənaətinə görə, *“müsəmmət anadilli şeirimizdə həm poetik forma ilə bağlı, həm də ayrıca bir fiqur kimi istifadə edilmişdir”*. Alimin bu fikri Məsihinin müsəmmət qəzəli ilə bağlı araşdırmada da öz təsdiqini tapır, çünki şairin bu qəzəlində müsəmmət daxili qafiyə üzərində qurulan poetik bir fiqur kimi də özünü göstərir. Bir məqamı da xüsusi olaraq qeyd edək ki, Səadət Şıxıyeva “Müsəmmət” adlı həcmli və sanballı məqaləsində Qazi Bürhanəddindən başlayaraq bütün dövrlər üzrə Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına nəzər salmış, onların qələmə aldığı müsəmmətləri təhlil süzɡəcindən keçirmişdir. Ancaq Məsihinin “Divan”ı məqalə yazılan illərdə Bakıda latın qrafikasında çap olunmadığından müəllif şairin müsəmmət qəzəlindən bəhs edə bilməmişdir. Odur ki, Məsihinin haqqında bəhs etdiyimiz qəzəlinin ilk dəfə olaraq müsəmmət örnəyi kimi təqdimi tədqiqat işinin yeniliyi kimi də dəyərləndirilməlidir. Türk alimi Haluk İpekten müsəmmət qəzəli belə səciyyələndirir: *“Matla’dan sonra gelen beyitlerin ilk və ikinci misra’ ortalarının ilk misra’ın sonu ile kafiyləndiyi gazellere “Müsəmmət Gazel”, bunların misra’ ortalarındakı kafiyelerine isə “İç Kafiye” denir*. Lakin hər daxili qafiyəsi olan şeir formasına müsəmmət demək olmaz, çünki daxili qafiyə həm də hər beytin birinci misrasının sonu ilə də həm qafiyə olmalıdır. Məsihi yaradıcılığında yer alan yeganə müsəmmət qəzələ diqqət edək:

*İrür hər kimsə öz yarı bilə həmsöhbətü həmdəm,
Mənqa yoq həmdəmü həmsöhbəti cüz möhnəti matəm.
İrür hər kimgə dildari və ya qəmxarivü yarı,
Mənqa ni yarü qəmxarı ki, həmrəzüm bula bir dəm,
Cəfavü cövr dövrəndin duyub min billahi candin,
Nə lütf ümidi canəndin nə bəxti-vajgundin həm.
Şəbi-qəm yərdin ayru irür qəm küncidə hər su,
Rəfiqü həmdəmüm qayqu, ənisü qəmgüsarum qəm.*

*Fəraqun etkalı mənzil könül mülkini, ey qatıl,
Nə gördüm özümü xoşdil, nə taptım könlümü xürrəm.
İrür biryən qəmi-dövrənü biryən möhnəti-hicran,
Bu qəmdin könlüm irür qan, bu möhnətdin gözüm pür nəm.
Məsihi, ol büti-mövzun sənqə dildar olur bir gün,
Necə cövr eyləyə əfzun sin anqa mehr qılma kəm.*

Göründüyü kimi, şairin bu qəzəli ənənəyə uyğun olaraq həzəc bəhrinin birinci növündə – dördbözlümlü *məfA'İlün məfA'İlün məfA'İlün məfA'İlün* qəlibində qələmə alınmışdır. Belə qəzəllərdə mətlədən sonrakı beytlər ortadan bölünüb alt-alta yazılırsa, dörd misradan ibarət mürəbbə (gəraylı) yaranmış olur. Eyni vəziyyət, demək olar ki, bütün müsəmmətlərdə müşahidə edilir. Məzmun baxımından da diqqət çəkən bu şeir nümunəsində şairin tənhalıq, hicran və ümitsizlik hissləri dərin emosional çalarlarla ifadə olunur. Lirik qəhrəman cəmiyyət daxilində özünü yad hiss edir, qəm və möhnəti isə yeganə həmdəmi kimi təqdim edir.

Məsinin sözü gedən qəzəli XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Məhəmməd Füzulinin “Məni candan usandırdı...” qəzəlindən sonra ən mükəmməl müsəmmət örnəyi kimi diqqəti çəkir.

MƏDİNƏ GÜLGÜN YARADICILIĞINDA TƏBİƏT LİRİKASI: XƏZƏR MOTİVLƏRİ

Məhərrəmov Aysel

AMEA-nın N. Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

Azərbaycan ədəbiyyatının unudulmaz simalarından biri olan Mədinə Gülgün istedadı, mübariz ruhu və xalqına olan sarsılmaz sevgisi ilə tarixə iz salmışdır. Onun zəngin duyğularla dolğun poeziyası, kövrəkliyi, həyata vurğunluq, mübarizliyi ilə yadda qalır. Yaradıcılığa ölkədə gedən Milli-Qurtuluş hərəkətinin dalğaları qanadında gəlmiş Mədinə Gülgünün qələmindən süzülən hər misra onun qəlbindəki yağının və xalqına bəslədiyi dərin məhəbbətin güzgüsünə çevrilmişdir.

Mədinə Gülgün ruhunda mübarzliyin alovu yanan, qəlbinin dərinliyində isə incə duyğuların pıçıltısını daşıyan lirik bir şair idi. Şairin qələminin qidalandığı insan aləmi və onun taleyi zəngin bir xəzinədir. Orada sevgiyə, sədaqətə, əhdə, vəfaya, təbiətə, gözəlliyə kifayət qədər yer vardır.

Şairin yaradıcılığında Xəzərə həsr etdiyi sil-silə şeirləri müstəsna yer tu-

tur. Belə şeirlərdən “Xəzərdə”, “Ana laylalı Xəzər”, “Yadıma Xəzər düşür” və s. misal göstərmək olar. Bu şeirlərdə müəllifin məqsədi Xəzəri sadəcə tərənnüm etmək deyil, onun dalğalı mənzərəsi fonunda insanı yaşamaq eşqini, gəncliyin qaynar təbiətini və ruhun mənəvi zənginliyini poetik bir ahənglə canlandırmaq-dır. Şair dənizin sakit vəziyyətini insanın düşüncəli və dalğın anına, ləpələrin pıçılığını iki sevgilinin söhbətinə, dalğaların gurultusu isə insanın bitib-tükənməyən qüvvəsinə oxşadır.

Şair özünün doğma və munis hesab etdiyi Xəzərdən heç vaxt sadəcə tərənnüm xətrinə söz açmamışdır. Xəzərin simasında həmişə axtaran, çırpınan, tu-fanla pəncələşən bəşər övladını görmüşdür.

Ümumiyyətlə həyatda poeziya üçün mövzuya çevrilə bilməyəcək obyekt və hadisə yoxdur. Bəzən bir qərib quşun həsrətdən xəbər verən civiltisi, bir bu-daqdan vaxtsız qopub düşən sarı yarpaq, bir məsum körpənin gülüşü, bir ananın beşik başında oxuduğu məhəbbət dolu laylası, daha nələr, nələr şairin köksündə elə isti ocaq qalayır ki, ondan yaranan misralar ürəyəyatımlı nəğməyə çevrilir. Bu fikir Mədinə Gülgünün şeir dünyasında da özünü incə və səmimi bir duyğu kimi göstərir.

Mədinə Gülgün öz dünyasını təbiətin qoynunda axtarır, hadisələrlə özü-nü müqayisə edirdi. Onun qəlbi ilə təbiətin hadisələri arasında sanki görünməz bir oxşarlıq vardı.

Şairin Xəzərə həsr etdiyi şeirlərində yaradıcılığına xass olan bu keyfiyyət qabarıq şəkildə cəlb olunur. Hiss olunur ki, şairin bu sular səltənətinə bəslədiyi məhəbbətin təməl daşını təşkil edən baxışlardan biri, onun öz təbiəti ilə Xəzər arasında bir oxşarlıq görməsidir. Xəzər də çoxşün təbiətə malikdir, şair də, Xə-zər də mehribandır, şair də, Xəzər də dözümlü, davamlıdır, şair də. Bu paraleli istənilən qədər davam etdirmək olar.

Mədinə Gülgünün sənətkar qənaətinə görə hər ikisi üçün ən xarakterik oxşarlıq bir müqayisədə xüsuslə dolğun şəkildə öz ifadəsini tapır. Həm dənizin dalğaları sükutun düşmənidir, həm də şairin rübabı. Təbii ki, dənizin və şairin oxşar cəhətlərinin kəşfi bu qüdrətli söz ustasının sənətinin idealından, məqsə-dindən doğmuşdur. Bu baxışa şairin “Dənizlə görüşüm”, “Xəzər, mən”, “Məni dinlə”, “Dənizin tufanı”, “Dəniz, sahil və mən”, “Xəzərdə bir payız axşamı” kimi əsərlərində dolğun şəkildə öz əksini tapmışdır.

Mədinə Gülgünün könül telləri elə bir səliqə ilə köklənmişdir ki, şair onda istədiyi nəğməni ötməkdə çətinlik çəkməmişdir. Ən başlıca uğur isə bu nəğmə-lərin onun könül təranələrinə çevrilməsidir.

NOVRUZ AĞAYEVİN AZƏRBAYCAN ƏLYAZMA İRSİNİN TOPLANILMASI VƏ QORUNMASINDA ROLU

Abbasquliyeva Aygün

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

Bibliografiya elmi informasiya mənbələrinin sistemli şəkildə təsvirini və öyrənilməsinə təmin edən mühüm sahədir. Şərq şeirlərinin əlyazmalarını toplayan şəxslər mədəni irsin qorunmasında mühüm rol oynamışlar. Onlar nadir və qiymətli əsərləri bir araya gətirərək gələcək nəsillərə çatdırılmasını təmin etmişlər. Bibliografiya sahəsində aparılan işlər Şərq şairlərinin əlyazmalarını toplayan şəxslərin fəaliyyəti ilə sıx bağlı olmuşdur. Beləliklə, həm bibliografiya, həm də əlyazma toplama sahəsində fərdi təşəbbüslər mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu sahədə seçilən simalardan biri də Novruz Ağayevdir.

Novruz Ağayev XX əsrdə Azərbaycan bibliofil və bibliografları arasında kitab sevgisi ilə seçilən tanınmış şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. O, Bakının Saray kəndində anadan olmuş, erkən yaşlarından mollaxanada təhsil alaraq ərəb və fars dillərini mənimsəmişdir. Lakin ailəsinin maddi vəziyyətinin çətinliyi səbəbindən təhsilini tamamlaya bilməmiş, gənc yaşlarında əmək fəaliyyətinə başlamışdır. Bir müddət müxtəlif sahələrdə, o cümlədən ticarətdə çalışmış, həyat təcrübəsi qazandığıca ictimai proseslərə də qoşulmuşdur.

1917-1920-ci illərdə "Müsavət" partiyasının üzvü kimi siyasi fəaliyyət göstərmiş, ölkədə baş verən hadisələrdə fəal iştirak etmişdir. Sonrakı dövrdə isə sovet hakimiyyəti illərində müxtəlif təsərrüfat və idarəetmə sahələrində çalışmışdır. 1926-cı ildə onun İrana ezam olunması və buradan kənd təsərrüfatı ilə bağlı mübarizə tədbirlərində iştirak etməsi, həmçinin tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərməsi onun praktiki bilik və bacarıqlarını genişləndirmişdir.

Novruz Ağayev yalnız ictimai və inzibati fəaliyyətlə deyil, eyni zamanda kitab və ədəbiyyata olan marağı ilə də seçilmiş, XX əsrdə Azərbaycan bibliofilləri sırasında tanınmış şəxslərdən biri olmuşdur. O, gənc yaşlarından etibarən kitab, qəzet və jurnal kolleksiyası yaratmağa xüsusi maraq göstərmiş, qazancının əhəmiyyətli hissəsini bu işə sərf etmişdir. Onun kolleksiyasında Nizami, Firdovsi, Füzuli, Ömər Xəyyam kimi klassiklərin əsərləri ilə yanaşı bir sıra nadir əlyazmalar da xüsusi yer tuturdu. Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, XVII əsr Şərq poeziyasının görkəmli nümayəndəsi olan Saib Təbrizinin şeirlərinin öyrənilməsində Novruz Ağayevin topladığı materiallar mühüm rol oynamışdır. Onun şəxsi kitabxanasında Saib Təbrizinin bir neçə əlyazma nüsxəsi mövcud olmuş, bu nüsxələr sonradan şairin həyat və yaradıcılığının ətraflı tədqiqinə imkan yaratmışdır.

1930 illərdə onun topladığı əlyazmaların böyük bir hissəsi dövlət fondlarına verilmiş və hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası nəzdində fəaliyyət göstərən M.Füzuli adına əlyazmalar İnstitutunda qorunur.

Novruz Ağayev eyni zamanda tədqiqat fəaliyyəti ilə də məşğul olmuşdur. Ömrünün son illərində Azərbaycan dövrü mətbuatının tarixini araşdırmış, "Azərbaycan mətbuatı haqqında qeydlər" adlı əsərində müxtəlif mətbuat orqanları barədə məlumat toplamış, həmçinin gizli imza və təxəllüslərin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində iş aparmışdır. Bu əsər mətbuat tarixinin öyrənilməsi üçün dəyərli mənbələrdən biri hesab olunur.

Bundan əlavə, "Neyyir" (ulduz) təxəllüsü ilə lirik şeirlər yazmış, əsasən məhəbbət mövzusunda qəzəllər yaratmışdır. Lakin bu poetik irsin yalnız bir hissəsi dövrümüzə gəlib çatmışdır.

Novruz Ağayevin fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş materiallar bu gün də Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuat tarixinin tədqiqi üçün qiymətli mənbə kimi istifadə olunur. Onun bu sahədə gördüyü işlər sonrakı tədqiqatlar üçün möhkəm əsas yaratmışdır.

XAQANI ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA "İLAHİ EŞQ"

Rzayeva Rəna

AMEA-nın Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Xaqani Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi məqama, mövqeyə, ən görkəmli yerlərdən birinə malik böyük mütəfəkkir ədibdir. Xaqani həm də Azərbaycan ədəbiyyatında ən böyük lirik şairlərdən biri kimi tanınır. Onun qəzəl və rübailərində Azərbaycan poeziya məktəbinin ən nəfis, ən gözəl ənənələrinin əsası qoyulmuşdur. Çoxəsrlik və zəngin ədəbi ənənəyə malik olan Azərbaycan xalqı dünya şöhrəti qazanmış, çox yüksək zirvələri fəth etmiş bir çox söz ustaları yetişdirmişdir ki, onların sırasında, adını çəkdiyimiz, Xaqani Şirvanini də xüsusi dəyərə malikdir. Xaqaninin dərin humanizmlə aşılarmış, bir-birindən gözəl əsərləri Yaxın və Orta Şərq xalqları arasında çox yayılmışdır. Xaqaninin əsərləri hər zaman tədqiqatçıların, alimlərin nəzərində olmuş və müxtəlif aspektdən öyrənilmişdir. Şübhəsiz ki, XII əsrdə, təsəvvüfün ən çox yayıldığı dövrdə, yaşayıb yaratmış şairin bu cərəyana, bu təlimə münasibəti də susqun ola bilməzdi. Şairin əsərlərində sufizmin aparıcı xətti olan "İlahi eşq" prinsipi bir çox beytlərdə təzahür etməkdədir:

Nuş edərəm fələk qəmin ağlamadan, yazıq mənə!
Çərxi-fələk kəməndinə bağlı qalan, yazıq mənə!
Odlu günəş doğar, sərin sübh nəsimini qovar,
Könlüm alovlanır, fəqət çəkməz aman, yazıq mənə!
Qurdu cəfa ilə fələk ürəyim üstə körpünü,
Mən bu su rəngli körpünü qırram haçan, yazıq mənə!

Bu beytlərdə zahiri olaraq kədər, ayrılıq, dərd və fəryad təsvir olunur, amma təsəvvüf baxımından burada söhbət İlahin eşqdən gedir, insanın Allahdan ayrı düşməsindən və ruhun Ona qovuşmaq həsrətindən bəhs edilir. Birinci misrada təsəvvüfün başlıca prinsiplərindən biri olan "təslimiyyət"dən söz açılır, yəni Allahdan gələn hər şeyi şikayətsiz qəbul etməkdən; "çərxi-fələk kəməndinə bağlı qalan" deyərək şair dünyəvi, nəfsanə bağlılıqdan söz açmışdır.

İkinci beytdə şair İlahi nurun gəlişi ilə qaranlıq və qəflətin yox olmasından, İlahi eşqin atəşindən belə çəkinməyən sufidən bəhs edir.

Üçüncü beytdə Fələyin sufinin qəlbində qurduğu yükdən bəhs edir ki, bunlar da, öz növbəsində sınaqdır, "su rəngli körpü"- fani, keçici olan həyatdır. Bu yolun yolçusu bu yüklərdən necə azad olub Haqqa qovuşacağından bəhs edir.

Başqa bir şeir parçasına nəzər salaq:

Fikir, xəyal odundan tutuşub canım yanıb,
"Allah-Allah" deməkdən axır dəhanım yanıb.
Fələk mənim sinəmə elə bir od vurub ki,
Təkcə ürəyim deyil, bəlkə hər yanıma yanıb.

Bu parçada dil çox sadə olsa da, məzmunu dərin təsəvvüfi mənə daşıyır. Burada "d" İlahi eşqin simvoludur. Təsəvvüfdə "yanmaq" fiziki əzab deyil, Haqq olan sevginin qəlbi yandırması deməkdir. "Fikir və xəyal" zikr və təfəkkürü, "yanmaq" nəfsin əriməsini, ruhun saflaşmasını anladır. Yəni aşiq artıq adi düşüncə ilə deyil, İlahi düşüncə ilə alışıb.

"Allah-Allah" demək burada zikr-i daimiyə işarədir, "dəhanın yanması" dilin və qəlbin birlikdə zikrə qərq olmasına işarədir. "Fələk" burada İlahi iradə, qəzavü-qədəri ifadə edir və artıq tək ürəyin deyil bütün vücudun yanması ilə "fəna"mərtəbəsinə çatmasından bəhs edilir. Yəni burada təfəkkür və zikr, eşq odunun alışması, zikrlə qəlbin saflaşması və nəhayət "fəna"mərhələsinə yetişmək kimi təsəvvüfi prinsiplər öz əksini tapmışdır.

Xaqani Şirvaninin yaradıcılığında təsəvvüfi görüşlər son dərəcə maraqlı bir tərzdə təzahür etməkdədir.

FÜZULİ QƏZƏLLƏRİNƏ YAZILMIŞ TƏXMİSLƏR

Mirzəyev Ataəmi

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bütün türk dünyasında “cigərsuz” qəzəlləri ilə ölməzlik qazanan Məhəmməd Füzuli (1494-1556) özündən sonra yaranan ədəbiyyatın forma, məzmun, janr və poetika baxımından inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Şairin ədəbi irsi hələ öz sağlığından başlayaraq bir çox sənətkarların ilham mənbəyinə çevrilmişdir. Türk ədəbiyyatında Füzulidən sonra “Divan” bağlamış elə bir şair tapmaq çətindir ki, orada Füzuli lirikasından “bir duz” (C. Məmmədquluzadə) olmasın. Türk divan şeirində Füzuli təsiri çoxsaylı nəzirələrlə yanaşı, təxmis janrında da xüsusi yer tutur. O da ayrıca qeyd edilməlidir ki, türk ədəbiyyatında qəzəllərinə Nəvai və Füzuli qədər təxmis yazılan ikinci bir sənətkar yoxdur.

Türk divan ədəbiyyatına məxsus janrlardan olan təxmis qəzəl əsasında formalaşır. Təxmis yazan müəllif hər hansı bir şairin xoşuna gələn qəzəlinin hər beytinin əvvəlinə üç misra əlavə edərək onu beş misralıq bəndə çevirir. Artırılan misralar beytin məzmununa, vəzninə və qafiyəsinə uyğun olmalı, ritm və ahəngcə də eyniyyət təşkil etməli, bir-birindən fərqlənməməlidir. Məlumdur ki, əksər şairlər yaradıcılığının ilk vaxtlarında özlərinə ustad hesab etdikləri sənətkarların ədəbi irsindən daha çox bəhrələnmiş, onların təsiri ilə əsərlər qələmə almışlar. Bu təsir özünü bir çox hallarda təxmis formasında göstərmişdir. Eyni vəziyyətlə Füzulinin yaradıcılığında da rastlaşırıq. Belə ki, qəzəlləri ən çox təxmis olunan Füzulinin də iki təxmisi vardır. Onlardan biri şairin müasiri Həbibinin, digəri isə cığatay şairi Mövlana Lütfinin (XV əsr) qəzəllərinə yazılmışdır.

Füzuli qəzəllərinə yazılmış nəzirələrə ilkin dövrlərdən başlayaraq sonrakı bütün mərhələlərdə yüksələn bir xətlə rast gəlinir. Amma şairin qəzəlləri əsasında qələmə alınmış təxmislər isə daha çox XIX – XX yüzilliklər ədəbiyyatına aiddir. Bu vaxta qədər çap olunmuş “Füzuliyə təxmislər” və “Füzuli şagirdləri” kitablarına daxil edilən çoxsaylı təxmislər də, əsasən, XIX – XX əsrlərə aiddir. Ancaq elm aləminə son illərdə məlum olan Füzulinin müasiri və ya ondan az sonra yaşayıb-yaratmış Bağdad ədəbi mühitinin yetişdirməsi Xəlili Bağdadinin “Divan”ına daxil olan Füzuliyə yazılmış bir təxmis xüsusi maraq doğurur və bu, Füzuli qəzəllərinə yazılmış ilk təxmis nümunəsi kimi diqqəti cəkdir. Xəlili Bağdadı həmin təxmisi Füzulinin məşhur

Pənbeysi daği-cünun içrə nihandır bədanım,

Diri olduqca libasum budur, ölsəm kəfənim.

– mətləli qəzəlinə yazmışdır.

Qeyd edək ki, Füzulinin bu qəzəlinə müxtəlif əsrlərdə bir çox şairlər tərəfindən yazılmış çoxlu sayda təxmislər vardır. Xəlilinin sözügedən təxmisini isə bir neçə cəhətdən diqqəti cəlb edir. Belə ki, Xəlili Füzulinin yeddi beytdən ibarət qəzəlinin bütün beytlərini təzmin edərək nəzmə çəkmişdir. Məlumdur ki, bir çox hallarda şairlər qəzəlin bir neçə beytini ixtisar edərək ona təxmis yazmışlar. Xəlili isə qəzələ sadıq qalaraq onun bütün beytlərini təzmin etmişdir. Eləcə də Xəlilinin təxmisini Füzuli qəzəlinin bəzi misralarında mətnşünaslıq baxımından dəqiqləşdirmələr aparmaq üçün əhəmiyyətlidir. Belə ki, bəzi əlyazmalarda Füzulinin sözügedən qəzəlinin müəyyən misralarında nüsxə fərqləri vardır. Bu baxımdan Xəlilinin təxmisində təzmin edilən Füzuli beytləri əsasında həmin qəzəlin mətni üzərində müəyyən dəqiqləşdirmələr aparmaq mümkündür. Məruzədə qeyd edilən məsələlər ətraflı şəkildə şərh olunacaqdır.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ SEYİD HÜSEYNİN PUBLİSİTİK FƏALİYYƏTİ

Quliyeva Aytən

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması ilə fəaliyyətə başlayan “Azərbaycan qəzeti” dövrün siyasi və iqtisadi mövzuları ilə yanaşı, sənət, musiqi və ədəbiyyat haqqında da əhəmiyyətli məqalələri ehtiva etmişdir. “Azərbaycan qəzeti”ndə dərc olunmuş teatr, incəsənət mövzusunda olan məqalələrə nəzər saldıqda görürük ki, səhnədə oynanılan əsərlərin əsas mövzusu Azərbaycan, Turan və Türk birliyi olmuşdur. Qəzetdən aldığımız məlumata görə, bu dövrdə Bakı və onun kəndlərində, qəsəbələrində səyyar teatr tamaşaları təşkil olunurdu.

1937-ci ildə baş vermiş siyasi repressiyanın günahsız qurbanlarından biri olan yazıçı, jurnalist və tənqidçi Seyid Hüseyn Sadıqzadənin “Azərbaycan qəzeti”ndə dərc olunmuş ədəbi, musiqi və teatr mövzusunda məqalələri ümumilikdə Qafqazın mədəniyyət durumunu əks etdirir. Seyid Hüseyn Musavat Partiyasının üzvü, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin yaxın qohumu, onun siyasi düşüncə və fəaliyyətlərini dəstəkləyən vətənpərvər ziyalı idi. Onun məqsədi xalqımızın intellektual yüksəlişinə xidmət etmək, cəmiyyətdə müşahidə olunan yeni türkçülük meyillərini gücləndirmək və Azərbaycan ədəbiyyatını sadəliyə, rəvanlığa, müasirliyə doğru yönləndirmək olmuşdur. Bu məqsədlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Seyid Hüseyn Sadıqzadənin sədrliyi ilə “Yaşıl Qələm” ədəbi birliyi yaradılmışdır.

“Yaşıl Qələm” cəmiyyətində yeni yazılmış əsərlər üzvlərə oxunur və barələ-

rində müzakirələr aparılırdı. Azərbaycan ədəbiyyatının önəmli simalarından bir neçəsi ilk əsərlərini məhz bu ədəbi birlikdə hazırlamışdılar. “Yaşıl Qələm”in toplantılarında Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Abbas Səhhət, Təvfik Fikret və digər sənətkarların əsərləri müzakirə edilmişdir. Ədəbi cəmiyyətin ilk toplantısı Parlament binasında 35 yazıçı və ədəbiyyatçının iştirakı ilə keçirilmişdir. İclas zamanı Seyid Hüseyn bu ədəbi birliyin sədri seçilmiş və bəyannamə qəbul olunmuşdur. Bu ədəbi birliyin adının “Yaşıl Qələm” olması isə xüsusi məna daşıyırdı.

S.Hüseyn “Kazımoğlu”, “Seyrçi”, “Teatrocu”, “Seyid Hüseyn”, “Hüseyn Sadiq” kimi imzalarla mətbuatda müasir ədəbi və sənət hadisələrinə toxunurdu (Məmmədli Q., Əliyeva A., 2015: 145, 132). “Seyid Hüseyn bütün diqqətini müasir ədəbiyyat mövzularına yönəltdir, onu realizm prinsipləri baxımından araşdırır və yeni nəslə ədəbi və səhnə əsərləri haqqında fasiləsiz məqalələr yazırdı” (Yusifli V., 2017: 6). O, həmçinin yetim uşaqlar üçün təşkil olunmuş “Yetimlər Məktəbi”ndə müəllimlik etmiş və teatr oyunlarının təşkili ilə məşğul olmuşdur. Məqalələrində səhnə tamaşalarının səhnə quruluşunu ən incə detalları ilə təsvir etmişdir.

S.Hüseynin “Azərbaycan qəzeti”ndə dərc olunmuş “Hüzünlü bir xatirə: İsmailiyyə” məqaləsi tarix və incəsənət baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. 1918-ci ildə Erməni Daşnaq Komitəsinin Bakıda həyata keçirdiyi qanlı qırğın zamanı Azərbaycan memarlıq abidələrindən biri olan “İsmailiyyə” binasının yandırılması dövrün ziyalıları tərəfindən böyük kədər və qəzəblə qarşılanmışdır. 20 avqust 1919-cu ildə S.Hüseynin qəzetdə dərc olunmuş məqaləsindən bəlli olur ki, erməni daşnaqları tərəfindən yandırılmış bina dağılıb getmək təhlükəsi qarşısındadır. O, uşaqlıq və gənclik illərindən etibarən hər gün qarşısından keçdiyi bu tarixi binanın kədərli vəziyyəti haqqında sarsıdıcı məqalə yazmışdır. Seyid Hüseynin ədəbiyyat və teatr haqqında tənqidi məqalələri, Cümhuriyyət dövrünün ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin özünəməxsus baxış bucağı ilə əksi üçün əhəmiyyətlidir.

SÜRURİ POEZİYASINDA DİNİ OBRAZLARIN İŞLƏDİLMƏSİ

Maksudova Şəfəq

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

XV-XVI əsr Azərbaycan poeziyasının az tədqiq edilmiş şairlərindən biri də Süruridir. Bu dövrdə Süruri adlı bir neçə şair olduğundan sənətkarı fərqləndirmək üçün ona “Süruriyi-Şərqi” və ya “Süruriyi-Əcəm” təxəllüsü verilmişdir. Belə ki, Süruri hürufi şairi olmuş, yaradıcılığında, əsasən, hürufilik ideyalarını təbliğ etmişdir. Sənətkar XIV əsr Azərbaycan şeirinin filosof şairi Nəsiminin ardıcılı olmuş və yaradıcılığında onun şeirlərindən bəhrələnmişdir. Bu isə Süruri şeirinə söz və ifadə

baxımından xüsusi bir dərinlik və zənginlik qatmışdır. Süruri yaradıcılığının mövzu və ideya qaynağını Nəsimi şeiri olmuşdur. Məhz bu səbəbdən, şairin yaradıcılığında təsəvvüf rəmzləri, Quran motivləri və dini ifadələr əsas yerdə dayanır.

Divan ədəbiyyatının mövzu və məzmun qaynaqlarına, eləcə də, klassik poeziya ənənələrinə dərinlən bələd olan sənətkar özünəməxsus ifadə tərzinə, orijinal üsluba malik olmuşdur. Bu baxımdan, şairin "Divan"ında dini obrazların işlədilmə xüsusiyyətləri fərdi xarakter daşıyır. Süruri poeziyasında dini şəxsiyyətlərdən "İsa", "Məryəm", "Yusif", "Xızır" və s. peyğəmbərlərin adları çeşidli nümunələrdə təqdim edilmişdir. Qeyd edək ki, şairin "Divan"ında ən çox xatırlanan dini obraz "İsa" peyğəmbər obrazıdır. Şair bəzən, qəzəllərində "İsa" Peyğəmbəri ləqəbi ilə "Məsiha", bəzən isə "İsa nəfəs", "İsa dəm" adıyla təqdim edir. Məlum olduğu kimi, "İsa" Peyğəmbər xristianlıq dinin əsas Peyğəmbəri olmuşdur. Onunla bağlı rəvayətlərdə, İsa Peyğəmbərin nəfəsi ilə ölmüş, həyatını itirmiş insana can verib, həyata qaytardığı qeyd olunur. Sənətkarın qəzəllərində də, İsa Peyğəmbərin adı çəkilərək, onunla bağlı rəvayətlərə toxunulur. Süruri "Divan"ında Məryəm obrazı da özünəməxsus yer tutur. Bildiyimiz kimi, Məryəm İsa peyğəmbəri anası olmuşdur. Şair bir sıra qəzəllərində Məryəm və İsa obrazlarını eyni beytdə işlədərək Quran surələrinə istinad edir.

Süruri poeziyasında "Xızır" Peyğəmbər kimi anılan dini obrazın təqdim edildiyi beytlərə də rast gəlmək mümkündür. "Xızır" sözü ərəbcədən tərcümədə "yaşıl (adam), yaşıllıq, yaşıllığın bol olduğu yer" mənasını verir. İslam dininin inanclarına görə, Xızır peyğəmbər köməyə ehtiyacı olanlara yardım etmiş, abihəyat, yəni dirilik suyu içib ölümsüzlük qazanmışdır. Süruri bir sıra qəzəllərində bu məqama geniş yer vermişdir. Ümumiyyətlə, şair Xızır dini obrazını çeşidli simvolik anlamlarda qəzəllərində təqdim etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Süruri şeirlərində "Xızır" və "İsa" dini obrazlarının eyni beytdə işlədildiyi məqamları da görə bilərik.

Süruri "Divan"ında rast gəldiyimiz digər dini obraz Yusif obrazıdır. Qeyd edək ki, Qurani-Kərimin 12-ci surəsi "Yusuf" Peyğəmbərə həsr edilmişdir. Yəqub Peyğəmbərin 12 oğlundan ən kiçiyi olan Yusifdir. Atasını digər qardaşlarından daha çox sevdindən, qardaşları onu qısqanaraq quyuya atmış, köynəyini qana batıraraq onu qurdun öldürdüyünü demişlər. Bu xəbərdən sonra sarsılan Yəqub Peyğəmbərin dərin izzətləndirici çəkməsi, Süruri şeirində müxtəlif poetik bəydlərlə çeşidli nümunələrdə öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, divan ədəbiyyatında qeyri-adi gözəlliyə malik Yusif obrazından geniş şəkildə istifadə edilmişdir ki, Süruri şeirlərində bu məqama toxunulmuşdur. Ümumilikdə, klassik poeziyada geniş şəkildə işlədilmiş dini obrazlar, Süruri poeziyasında da özünəməxsus poetik çalarlarla təqdim edilmişdir.

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN” ƏSƏRİ TƏZKİRƏLƏRDƏ

Adgözəlzadə-Rəsulova Nüşabə

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Həyatı bütün ədəbiyyatçılar və təzkiyəçilər üçün qeyri-müəyyən olan Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığındakı bəzi məqamları araşdırmaq klassik ədəbiyyata xidmət edən tədqiqatçıların ümdə vəzifəsidir.

Tezisi yazmaqda məqsəd isə Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərini bədii mətnlər daxilində yox, təzkiyəçilərin verdiyi qiymətlərə əsasən təhlil etməkdir. Həmçinin təzkiyəçilərin əsəri necə qiymətləndirməsi araşdırmanın əsas mahiyyətidir.

Ədibin “Leyli və Məcnun” əsəri İran və Türkiyədə dəfələrlə çap edilmişdir. Əsərə nəzər salanda burada ilahi məhəbbətin məcaz yolu ilə tərənnümünü görə bilirik. Əsərdə Məcnunun ruhu gözəlliyin rəmzi olan Leylinin sevgisi ilə ucalaraq həqiqi eşqə, ilahi eşqə qovuşur. “Ya Rəb bəlayi eşq ilə qıl aşına məni” misrası ilə başlayan qəzəlinə də gördüyümüz kimi Füzulinin tərənnüm etdiyi eşq iztirabdan ilhamlanır, həmçinin, Məcnun eşqi ilahi lütf kimi də qəbul edir.

Füzulinin eşqi bəşəri eşqdən doğaraq sadəcə zahiri gözəlliklərlə məhdudlaşmır, onun qəlbindəki iztirab, kədər şeirləri ilə ilahi eşqə çevrilərək əbədilik qazanır.

Təzkiyəçilərdən Lətif Füzuli haqqında “Nəvai tərzinə sahib, tarıkında muhteri” ifadəsindən istifadə edərək onu yaradıcı, özünəməxsus üslubu olan, ədəbi yolun qurucusu kimi təqdim etmişdir. Təzkiyədə “Leyli və Məcnun” əsərindən aşağıdakı məsnəvini nümunə kimi vermişdir:

Dihqan-ı hədika-i rivayət

Sarrafi cəvahir-i hikayət

Ma'na çemeninde gül dikende

Söz rüştesinə güher çekende

Təzkiyəçilərdən Əhdi Bağdadi Füzulini yüksək qiymətləndirərək, “üç zəban ilə asnaf-ı şi'ə kadir” – deyərək, türk, fars və ərəb dillərində ustalıqla şeir yazmasına toxunmuşdur. “Səmt-i məsnevide “Leyli və Məcnun manend-i dürr-i meknun səbt itmişdür” yazaraq, Füzulinin məsnəvi janrında “Leyli və Məcnun” kimi dəyərli əsər ərsəyə gətirdiyini qeyd edib. Bundan başqa, Əhdi Bağdadi Füzulini “kavaid-i pür-fevaid-i kasayid-i fəsatat-amizi mülemma” yəni, fəsatətli qəsidələrin qaydasını bilən, bu sahədə dəyərli əsərlər meydana gətirən bir şair kimi təqdim edir.

Aşiq Çələbi “Məşair-üş-şüəra” adlı təzkiyəsində “Leyli və Məcnun”dan bəhs edərkən, “hər sözü sözdə bir şəmi tabdar və hər nöqtəsi bir ahkeri pür-

şardur” – yəni, Füzulinin hər bir sözünün şam kimi nur saçdığını, bu əsərdəki hər ifadənin güclü iztirab, yanğı hissi ilə yoğrulub meydana çıxdığını qeyd edir.

Təzkiyəçilərdən Qınalızadə Həsən Cələbi sadəcə “Leyli və Məcnun” adlı əsərinin olduğunu qeyd edərək kifayətlənib, yəni uzun izah və fikirlərə yer verməyib. Əmin Əhməd Razi isə şairin fəzilətli və dövrünün qabaqcıl ədiblərindən olduğunu yazaraq şair haqqında ümumi fikirlər qeyd etmiş, əsərlərinə ayrı-ayrılıqda yer verməmişdir.

Təzkiyəçi Əli “Künxul-əxbar” əsərində “mənzum Leyla və Mecnunu vardır ki cümlesi pesend-ü-tahsine seza-varður” – yazmışdır. Buradakı “cümlesi pesend-ü-tahsine seza” ifadəsində “Leyli və Məcnun”un bütünlükdə hər cümləsinin tərifi, bəyənilməyə layiq olduğunu demiş və əsərdən nümunələr vermişdir.

Biz burada əsəri onu oxuyan və yüksək qiymətləndirən təzkiyəçilərin nəzərindən təqdim edərək, elmi yanaşma ilə çıxış etməyə çalışdıq.

REPRESSİYA VƏ SÜKUTUN POEZİYASI: ÜMMÜGÜLSÜM SADIQZADƏNİN YARADICILIĞININ İDEYA-ESTETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zeynalova Aytac

Azərbaycan Dillər Universiteti

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bir Ümmügülüm Sadıqzadə imzası da vardır ki, bu imza səhifələrə ilk istiqlal şairi kimi həkk edilmişdir. Onun yaradıcılığı milli azadlıq düşüncəsinin, türkçülük ideyalarının, yurd sevgisinin poetik ifadəsi ilə səciyyələnir. Ümmügülüm Sadıqzadənin əsərlərində milli kimlik və istiqlal uğrunda mübarizə aparan xalqın mənəvi gücü də ön plana çıxır. Onun poeziyası yalnız ədəbi deyil, həm də ictimai-siyasi məna daşıyaraq milli oyanışın formalaşmasına təsir göstərmişdir. Ümmügülüm şeirləri və publisistik yazıları ilə qadınların hüquqları, savadlanması və cəmiyyətə integrasiyası məsələlərini hər zaman gündəmə gətirmişdir O, Xalq Cümhuriyyəti dövrünün ruhunu və istiqlal ideallarını öz şeirlərində yüksək bədii dildə əks etdirən azsaylı söz-sənət adamlarından biridir. Ümmügülüm Azərbaycan qadın şairləri içərisində cəsarətli və sağlam fikirlərin ilk və ən güclü ifadəçilərindən biri hesab olunur.

Ey Türk, sən ey qəhrəman, yigit oğlu Turanın!

Şanlı, yüksək babanın öyüdünü unutma,

Sən də yürü o yolu.

Yürü, əvət, özünü heç bir şeydən qorxutma,

Yürü, əvət bir daha təməddünün, ürfanın

Ülvi duyğular versin türkün həssas qəlbinə,

Hörmət, izzət aldırınsın böyük Turan elinə.

Ümmügülüm Sadıqzadə sovet hakimiyyəti dövründə, xüsusilə Stalin repressiyaları zamanı ömür-gün yoldaşı Seyid Hüseynlə birlikdə milli düşüncəli ziyalı kimi təqiblərə məruz qalmışdır. İstiqlal ruhlu yaradıcılığı və azadlıq ideyalarına bağlılığı ilə yanaşı Cümhuriyyətin qurucusu olan M.Ə.Rəsulzadə ilə qohumluq əlaqələrinin olması da onların “xalq düşməni” kimi damğalanmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə şair həbs edilmiş, ağır həyat şəraiti ilə üzləşmiş və uzun müddət ictimai-ədəbi mühitdən uzaqlaşdırılmışdır. Bu repressiyalar onun yaradıcılığına ciddi təsir göstərsə də, milli ruhlu poeziyasının dəyərini azaltmamışdır. Belə mürəkkəb tarixi kontekstdə Ümmügülüm Sadıqzadə şəxsi iztirablarından yazmaq əvəzinə hər zaman milli yaddaşa və bəşəri amallara yönəlik fəaliyyət göstərmişdir. Onun əsərləri fərdi duyğuların poetik təqdimatı ilə təqdim olunsada, eyni zamanda kollektiv təcrübənin estetik modelinə çevrilir:

Ayrılinca hilal qaşlı yarımdan,

Mən yaslara batdım, geymədim əlvan.

Düşünüb o yıldız gözləri hər an,

Ağlarkən kəndini yorma, dedilər.

Könül şəkvəsini kimə söyləsin,

Qəlbimin dərdini kimlər dinləsin?

Səni sevən, sənsiz ömrü neyləsin?

Ümmügülüm şəxsi-yaradıcı fəaliyyəti ilə passiv müşahidəçi deyil, fəal mövqe tutan, düşünən və cəmiyyətin taleyində rol oynayan bir vətəndaş kimi diqqəti cəlb edir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı milli oyanış, ictimai transformasiya və fərdi şüurun yenidən formalaşması ilə xarakterizə olunur. Bəlkə də həmin səbəblərdən Ümmügülümün də yaradıcılığında bu mövzulara həssas yanaşma yalnız şüar səviyyəsində deyil, dərin emosional və fəlsəfi qatlarla təqdim olumuşdur.

Bu xüsusiyyətlər Ümmügülüm yaradıcılığını dünya ədəbiyyatında Fəruğ Fərruxzad, Emili Dikinson, Anna Axmatova, Marina Svetayeva, Xalidə Ədib Adıvar və b. bu kimi müəlliflərlə müqayisə etməyə imkan yaradır. Sadıqzadə yaradıcılığında poetik “mən” yalnız fərdi təcrübənin daşıyıcısı deyil, eyni zamanda ictimai yaddaşın ifadəçisidir. Onun şeirlərində şəxsi və ictimai hisslər – kədər, sevgi, ümid daha geniş milli kontekst daxilində təqdim olunur. Bu xüsusiyyət Axmatovanın poeziyası ilə paralellik təşkil edir. Axmatova da fərdi ağrını kollektiv faciənin simvoluna çevirərək poetik mətnə tarixi yaddaşı bərpa edir. Hər iki müəllifdə qadın səsi yalnız emosional ifadə vasitəsi deyil, həm də tarixə şahidlik edən bir mövqedir. Xalidə Ədibin əsərlərində qadını milli mübarizənin və ictimai

mai dəyişimin iştirakçısı kimi təqdim etdiyi kimi, Sadıqzadə də qadın kimliyini yalnız fərdi cərchivədə deyil, ictimai məsuliyyət kontekstində dəyərləndirir. Bəlləliklə, hər iki müəllifdə qadın obrazı milli ideyanın daşıyıcısına çevrilir. Ümmügülümün poetik sistemi üçün milli yaddaş əsas struktur elementlərdən biridir. Onun mətnlərində vətən, kimlik və azadlıq ideyaları emosional və simvolik qatlarda ifadə olunur. Bu baxımdan o, nə tam romantik, nə də tam realist cərchivəyə sığır, əksinə, hər iki istiqamətin sintezini yaradır. Axmatovada bu yaddaş daha çox faciəvi və dramatik ton daşdığı halda, Ümmügülümdə ümid və dirçəliş motivləri daha qabarıqdır. Xalidə Ədibdə isə bu yaddaş daha çox ideoloji və narrativ forma alır.

Dil və üslub baxımından da maraqlı paralellər müşahidə olunur. Ümmügülüm klassik poetik ənənədən bəhrələnsə də, ifadə vasitələrində sadəlik və aydınlığa üstünlük verir. Bu xüsusiyyət onun əsərlərini geniş oxucu kütləsi üçün əlçatan edir. Anna Axmatovanın yığcam və emosional dili ilə müəyyən yaxınlıq olsa da, Ümmügülümdə daha çox harmonik və balanslı ton hiss olunur. Xalidə Ədibdə isə nəsr dili üstünlük təşkil etdiyindən, ifadə daha çox ideoloji və təsviri xarakter daşıyır. Bu baxımdan Sadıqzadə yalnız Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, ümumilikdə dünya ədəbiyyatında qadın şair və yazıçıların yaratdığı bədii ənənə daxilində də qiymətləndirilə bilər.

Bütün bu yaradıcı xüsusiyyətləri onun yaradıcılığını həm estetik, həm də ideoloji baxımdan dəyərli edir. Sürgün dövründə Ümmügülümün ailəsinə, eləcə də övladlarının ona yazdığı ürək yandıran məktublar bir ana, bir qadın şəxsiyyətinin bütövlüyünün sübutu kimi dəyərləndirilə bilər. Ümmügülüm Sadıqzadə Azərbaycan qadınının abır-həya simvolu olmaqla bərabər həm də cəsarət, mətanət və intellekt rəmzinə çevrilmişdir. Onun fəaliyyəti milli yaddaş, genetik kodlarla özündən sonrakı nəsillərə ötürülmüş, təkcə ədəbi aləmdə deyil, ictimai-siyasi həyatda da bir nümunə kimi ismətli və fəal qadınlar ordusunun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu gün 85 illiyini qeyd etdiyimiz görkəmli alim, ictimai xadim Əsmətxanım Məmmədovanın şəxsiyyəti buna bariz nümunədir. "Qadın sözündən qadın mövqeyinə" düsturu ilə Ümmügülüm Sadıqzadə və müasir alim-deputat obrazı arasında apardığımız paralellər fikirlərimizi bir daha sübut edir. Azərbaycanın ilk istiqlal şairi Ümmügülüm Sadıqzadədən müasir dövlətçilik təfəkkürünə, elmi inkişafa gedən yolun işığı hələ çox-çox yeni imzaları tariximizin şanlı səhifələrinə yazacaq, milli kimliyimizin qadın təcəssümünü üzə çıxaracaqdır.

XALİDƏ NÜSRƏT ZORLUTUNANIN POEZİYASININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nəzirova Fidan

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

XX əsr türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Xalidə Nüsrət Zorlutuna şair, yazıçı və maarifçi şəxsiyyət kimi ədəbi mühitdə mühüm yer tutmuşdur. O, vətəninə və millətinə bağlı bir ziyalı, eyni zamanda idealist müəllim kimi cəmiyyətə xidmət etmiş, pedaqoji sahədə dərin izlər buraxmışdır. Xalidə Nüsrət Zorlutuna şeir yaradıcılığına başladığı ilk dövrdən etibarən Milli ədəbiyyat cərəyanının prinsiplərini müdafiə etmişdir. O, sərbəst vəznə şeirlər qələmə alsə da, xüsusilə heca vəznində yazdığı şeirlərlə daha çox tanınmış və ədəbi mühitdə seçilmişdir. Bəzi ədəbiyyat tarixçiləri "Beş hecaçılar" adı ilə tanınan Orxan Seyfi Orhon, Halit Fahri Ozansoy, Enis Behiç Koryürek, Yusif Ziya Ortaç və Faruk Nafiz Çamlıbel kimi şairlərin təmsil etdiyi ədəbi çevrəyə Şükufə Nihal və Xalidə Nüsrət Zorlutuna kimi qadın şairləri də daxil etmək istəmişlər.

Yaradıcılığa məhəbbət mövzulu şeirlərlə başlayan Xalidə Nüsrət Zorlutuna poeziyasını daha geniş mövzu dairəsi ilə zənginləşdirmiş, Anadolu, təbiət və insan taleyi kimi mövzulara müraciət etmiş, bu poetik nümunələrdə şəxsi həyat təcrübələrinə də yer vermişdir. Şair dilin sadə və anlaşıqlı olmasına xüsusi önəm vermiş, şeirlərini aydın və səmimi ifadə tərzilə oxuculara təqdim etmişdir. "Geceden Taşan Dertler" (1930), "Yayla Türküsü" (1943), "Yurdumun Dört Bucağı" (1950), "Ellerim bomboş (1967) adlı şeir kitabları onun yaradıcılığının mühüm mərhələlərini əks etdirir.

Xalidə Nüsrət Zorlutunanın yaradıcılığında Tofiq Fikrətin təsiri müşahidə olunur. O, poeziyasında yalnız lirizm çərçivəsində qalmamış, eyni zamanda vətən mövzusunə də geniş yer vermişdir. Onun "Git Bahar" şeiri ədəbiyyat aləmində tanınmasına səbəb olan və yaradıcılığının əsasını təşkil edən nümunədir. Bu şeirdə Yəhya Kamalın təsiri hiss olunur. Şair təbiət və məmləkət duyğularını bir-biri ilə əlaqələndirərək poetik bir sintez yaratmışdır. "Peymane", "bülbul", "gül" kimi ifadələr isə klassik divan poeziyasından müasir şeirə keçid edən bədii elementlər kimi diqqəti cəlb edir.

Xalidə Nüsrət Zorlutuna vətən torpaqlarının qorunması vəzifəsini gənclərin üzərinə düşən mühüm bir missiya kimi dəyərləndirmiş, bu məsuliyyətin gələcək nəsillər üçün vacibliyini xüsusilə vurğulamışdır. O, Atatürkün "Gençliğe Hitabe"indən dərin təsirlənmiş, bir müddət sonra "Gençlikle Baş Başa" adlı şeirini qələmə almışdır. Şair bu əsərində gənclərə keçmişin ağırlı və acılı günlərini xatırladaraq onlarda vətənə bağlılıq və məsuliyyət hissini formalaşdırmağa çalışmışdır.

*“Uyuma, bir lahza keçməsin için:
Daima uyanık bulunmak gerek
Daima muzaffər yaşamaq için!”*

Şair şeirlərində metafora və metonimiya kimi məcazlardan geniş şəkildə istifadə etmişdir. Məsələn, “Suruç Ovası” şeirində iyul ayı od püskürən nəhəng divə bənzədilərək obrazlı təsvir edilmişdir. “Yurdumun Dört Bucağı” şeir kitabının sonunda yer alan “Diyarbakır” şeirində də bənzətmələrdən geniş istifadə olunmuşdur. Xalidə Nüsrət bundan başqa “Dağlarda”, Dağların Efesi”, “Dumanlı Dağlar” kimi təbiət mövzulu şeirlər qələmə almışdır. Bu şeirlərdə azadlıq və sonsuzluq kimi duyğular tərənnüm olunmuş, dağlar ali, uca və möhtəşəm varlıq kimi təsvir edilmişdir.

Din və təsəvvüf mövzusunun əhatə edən şeirləri Xalidə Nüsrət Zorlutuna-nın “Ellerim Bomboş” adlı şeir kitabının “Allah Adın Zikredelim Evvela” bölümündə toplanmışdır. “Ya İlahi” şeirində müəllif həm özünün, həm də insan-lığın Allahdan mərhəmət dilədiyini vurğulayır.

*“Dil nazargâhındır elbet, yüz çevirme, kalbe bak
Ya İllâhî rahmetinden kimseler dûr olmasın.”*

Şair ölüm duyğusuna yaradıcılığında xüsusi önəm vermiş, bu hissi ən təsirli şəkildə kitaba da eyni adı verdiyi “Ellerim Bomboş” şeirində göstərmişdir. Bu şeirdə Xalidə Nüsrət Zorlutuna ölümün tədricən yaxınlaşmasından doğan qorxu və narahatlıq hissini ilk misralardan etibarən oxuculara çatdırır:

*“Kapılar çalınıyor çingir çingir
Duymazlıktan geliyorum,
‘O değildir.’ diyorum.”*

Xalidə Nüsrət Zorlutuna öndə gələn türk qadın yazıçılarından biri kimi ədəbiyyatda mühüm mövqə qazanmışdır. Onun ilk əsərlərindən son dövr yaradıcılığına qədər həm dil, həm forma, həm də məzmun baxımından Milli ədəbiyyat cərəyanının ideallarına sadıq qaldığı müşahidə olunur. Şairin ədəbi irsi milli-mənəvi dəyərlərlə zəngin yaradıcılıq nümunəsi kimi qiymətləndirilir.

“YUSİF VƏ ZÜLEYXA” SÜJETİNİN ŞƏRQ XALQLARI ƏDƏBİYYATINDA MÜQAYİSƏLİ-TİPOLOJİ TƏHLİLİ

Hüseynova Aytən

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyi

Klassik Şərq poeziyası özünəməxsus poetik sistemi ilə fərqlənir. Şərq xalqları ədəbiyyatında ortağ süjetlərin və janrların formalaşması və inkişafı tarixi mədəni əlaqələrin, dini mənbələrin, folklor ənənələrinin və klassik ədəbi yaradıcılığın qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana çıxmışdır. Ədəbiyyatşünaslıq baxımından bu cür paralellərin araşdırılması həm ədəbi ənənələrin qarşılıqlı təsirini, həm də ümumbəşəri dəyərlərin ifadə formalarını üzə çıxarmağa imkan verir. Bu baxımdan “Yusif və Züleyxa” süjeti Şərq ədəbi düşüncəsində xüsusi yer tutaraq müxtəlif dövrlərdə fərqli ideya-estetik dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Süjetin tipoloji təhlili onun həm dini-mənəvi sabilliyini, həm də ədəbi dəyişikliyi üzə çıxarır.

Türk və digər Şərq xalqları ədəbiyyatında bu süjet həm klassik məsnəvi, həm də şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif formalarında yazılmışdır. Demək olar ki, bütün variantlarda süjetin əsas xətti – Yusifin gözəlliyi, Züleyxanın ona olan məhəbbəti, mənəvi sınaqlar və ilahi ədalətin təntənəsi qorunur.

Süjetin ilkin və etibarlı mənbəyi Qurai-Kərimdir. Quranın “Yusif” surəsinə verilən əhvalat həm fars, həm ərəb, həm də türk ədəbiyyatında və folklorunda eşq hekayəsinə dönüşmüşdür. Burada Yusif peyğəmbərin həyatı ilahi hikmət, səbr, təmizlik və ədalət ideyaları ilə təqdim olunur, süjet ibrətamiz xarakter daşıyır. Bu versiyada Züleyxa obrazı nəfsin, ehtirasın, daxili zəifliklərin qurbanı olur. Süjetin əsas xətti Allah iradəsinin üstünlüyü və mənəvi paklığın qalibiyyəti üzərində qurulur. Bu variantda obrazlar simvolik xarakter daşıyır və əsas məqsəd dini ibrət verməkdir.

Klassik Şərq ədəbiyyatında isə bu süjet Tacik şairi Əbdürrəhman Cami tərəfindən bədii-fəlsəfi səviyyədə işlənmişdir. Əsər Tövrat və Quranda olan “Yusif və Züleyxa” hekayəsi əsasında yazılmışdır. Caminin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisində süjet daha geniş psixoloji və irfani məzmun qazanır. Burada Züleyxanın Yusifə olan məhəbbəti təkcə cismani eşq kimi deyil, tədricən ilahi eşqə çevrilən mənəvi yüksəliş prosesi kimi təqdim edilir. Yusif obrazı isə kamilliyin və ilahi gözəlliyin simvoluna çevrilir.

Müqayisəli təhlil göstərir ki, Qurani-Kərim variantında süjetin əsas məqsədi dini-əxlaqi mesaj verməkdirsə, Caminin məsnəvisində isə estetik və fəlsəfi dərinlik ön plana çəkilir. Quranda hadisələr qısa və konkret təqdim olunduğu halda, Caminin əsərində geniş təsvir, psixoloji təhlil və poetik ifadə üstünlük təşkil edir.

“Yusif və Züleyxa” süjetinin türk ədəbiyyatındakı versiyalarında əsas ideya insanın imtahan vasitəsilə kamilləşməsi və ilahi eşqə çatmasıdır. Bu əsərlərdə sonluq eyni şəkildə fiziki qovuşma kimi təqdim olunmur. Bəzi variantlarda Yusif və Züleyxa ailə kimi birləşir, lakin klassik sufi yanaşmada əsas qovuşma mənəvi xarakter daşıyır. Burada əsas məqsəd romantik son deyil, insanın mənəvi təkamülüdür.

Türkdilli ədəbiyyatda ilk dəfə Qul Əlinin yazdığı “Qisseyi-Yusif” əsəri dini mənbəyə, xüsusilə Qurani-Kərimdə verilən süjet xəttinə yaxınlığı ilə seçilir. Bədii təsvirlərdən çox əxlaqi-didaktik məzmun ön plana çəkilir. Yusifilahi paklığın, Züleyxa isə nəfs və sınağın təcəssümü kimi verilir və dini-tərbiyəvi məqsəd daşıyır.

Bunun əksinə olaraq, XV əsr Osmanlı dövründə yaşayan türk şairi Həmdullah Həmdinin eyniadlı məsnəvi janrında qələmə alınmış əsərində süjet Caminin yazdığı məsnəviyə daha çox bənzəyir, hadisələr və obrazlar bədii şəkildə işlənmiş, detallı təsvirlərlə zənginləşdirilmişdir. Hətta bəzi təzkirəçilər Həmdinin bu əsərini Caminin məsnəvisinin tərcüməsi kimi qiymətləndirirlər. Burada obrazların psixoloji dərinliyi artır, Züleyxa obrazı yalnız nəfsin simvolu kimi deyil, həm də sevən, izzətə çəkmə mənəvi inkişaf yolu keçən obraz kimi təqdim edilir.

XIII-XIV əsrlərdə yaşayan Azərbaycan dilində əsərlər yaradan Suli Fəqih də bu mövzuya müraciət etmişdir. O, əsasən xalq arasında yayılan variantdan istifadə etmiş, burada hadisələr sadə və anlaşılan dildə verilmişdir. XVIII əsrin II yarısı – XIX əsrin əvvəllərində yaşayan Xorasan şairi Şəhab Təbrizinin yazdığı “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi Caminin yazdığı eyni adlı məsnəviyə nəzirədir.

Janr xüsusiyyətləri baxımından da fərqliliklər mövcuddur. Klassik ədəbiyyatda süjet əsasən məsnəvi janrında qələmə alınmış, geniş epik təsvir imkanları əldə etmişdir. Eyni zamanda bu süjet şifahi xalq ədəbiyyatında rəvayət və dastan formasında da yayılmışdır. Bu da onun müxtəlif janr sistemlərinə uyğunlaşdığını göstərir. Azərbaycan, Anadolu, Özbək, Türkmən, Qazax, Qırğız folklorunda bu süjet dini rəvayət xarakterli epik mətnlər formasında yayılmış, xalq təfəkkürünə uyğunlaşdırılaraq sadələşdirilmişdir. Nəticə etibarilə, “Yusif və Züleyxa” süjeti Şərq xalqları ədəbiyyatında ortaq süjet və janrların tipoloji xüsusiyyətlərini əks etdirən ən parlaq nümunələrdən biridir.

ÇİNDƏ MODERN ƏDƏBİYYATIN FORMALAŞMASI

Cahangirova Nərmən

AMEA-nın N. Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

XX yüzillik Çin tarixində bir çox hadisələrin və yeniliklərin baş verdiyi, tarix və ədəbiyyatın birlikdə böyük addımlar atdığı bir dövr olmuşdur. O vaxta qədər Çin ədəbiyyatı daha çox saray ədəbiyyatı, müəyyən təbəqələrə müraciət edən, yalnız xoşbəxt gənclər və ailələr haqqında yazılan, əxlaq dərsləri ilə zəngin ədəbiyyat idi. Çin ədəbiyyatı dedikdə, Konfutsi ideyalarına və dəyərlərinə kor-koranə inanan ədəbiyyat nəzərdə tutulurdu. Lakin 1919-cu il mayın 4-də başlayan hadisələr inqilabi ideyaların, ictimai-siyasi fikrin inkişafına təkan verdi, gələcək “mədəni inqilab”ın əsasını qoydu.

1919-cu il “4 May inqilabı” Çin tarixində qəfil baş vermiş hadisə olmayıb, Yaponiyanın uzunmüddətli istismarına qarşı yaranmış etirazın ilk dalğası kimi mənalandırıla bilər. Çoxsaylı insanların, ziyalıların qoşulduğu inqilab Çinin siyasi, ədəbi və mədəni həyatında böyük dəyişikliklərlə nəticələndi. Bu dəyişim yalnız Çinin siyasi hakimiyyəti və inzibati sistemində deyil, eyni zamanda ədəbiyyatın inkişafında rol oynadı, mədəniyyət və incəsənətin bir çox sahələrində dönüş nöqtəsi oldu.

Qing və Han sülalələrinin hakimiyyəti dövründən keçən 2000 il ərzində Çin ədəbiyyatı əsasən feodal ədəbiyyatı olaraq qalmış, nə formaca, nə də ideyaca çox dəyişməmişdi. İnqilabdan sonra bu mərhələyə qədər hakim olan feodal ədəbiyyatı və Konfutsi təlimi ənənələri öz təsir və əhəmiyyətini itirməyə başladı, yeni müasir düşüncəli gənclərin yaratdığı bədii nümunələr bütün ölkəni əhatə etməyə başladı. 4 May inqilabı ədəbiyyat və incəsənətdə müxtəlif bədii prinsiplərin formalaşmasını sürətləndirdi. Müasir tənqidlilik, savadlı gəncləri birləşdirən bu tədbirlər ictimai-siyasi fikirdə yeniliyin zəruriliyi iddiası ilə azadlıq və demokratiya şüarları altında təşkil olunurdu.

Siyasi antiimperialist və antifeodal “4 May inqilabı” illərdir cəmiyyətin həyatını tam əks etdirə bilən, əzab çəkən vətənə kömək edə biləcək ədəbiyyat arzusunda olan mütərəqqi Çin ziyalılarının arzularının həyata keçməsinə kömək etdi. Qısa müddətdə açılan onlarla nəşriyyat, qəzet və jurnal bu missiya-yə xidmət edirdi. Avropa ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələri, rus klassiklərinin əsərləri, inqilabi mətnlər geniş şəkildə tərcümə edilərək ölkə daxilində yayılırdı. Bu yazıçıların yaradıcılığı nəinki yetişməkdə olan gənc yazarlara yol göstərmiş, həm də bəzilərinin ədəbi yolunu tamamilə dəyişmişdir.

Modern ədəbiyyatın göstəricilərindən biri də ədəbi dildəki islahatlar idi. Klassik ədəbi dil artıq müasir gəncliyin tələbatını ödəmir, sadə danışiq dilinə

maraq artırdı. “Yeni gənclik” jurnalının ətrafına toplaşan onlarla gənc yeni sadələşdirilmiş dildə - “bay-hua”da yazmağa başlayıb daha geniş auditoriyaya müraciət etməyi hədəfləyirdi. Ədəbiyyatın mövzu və janr seçimi də əvvəlki xanədanlıq dövrünün seçimlərindən fərqlənməyə başlayırdı. Əsərlərin mövzusu, əsas personajlar, qoyulan problemlər kəskin şəkildə dəyişmiş, sadə insanların həyatı bədii mətnlərin əsas mövzusunə çevrilmişdir. Lu Sin, Mao Dun, Lao Şi, Qo Mojo, Yu Dafu, Çenq Fanqvü kimi şair və yazıçılar bu mərhələnin ən fəal üzvləri kimi ədəbiyyat tarixində yer almışdı.

Beləliklə də, Çində modern ədəbiyyat ictimai-siyasi hadisələrin fonunda reallaşan, dəyişikliklərlə təcəssüm olunan yeni, güclü, daha çox xalqa və azad düşüncəyə xitab edən bir mərhələ kimi dəyərləndirilə bilər.

ПРОЕКТ МОДЕРНИЗАЦИИ ОСМАНСКОГО ЕГИПТА В ТРАДИЦИОННЫХ ВЗГЛЯДАХ ЕГИПЕТСКОГО ПРОСВЕТИТЕЛЯ РИФАА РАФИ АТ-ТАХТАВИ (1801-1873)

Первине Эфенди

Институт Востоковедения НАНА имени З.Бунятова

Проект модернизации Египта начался с решения наместника турецкого султана в Египте Мухаммеда Али паши (1805-1848) и отвечал политическим потребностям того времени, так как Османская империя поддерживала постоянные контакты с соседними европейскими государствами. Однако поскольку эти отношения имели преимущественно форму военной конфронтации, то в османском обществе знания о европейских странах (Англии, Италии, Франции и др.) были весьма поверхностными, а эпизодические поездки не меняли общей картины. Государственные деятели Османской Турции не имели четкого представления о состоянии экономики, культуры и политическом строе европейских стран, с пренебрежением относились к различным сторонам материальной и духовной культуры европейцев.

В Египет, как и во многие другие страны, идеи модернизации пришли из Франции, и для египетской общественности были неразрывно связаны с деятельностью мусульманского просветителя XIX в. Рифаа Рафи ат-Тахтави – одного из первых египетских интеллектуалов, обсуждавшего тему модернизации в общественном дискурсе Египта, где прогрессивные взгляды шейха на этот вопрос вызвали серьезное соп-

противление традиционалистских кругов.

По возвращении из Франции в ходе своей общественной деятельности ат-Тахтави положительно отзывался о французской системе образования, подчеркивая их значительные результаты, которые выражались во всеобщей грамотности, позволявшей обычным французам и француженкам читать и комментировать ежедневные журналы, освещающие важные аспекты общественной жизни. Ат-Тахтави также упоминал, что для модернизации египетского образования помимо необходимости грамотного использования западного опыта, очень важно уважать исламские традиции, а в самом образовании основной акцент должен быть поставлен на патриотизме, при этом обучение мальчиков и девочек должно быть совместным и одинаковым по качеству.

Таким образом, заповеди учтивости, вежливого поведения человека, хороших манер, складной речи – ат-Тахтави, так или иначе, находил в единственном, по его убеждению, правильном учении – Исламе, а эффективным оружием против религиозного фанатизма, ультраконсерватизма и враждебного отношения к просвещению, науке и культурному прогрессу он видел в современном культурном диалоге, способствующем национальному примирению всех стран и народов.

IV BÖLMƏ. TƏRCÜMƏŞÜNASLIQ

TƏRCÜMƏNİN ETİK PRİNSİPLƏRİ VƏ TƏRCÜMƏÇİNİN PEŞƏKAR LƏYAQƏTİ

Məmmədəli Babaşlı

AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Məqalədə tərcümə fəaliyyətində etik prinsiplər və tərcüməçinin peşəkar ləyaqəti anlayışı nəzəri və praktik müstəvilərdə sistemli və kompleks şəkildə təhlil edilir. Qloballaşma və intensiv mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsir şəraitində tərcümə artıq sadəcə dillərarası kommunikasiya vasitəsi kimi qiymətləndirilmir. O, eyni zamanda biliklərin transferi, diskursların formalaşması və simvolik-mədəni dəyərlərin ötürülməsinin əsas mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir. Bu kontekstdə, tərcümə fəaliyyəti texniki-lingvistik əməliyyatlar toplusundan daha geniş mənə kəsb edərək yüksək etik məsuliyyət, intellektual dürüstlük və peşəkar kompetensiyalar tələb edən çoxölçülü interpretativ proses kimi konseptuallaşdırılır. Tərcüməçi bu prosesdə yalnız dil vahidlərini deyil, həm də semantik strukturları, pragmatik məzmunu və mədəni kodları yenidən quraraq interpretasiya edir.

Mövcud tədqiqatın məqsədi tərcümə etikasının konseptual-normativ əsaslarını müəyyənləşdirmək, əsas etik prinsipləri sistemləşdirmək və tərcüməçinin peşəkar məsuliyyətini şərtləndirən amilləri analitik müstəvidə araşdırmaqdır. Bu çərçivədə tərcümə olunacaq mətn “əmanət” kateqoriyası prizmasında nəzərdən keçirilir. Mətnin həm məzmun, həm də mənə səviyyəsində bütövlüyünün qorunması isə tərcüməçinin fundamental etik öhdəliyi kimi təqdim olunur. Bu yanaşma tərcümə fəaliyyətini təkcə texniki akt deyil, həm də etik-aksioloji məsuliyyət sahəsi kimi müəyyənləşdirir və tərcüməçini mətn qarşısında cavabdeh interpretativ subyekt kimi təsbit edir.

Həmçinin məqalədə əmanətə riayət, adekvatlıq, neytrallıq və məxfilik kimi baza etik prinsiplər nəzəri-praktik çərçivədə təhlil olunur. Əmanətə riayət prinsipi mətnin semantik və pragmatik bütövlüyünün qorunmasını, adekvatlıq prinsipi informasiyanın funksional-ekvivalent ötürülməsini ehtiva edir. Neytrallıq prinsipi tərcüməçinin subyektiv müdaxilələrinin minimallaşdırılmasını, məxfilik prinsipi isə peşəkar etibarlılıq və institusional etikanın təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Bununla yanaşı, tərcümə prosesində ortaya çıxan etik dilemmalar ayrıca analitik təhlil obyektinə çevrilir. Mənbə mətnə sədaqət ilə hədəf auditoriyaya

yönəlik adaptasiya strategiyaları arasında yaranan gərginlik və mədəni spesifik elementlərin transferində adekvatlıq problemi nəzərdən keçirilir. Tərcüməçinin peşəkar ləyaqəti etik məsuliyyət, obyektivlik və intellektual dürüstlük kimi komponentlərin integrasiyası əsasında formalaşır. Nəticə olaraq, tərcümə etikasının nəzəri əsaslarının möhkəmləndirilməsi və peşəkar standartların institutionallaşdırılması müasir tərcüməşünaslığın prioritet istiqamətlərindən biri kimi səciyyələndirilir.

ƏRƏB DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏDƏ PSIXOSEMANTİK UYĞUNSUZLUQLAR

Eyvazova Könül

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Müasir tərcüməşünaslıqda tərcümə prosesi yalnız dillərarası mənanın ötürülməsi kimi deyil, həm də müxtəlif mədəniyyətlər, düşüncə modelləri və psixoloji-semantik qavrayış sistemləri arasında vasitəçilik edən mürəkkəb kommunikativ fəaliyyət kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan psixosemantik uyğunsuzluq tərcümə prosesində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən problem sahələrindən biridir. Belə uyğunsuzluq mənbə dildəki sözün, ifadənin, obrazın və ya mətn vahidinin daşdığı assosiativ, emosional, mədəni və mental məna qatlarının hədəf dildə eyni təsir gücü ilə qarşılıq tapmaması nəticəsində meydana gəlir. Xüsusilə fərqli tarixi-mədəni təcrübəyə, dini dünyagörüşünə və obrazlı düşüncə sisteminə malik dillər arasında aparılan tərcümələrdə bu problem daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir.

Ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə prosesi də yalnız sözlərin, ifadələrin və qrammatik strukturların bir dildən digərinə formal şəkildə köçürülməsi kimi izah edilə bilməz. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dili və mədəniyyəti uzun əsrlər boyu ümumislam mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi bu mədəniyyətin dili olan ərəb dili ilə sıx təmasda olmuş, bunun nəticəsində ərəb mənşəli leksik vahidlər, dini-fəlsəfi anlayışlar, elmi terminlər və müxtəlif ifadə formaları Azərbaycan dilinin semantik sistemində mühüm yer tutmuşdur. Buna baxmayaraq, ortaq mədəni təmaslar ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümədə bütün məna qatlarının tam adekvat şəkildə ötürülməsinə zəmanət vermir. Çünki hər iki dilin semantik sistemi, obrazlı düşüncə imkanları, assosiativ sahəsi və emosional ifadə formaları özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

Psixosemantik uyğunsuzluqlar, ilk növbədə, mənbə dilin semantik sistemində mövcud olan mənalарın hədəf dilin ifadə vasitələri ilə tam şəkildə üst-üstə düşməməsi nəticəsində yaranır. Lakin bu uyğunsuzluq yalnız sözün lüğəvi

mənası səviyyəsində deyil, daha dərin məna qatlarında — konnotasiya, assosiasiya, emosional təsir, dini-mədəni simvolika və kommunikativ niyyət səviyyəsində də özünü göstərir. Ərəb dili kök-qəlib sistemi, çoxqatlı məna əlaqələri, dini-mədəni yaddaşı, bəlağət ənənəsi və obrazlı ifadə imkanları ilə seçildiyindən bu dildən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı yalnız əsas leksik məna deyil, həm də mətnin formalaşdırdığı daxili məna mühiti də nəzərə alınmalıdır.

Ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümədə psixosemantik uyğunsuzluqlar daha çox məcazi ifadələrdə, emosional xitab formalarında, eləcə də mədəni reallıqları əks etdirən söz və frazeoloji vahidlərdə müşahidə olunur. Ərəb dilində işlənən bir çox ifadə birbaşa lüğəvi mənadan əlavə, Qurani-Kərim, hədis, klassik ərəb poeziyası və gündəlik nitq ənənəsi ilə bağlı assosiativ məzmun daşıyır. Belə vahidlərin qarşı dildə yalnız söz qarşılığı ilə verilməsi hədəf mətndə mənənin daralmasına, emosional təsirin zəifləməsinə və mədəni məzmunun tam açılmamasına səbəb ola bilər.

Uyğunsuzluqların aradan qaldırılması üçün kompensasiya strategiyalarından məqsədyönlü şəkildə istifadə olunmalıdır. Bu strategiyalara funksional ekvivalentin seçilməsi, izahlı tərcümə, kontekstual uyğunlaşdırma, semantik genişləndirmə, şərh, qeydlərdən istifadə, mənbə mətndəki ekspressiv təsirin hədəf dildə başqa ifadə vasitələri ilə bərpası və zəruri hallarda adaptasiya daxildir. Bu üsulların tətbiqi mətnin janrı, üslubi xüsusiyyəti, kommunikativ məqsədi və hədəf oxucu auditoriyasının qavrayış imkanları ilə bilavasitə bağlıdır.

Beləliklə, ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı adekvatlıq yalnız formal məna uyğunluğu ilə məhdudlaşmır. Tərcüməçi mənbə mətndəki psixoloji, mədəni və estetik təsiri hədəf dilin təbii ifadə imkanları daxilində yəni qurmağa çalışmalıdır. Bu isə dil bilikləri ilə yanaşı, mədəniyyətlərarası kompetensiya, dini-mədəni kontekst haqqında məlumatlılıq və mətnin emosional-semantik dərinliyini dərk etmək bacarığı tələb edir.

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏTİN İNKİŞAFINDA ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVANIN TƏRCÜMƏŞÜNASLIQ FƏALİYYƏTİNİN ROLU

Xanbabayeva Afət

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqləşənlik fakültəsinin saathesabı müəllimi

Bildiyimiz kimi tərcümə müxtəlif dillər və mədəniyyətlər arasında informasiya, bilik və ideyaların ötürülməsini təmin edən mühüm kommunikasiya vasitəsidir. O, elmi, ədəbi və mədəni irsin beynəlxalq səviyyədə yayılmasına, xalq-

lar arasında qarşılıqlı anlaşıma və əməkdaşlığın inkişafına xidmət edir. Qloballaşma şəraitində tərcümə bilik mübadiləsinin genişlənməsində və müxtəlif cəmiyyətlərin integrasiyasında strateji əhəmiyyət daşıyır. Fars dilindən Azərbaycan dilinə edilən tərcümələr Azərbaycan–İran ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə klassik fars ədəbiyyatı nümunələrinin Azərbaycan dilinə çevrilməsi iki xalqın ortaq mənəvi dəyərlərinin və ədəbi irsinin daha dərinlən mənimsənilməsinə şərait yaratmışdır. Nizami, Sədi, Hafiz, Firdovsi və Mövlana kimi klassiklərin əsərlərinin tərcümələri milli ədəbiyyatın zənginləşməsinə və bədii-estetik düşüncənin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Tərcümə fəaliyyəti yalnız mətnlərin bir dildən digərinə köçürülməsi deyil, həm də mədəniyyətlərarası dialoqu təmin edən elmi və yaradıcılıq prosedürüdür. Bu baxımdan fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümələr Şərq ədəbi ənənələrinin qorunması, təbliği və yeni nəsillərə ötürülməsi baxımından xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır. Müasir dövrdə də bu istiqamətdə aparılan tərcümə işləri istər İran, istərsə də Azərbaycan filologiyasının və müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın mühüm tədqiqat sahələrindən biri olaraq qalır.

Biz də öz növbəmizdə tədqiqat obyektı olaraq Azərbaycanın tanınmış şərqşünas alimi Əsmət xanım Məmmədovanın çoxşaxəli yaradıcılığının mühüm qolunu təşkil edən fars dilindən Azərbaycan dilinə etdiyi tərcümələrə fokuslanmış, onların ideya-tematik xüsusiyyətlərini araşdırmağa çalışmışıq. Xronoloji ardıcılıq göstərir ki, Ə. Məmmədovanın tərcüməyə cəlb etdiyi ilk əsərlər Azərbaycanın müstəqillik əldə etdiyi, 70 illik sovet buxovlarından qurtulduğu illərə təsadüf edir. Təbii ki, dövrün diktəsi ilə mənəvi-əxlaqi, didaktik motivləri ehtiva edən dini ədəbiyyata müraciət də məhz bu sahədəki boşluqları doldurmaq məqsədi güdürdü. “Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.) həyatı” (1990); “Ühud müharibəsi” (1991); “Həzrəti Əli ibn Əbutalibin (ə.s.) həyatı” (1992); “İmam Həsənin (ə.s.) həyatı və yaşadığı dövr” (1993); “Xanımlar xanımı Fatimeyi-Zəhra (s.ə.)” (1993); “Həzrəti Əlinin (ə.s.) hökmləri” (1994) kimi əsərlərin tərcümələri aktuallığı ilə seçilməklə bərabər, qadagılardan yaranan xüsusi bir sevgi qarışıq marağın da göstəricisi idi. Qeyd etdiyimiz bədii tərcümələrdə müqəddəs şəxslər haqqında indiyədək xalq arasında ağızdan-ağıza dolayan rəvayətlərin, hədislərin dini cəmiyyət tərəfindən daha çox təsdiqlənmiş variantları əks olunmuşdur. Bu isə öz növbəsində dini olduğu kimi xurafatdan arınmış formada təbliğinə xidmət edir.

2009-cu ildə Ə. Məmmədovanın İran uşaq ədəbiyyatının tanınmış siması Məhəmməd Mirkiyaninin “Çillə gecəsinin nağılları” əsərinin tələbələri ilə birlikdə tərcüməsi fakültə tarixində bir ilk olmaqla tərcüməçiliyin universitet mühitində təbliğ və təşviqi istiqamətində də mühüm addım idi. Daha sonralar tərcüməyə cəlb olunan müasir fars nəsrinin görkəmli nümayəndəsi, yumoristik

əsərləri ilə məşhurlaşan Şəhram Şəfiinin “Mövludu ağanın çantası” (2011), Mustafa Xuramanın “Hekayələr toplusu”, (2012) həm real həyat səhnələrindən ibarət ən müxtəlif mövzuları əhatə etməklə, həm də özünəməxsus dil-üslub xüsusiyyətləri ilə oxucunu sehrinə salmağı bacarıb. 2024-cü ildə işıq üzü görən Vəcihə Əliəkbər Samaninin “Son dayanacaq”ındakı hekayələr mənəvi böhrandan xilas yollarının axtarışında olan insanın daxili çırpıntılarının təzahürü, əksidir. Peyğəmbərlərin tarixi seriyasından Şükufə Qasimniyanın “Bənövşələr zərifliyində atəş” (2024) “Bal şirinliyində hekayə”ləri də sağlam cəmiyyətin formalaşdırılmasının təməl prinsiplərini ehtiva edən mənəvi-əxlaqi dəyərlərin aşılması baxımından önəmli, əhəmiyyətli. Araşdırma göstərir ki, Ə. Məmmədovanın müraciət etdiyi əsərlərin ideya-tematik mövzu seçimində əsas hədəf, məqsəd kimi didaktika, tərbiyə, maarifləndirmə prioritet istiqamət kimi götürülür. Azərbaycan elmi mühitinə təqdim edilən N.Eskuyi və B. Bamdadinin “Nizami və Azərbaycan üslubu” adlı geniş həcmli məqalələri isə şairin milli kimliyi ətrafında yaranan mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirmək baxımından olduqca aktualdır.

**TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ VƏ ŞƏRQ DİLLƏRİNDƏN TƏRCÜMƏDƏ
ADEKVATLIQ (YAPON DİLİ ƏSASINDA)
Məmmədova Ellada**

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Müasir dilçilikdə terminologiya məsələləri və tərcümədə adekvatlıq problemləri xüsusi aktualıq kəsb edir. Şərq dillərindən, xüsusilə yapon dilindən tərcümə zamanı bu problemlər daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bunun əsas səbəbi dillər arasında yalnız leksik deyil, həm də mədəni və sosial fərqlərin mövcud olmasıdır. Yapon dili bu baxımdan zəngin və çoxqatlı sistemə malikdir.

Terminologiya sahəsində əsas çətinliklərdən biri anlayışların tam ekvivalentinin olmamasıdır. Məsələn, yapon dilində “senpai (先輩)” termini yalnız “böyük” və ya “təcrübəli şəxs” kimi tərcümə oluna bilməz. Bu söz həm sosial statusu, həm də kollektiv daxilində münasibətləri ifadə edir. Eyni şəkildə “sensei (先生)” sözü sadəcə “müəllim” deyil, həm də hörmət və nüfuz bildirən mürəkkəb semantik çalar daşıyır. Bu kimi terminlərin tərcüməsində adekvatlıq yalnız sözbəsöz qarşılıqla deyil, kontekstual yanaşma ilə təmin edilir.

Şərq dillərindən tərcümədə adekvatlıq problemi xüsusilə nəzakət və

üslub səviyyəsində daha qabarıqdır. Yapon dilində nəzakət sistemi (keigo – 敬語) geniş inkişaf etmişdir və müxtəlif sosial vəziyyətlərə uyğun fərqli dil formaları istifadə olunur. Məsələn, “taberu (食べる)” (yemək) feli gündəlik danışığda işlədildiyi halda, nəzakətli formada “tabemasu (食べます)”, yüksək hörmət ifadə edən vəziyyətdə isə “meshiagaru (召し上がる)” forması istifadə olunur. Bu fərqlər yalnız qrammatik deyil, həm də sosial münasibətlərin ifadəsidir.

Tərcümə zamanı bu cür fərqlərin qorunması ciddi problem yaradır. Azərbaycan dilində bu səviyyədə inkişaf etmiş nəzakət sistemi mövcud olmadığından, tərcüməçi ya izahlı tərcüməyə müraciət edir, ya da müəyyən semantik itkilərlə üzləşir. Məsələn, “meshiagaru (召し上がる)” felinin sadəcə “yemək” kimi tərcüməsi orijinal mətndəki hörmət çalarını itirir. Buna görə də bəzi hallarda “hörmətlə yemək qəbul etmək” kimi genişləndirilmiş tərcümə variantları tətbiq olunur.

Sadə və nəzakətli dillərin fərqləri tərcümədə üslubi adekvatlığın qorunması baxımından mühüm rol oynayır. Yapon dilində “iku (行く)” (getmək) və “irasshaimasu (いらっしゃいます)” (hörmətli getmək/gəlmək) formaları arasında böyük üslubi fərq mövcuddur. Bu fərqin Azərbaycan dilində tam qarşılığını vermək çətin olduğundan, tərcüməçi kontekstə uyğun strategiya seçməlidir. Əks halda mətnin emosional və sosial yükü itə bilər.

Yapon sözlərinin cədvəl üzrə xülasəsi

Yaponca	Oxunuş	Sadə tərcümə	Qeyd (tərcümə çətinliyi)
先輩	senpai	böyük, təcrübəli	Sosial status bildirir, tam qarşılığı yoxdur
先生	sensei	müəllim	Hörmət və nüfuz mənası da daşıyır
食べる	taberu	yemək	Sadə, gündəlik forma
食べます	tabemasu	yemək	Nəzakətli forma
召し上がる	meshiagaru	yemək	Yüksək hörmət bildirir
行く	iku	getmək	Sadə forma
行きます	ikimasu	getmək	Nəzakətli forma
いらっしゃいます	irasshaimasu	getmək/gəlmək	Hörmət forması, kontekstdən asılıdır

Bundan əlavə, terminoloji sistemin uyğunlaşdırılması da mühüm məsələdir. Elmi və texniki mətnlərdə yapon terminlərinin birbaşa tərcüməsi bəzən anlaşılmazlıq yaradır. Bu zaman ya beynəlxalq terminlərdən istifadə edilir, ya da termin izah edilərək verilir. Bu yanaşma adekvatlığın təmin olunmasına kömək edir.

Nəticə etibarilə, yapon dilindən tərcümədə adekvatlıq yalnız dil bilikləri ilə deyil, həm də mədəni və sosial kontekstin dərinədən anlaşılması ilə bağlıdır. Terminologiya və nəzakət sisteminin düzgün ötürülməsi tərcümənin keyfiyyətini müəyyən edən əsas amillərdəndir. Bu baxımdan, tərcüməçi həm dilçi, həm də mədəniyyətlərarası vasitəçi rolunu yerinə yetirir.

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏT MƏDƏNİ İNKİŞAFIN PROBLEMLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Əliyeva Lalə

AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Mədəniyyəti ilkin olaraq tərbiyəlilik kimi qəbul edən yunanlar bununla sivilizasiyalı xalq kimi özlərini barbarlardan fərqləndirirdilər. Orta əsrlərdə, İntibah dövründə, mədəniyyət, qanunlara riayət edən sivilizasiyalı davranış, humanitar biliklərə və incəsənətə malik olma kimi başa düşülürdü.

Sonralar, mədəniyyətliliyin daha geniş kriteriyalar təşəkkül tapmağa başlayır. Mədəniyyəti rəşional texniki nailiyyətlərlə məhdudlaşdırmağın əleyhinə çıxanlar bu sosial fenomeni insanın əsas tələbatlarının (maddi, mənəvi, fizioloji, psixoloji və s.) təmin edilməsi üsulları sistemi kimi interpretasiya etməyə başlayırdılar. Bu isə mədəniyyətə münasibətdə avrosentrik yanaşmanın tədricən aradan qaldırılmasına, "qeyri-sivilizasiyalı" xalqlarının adət-ənənələrinə, həyat tərzinə də mədəniyyətin bir təzahür forması kimi qəbul edilməsinə gətirib çıxardı.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət qloballaşan dünyada xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşmanın və əməkdaşlığın əsas vasitələrindən biridir. Bu prosesdə tərcümə xüsusi rol oynayır, çünki fərqli dillərdə danışan insanların bir-birini düzgün anlamasını təmin edir. Tərcümə yalnız sözlərin bir dildən digərinə çevrilməsi deyil, eyni zamanda mədəni kodların, dəyərlərin və düşüncə tərzinin ötürülməsidir. Azərbaycan mədəniyyəti mədəni dünyaya inteqrasiyası yolunda çətin və şərəfli bir yol keçmiş, böyük nailiyyətlərə imza atmışdır. Biz bu priotetlərin həyata keçirilməsi yolundakı fəaliyyətlərin ən etibarlı və təminatlı nümunəsini dövlət başçısının qətiyyətlə nümayiş etdirdiyi siyasətində görürük. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Üçüncü Beynəlxalq Huma-

nitar Forumunun açılış mərasimindəki çıxışında da bir daha bəyan etdi ki, “XXI əsrdə multikulturalizmə alternativ yoxdur. Əlbəttə ki, biz XXI əsrdə ayrı-seçkilik, diskriminasiya, ksenofobiya, islamafobiya kimi xoşagəlməz meyillərə biganə yanaşa bilmərik. Ona görə multimedəniiyyətli cəmiyyətlərin formalaşması, bu ideyaların təbliği hesab edirəm ki, hər bir məsuliyyətli siyasətçinin, ictimai xadimin fəaliyyətinin tərkib hissəsi olmalıdır. Humanitar əməkdaşlıqla bağlı olan məsələlər də Azərbaycanı sivilizasiyalararası dialoqun aparılması üçün bir mərkəzə çevirir. Bu böyük və şərəfli bir missiyadır. Eyni zamanda da böyük məsuliyyətdir. Biz bu məsuliyyətə hazırıq, bu məsuliyyəti öz üzərimizə götürmüşük və bugünkü toplantı bunun bariz nümunəsidir”

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət mədəni inkişaf üçün geniş perspektivlər açır. Bu proses müxtəlif xalqlar arasında mədəni mübadiləni gücləndirir, yeni ideyaların və dəyərlərin yayılmasına şərait yaradır. Tərcümə vasitəsilə ədəbiyyat, elm və incəsənət sahəsində əldə olunan nailiyyətlər daha geniş auditoriyaya çatdırılır. Bu isə global mədəni zənginliyin artmasına səbəb olur.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət keçmişə deyil, gələcəyə baxılmalıdır. Əlbəttə, öz xalqının, başqa xalqın tarixini, ənənələrini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını bilmək zəruridir. Lakin əsas diqqət keçmiş süləflərə deyil, gələcək nəsillərə yönəldilməlidir.

Azərbaycanda, ümumiyyətlə, müxtəlif ölkələrdən gəlmiş mədəniyyətlə bağlı nümayəndələrin toplantılarının keçirilməsi artıq bir ənənə almışdır. Bu həm millətlər arasında anlaşılıqlıq, həm də mədəniyyətimizin gələcək inkişafı, cəmiyyətdə mövcud olan müsbət ovqatın artırılması, həm də gənc nəslin tərbiyə olunması ilə üzvü bir şəkildə bağlıdır. Dövlətimiz iqtisadi cəhətdən inkişaf edə bilər, siyasi cəhətdən də beynəlxalq mövqeyləri güclü ola bilər, ancaq əgər xalqımızın əsas təməl daşı olan mənəviyyətə diqqət yetirməsək, onu kənarda qoysaq onda millətimizin gələcək inkişaf perspektivləri olmaz, həmin inkişaf dumanı bürünmüş yola bənzəyər

Nəticə etibarilə, mədəniyyətlərarası ünsiyyət həm problemlərlə, həm də böyük imkanlarla xarakterizə olunur. Bu sahədə peşəkarlığın artırılması, mədəni həssaslığın qorunması və dillərarası balansın təmin edilməsi mədəni inkişafın daha sağlam və davamlı şəkildə irəliləməsinə kömək edə bilər.

ŞƏRQ-QƏRB KONTEKSTİNDƏ TÜRK VƏ İSPAN ƏDƏBİ MƏTNLƏRİNİN TƏRCÜMƏSİNDƏ MƏDƏNİ KODLARIN TRANSFORMASIYASI

Məmmədova Nərminə

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Müasir tərcüməşünaslıqda mədəniyyətlərarası kommunikasiya məsələləri xüsusi aktualıq kəsb edir. Xüsusilə Şərq və Qərb ədəbi ənənələrinin qarşılıqlı təsiri fonunda Türk və ispan dilləri arasında aparılan bədii tərcümələr mədəni kodların ötürülməsi baxımından mühüm tədqiqat sahəsi kimi çıxış edir. Mədəni kodlar dedikdə, müəyyən bir cəmiyyətə məxsus olan dəyirlər sistemi, simvolika, davranış modelləri və dil vasitəsilə ifadə olunan milli-mədəni xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur.

Türk ədəbi mətnləri şərq mədəniyyətinə xas olan kollektivçilik, ənənəvilik və sosial münasibətlərdə iyerarxiyanın ön planda olması ilə səciyyələnirsə, İspan ədəbiyyatı daha çox Qərb mədəniyyətinə məxsus fərdiyyətçilik, emosional ifadə sərbəstliyi və sosial dinamizm ilə fərqlənir. Bu fərqlər bədii tərcümə prosesində yalnız leksik səviyyədə deyil, həm də diskursiv və pragmatik müstəvidə müxtəlif transformasiyaların baş verməsinə səbəb olur.

Tərcümə prosesində mədəni kodların ötürülməsi müxtəlif strategiyalar vasitəsilə həyata keçirilir. Bunlara domestikasiya və yadlaşdırma yanaşmaları, ekvivalentlik prinsipləri və kontekstual uyğunlaşdırma daxildir. Məsələn, Türk dilində mövcud olan mədəni ifadələrin İspan dilinə tərcüməsində ya semantik ekvivalent seçilir, ya da izahlı tərcüməyə üstünlük verilir.

Bu kontekstdə konkret nümunələr mədəni transformasiyanı daha aydın göstərir. Məsələn, Türk dilində *"Bayramda büyüklerin eli öpülür"* ifadəsi hörmət və ənənəvi davranış modelini əks etdirir. Bu ifadənin İspan dilinə birbaşa qarşılığı olmadığından *"Se muestra respeto a los mayores según la tradición"* kimi izahlı variant istifadə olunur. Eyni şəkildə, *"Ahmet Bey / Ayşe Hanım"* kimi müraciət formaları İspan dilində *"Señor Ahmet / Señora Ayşe"* kimi verilsə də, bu vahidlərin mədəni yükü tam şəkildə üst-üstə düşmür və müəyyən semantik itki qaçılmaz olur.

Frazeoloji vahidlərin tərcüməsi də mədəni transformasiyanın mühüm göstəricilərindəndir. Türk dilində *"Gözü kara bir adamdı"* ifadəsi İspan dilində *"Era un hombre valiente"* və ya *"audaz"* kimi qarşılanır. Lakin burada metaforik struktur zəifləyir və obrazlılıq qismən itir. Eyni zamanda İspan dilindəki *"Tomar tapas con amigos"* ifadəsi Türk dilinə ya transliterasiya yolu ilə *"tapas yeməyə getmək"*, ya da *"yüngül qəlyanaltılarla vaxt keçirmək"* kimi adaptasiya olunur.

Dini və sosial ifadələrdə də oxşar transformasiyalar müşahidə olunur. Türk dilində *"İnşallah yarın görüşürüz"* ifadəsi İspan dilində *"Si Dios quiere, nos vemos mañana"* kimi verilir. Lakin bəzi kontekstlərdə bu ifadə daha neytral formalarla əvəz olunur. Eyni zamanda İspan mədəniyyətinə xas olan *"Se saludaron con dos besos"* ifadəsi Türk dilinə *"Bir-birlərini iki tərəfli öpüşlə salamladılar"* kimi tərcümə edilsə də, bu davranış modeli hədəf mədəniyyətdə əlavə izah tələb edir.

Emosional-ekspressiv ifadələrdə də mədəni uyğunlaşdırma mühüm rol oynayır. Məsələn, İspan dilində *"¡Madre mía!"* nidası Türk dilində *"Aman Tanrım!"* və ya *"Vay canına!"* kimi qarşılır. Bu tip hallarda əsas məqsəd literal uyğunluq deyil, emosional effektin qorunmasıdır.

Bundan başqa, gender diskursu tərcümə prosesində xüsusi çətinlik yaradır. Türk dilində qrammatik gender yoxdur, lakin İspan dilində var. Məsələn, *"O çok iyi bir öğretmen"* cümləsi İspan dilində kontekstdən asılı olaraq *"Él es un buen profesor"* və ya *"Ella es una buena profesora"* kimi tərcümə edilir. Bu isə tərcüməçinin yalnız dil biliklərinə deyil, həm də sosial-mədəni interpretasiya bacarığına malik olmasını tələb edir.

Nəticə etibarı ilə, Türk və İspan ədəbi mətnlərinin tərcüməsində mədəni kodların transformasiyası yalnız dil səviyyəsində deyil, həm də mədəni, sosial və ideoloji səviyyələrdə baş verən kompleks bir prosesdir. Bu prosesin təhlili Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin qarşılıqlı anlaşılmasına və tərcüməşünaslıqda daha effektiv yanaşmaların formalaşmasına imkan yaradır.

ŞƏRQ XALQLARININ ORTAQ MƏDƏNİ İRSİ – AVESTA

Cabarov Rəşad

Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi

Dünya sivilizasiyasının ən qədim və mühüm abidələrindən biri olan "Avesta" (e.ə. I minillik) yalnız zərdüştilik dininin müqəddəs kitabı deyil, həm də geniş bir coğrafiyada yaşayan Şərq xalqlarının orta qədim mədəni, fəlsəfi və etik düşüncə sistemini əks etdirən ensiklopedik mənbədir. Bu abidə dini ayinlər toplusu olmaqla bərabər, qədim dövrün hüquq normaları, kosmoqonik təsəvvürləri və sosial-iqtisadi münasibətləri haqqında qiymətli məlumat bazasıdır. "Avesta"-nın əhatə etdiyi mədəni dəyərlər sistemi minilliklər boyu Azərbaycan, Orta Asiya və İran xalqlarının milli kimliyinin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır.

"Avesta" mətni əsrlər boyu kahinlər tərəfindən şifahi şəkildə qorunmuş, sonradan müxtəlif dövrlərdə yazıya alınmışdır. Abidənin əsasını təşkil edən hissələr qədim Şərq cəmiyyətinin həyat tərzini bütün çıpaqlığı ilə əks etdirir: Yas-

na: Ayinlər zamanı oxunan duaları əhatə edir. Burada Zərdüştün özünə aid edilən 17 bölmədən ibarət "Qatarlar" yer alır. Vendidad: "Divlər (şər qüvvələr) əleyhinə qanun" mənasını verir. Bu bölmə qədim dövrün mülki və cinayət hüququnu, ailə münasibətlərini və ekoloji davranışları tənzimləyən unikal bir məcəllədir. Yaştlar: Müxtəlif təbiət qüvvələrinə və ilahi varlıqlara həsr olunmuş mədhiyyələrdir. Bu hissədə qədim Azərbaycanın və Midiyanın coğrafiyası, tayfaları haqqında zəngin məlumatlar qorunub saxlanılmışdır.

"Avesta" fəlsəfəsinin mərkəzində etik dualizm dayanır. Bu təlimə görə, dünya iki başlanğıcın – işıqlı və xeyir qüvvə olan Ahura Mazdanın (Hürmüzd) və qaranlıq, şər qüvvə olan Anqra Mainyunun (Əhrimən) mübarizə meydanıdır. İnsan bu mübarizədə passiv müşahidəçi deyil, aktiv tərəfdir. Abidənin ən məşhur düsturu olan "Xeyir fikir, xeyir söz, xeyir əməl" triadası insanın cəmiyyətdəki etik statusunu müəyyən edir. İnsan öz seçimi ilə işığın tərəfində dayanmalı və mənəvi saflaşma yolu ilə şər qüvvələrə qarşı mübarizə aparmalıdır.

"Avesta" qədim dövrün sosial həyatına dair zəngin faktoloji material təqdim edir. Mətnə əkinçilik və maldarlıq ən şərəfli məşğuliyyət sahələri kimi vəsf olunur. Torpağı becərmək və faydalı heyvanlara qulluq etmək ilahi bir vəzifə hesab olunurdu.

Bundan əlavə, abidədə ekoloji mədəniyyət xüsusi yer tutur. Suyun, torpağın, havanın və odun təmiz saxlanması zərdüştiliyin ən fundamental tələblərindən biri idi. Suyun çirkləndirilməsi Vendidad qanunlarına görə ağır cinayət və günah hesab olunurdu. Bu yanaşma, qədim Azərbaycan əhalisinin təbiətə olan həssas və humanist münasibətinin tarixi köklərini göstərir.

Azərbaycan coğrafiyası "Avesta"-nın yayıldığı və formalaşdığı ən qədim areallardan biridir. Tarixi mənbələr və arxeoloji qazıntılar sübut edir ki, zərdüştilik dini bu torpaqlarda geniş yayılmışdır. Azərbaycanın "Odlar Yurdu" kimi tanınması təkcə təbii sərvətlərlə deyil, həm də odun müqəddəsliyinə əsaslanan bu qədim mənəvi sistemlə bağlıdır.

Zərdüştilikdə odun, suyun və torpağın müqəddəsliyi bu gün də Azərbaycan xalqının Novruz bayramı adətlərində, folklorunda və məişətində yaşamaqdadır. Bu mənada "Avesta" sadəcə tarixi bir sənəd deyil, həm də xalqımızın mənəvi genofondunun ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, "Avesta" Şərq xalqlarının ortaq mənəvi sərvəti kimi çıxış edərək, bölgə xalqlarının mədəni integrasiyasında fundamental baza rolunu oynamışdır. Onun təbliğ etdiyi humanizm, ədalət və dözümlülük prinsipləri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Abidənin elmi şəkildə araşdırılması qədim Şərq və Azərbaycan tarixinin qaranlıq səhifələrinə işıq salmaq baxımından əvəzsizdir.

TƏRCÜMƏÇİYƏ LAZIM OLAN KEYFİYYƏTLƏR VƏ İŞÇİ DİLLƏR

Mirzəyeva Səbinə

Bakı Dövlət Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi

Peşəkar tərcüməçi olmaq üçün nə lazımdır? Tərcüməçi iş prosesində bəhs olunan hadisələrə qarşı normal mövqedən çıxış etməli, lal-karlar üçün olan sinxron tərcüməni çıxmaq şərtilə, gözə görünməməlidir. Onu dinləyənlər dilmancın şəxsi rəyi ilə maraqlanmır, məhz məruzəçinin fikrini tutmaq üçün tərcüməyə qulaq asırlar. Odur ki, tərcüməçi məruzəçinin dediklərinə nəyisə özündən əlavə etməkdən çəkinməlidir. Tədbirin keçirildiyi məkanda olanlar xarici dildə verilmiş fikrə tərcümə zamanı müvafiq reaksiya verirlərsə, müəyyən jestlərlə fikrə münasibətlərini bildirirlərsə, hansısa zarafatın tərcüməsi dinləyiciləri güldürürsə, bu artıq tərcüməçinin uğuru sayılır.

Bir çoxlarının firincə, tərcüməçi kamilliyi özündə aşağıdakı komponentləri birləşdirir:

- 1) işçi dillərin mükəmməl bilgisi;
- 2) sahə üzrə kifayət qədər bilgiyə malik olma;
- 3) tərcümə vərdişlərinə, texnikasına yiyələnmə;
- 4) dünya bilgisi.

“Bilik” dedikdə tərcüməçidən aktiv dili tam bilmək tələb olunur. O, passiv dili də dərindən bilməlidir. Çox vaxt mütəxəssisdən Universitet dərəcəsi və ya buna bərabər diplom tələb olunur. Hərtərəfli ümumi bilik və cari hadisələri dərk etmə də əsas sayılır. Tərcüməçinin mövzu üzrə biliyinə də böyük önəm verilir. Belə ki, müəyyən sahədə işləmək üçün həmin sahə üzrə ümumi biliyə, müəyyən təcrübə və ya təhsilə malik olmaq lazımdır. Burada tərcüməçinin həmin sahədə elmi dərəcə və diplomunun olması əsas deyildir: o, müəyyən kurslara getməklə, həmin sahə üzrə çalışmaq və ya özünü maarifləndirmə yolu ilə bilik və təcrübə toplaya bilər. Təsadüfi deyildir ki, BMT dilmancıları qarşısında qoyulan tələblərdən biri məhz ondan ibarətdir ki, orada işləyəcək dilmanc azı üç BMT dilini mükəmməl bilməli və onun dil bilgisi siyasi, iqtisadi, hüquqi və bədii mövzuları əhatə etməlidir.

“Tərcüməçinin işçi dilləri” dedikdə tərcümə prosesində istifadə olunan fəal (aktiv) və passiv dillər nəzərdə tutulur. Mənbə mətnin dili passiv, tərcümə mətninin dili aktiv sayılır. Adətən tərcüməçilərin aktiv dili onların öz ana dilləri olur. Bir qayda olaraq beynəlxalq təcrübədə peşəkar tərcüməçilər xarici dildən öz ana dillərinə tərcümə edirlər.

Tərcüməçinin dili ana dili olan A dili adlanır. Tərcüməçinin bəzən iki fəal

dili olur, yəni ana dili ilə yanaşı tərcüməçinin əsas təhsil aldığı və A dili səviyyəsində bildiyi digər bir aktiv dili də ola bilər. Bu onun ilk dəfə dil açarkən eşitdiyi dil olmaya da bilər. Məsələn, orta və ali təhsilini rus dilində almış və bu dili mükəmməl bilən azərbaycanlı üçün rus dili məhz belə dil sayılır. İkinci fəal dil B dili adlanır ki, buna da tərcüməçi mükəmməl surətdə yiyələnəməli və onun incəliklərindən dərindən xəbərdar olmalıdır. Tərcüməçinin ikinci aktiv dili ingiliscə “retour” adlanır. Tərcüməçinin passiv dili ona həmin dili başa düşmək və o dildən digərinə tərcümə etmək imkanı verməlidir. Adətən tərcüməçilərin C dili passiv dil sayılır. Tərcüməçi bu dildə həmin dilin daşıyıcıları kimi oxuya və başa düşə bilər. Ancaq onun C dilində A və B – də olduğu kimi mükəmməl yazması və danışması o qədər də vacib deyildir. Tərcüməçinin A, B və C dilləri onun dillər kombinasiyasını təşkil edir. Tərcüməçinin bir neçə B dili ola bilər. Eyni sözləri C dili haqqında da söyləmək mümkündür. Lakin iki A dili olan tərcüməçilərə də rast gəlmək mümkündür. Adətən tərcümə B və C dillərindən A dilinə edilsə, tərcüməçinin qabiliyyətindən asılı olaraq proses bunun əksi istiqamətində də aparıla bilər.

Tərcümə sahəsində hansı əsas dillərə üstünlük verildiyi məsələsinə gəldikdə, onu demək lazımdır ki, dünya miqyasında ən çox tələb olunan işçi dil kimi ingilis dili birinci yerdə dayanır. Ən çox tələb olunan digər işçi dillər sırasına ərəb, rus, fransız, alman, italyan, yapon, ispan və çin dilləri aid edilir. Hal – hazırda Avropa Birliyi qurumlarında 11 rəsmi dildən istifadə olunur. Avropa Birliyində işə başlamaq üçün dilmancın ən azı iki passiv dili olmalıdır. Ümumən isə işçi dillərə tələb siyasi və iqtisadi hadisələrə uyğun şəkildə dəyişə bilər. Belə ki, Mərkəzi və Şərqi Avropada keçirilən tədbirlərdə həmin ölkələrin milli dilləri rəsmi dövlət dili statusunu faktiki olaraq qazandığına görə işçi dillər kimi nəzərə alınmalı olur. Məsələn, Sovet ölkələrinin süqutundan sonra Azərbaycanda keçirilən çoxsaylı tədbirlərdə artıq yerli nümayəndələr rus dilində deyil, ölkə konstitusiyasına uyğun olaraq ana dilində çıxış etmək hüququna malik olduqlarından bir çox konfrans, seminar və görüşlərin işçi dilləri arasına Azərbaycan dili də əlavə olunmuşdur.

MÜASİR TƏRCÜMƏŞÜNASLIQDA MƏDƏNİ EKVİVALENTLİK ANLAYIŞININ NƏZƏRİ-PRAKTİK ASPEKTLƏRİ

Məmmədova Svetlana

Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidmətinin Akademiyası

Müasir tərcüməşünaslıqda mədəni ekvivalentlik anlayışı elmi diskursun mərkəzi problemlərindən biri kimi çıxış edir və interkultural kommunikasiya kontekstində xüsusi aktualıq kəsb edir. Qloballaşma, transmilli münasibətlərin genişlənməsi və müxtəlif mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı təsirin intensivləşməsi tərcümə fəaliyyətinin mahiyyətinə yeni yanaşmaların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu şəraitdə tərcümə yalnız lingvistik vahidlərin bir dildən digərinə ötürülməsi prosesi kimi deyil, eyni zamanda mədəni kodların, simvolik mənalara və sosial kontekstlərin interpretasiyası və yenidən konstruksiyası kimi dəyərləndirilir. Beləliklə, mədəni ekvivalentlik mənbə mədəniyyətə xas elementlərin hədəf dil və mədəniyyət sistemində adekvat şəkildə təqdim olunmasını təmin edən əsas prinsiplərdən biri hesab olunur.

Tərcümə nəzəriyyəsində ekvivalentlik problemi müxtəlif konseptual yanaşmalar çərçivəsində araşdırılmışdır. E. Nida tərəfindən irəli sürülmüş dinamik ekvivalentlik nəzəriyyəsi bu sahədə fundamental əhəmiyyətə malikdir. Nidanın konsepsiyasına görə, tərcümənin əsas məqsədi mənbə mətnin hədəf auditoriyada yaratdığı təsiri maksimal dərəcədə qorumaqdır. Bu yanaşma göstərir ki, tərcümədə yalnız leksik uyğunluq deyil, həm də kommunikativ və emosional təsirin ekvivalenti təmin olunmalıdır. Beləliklə, ekvivalentlik anlayışı formal uyğunluqdan daha çox funksional adekvatlıq prinsipi ilə əlaqələndirilir.

P. Newmark tərəfindən təklif edilən semantik və kommunikativ tərcümə modelləri isə ekvivalentliyin diferensial xarakterini daha aydın şəkildə ortaya qoyur. Semantik tərcümə mənbə mətnin struktur və məzmun xüsusiyyətlərinin qorunmasına yönəldiyi halda, kommunikativ tərcümə hədəf auditoriyanın qavrayış xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq daha adaptiv yanaşmanı əks etdirir. Bu baxımdan, mədəni ekvivalentlik statik deyil, dinamik və kontekstdən asılı olaraq dəyişən bir kateqoriya kimi qiymətləndirilir.

Semantik aspektdə mədəni ekvivalentlik mənbə dildə mövcud olan leksik-semantik vahidlərin, frazeoloji ifadələrin və mədəni realiyaların hədəf dilə adekvat transferini nəzərdə tutur. Lakin mədəni spesifiklik daşıyan elementlərin çoxu üçün birbaşa leksik qarşılıq mövcud olmadığından, tərcümə prosesində müxtəlif kompensator strategiyaların tətbiqi zəruri olur. Bu strategiyalar arasında izahlı tərcümə, parafraz, funksional substitusiya və selektiv adaptasiya xüsusi yer tutur. Belə yanaşmalar tərcüməçiyə mənbə mətnin semantik yükünü

qorumaqla yanaşı, onu hədəf auditoriya üçün anlaşılan və qəbul edilə bilən formada təqdim etməyə imkan verir.

Mona Bakerin nəzəri yanaşmasına əsasən, ekvivalentliyin təmin olunmasında kontekstual uyğunluq əsas meyar kimi çıxış edir. Bu o deməkdir ki, semantik adekvatlıq yalnız ayrı-ayrı söz və ifadələr səviyyəsində deyil, həm də mətnin ümumi strukturu, diskurs xüsusiyyətləri və kommunikativ məqsədi çərçivəsində qiymətləndirilməlidir. Bu yanaşma mədəni ekvivalentliyin çoxsəviyyəli və kompleks xarakterini bir daha təsdiqləyir.

Praqmatik baxımdan mədəni ekvivalentlik mətnin kommunikativ-intensional xüsusiyyətlərinin qorunmasını nəzərdə tutur. Tərcümə prosesində müəllifin niyyəti, üslubi xüsusiyyətlər, emosional-ekspressiv çalarlar və diskurs strategiyaları nəzərə alınmalıdır. Bu isə tərcüməçinin yalnız dil biliklərinə deyil, həm də geniş sosiomədəni və praqmatik kompetensiyalara malik olmasını tələb edir. Hədəf auditoriyanın mədəni kodları, dünya görüşü və qavrayış xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan həyata keçirilən tərcümə adekvat hesab edilə bilməz. Bu baxımdan, praqmatik ekvivalentlik tərcümənin funksional effektivliyini müəyyən edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Nəticə etibarilə, mədəni ekvivalentlik müasir tərcüməşünaslıqda kompleks və çoxşaxəli problem kimi xarakterizə olunur. Tərcümə prosesi yalnız dil transformasiyası deyil, eyni zamanda mədəni interpretasiya və kommunikativ adaptasiya prosesidir. Effektiv tərcümə üçün tərcüməçi həm lingvistik, həm də mədəni kompetensiyaları özündə birləşdirən peşəkar mediator rolunu yerinə yetirməlidir. Müxtəlif nəzəri yanaşmalar mədəni ekvivalentliyin müxtəlif aspektlərini izah etsə də, onun praktik realizasiyası konkret kommunikativ situasiya, məqsəd və auditoriya faktorlarının qarşılıqlı təsiri əsasında formalaşır.

İRƏC MİRZƏNİN HƏYATI, YARADICILIĞI VƏ TƏRCÜMƏÇİLİK FƏALİYYƏTİNİN ƏDƏBİ-TƏNQİDİ TƏHLİLİ

Hüseynzadə Leyla

Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidmətinin Akademiyası

İrəc Mirzə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində İran ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamış görkəmli şair, maarifçi və tərcüməçi kimi səciyyələndirilir. Onun yaradıcılığı Qacarlar dövrünün ictimai-siyasi və mədəni mühiti ilə sıx bağlı olmuş, klassik fars poeziyasının ənənələri ilə müasir ədəbi düşüncənin sintezini özündə əks etdirmişdir. Şairin zəngin ədəbi irsi və çoxşaxəli fəaliyyəti onu dövrünün aparıcı ədəbi simalarından birinə çevirmişdir.

İrəc Mirzənin yaradıcılığı əsasən satirik və tənqidi realizm prinsipləri üzərində qurulmuşdur. O, öz əsərlərində cəmiyyətin sosial problemlərini – bərabərsizlik, cəhalət, dini fanatizm, riyakarlıq və köhnəlmiş ictimai münasibətləri kəskin tənqid etmişdir. Şairin poetik dili sadə, aydın və ifadəlidir. Bu xüsusiyyət onun yaradıcılığını klassik fars poeziyasının mürəkkəb və ağır üslubundan fərqləndirərək geniş oxucu auditoriyasına yaxınlaşdırmışdır. İrəc Mirzənin dili həm də xalq danışığı üslubuna yaxınlığı ilə seçilir ki, bu da onun əsərlərinin təsir gücünü artıran əsas amillərdən biridir.

Şairin yaradıcılığında maarifçilik ideyaları xüsusi yer tutur. O, qadın azadlığı, təhsil, elm və cəmiyyətin mənəvi inkişafı kimi məsələləri ön plana çəkmişdir. İrəc Mirzə qadınların hüquqlarının müdafiəsini, onların təhsilə cəlb olunmasını və cəmiyyətdə fəal rol oynamasını vacib hesab etmişdir. Bu ideyalar onun əsərlərində açıq və cəsarətli şəkildə ifadə olunmuşdur. Bu baxımdan, o, yalnız ədəbi yaradıcılıqla kifayətlənməyərək, həm də ictimai fikir tarixində mühüm yer tutan maarifçi ziyalı kimi çıxış etmişdir.

İrəc Mirzənin həyat yolu onun yaradıcılığı ilə sıx bağlı olmuşdur. O, müxtəlif dövlət vəzifələrində çalışmış, lakin dövlət idarələrində mövcud olan korrupsiya və ədalətsizliklə barışmadığı üçün tez-tez bu vəzifələrdən imtina etmişdir. Bu hal onun prinsipial və ədalətpərvər şəxsiyyətini xarakterizə edir. İnqilab dövründə qələmə aldığı əsərlərdə sosial ədalətsizlik, xalqın ağır vəziyyəti və azadlıq uğrunda mübarizə motivləri geniş şəkildə əks olunmuşdur.

İrəc Mirzənin yaradıcılığının mühüm istiqamətlərindən biri də tərcüməçilik fəaliyyəti olmuşdur. O, Avropa ədəbiyyatının nümunələrini fars dilinə tərcümə edərək milli ədəbiyyatın zənginləşməsinə töhfə vermişdir. Xüsusilə alman şairi Fridrix Şillerin və fransız yazıçısı Jan de Lafontenin əsərlərinə etdiyi tərcümələr diqqətəlayiqdir. Şair tərcümə prosesində yalnız məzmunu qorumaqla kifayətlənməmiş, əsərləri milli mühitə uyğunlaşdıraraq onların bədii-estetik dəyərini artırmışdır. Bu isə onun tərcüməçilik fəaliyyətinin yaradıcı xarakter daşdığını sübut edir.

Beləliklə, İrəc Mirzə İran ədəbiyyatında yenilikçi və islahatçı sənətkar kimi mühüm yer tutur. O, klassik ədəbi ənənələri qorumaqla yanaşı, onları müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf etdirmişdir. Şairin yaradıcılığı həm bədii, həm də ictimai baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun əsərləri cəmiyyətin problemlərini əks etdirməklə yanaşı, eyni zamanda bu problemlərin həlli yollarını da göstərir. Bu baxımdan İrəc Mirzənin irsi bu gün də aktuallığını qoruyur və ədəbiyyatşünaslıq baxımından geniş tədqiq olunmağa layiqdir.

İrəc Mirzənin ədəbi irsinin tənqidi təhlili göstərir ki, onun yaradıcılığı yalnız dövrün problemlərini əks etdirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda bu prob-

lemlərə münasibətdə müəllif mövqeyini də aydın şəkildə ortaya qoyur. Şairin satirası sadəcə gülüş doğurmaq məqsədi daşımır, əksinə, cəmiyyətin eybəcərliklərini ifşa edərək oxucunu düşündürməyə və dəyişməyə sövq edir. Bu baxımdan onun yaradıcılığı didaktik xarakter daşıyır və maarifçilik ideyalarının yayılmasında mühüm vasitə kimi çıxış edir.

İrəc Mirzənin poetikasında diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdən biri də ənənə ilə yeniliyin vəhdətidir. O, klassik poeziyanın forma və janr xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamış, lakin məzmun baxımından onları yeniləşdirərək dövrün sosial-siyasi reallıqlarına uyğunlaşdırmışdır. Bu isə onun yaradıcılığını keçid dövrü ədəbiyyatının parlaq nümunələrindən birinə çevirir. Şairin bu yanaşması sonrakı nəsil ədiblərə də təsir göstərmiş, müasir fars ədəbiyyatının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Onun tərcüməçilik fəaliyyətinin ədəbi-tənqidi təhlili göstərir ki, İrəc Mirzə tərcüməyə sadəcə dil dəyişməsi kimi deyil, mədəniyyətlərarası dialoq kimi yanaşmışdır. Tərcümə etdiyi əsərlərdə milli koloritin qorunması ilə yanaşı, onları yerli oxucu üçün daha anlaşıqlı və yaxın etmək məqsədilə müəyyən transformasiyalar aparmışdır. Bu isə onun tərcüməçilik fəaliyyətində yaradıcı yanaşmanın üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Beləliklə, o, Qərb və Şərq ədəbi ənənələri arasında körpü rolunu oynamışdır.

Bundan əlavə, İrəc Mirzənin yaradıcılığında fərdi azadlıq, insan hüquqları və şəxsiyyətin dəyəri kimi universal ideyalar da öz əksini tapmışdır. Bu mövzular onun əsərlərinə yalnız milli deyil, ümumbəşəri məna qazandırır. Şairin bu baxışları onu dövrünün qabaqcıl ziyalılarından biri kimi səciyyələndirir və onun irsinin bu gün də aktual olmasının əsas səbəblərindən biri kimi çıxış edir.

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ И ПРОБЛЕМЫ КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ ПЕРЕВОДА

Аллахвердиева Нушаба

Азербайджанский Университет Языков

Современный этап развития гуманитарного знания характеризуется усилением внимания к проблемам межкультурного взаимодействия, что обусловлено процессами глобализации, цифровизации и трансформации культурных кодов. В этих условиях перевод выступает не только как инструмент языкового посредничества, но и как важнейший механизм культурного трансфера, обеспечивающий диалог цивилизаций.

Межкультурная коммуникация представляет собой сложный про-

цесс взаимодействия носителей различных культурных систем, включающий обмен не только информацией, но и ценностями, нормами, символами и моделями мышления. В этой системе координат перевод приобретает статус медиатора, способного как способствовать взаимопониманию, так и порождать коммуникативные сбои.

Важным значением является необходимость осмысления роли перевода в условиях культурной многополярности и усиления контактов между различными языковыми и цивилизационными пространствами, в частности в тюркском мире, где вопросы культурной идентичности и взаимодействия приобретают особую значимость.

Межкультурная коммуникация как научное направление сформировалась на стыке лингвистики, культурологии, антропологии и социологии. Её центральным объектом является процесс взаимодействия представителей различных культур, в ходе которого происходит обмен смысловыми структурами. Современная теория межкультурной коммуникации развивается в рамках постнеклассической научной парадигмы, где язык рассматривается не как автономная система, а как динамический механизм репрезентации культурного опыта. В этом контексте особое значение приобретает интеграция лингвистических, когнитивных и культурологических подходов. Она включает интерпретацию, обусловленную культурным опытом участников. В этом контексте язык выступает как носитель культурной памяти и символической системы.

Особую роль играет концепт «культурного кода», определяющего способы категоризации мира. Различия в культурных кодах приводят к асимметрии понимания, что делает перевод необходимым инструментом гармонизации коммуникации.

Одним из ключевых положений является идея о том, что коммуникация носит интерпретационный характер. В рамках герменевтической традиции (Г.-Г. Гадамер, П. Рикёр) понимание текста трактуется как «слияние горизонтов», где смысл формируется в процессе взаимодействия культурных контекстов. Таким образом, межкультурная коммуникация представляет собой не передачу готового содержания, а его совместное конструирование.

С позиций когнитивной лингвистики язык отражает концептуальные структуры сознания, формируемые культурой. Концепты, метафоры и фреймы, лежащие в основе языковой картины мира, различаются в разных культурах, что обуславливает трудности интерпретации и перевода. Например, метафорические модели времени, пространства или со-

циальных отношений могут существенно варьироваться, создавая семантические лакуны.

Особое место занимает теория культурных измерений, разработанная Г. Хофстеде, в рамках которой различия между культурами описываются через такие параметры, как индивидуализм/коллективизм, дистанция власти, избегание неопределённости и др. Эти параметры оказывают влияние на коммуникативные стратегии и, соответственно, на перевод.

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ DİL İNTEQRASIYASI: ORTAQ ÜNSİYYƏT MÜHİTİNDƏ ƏRƏB-FARS MƏNŞƏLİ LEKSİKANIN FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məmmədov Hümbət

Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidmətinin Akademiyası

Mövcud araşdırmada Türk Dövlətləri Təşkilatına (TDT) üzv ölkələr arasında dil integrasiyası prosesində ərəb və fars mənşəli leksikanın funksional-semantik xüsusiyyətləri müqayisəli aspektdə təhlil edilir. Tədqiqat göstərir ki, bu leksik qat bir tərəfdən ortaq mədəni-tarixi yaddaşın daşıyıcısı kimi kommunikativ yaxınlaşmanı gücləndirir, digər tərəfdən isə terminoloji və semantik qeyri-bərabərlik səbəbindən qarşılıqlı anlaşmada müəyyən çətinliklər yaradır. Araşdırma nəticəsində dil integrasiyası üçün ortaq terminoloji siyasətin formalaşdırılmasının zəruriliyi əsaslandırılır.

Türk Dövlətləri Təşkilatı daxilində siyasi və iqtisadi əməkdaşlıqla yanaşı, ortaq kommunikasiya mühitinin formalaşdırılması mühüm prioritetlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir.

Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının 2021-ci il İstanbul Zirvəsində adının dəyişdirilərək TDT adlandırılmasından sonra qəbul edilən sənədlərdə ortaq əlifba, ortaq terminologiya və kommunikasiya platformalarının yaradılması xüsusi vurğulanır. Bu kontekstdə dil integrasiyası yalnız linqvistik deyil, həm də geosiyasi və mədəni məsələ kimi çıxış edir.

Türk dillərinin ortaq genetik baza üzərində formalaşmasına baxmayaraq, ərəb və fars dilləri ilə uzunmüddətli təmas nəticəsində bu dillərdə geniş alınma leksika qatı yaranmışdır. Müasir mərhələdə bu leksikanın funksional yükü və semantik transformasiyası dil integrasiyası baxımından xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

1. Ərəb-fars mənşəli leksikanın funksional xüsusiyyətləri

Türk dillərində ərəb və fars mənşəli sözlərin funksional aktivliyi əsasən üç sahədə müşahidə olunur:

Dini və mədəni leksika: İslam mədəniyyətinin təsiri nəticəsində “iman”, “ibadət”, “şəriət”, “məscid” kimi sözlər bütün türk dillərində geniş yayılmışdır. Bu sözlər demək olar ki, dəyişməz semantik nüvəyə malikdir və ortaq anlayış sahəsi yaradır.

Elmi və təhsil terminologiyası: “elm”, “təhsil”, “ədəbiyyat”, “məktəb” kimi anlayışlar bir çox türk dillərində ərəb mənşəli olaraq qalmaqdadır. Lakin Türkiyə türkcəsində aparılan dil islahatlarından sonra bu sözlərin bir qismi türk mənşəli ekvivalentlərlə əvəz edilmişdir (məs., “təhsil” → “eğitim”).

İctimai-siyasi leksika: “dövlət”, “cəmiyyət”, “siyasət”, “hakimiyyət” kimi sözlər funksional baxımdan yüksək tezlikli vahidlərdir və rəsmi ünsiyyətdə sabitlik nümayiş etdirir.

Araşdırmalar göstərir ki, müasir Azərbaycan dilində işlənən leksikanın təxminən 25–30%-i ərəb-fars mənşəlidir, Türkiyə türkcəsində isə bu göstərici dil islahatlarından sonra əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır.

2. Müqayisəli leksik təhlil (empirik nümunələr əsasında)

Müxtəlif türk dillərində eyni anlayışların ifadəsi dil inteqrasiyasının real vəziyyətini göstərir:

“Təhsil” anlayışı

- Azərbaycan dili: təhsil
- Türkiyə türkcəsi: eğitim
- Özbək dili: ta'lim
- Qazax dili: bilim бeпы

Bu nümunə göstərir ki, ərəb mənşəli forma yalnız bəzi dillərdə qorunur, digərlərində isə türk mənşəli qarşılıqlar üstünlük təşkil edir.

“Məktəb” anlayışı

- Azərbaycan dili: məktəb
- Türkiyə türkcəsi: okul
- Qazax dili: mektep
- Qırğız dili: mektep
- Özbək dili: maktab

Burada həm fonetik variasiya, həm də leksik paralelizm müşahidə olunur.

“Tələbə / şagird” anlayışı

- Azərbaycan dili: tələbə, şagird
- Türkiyə türkcəsi: öğrenci
- Özbək dili: talaba
- Qazax dili: student / oqıuşı

Bu fakt göstərir ki, türk dillərində ərəb, fars və Avropa mənşəli leksika paralel şəkildə fəaliyyət göstərir.

3. Semantik transformasiya və variasiya

Ərəb-fars mənşəli sözlərin semantik inkişafı türk dillərində eyni istiqamətdə getmir.

1. “ədəbiyyat” bəzi dillərdə yalnız bədii yaradıcılığı, digərlərində isə ümumi yazılı mədəniyyəti ifadə edir
2. “maarif” sözü Azərbaycan dilində qismən arxaıkləşmiş, Türkiyə türkcəsində isə funksionallığını itirmişdir
3. “elm” sözü bəzi dillərdə dar ixtisas sahələrini, digərlərində isə ümumi bilik sistemini bildirir

Bu fərqlər semantik interferensiya yaradır və qarşılıqlı ünsiyyətdə yanlış anlaşmalara səbəb ola bilər.

4. Dil integrasiyası baxımından problemlər

Aparılan təhlil aşağıdakı əsas problemləri üzə çıxarır:

- ortaq terminoloji sistemin olmaması;
- rəsmi sənədlərdə və akademik diskursda leksik uyğunsuzluqlar;
- tərcümə prosesində semantik itkilər;
- media və rəqəmsal platformalarda müxtəlif leksik standartların mövcudluğu.

Məsələn, TDT ölkələrinin rəsmi sənədlərində eyni anlayış üçün müxtəlif terminlərin istifadəsi müşahidə olunur ki, bu da vahid kommunikasiya modelinin formalaşmasını ləngidir.

5. İnkişaf perspektivləri və strateji yanaşmalar

Dil integrasiyasının dərinləşdirilməsi üçün aşağıdakı istiqamətlər prioritet hesab edilə bilər:

Ortaq terminoloji bazanın yaradılması. Türk Akademiyası və digər elmi qurumlar çərçivəsində vahid terminoloji lüğətlərin hazırlanması vacibdir.

Türk mənşəli ekvivalentlərin təşviqi. Milli dil siyasətində ortaq türk köklü sözlərin istifadəsi təşviq edilməlidir.

Ortaq təhsil və media platformaları. Birgə dərsliklər, televiziya layihələri və rəqəmsal kontent dil yaxınlaşmasını sürətləndirə bilər.

Korpus əsaslı tədqiqatların genişləndirilməsi. Müasir linqvistik metodlar (korpus dilçiliyi, statistik analiz) vasitəsilə leksik uyğunluq səviyyəsi daha dəqiq müəyyən edilə bilər.

Tədqiqat göstərir ki, ərəb-fars mənşəli leksika türk dilləri arasında həm integrativ, həm də divergensiya yaradan amil kimi çıxış edir. Bu leksik qat ortaq mədəni irsi əks etdirsə də, onun qeyri-bərabər paylanması və semantik transformasiyası dil integrasiyası prosesində müəyyən maneələr yaradır.

Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində vahid terminoloji siyasətin formalaşdırılması və ortaq dil strategiyasının hazırlanması bu problemlərin aradan qaldırılması üçün əsas şərtlərdən biridir.

AZƏRBAYCAN ŞEİRİNİN MİLLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ TƏRCÜMƏLƏRDƏ

İsmayılova Ofeyla

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Müasir dövrdə son dərəcə intensiv tərcümə mübadiləsi mövcuddur. Tərcümə əsərinə müstəsna həssaslıq, onu məzmun və formaca vahid, milli və fərdi xüsusiyyətləri ilə bitkin sənət əsəri kimi təcəssüm etdirmək bədii tərcüməyə müasir münasibəti müəyyənləşdirən əsas tələblərdir.

Azərbaycanın da böyük alim və mütəfəkkirləri tərcüməni o qədər əhəmiyyətli və şərəfli iş saymışlar ki, çox vaxt öz dövrünün yazıçılarının əsərlərini digər dillərə çevirmişlər. Vaxtı ilə Abbas Səhhətin, Abdulla Şaiqin, F.Köçərlinin, M.Ə.Rəsulzadənin, sovet dövründə isə Səməd Vurğunun, Rəsul Rzanın, Xəlil Rzanın, Ə.Kürçaylının, rus şairlərindən M.Lermontovun, V.Mayakovskinin, K.Simonovun, S.Marşakın etdikləri tərcümə nümunələri dediklərimizə əyani sübutdur.

Bütün bunlarla yanaşı, tərcümənin dili təmiz, səlis, ifadəli olmalıdır. Əlbəttə, mütərcim tərcümə etdiyi dili incədən-incəyə bilməli, onun ruhunu duymalı, bütün bədii ifadə vasitələrindən istifadə etməlidir. Tərcümə sənətində bu birinci amildir. Digər tərəfdən, tərcümədə orijinalın milli ruhu saxlanmalı, yazıçının bədii üslubu pozulmamalıdır.

Görkəmli rus şairi Konstantin Simonovun Azərbaycan mədəniyyəti qarşısında xidmətləri çox böyükdür. Nizami və Xaqanidən başlayaraq, S.Vurğunadək bir çox klassiklərimizin əsərlərinin, habelə folklor abidələrimizdən müəyyən hissələrin yüksək sənətkarlıqla tərcümə edilib rus oxucularına çatdırılmasında onun nailiyyətləri əvəzsizdir. Vaxtilə, S.Vurğunun “Yadıma düşdü” (tərcüməçi: K.Simonov) şeiri tərcümə variantında necə böyük rezonans doğurmuşdursa, eləcə də K.Simonovun müharibə mövzusunda həsr edilmiş “Gözlə məni” şeiri (tərcüməçilər: Ə.Kürçaylı, Ayaz Vəfalı, Xəlil Rza, İsa İsmayılzadə) məhz beləcə şöhrət tapdı.

Müasir dövr tərcüməşünaslığında hələ öz həllini gözləyən bir çox məsələlər mövcuddur. Çox istərdik ki, yaxın gələcəkdə tərcümə nəzəriyyəsi məsələləri daha dərinədən öyrənilsin və bu mövzuda yeni araşdırmalar aparılsın.

ŞƏXSİ ARXİVLƏRDƏ ŞƏRQ POETİKASINA MƏXSUS TƏRCÜMƏLƏR

Bağirova Könül

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Zəngin poetik ənənələri, dərin məzmunu və yüksək bədii dəyərləri ilə seçilən Şərq ədəbiyyatı əsrlər boyu dünya mədəniyyətinin mühüm qollarından biri kimi dəyərləndirilməkdədir. Bu əsəbi irs yalnız yarandığı dövr üçün deyil, sonrakı nəsillər üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edərək, insan, cəmiyyət və mənəvi dəyərlər haqqında formalaşdırdığı düşüncələrlə geniş təsir gücünə malikdir. Şərq poeziyasının qorunması və yayılmasında tərcümə prosesi əsas meyarlardandır. Klassik əsərlərin müxtəlif dillərə çevrilməsi onların daha geniş oxucu kütləsinə çatdırılmasına şərait yaratmışdır. Şərq dünyasının əvəzsiz incilərinə müraciət edən şairlər mütərcimlik fəaliyyətlərində yalnız sözlərin dəyişdirilməsi ilə deyil, eyni zamanda əsərin ruhunu və bədii təsirini qoruyaraq müasir dövrdə təbliğ etməklə məşğul olmuşlar.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış şairlərdən Azər Buzovnalı və Əli Nəzminin şəxsi arxivləri 12 və 13 saylı fondlarda mühafizə edilir. Hər iki şair fars, ərəb və türk dillərinin mahir biliciləri kimi Şərq poetikasına müraciət edərək, klassik sənət nümunələrini ana dilimizdə ictimaiyyətə təqdim etmişlər. A.Buzovnalının zəngin arxivində irihəcmli dəftərlərdə toplanan tərcümələri saxlama vahidi 35-dən 42-yə qədərdir. Materialların sırasında Ə.Firdovsinin “Şahnamə” poemasından “Rüstəm və Söhrab”, “Rüstəm Bürzu”, “Rüstəm və İsfəndiyar”, Nizami Gəncəvinin “Mahanın nağılı”, “Odunçunun hekayəsi”, Sədi Şirazinin “Bustan”ından onlarla hekayəni sadalamaq olar. A.Buzovnalının klassik ədəbiyyata yönəlmiş tərcümə fəaliyyəti sistemli və məqsədyönlü xarakter daşımış və şair orijinal əsərlərin məzmununu müasir oxucu üçün daha əlçatan formada təqdim etməyə çalışmışdır. Şair tərcümə prosesində mətni ana dilinə çevirməklə kifayətlənməmiş, müraciət etdiyi əsərlərin ideya və poetik yükünü qoruyaraq dilin sadəliyi və ifadə aydınlığı kimi xüsusiyyətlərə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Bu yanaşma A.Buzovnalının tərcümələrinin müasir dövrdə daha anlaşıqlı olmasına şərait yaratmış və Şərq ədəbiyyatının dəyərlərinin müasir dövrdə yaşadılması baxımından əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Əli Nəzminin klassik Şərq ədəbiyyatına müraciəti onun ədəbi dünyagörüşünün genişliyini göstərir. Şair tərcümə prosesində klassik poeziyanın obrazlı ifadə vasitələrini dilin imkanları ilə uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. Bu yanaşma nəticəsində tərcümələr həm anlaşıqlı, həm də bədii təsir baxımından dolğun şə-

kildə təqdim olunmuşdur. Hər iki şairin tərcüməçilik fəaliyyəti göstərir ki, bədii mətnlərin uğurlu çevrilməsi yalnız dil bilikləri ilə deyil, həm də dərin estetik duyum və mədəni anlayışla bağlıdır. Onların yaradıcılığı Şərq ədəbiyyatının zənginliyini qoruyaraq müasir oxucu mühitinə çatdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Şəxsi arxivlərdə qorunan tərcümələr digər əlyazma qaynaqları kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdirlər. Məlumdur ki, əlyazma qaynaqları ədəbi irsin öyrənilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün dəyərli mənbə hesab olunur. Onlar yalnız keçmişin izlərini qorumaqla kifayətlənmir, həm də ədəbiyyatın davamlı inkişafına xidmət edir. Bu baxımdan şəxsi arxivlərdə saxlanılan tərcümələrin araşdırılması, tədqiqi və nəşri mühüm elmi və mədəni əhəmiyyət kəsb edərək, klassik ədəbiyyatın yaşadılması, yayılması və gələcək nəsillərə çatdırılması baxımından mühüm rol oynayır.

DİNİ MƏTNLƏRİN TƏRCÜMƏ PROBLEMLƏRİ

Hüseynov İsmayıl

AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Dini mətnlər cəmiyyətin mənəvi inkişafında vacib əhəmiyyət kəsb edir. Onlar təkcə ibadət və inanc məsələlərini əhatə etmir, eyni zamanda insanların əxlaqını, düşüncə tərzini və həyat davranışlarını formalaşdıran əsas qaynaqlardan biridir. Bu səbəbdən dini mətnlərin tərcüməsi elmi və bədii mətnlərin tərcüməsindən fərqlənir və daha yüksək səviyyədə diqqət və məsuliyyət tələb edir.

Dini mətnlərdə işlənən bir çox söz və terminlər çoxmənəvilik xüsusiyyətinə malikdir. Bu səbəbdən onların tərcüməsini bəzən bir sözlə ifadə etmək mümkün olmur. Belə hallarda tərcüməçi sözü olduğu kimi saxlayıb, onun mənasını izah etməklə oxucuya çatdırmağa çalışır. Məsələn Qurani-Kərimdə bir çox sözlər lüğəvi mənada deyil, terminoloji mənada işlənmişdir. Buna "salət" sözünü misal gətirmək olar. Bu sözün lüğəvi mənası duadır. Lakin bu söz Quranda namaz ibadəti mənasında işlənmişdir.

Bundan əlavə, dini mətnlərin tərcüməsində kontekstin qorunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bir ayə bir neçə fərqli mənə daşıya bilər. Ayənin düzgün anlaşılması üçün nazil olma səbəbi və tarixi kontekstin bilinməsi vacibdir. Əgər tərcümə zamanı bu kontekst nəzərə alınmazsa, mətnin mənası yanlış tərcümə oluna bilər. Bu baxımdan tərcüməçi yalnız dil bilikləri ilə kifayətlənməməli, həm də həmin mətnlərin aid olduğu dövr və mühit haqqında geniş məlumatla malik olmalıdır.

Tərcümə prosesində qarşıya çıxan əsas çətinliklərdən biri də dil və üslub məsələsidir. Dini mətnlər, xüsusilə Qurani-Kərim özünəməxsus poetik ifadə tərzini və yüksək bəlağəti ilə seçilir. Klassik ərəb dilində yazılmış bu mətnlər zəngin leksikaya, mürəkkəb qrammatik quruluşa və çoxmənalılığa malikdir. Bu xüsusiyyətləri olduğu kimi tərcümə etmək çox çətindir və bəzən mümkün olmur.

Dini mətnlər məcazi ifadələr, təşbehlər və metaforalarla zəngin olduğu üçün sözlərin yalnız lüğəvi mənasını vermək kifayət etmir. Tərcüməçi bu ifadələrin məcazi və simvolik mənalərini də düzgün şəkildə anlamalı və açmalıdır. Əks halda mətnin məzmunu təhrif oluna bilər. Bu isə mətnin yanlış anlaşılmasına səbəb olur. Buna görə tərcüməçi bəyan elmini, məani elmini və ümumilikdə ərəb bəlağətini bilməlidir. Bu elmlər mətnin ifadə gücünü, incə məna çalarlarını və bəddii xüsusiyyətlərini anlamağa kömək edir. Tərcüməçi yalnız məzmunu deyil, həm də mətnin estetik və təsir gücünü mümkün qədər qorumağa çalışmalıdır.

Buna görə də yalnız ərəb dilini bilmək dini mətnlərin tərcüməsi üçün kifayət deyil. Tərcüməçi ərəb dilinin qrammatikasını, xüsusilə nəhv və sərf qaydalarını dərinlən mənimsəməli, klassik ərəb dilinin incəliklərini bilməli və sözlərin müxtəlif mənalrı arasındakı fərqləri ayırd edə bilməlidir. Bununla yanaşı, o, Quran elmlərinə də bələd olmalıdır. Təfsir, hədis, islam hüququ (fiqh) və etiqad (kəlam) sahələrində biliklər tərcümənin düzgünlüyünü təmin edən əsas amillərdəndir.

Nəticə olaraq demək olar ki, dini mətnlərin tərcüməsi müxtəlif elmi bilik və bacarıqların birləşməsini tələb edən mürəkkəb bir fəaliyyətdir. Bu sahədə peşəkar nəticə əldə etmək üçün tərcüməçi yalnız dil biliklərinə deyil, həm də dini elmlərə dərinlən bələd olmalıdır. Belə olduqda o, mətnin həm zahiri formasını, həm də daxili mənasını düzgün və dolğun şəkildə başqa dilə tərcümə edə bilər.

BƏDİİ TƏRCÜMƏDƏ MƏNA VƏ MƏDƏNİYYƏTİN YENİDƏN QURULMASI PROBLEMİ

Qasımzadə Humay

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

Bədii tərcümədə dil yalnız informasiyanı ötürən sadə bir vasitə deyil, həm də mədəniyyətin daşınması üçün bir mühit rolunu oynayır. Dil quruluşu bədii tərcümədə ciddi çətinliklər yaradır və tərcüməçinin orijinal fikri anlamaq və ifadə etmək qabiliyyətinə birbaşa təsir edir. Bu sahədə ən mühüm problemlərdən

biri bir xalqın dünyagörüşünü, adət-ənənələrini və sosial dəyərlərini əks etdirən ifadələrin düzgün şəkildə tərcümə edilməsidir. Mədəni məna qatlarından irəli gələn dil maneələri ilə qarşılaşdıqda, tərcüməçilər mənbə mətndəki mədəni elementləri dərin şəkildə dərk etmək qabiliyyətinə malik olmalıdırlar.

Xüsusilə bədii əsərlərdə mədəni simvollar çox vaxt daha dəqiq şərh və yenidən qurma tələb edir. Bu isə tərcüməçilərdən yalnız dil biliklərini deyil, həm də əsərin aid olduğu mədəniyyət haqqında dərin anlayışa malik olmağı tələb edir. Yalnız bu halda tərcüməçilər oxucuları orijinal əsərin mədəni məna qatlarını yanlış anlamaqdan qoruya bilərlər.

Müxtəlif dillər özünəməxsus qrammatik quruluşlara və sintaktik qaydalara malikdir, bu da tərcümə prosesində tərcüməçilər üçün xeyli mürəkkəblik yaradır. Azərbaycan və ingilis dillərini nümunə götürsək, söz sırası və digər xüsusiyyətlər baxımından ciddi fərqlər müşahidə olunur. Bu səbəbdən tərcüməçilər tərcümə zamanı orijinal əsərin qrammatik xüsusiyyətlərini necə qoruyub saxlamaq barədə diqqətlə düşünmək məcburiyyətindədirlər.

Bədii tərcümə prosesində tez-tez elə hallarla qarşılaşılır ki, müəyyən ifadələrin hədəf dilə tam və düzgün şəkildə tərcüməsi mümkün olmur. Bu xüsusilə çoxqatlı məna daşıyan söz oyunları, dilin fonetik xüsusiyyətlərinə əsaslanan ifadələr və mədəni kontekstə sıx bağlı olan elementlərdə özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Belə hallarda tərcüməçi ya həmin ifadəni mətndən çıxara bilər, ya da onun mənasını qismən qoruyaraq, lakin formaca dəyişdirilmiş şəkildə təqdim edə bilər. Bu problem ən çox Vilyam Şekspirin yaradıcılığında müşahidə olunur. Şekspirin əsərləri zəngin söz oyunları, çoxmənalı ifadələr və dilin müxtəlif səviyyələrində qurulmuş incə məna qatları ilə seçilir. Onun istifadə etdiyi dil vahidləri çox vaxt eyni anda həm məcazi, həm də birbaşa məna daşıdığından onların başqa bir dilə köçürülməsi tərcüməçi üçün xüsusi peşəkarlıq tələb edir.

Bu baxımdan Vilyam Şekspirin əsərlərinin dilimizə tərcüməsinə nəzər salmaq maraqlı nümunə yaradır.

“Sampson: Gregory, on my word we’ll not carry coals.

Gregory: No, for then we should be colliers.

Sampson: I mean, an we be in choler, we’ll draw.

Gregory: Ay, while you live, draw your neck out of collar.”

Şekspirin “Romeo və Cülyetta” əsərinin qeyd olunan giriş hissəsində Sampson və Qreqori arasında dialoqda “carry coals” ifadəsi sadəcə “kömür daşımaq” anlamında deyil, Yelizaveta dövrü ingilis dilində “təhqirə dözmək”, “alçaldılmağa razı olmaq” mənasında işlədilmişdir. Burada “coal” sözü fiziki əşyadan daha çox sosial alçaldılma məcazı daşıyır. Tərcümədə bu məna qatı tam şəkildə əks

etdirilmədikdə dialoqun ironiyası zəifləyir.

Bəzi tərcümələrdə son sətrdəki fikir “nə qədər sağsan başını dik tut” kimi verilir. Halbuki burada “collar” sözü yalnız “yaxa” deyil, eyni zamanda “kəndir”, “kəmənd”, hətta edamla bağlı boğaz ilgəyi mənasında yozula bilər. Şekspir bu söz vasitəsilə əvvəlki “draw” felinin həm “qılınc çəkmək”, həm də “özünü çəkib qurtarmaq” mənaları arasında söz oyunu yaradır.

Burada məqsəd sözlərin birbaşa tərcümə edilməsi deyil, onların yaratdığı üslubi təsiri hədəf dildə yenidən qurmaqdır.

Belə nümunələr göstərir ki, bədii tərcümədə söz oyunlarının ötürülməsi yalnız dil bilikləri ilə məhdudlaşmır. Xüsusilə Şekspir kimi dil üzərində ustalıqla işləyən müəlliflərin tərcüməsində əsas məqsəd təkcə məzmunu deyil, məndə gizlənən estetik və emosional təsiri də mümkün qədər qoruyub saxlamaqdır.

İBN SINANIN “ƏL-QANUN FİT-TİBB” ƏSƏRİNİN TƏRCÜMƏSİNDƏ TERMİNOLOJİ DƏQİQLİK VƏ TEKSTOLOJİ TƏDQİQAT MƏSƏLƏLƏRİ

Bayramova Sevinc

AMEA-nın M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

İbn Sinanın “əl-Qanun fit-tibb” əsəri bəşəriyyətin intellektual xəzinəsinin ən qiymətli nümunələrindən biridir. Bu əsərin 1143-cü ildə Bağdadda köçürülmüş və hal-hazırda Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan nüsxəsi öz qədimliyi və mötəbərliyi ilə seçilərək UNESCO-nun “Dünya Yaddaşı” reyestrinə daxil edilmişdir. Bu unikal nüsxənin ilk dəfə orijinal ərəb dilindən Azərbaycan dilinə birbaşa tərcüməsi və eyni zamanda hərtərəfli şəkildə tekstoloji təhlilə cəlb edilməsi müasir şərqşünaslıq və əlyazmaşünaslığımızın əsas vəzifələrindəndir.

Orta əsrlər tibb elminin ən möhtəşəm abidələrindən biri olan İbn Sinanın “əl-Qanun fit-tibb” əsərinin II cildinin Bakı nüsxəsi əsasında aparılan tərcümə və tekstoloji tədqiqat zamanı əlyazmada rast gəlinən struktur pozuntuları, mövzu başlıqlarının qarışması və ixtisarların bərpası məsələlərini elmi cəhətdən təhlil olunmuşdur.

Əsərin tərcüməsi və nəşrə hazırlanması prosesində apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, hətta ən etibarlı nüsxələrdə belə əsrlər boyu baş vermiş mexaniki xətalər və struktur dağınıqlığı mövcuddur. Tədqiqat zamanı aşağıdakı mühüm tekstoloji nəticələr əldə edilmişdir:

Mövzu başlıqlarının sistemləşdirilməsi zamanı bəzi bölmələrdə fərqli

xəstəliklərə və ya müalicə metodlarına, eyni zamanda müalicəvi bitki və digər maddələr başlıqları altında verilən mövzuların bir-birinə qarışdığı, bəzən isə bir mövzunun digərinin daxilində yanlış qeyd edildiyi aşkar olunmuşdur. Mətni İbn Sinanın orijinal məntiqi ardıcılığına qaytarmaq üçün bu kimi halları əsərin müasir ərəb dilində olan mətni ilə qarşılaşdıraraq aradan qaldırılaraq yenidən işlənilmişdir.

İxtisarların müəyyən edilməsinə gəlincə əlyazmanın müəyyən vərəqlərində və ya paraqraflarında köçürülmə zamanı ixtisar edilmiş hissələr müəyyən edilərək bərpa olunmuşdur. Bu, mətni bütöv və qüsursuz şəkildə oxucuya təqdim etməyə imkan verir. Nüsxənin haşiyələrindəki qeydlər təhlil edilərək, onların mətni izah edən mühüm şərhlər olduğu müəyyən edilmiş və tərcümə prosesində nəzərə alınmışdır.

Bu əlyazma nüsxəsinin tərcüməsi yüksək terminoloji məsuliyyət tələb edir. İbn Sinanın tibbi-fəlsəfi dili lakonikdir.

Tərcümədə mizac, xilt, ruh kimi təməl terminlərin orta əsr elmi mühitindəki əsl mənaları qorunmuş, eyni zamanda onların Azərbaycan dilindəki dəqiq qarşılıqları da verilmişdir. İnsan anatomiyasına aid klassik adlar müasir qarşılıqları ilə bir yerdə saxlanılmışdır.

Dərman bitkiləri və müxtəlif müalicə vasitələrinin tərcüməsində nüsxədə rast gəlinən ərəb, fars və yunan dillərindəki adlar olduğu kimi saxlanılmış, onların transkripsiyası verilmiş, həmçinin Azərbaycan dilindəki və latınca beynəlxalq qarşılıqları da göstərilmişdir. Bu əsərin tarixi ruhunu qorumaqla yanaşı müasir oxucu üçün daha asan başa düşülməsinə kömək edir. Əlyazma nüsxəsində verilən dərman bitkilərinin və müxtəlif müalicə vasitələrinin adlarını dəqiqləşdirmək üçün müasir botanika və əczaçılıq lüğətlərindən də istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mühüm nəticələrindən biri də əsərdə rast gəlinən “Ərməniyyə” coğrafi adının tarixi faktlar işığında yenidən araşdırılmasıdır. Digər dillərdəki tərcümələrdə rast gəlinən qeyri-dəqiqliklər tarixi mənbələr əsasında dəqiqləşdirilmişdir.

UNESCO-nun “Dünya Yaddaşı” reyestrinə daxil edilmiş bu nüsxə əsasında hazırlanan yeni tərcümə Azərbaycan elmində İbn Sina irsinə yeni baxış gətirir. Apardığımız tekstoloji təhlil göstərir ki, klassik mənbəni tərcümə etməzdən əvvəl əsərin “mətn tənqidi” prinsipləri ilə araşdırılması əsas zəruri metodoloji tələbdir. Hazırda çap ərəfəsində olan bu əsər, İbn Sinanın elmi irsinin gələcək nəsilə orijinala ən yaxın formada çatdırılmasına xidmət edəcəkdir.

İKİDİLLİLİK ŞƏRAİTİNDƏ ÜNSİYYƏT BACARIQLARININ FORMALAŞMASI VƏ DİLLƏRARASI QARŞILIQLI TƏSİR

Həmidova Naimə

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedagoji Kolleci

Həyatın bütün sahələrində insanların bir-biri ilə sıx təmasda olması, onların bir neçə dildən eyni vaxtda istifadə etməsini zəruri edir. İkidillilik sadəcə iki dildə danışmaq deyil, həm də iki fərqli düşüncə tərzinə və iki ayrı mədəniyyətə sahib olmaqdır. Bu şəraitdə ünsiyyət bacarıqlarının necə formalaşdığını öyrənmək çox vacibdir. Çünki insan ikinci bir dili öyrənərkən həm də həmin xalqın həyat tərzini və dəyərlərini mənimsəyir. Mövzunun əsas məqsədi, iki dilin kəsişdiyi nöqtədə ünsiyyətin necə dəyişdiyini və bu prosesin insanın dünya-görüşünə necə təsir etdiyini elmi şəkildə izah etməkdir. Bu proses fərdin daxili aləmində dillərin bir-birini inkar etməsindən deyil, əksinə, bir-birini zənginləşdirərək yeni bir ünsiyyət forması yaratmasından ibarətdir. Əslində, bu vəziyyət fərdin daxili dünyasında Şərq və Qərb düşüncə tərzlərinin qovuşması, müxtəlif sivilizasiyaların bir nöqtədə birləşməsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Ölkəmizdə ikidillilik mühiti, əsasən, Azərbaycan və rus dillərinin uzun illər boyu bir yerdə işlədilməsi nəticəsində formalaşmışdır. Bu iki dil bir-birindən çox fərqlənsə də, ikidilli şəxslərin nitqində onlar bir-birini tamamlayır. Azərbaycan dili öz quruluşu etibarilə sözlərin sonuna şəkilçilərin artırılmasına əsaslanır, rus dili isə sözlərin kökdən dəyişməsi ilə fərqlənir. Bu fərqlilik ikidilli şəxsin təfəkkürünü daha çevik edir. Məsələn, rus dilinin gətirdiyi rəsmiyyət və dəqiqliklə Azərbaycan dilinin səmimiyyəti və zəngin ifadə tərzini birləşdikdə, ortaya daha kamil bir ünsiyyət forması çıxır. İkidilli şəxs qarşısındakı insanla danışarkən hər iki dilin imkanlarından istifadə edir, fikrini daha aydın və dolğun çatdırmaq üçün ən uyğun sözləri seçir. Bu proses fərdin nitqini həm elmi, həm də bədii cəhətdən zənginləşdirir. Xüsusilə Azərbaycan dilinin zəngin və rəngarəng frazeoloji sistemi ilə rus dilinin müasir elmi-texniki terminologiyası bir araya gəldikdə, şəxsin öz fikrini həm dərinlən, həm də geniş şəkildə ifadə etmə qabiliyyəti xeyli yüksəlir. Beləliklə, dildən istifadə sadəcə vərdiş səviyyəsindən çıxaraq yüksək bir nətiqlik mədəniyyətinə çevrilir.

Dil hər bir xalqın keçmişini və mədəniyyətini yaşadan ən böyük xəzinədir. İkidillilik şəraitində ünsiyyət qurarkən ən önəmli məsələlərdən biri də sözlərin arxasındakı mədəni mənanı başa düşməkdir. Hər bir millətin özünəməxsus müraciət formaları, nəzakət qaydaları və adətləri vardır. Azərbaycan və rus dilləri bu mənada fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, Azərbaycan mədəniyyə-

tində böyüklərə olan xüsusi hörmət nitqdə özünü dərhal büruzə verir. Rus dilində isə bu münasibətlər daha çox rəsmi qaydalarla tənzimlənilir. İkidilli şəxs hər iki mühiti tanıdığı üçün, kiminlə və hansı vəziyyətdə necə danışmalı olduğunu daha yaxşı bilir. O, təkcə sözləri tərcümə etmir, həm də həmin xalqın ruhuna uyğun şəkildə fikir bildirir. Azərbaycan dilindəki incə yumor və lirik ruhla rus dilinin məntiqi konstruksiyaları arasında balans saxlamaq bacarığı, mahiyyət etibarilə Şərqi mənəvi dərinliyi ilə Qərbi analitik yanaşmasının bənzərsiz dialoqudur. Bu bacarıq insanlar arasında olan anlaşılmaqları aradan qaldırır və müxtəlif xalqlar arasında dostluq körpüsü yaradır. Beləliklə, dil sadəcə quru bir qaydalar toplusu deyil, həm də xalqların qəlbini bir-birini tamamlayan mənəvi bir bağa çevrilir.

İkidillilik mühitində qazanılan ünsiyyət vərdisləri insanın cəmiyyətdəki uğurlarına böyük təsir edir. Aparığımız araşdırma göstərir ki, bir neçə dildə sərbəst danışan insanlar yeni mühitlərə daha tez alışır və fərqli düşüncələrə malik insanlarla asanlıqla dil tapırlar. Onlarda digər xalqlara qarşı hörmət və dözümlülük hissi daha güclü olur. Eyni vaxtda iki dil mühitində yaşamaq insanın beynini daimi məşq etdirir, qərar qəbul etmə sürətini artırır və yaradıcı düşünmək qabiliyyətini inkişaf etdirir. Azərbaycan və rus dillərinin müqayisəli şəkildə istifadə olunması fərdin həm öz dilinin dəyərini anlamasına, həm də başqa bir dilin dünyasına nüfuz etməsinə imkan yaradır. Bu çeviklik sayəsində fərd hər hansı bir problemə eyni zamanda iki müxtəlif mədəni bucaqdan baxa bilir ki, bu da həyatda qarşıya çıxan çətinliklərin daha səmərəli şəkildə həllinə yol açır. Bir neçə dilə dərinlən bələd olmaq, əslində, bir neçə fərqli xarakterin imkanlarına sahib olmaq deməkdir. Bu vəziyyət insanı həm regional, həm də beynəlxalq səviyyədə daha hazırlıqlı edir.

Yekun olaraq vurğulamaq lazımdır ki, ikidillilik şəraitində ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı fərdin həm dil sərəfəsini, həm də mənəvi dünyasını bütövləşdirən mürəkkəb bir təkamül yoludur. Azərbaycan və rus dilləri üzərində apardığımız müşahidələr təsdiq edir ki, dillərin qarşılıqlı təmas nöqtələri nitqin semantik imkanlarını genişləndirməklə yanaşı, cəmiyyətdə qarşılıqlı etimad mühitini dərinləşdirir. Müasir dövrdə ikidillilik, fərdin öz milli mənsubiyyətini qoruyaraq global mədəniyyətə uğurla adaptasiya olunması üçün ən etibarlı zəmindir. Beləliklə, bu proses insanın intellektual potensialını artıran strateji bir dəyər, xalqlar arasında səmimi dialoqun qurulması üçün isə ən səmərəli vasitə kimi qiymətləndirilməlidir.

QARABAĞIN ETNOTOPONİMLƏRİNİN CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA PARALELLƏRİ

Mirzəyeva Aynur

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Rusiya ilə İran arasında Gülistan və Türkmənçay müqavilələri (1813-1828) Azərbaycanın ərazisinin iki yerə parçalanmasına səbəb oldu. Şimali Azərbaycan Rusiyanın, Cənubi Azərbaycan İranın tabeliyində qaldı. 200 ilə yaxın müddət keçdiyinə baxmayaraq, Qarabağ və Cənubi Azərbaycanın etnotoponimlərini tədqiq edərkən aydın olur ki, Cənubi Azərbaycanda türk mənşəli etnotoponimlərin adları dəyişdirilmiş olsada, müəyyən hissəsi paralel surətdə işlənir. Fars şovinistlərinin təzyiqinə baxmayaraq, bəzi etnotoponimlərin adları olduğu kimi işlənir. Bəzi toponimləri fars dilinə tərcümə edib işlətsələr də, türk toponimləri olduğu sübuta yetirilir. Qarabağın etnotoponimlərinin araşdırılması, onun paralel şəkildə, öyrənilməsi günün əsas məsələlərindəndir. Hələ hazırda Azərbaycan dilçiliyində belə bir tədqiqatın aparılmasına, çox böyük ehtiyac duyulur. Bəzən eyni coğrafi adlara müxtəlif ərazilərdə təsadüf edilir. Paralel toponimlər müxtəlif yollarla yaranır. Əhalinin köçüb məskən saldığı yerə keçmiş məskənin adı verilir. Afad Qurbanovun təbirilə desək, dil vahidlərinin öyrənilməsini təkcə Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Burada Ermənistan, Gürcüstan, Dağıstan, habelə İran ərazisindəki toponimləri toplamaq və geniş bir arealın fonunda tədqiq etmək lazım gəlir. Qarabağın etnotoponimlərini tədqiq edərkən tarixi-müqayisəli və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir. Dil tarixinin daha qədim dövrlərinin tədqiqi zamanı təkcə müqayisəli-tarixi metoddan faydalanmaq bacarığı kifayət deyil, əsas məsələ dilin müxtəlif səviyyələrində bərpa olunmuş formaları və bu formalar arasındakı qarşılıqlı əlaqələri düzgün müəyyənləşdirərək, onların inkişaf tarixini göstərməkdən ibarətdir. Cəmiyyətin inkişafı prosesində toponimlər meydana gəlir. Onun əsas hissəsini etnotoponimlər təşkil edir. Qarabağın etnotoponimlərinin tədqiqi böyük əhəmiyyətə malikdir. Qarabağın, Cənubi Azərbaycanın toponimiyasının əsasını tayfa adları təşkil edir. Araşdırmalar göstərir ki, doğrudan da, toponimlərdə xalqımızın formalaşmasında mühüm rol oynamış qəbilə, tayfa, tirə, etnik qrup, xalq və millət adlarının əksəriyyəti əks olunduğu kimi, onlarda dilimizin bir sıra qədim və arxaik ünsürləri də yazılı mənbələrdən daha çox və daha mükəmməl mühafizə edilmişdir. Toponimlər, eyni zamanda, xalqımızın özünə məxsus milli mədəniyyətə və əraziyə malik olduğunu göstərir. Tədqiqatlar göstərir ki, etnotoponimlər xalqın ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı olub, müxtəlif dövrlərdə mey-

dana gəlmişdir. Miqrasiyalar, köçürmələr və ya uzun müddətli müharibələr belə adların yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Qarabağın bir çox etnotoponimləri vardır ki, onların əksəriyyəti Cənubi Azərbaycanda olan etnotoponimlərlə səsleşir. Bu qəbildən olan adların meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri də eyni ərazidən (ölkə, vilayət, şəhər və ya kənddən) çıxmış qrupların məskunlaşdıqları başqa zonalarda yeni saldıqları yaşayış məntəqələrinə ilkin yaşayış məskənlərinin adının verilməsi və beləliklə onların həmin məntəqəyə mənsub olmalarını göstərməsidir.

Qarabağda- Tatlar, Əfşar, Kosalar, Boyatkənd, Qarabağlar, Xəzər kəndi, Xələc, Quşçu, Baharlı, Bayat, Qaradağlı, Qaramanlı, Kəngərli, Xəzərlər, Qızıllı Kəngərli, Salahlı - Kəngərli, Cavanşirli, Xalac, Əhmədli, Aydınli, Təklə, İmirli, Saatlı, Qədirli, İlxiçi, Qaradağlılar, Muradlı, Əhmədağalı, Şahsevən, Poladlı, Dəmirçi, İlxiçilər, Boyəhmədli, Təklə, Mahmudlu, Dəmirçilər, Qacar, Padar, Əfşar, Otuziki, Qazaxlar, Quşlar, Qarapapaqlılar, Seyidli, Seyidbəyli və s.

Azərbaycanda- Baharlı, Bayat, Qaradağlı, Qaramanlı, Kəngərli, Xalac, Əhmədli, Aydınli, Təklə, İmirli, İlxiçi, Qaradağlılar, Poladlı, İlxiçilər, Dəmirçilər, Xələfəli, Qacar, Padar, Əfşar, Otuziki, Şahsevən, Şıxlı, Quşlar, Qarapapaqlılar, Seyidlər, Seyidli, Seyidbəyli və s. Qarabağın və Cənubi Azərbaycanın etnotoponimlərini tədqiq edərkən bu nəticəyə gəlinir ki, Cənubi Azərbaycanda 200 ilə yaxın şifahi surətdə Azərbaycan dilində danışmaqla ana dilində yazısı olmayan Cənubi Azərbaycanlılar, uzun müddət keçməsinə baxmayaraq, paralel surətdə etnotoponimləri bu gün də yaşadırlar. Etnotoponimlərin istər Qarabağda, istərsə də Cənubi Azərbaycanda paralel işləndiyini əyani surətdə, verilən nümunələr özü təsdiq edir.

ŞƏRQ DİLLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR YANAŞMALAR VƏ ORTAQ ƏDƏBİ İRS

Əsədullasoy Mehriban

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Yaxın və Orta Şərq xalqları arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin öyrənilməsi yalnız tarixi maraq kəsb etmir, həm də aktual elmi istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir. Burada əsas məsələ dillərarası keçidlərin, semantik uyğunluqların və ifadə vasitələrinin transformasiyasını izləməkdir. Ortaq abidələr yalnız ədəbi fakt kimi deyil, həm də dil inkişafının canlı göstəricisi olmaqla yanaşı, müxtəlif xalqlar arasında formalaşmış dil-mədəni əlaqələrin, qarşılıqlı təsirin və ünsiy-

yət ənənələrinin tarixi dinamikasını əks etdirən mühüm mənbə kimi çıxış edir. Müasir mərhələdə Şərq dillərinin tədrisi bu zəngin irsdən kənarda təsəvvür edilə bilməz. Tədris prosesində mədəni kontekstin, tarixi mətnlərin və ortaq ədəbi nümunələrin istifadəsi daha effektiv nəticə verir. Tələbə dili yalnız struktur baxımından deyil, onun daşıdığı mədəni yük ilə birlikdə mənimsəyir. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyaların inkişafı Şərq dillərinin öyrədilməsi üçün yeni imkanlar açır. Elektron resurslar, onlayn platformalar və rəqəmsal mətn bazaları həm müəllimlər, həm də tələbələr üçün əlverişli mühit yaradır. Bu isə klassik və müasir mətnlərin paralel şəkildə təhlilinə şərait yaradır və dillərarası əlaqələrin daha aydın şəkildə dərk olunmasına kömək edir.

Şərq dillərinin tədrisində ortaq ədəbi irsə əsaslanan yanaşma həm dil biliklərinin dərinləşməsinə, həm də mədəniyyətlərarası anlayışın formalaşmasına xidmət edir. Şərq dillərinin tədrisində kommunikativlik prinsipi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Klassik şərqşünaslıq təhsili yalnız dil öyrənilməsinə deyil, eyni zamanda regionun tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, siyasəti və iqtisadiyyatı haqqında geniş biliklərin mənimsənilməsinə nəzərdə tutur. Ənənəvi modeldə tədris daha çox mətnlərin dəqiq başa düşülməsi, tərcümənin düzgünlüyü və incə məna çalarlarının qorunmasına yönəlir. Bu isə tərcümə yönümlü tapşırıqların, yazılı çalışmaların və qrammatik strukturların dərindən öyrənilməsinin üstünlük təşkil etməsi ilə nəticələnir.

Müasir dövrdə Şərq dillərinə marağın artması və bu dillərin yalnız şərqşünas mütəxəssislər deyil, daha geniş auditoriya tərəfindən öyrənilməsi tədris prosesinə yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri edir. Çünki dilin əsas funksiyası real ünsiyyəti təmin etməkdir və bu xüsusiyyət tədris prosesində də əks olunmalıdır. Kommunikativ yanaşma Şərq dillərinin tədrisində tətbiq edildikdə tələbələr yalnız qrammatik biliklərə deyil, həm də dili real situasiyalarda istifadə etmək bacarığına yiyələnirlər. Şərq dillərinin tədrisində əsas prinsiplərdən biri situativlik və funksionallıqdır. Hər bir nitq vahidinin konkret ünsiyyət şəraiti ilə əlaqələndirilməsi təlim prosesinin bütün mərhələlərində qorunmalıdır. Dil vasitələrinin real situasiyadan kənar istifadəsi minimuma endirilməli, hər bir qrammatik struktur isə yalnız forma kimi deyil, onun kommunikativ funksiyası ilə birlikdə mənimsənilməlidir. Bu yanaşma xüsusilə Şərq dillərinin tədrisində daha aktualdır, çünki bu dillər zəngin üslubi çalarları və kontekst asılılığı ilə seçilir. Beləliklə, Şərq dillərinin tədrisi məqsəddən asılı olaraq diferensial yanaşma tələb edir.

PROBLEMS IN LITERARY TRANSLATION FROM ENGLISH INTO AZERBAIJANI AND STRATEGIES FOR THEIR RESOLUTION

Qasimova Azadə

Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidmətinin Akademiyası

Literary translation is a complex and creative process that serves as a bridge between different languages and cultures. Translating literary works from English into Azerbaijani requires not only linguistic competence but also a deep understanding of cultural, stylistic, and contextual elements. During this process, translators face a number of challenges that can affect the accuracy and artistic value of the translated text.

1. Literary translation from English into Azerbaijani is among the most complex areas of literature, requiring not only the transfer of linguistic units but also the conveyance of aesthetic, stylistic, and cultural features from one language to another.
2. In this process, translators encounter both philological and sociocultural challenges, and addressing these challenges is a key factor in determining the quality of the translation.
3. Philological issues in English-to-Azerbaijani translation primarily involve maintaining a balance between meaning and form.
4. Alongside accurately conveying the ideas expressed in the original text, it is essential to preserve the author's style, linguistic characteristics, and literary devices.
5. Lexical and semantic discrepancies, polysemy, phraseological expressions, and idioms present additional challenges in the translation process.
6. In poetic texts, maintaining rhythm, rhyme, and harmony poses significant difficulties, often requiring the translator to find a compromise between content and form.
7. Sociocultural challenges arise from differences in culture, customs, worldview, and social realities between the source and target languages.
8. National characteristics, cultural references, and realities present in texts may necessitate either explanatory notes or the identification of appropriate equivalents when translated.
9. The expectations and characteristics of the target audience also influence the translation strategy.
10. Accurately conveying historical and ideological contexts is crucial for preserving the work's essence.

11. Semantic correspondences between lexical units of two languages can generally be classified into three types: 1) complete correspondence; 2) partial correspondence; 3) absence of correspondence.
12. Consequently, literary translation is not merely a technical conversion of language but a creative and intercultural activity. The translator functions both as a linguist and a cultural mediator, striving to achieve an optimal balance during the adaptation process.
13. One of the primary challenges in English-to-Azerbaijani translation is the improper rendering of referential meanings expressed in the text.
14. Meaning units—morphemes, words, and fixed expressions—rarely have complete equivalence in their referential meanings (directly referring to a real object or concept) across two languages.
15. This is particularly evident when comparing the lexical systems of Azerbaijani and English.
16. In conclusion, literary translation is a creative and intercultural endeavor rather than a mere technical exercise. The translator serves both as a linguist and a cultural mediator, seeking an optimal balance throughout the adaptation process.

AZƏRBAYCANIN TÜRK DÜNYASI VƏ YAXIN ŞƏRQ ARASINDA ELMİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRDƏ ROLU (XIX-XXI ƏSRLƏR)

Quliyeva Səidə, Abbasova-Quliyeva Aytən

Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi

XIX əsrdə tarixi Azərbaycan torpaqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğal nəticəsində ərazi ikiye parçalandı. Bu parçalanma yalnız dövlətçilik və iqtisadi həyatı deyil, əsrlərlə formalaşmış mədəni-intellektual ənənələri də dərin şəkildə sarsıtdı: Rusiya imperiyasının nəzarətinə keçən ərazilər tədricən Yaxın Şərqdə baş verən proseslərdən təcrid olundu, bütün xarici əlaqələr imperiya vasitəsilə və nəzarət altında həyata keçirildi. Sovet dövrü isə bu süni baryeri daha da möhkəmləndirdi. Bununla belə, Azərbaycan ziyalıları hər iki mərhələdə — açıq şəraitdə də, ideoloji təzyiq altında da — türk dünyası ilə Yaxın Şərq arasındakı elmi-mədəni əlaqələri yaşatmağı bacardı. Müstəqillik dövründə isə bu əlaqələr yeni müstəvidə faydalı şəkildə inkişaf edir. Məhz bu davamlı prosesi araşdırmaq tədqiqatın əsas predmetini təşkil edir. Tədqiqat üç vəzifəni əhatə edir: elmi-mədəni mübadiləni şərtləndirən tarixi və siyasi amillərin müəyyənləşdirilməsi; müasir dövrdə

çoxtərəfli beynəlxalq əlaqələrin formalaşdırılmasının aydınlaşdırılması. Metodoloji baxımdan müqayisəli-tarixi metod əsas götürülmüşdür.

Azərbaycan, coğrafi mövqeyi, tarixi kökləri və çoxqatlı mədəni kimliyi etibarilə Avrasiya məkanında özünəməxsus məkandır. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan ziyalıları türk-müsəlman dünyasında maarifçiliyin aparıcı nümayəndələrinə çevrildilər. Mirzə Fətəli Axundovun fəlsəfi dramları ilə Cəmaləddin Əfqaninin islam islahatçılığı arasında dərin bir ortaq müstəvi mövcuddur: hər ikisi ağıla, tərəqqiyə və geriliyin aradan qaldırılmasına çağırırdı. Həsən bəy Zərdəbinin publisistikası və Cəlil Məmmədquluzadənin Molla Nəsrəddin jurnalı isə bu islahatçı ruhun geniş kütlələrə çatdırılmasında bölgə miqyaslı rol oynadı. Mətbuat və əlifba islahatları sahəsində Azərbaycan İsmayıl bəy Qasıralı ilə birlikdə türk dünyasında ortaq yazı-dil birliyinin formalaşmasının ön sıralarında yer aldı.

Azərbaycan xalqı 1918-ci ildə Şərqi ilk demokratik respublikasını qura-raq İslam aləminin modernləşmə axtarışları üçün canlı bir model funksiyasını üzərinə götürdü.

Bütün bu hadisələr Azərbaycanı nəinki daxili oyanışın, həm də bölgə miqyasında dövlətçiliyin mədəni dəyərlərini yeni formada ortaya qoydu, elmi-mədəni ünsiyyətin yeni formatını müəyyənləşdirən bir aktora çevirdi.

XX əsrdə sovet ideologiyasının sərt şərtləri daxilində Azərbaycan bu əlaqələri daha fərqli formada davam etdirdi. Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və onun Şərqşünaslıq İnstitutu türkoloji və şərqşünaslıq tədqiqatlarının aparıldığı, ortaq konfrans və seminarların təşkil edildiyi mühüm elmi mərkəzlərə çevrildi. Sovet dövründə elmi-mədəni əməkdaşlığın təməlini qoyan ilk mühüm hadisə 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Türkologiya Qurultayı oldu. Ümumilikdə, Sovet dövründə SSRİ-nin Şərq xalqları ilə mədəni əlaqələrinin həyata keçirilməsində Azərbaycanın mühüm rolu olmuşdur. Bakı şərqşünaslıq məktəbi Nizami, Füzuli, Nəsimi kimi klassiklərin ortaq ədəbi irsini sistemli şəkildə tədqiq edib beynəlxalq auditoriyaya təqdim etdi, türk dünyası və Yaxın Şərq ölkələri ilə elmi-mədəni əlaqələr fasiləsiz davam etdirildi.

Müstəqilliyin bərpasından sonra Azərbaycan tarixi missiyasını yeni çərçivələrə köçürdü. UNESCO, ICESCO və TÜRKSOY platformalarında ortaq maddi-mədəni irs obyektlərinin bərpası və sənədləşdirilməsi üzrə çoxtərəfli layihələr bu yeni dövrün əyani göstəricisidir. Türk Dövlətləri Təşkilatı formatında Azərbaycan alimləri ortaq tarix və ədəbiyyat dərsləklərinin konseptual hazırlanmasına əhəmiyyətli töhfə verərək türk dünyasının intellektual birliyini möhkəmləndirir. Texnoloji sahədə isə əlyazmaların rəqəmsallaşdırılması və Yaxın Şərq arxivləri ilə ortaq məlumat bazalarının yaradılması elmi-mədəni irsin 4-cü Sə-

nayə İnqilabının çağırışlarına uyğunlaşdırılmasını təmin edir. Bu addım elmi mübadiləni coğrafi məsafədən asılı olmayan davamlı bir prosesə çevirir. Ortaq elmi-mədəni abidələrin gələcək nəsillərə ötürülməsi isə artıq multidissiplinar yanaşmanı — tarix, dilçilik, rəqəmsal humanitar elmlər və beynəlxalq münasibətlər elminin birgə iştirakını zəruri edir. Yalnız belə bütöv bir metodoloji cərcivə daxilində Azərbaycanın türk dünyası və Yaxın Şərq arasında elmi-mədəni rolu və potensialı tam həcmdə reallaşdırıla bilər.

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ KOQNİTİV YANAŞMALARIN ELMI ƏHƏMİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Abazərova Aynur

Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidmətinin Akademiyası

Son dövrlərdə dilşünaslıq elmi yeni nəzəri baxışların təsiri altında əhəmiyyətli şəkildə yenilənmişdir. Bu yenilənmə prosesində koqnitiv yanaşma xüsusi diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Koqnitiv dilçilik dili yalnız formal qaydalar sistemi kimi deyil, insan şüuru, idrak fəaliyyəti və təcrübəsi ilə sıx əlaqədə olan dinamik bir fenomen kimi şərh edir. Bu istiqamət dilin mənəyə təşkililə düşüncə prosesləri arasındakı qarşılıqlı təsiri sistemli şəkildə izah etməyə yönəlmişdir.

Koqnitiv yanaşmanın əsas ideyalarından biri ondan ibarətdir ki, dil insanın ümumi idrak potensialının ayrılmaz hissəsidir. Bu baxışa görə, dil vasitəsilə insan yalnız ünsiyyət qurmur, eyni zamanda ətraf aləmi mənalandırır və strukturlaşdırır. Xüsusilə metaforik və metonimik ifadələr bu kontekstdə fərqli mənə qazanır: onlar bədii vasitə olmaqdan daha çox, konseptual düşüncənin formalaşmasında iştirak edən mexanizmlər kimi çıxış edir. Belə yanaşma semantik analizin daha dərin səviyyədə aparılmasına şərait yaradır.

Digər mühüm xüsusiyyət koqnitiv dilçiliyin istifadə əsaslı prinsiplərə söykənməsidir. Bu prinsipə əsasən, dil vahidləri və qaydaları abstrakt şəkildə əvvəlcədən mövcud olmur, əksinə, kommunikativ fəaliyyət zamanı formalaşır və möhkəmlənir. Nəticədə, tez-tez istifadə edilən dil strukturları daha stabil xarakter qazanır. Bu yanaşma korpus əsaslı tədqiqatlarla və psixolinqvistik eksperimentlərlə sıx əlaqədə inkişaf edir və dilin real istifadəsini daha obyektiv şəkildə öyrənməyə imkan verir.

Koqnitiv dilçiliyin tətbiq sahələri də kifayət qədər genişdir. Tərcümə prosesində bu yanaşma məna ötürülməsinin daha adekvat modellərini təqdim edir,

çünkü burada yalnız söz səviyyəsi deyil, konseptual strukturlar da nəzərə alınır. Xarici dilin öyrədilməsi zamanı isə bu metod tələbələrin dili daha şüurlu və sistemli şəkildə mənimsəməsinə kömək edir. Bundan əlavə, süni intellekt sahəsində təbii dilin emalı üçün koqnitiv modellərin tətbiqi daha real və kontekstual nəticələrin əldə olunmasına şərait yaradır. Diskurs analizində isə mətnin yalnız formal xüsusiyyətləri deyil, onun idraki və mədəni aspektləri də araşdırılır.

Bununla yanaşı, qeyd edilməlidir ki, bu yanaşma bütünlüklə qüsursuz deyil. Bəzi hallarda koqnitiv izahların empirik əsaslandırılması kifayət qədər güclü olur və interpretasiyalar subyektiv xarakter daşıya bilər. Lakin müasir elmi metodların, xüsusilə neyrolinqvistik tədqiqatların inkişafı bu çatışmazlıqları tədricən aradan qaldırır. Beyin fəaliyyəti ilə dil arasında əlaqələrin eksperimental şəkildə öyrənilməsi nəzəri modellərin daha etibarlı olmasına şərait yaradır.

Koqnitiv dilçiliyin mühüm istiqamətlərindən biri konseptual kateqoriyalasdırma problemidir. Bu yanaşmaya əsasən, insan idrakı ətraf aləmi sərt və dəyişməz kateqoriyalar vasitəsilə deyil, prototip əsaslı strukturlar çərçivəsində təşkil edir. Başqa sözlə, hər bir kateqoriyanın mərkəzində daha tipik və tez-tez rast gəlinən nümunələr dayanır, qeyri-tipik elementlər isə periferiyada yerləşir. Bu xüsusiyyət dil vahidlərinin semantik quruluşunda da öz əksini tapır və mənanın sabit deyil, dinamik xarakter daşdığını göstərir. Nəticə etibarilə, semantik sərhədlər kontekstual və idraki faktorların təsiri altında dəyişkən olur ki, bu da dilin funksional elastikliyi və kommunikativ effektivliyini izah edən əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Bununla yanaşı, koqnitiv dilçilikdə çərçivə (frame) və səhnə (scene) anlayışları semantik təhlilin dərinləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Bu nəzəriyyəyə görə, dil vahidlərinin mənası ayrı-ayrı elementlər şəklində deyil, müəyyən bilik strukturları daxilində formalaşır. Hər bir leksik vahid konkret situativ və konseptual kontekstlə bağlıdır və həmin kontekst olmadan tam şəkildə izah edilə bilməz. Məsələn, iqtisadi və sosial münasibətləri əks etdirən anlayışlar geniş semantik şəbəkə daxilində qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Bu isə göstərir ki, dilin mənacə təşkili yalnız leksik səviyyədə deyil, həm də kompleks idraki modellər çərçivəsində baş verir. Belə yanaşma diskurs və mətn analizində daha sistemli və çoxşaxəli nəticələrin əldə olunmasına imkan yaradır.

Beləliklə, koqnitiv dilçilik müasir dilşünaslıqda aparıcı istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir və dilin öyrənilməsinə yeni baxış bucağı gətirir. Bu istiqamət dilin struktur xüsusiyyətlərini insan idrakı ilə əlaqələndirərək daha kompleks və çoxşaxəli elmi nəticələrin əldə olunmasına imkan verir. Gələcək perspektivdə bu sahədə aparılan tədqiqatların genişlənməsi dil və təfəkkür münasibətlərinin daha dərinlən anlaşılmasına mühüm töhfə verəcəkdir.

“PANÇATANTRA” ƏSƏRİNİN TƏRCÜMƏLƏRİNƏ MOTİV VƏ MÖVZU BAXIMINDAN MÜQAYİSƏLİ YANAŞMA

Gültəkin İlhamə

AMEA-nın N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

Dünya ədəbiyyatında elə nümunələri vardır ki, onlar yarandığı zamandan etibarən məkanından kənara çıxmış və qlobal miqyasda yayılmışdır. Mədəniyyətlər arasında ortaq mövzuları və arxetipləri bölüşən bu nümunələrinin oxşarlarına tez-tez klassik əsərlərdə və müasir sehrli realizm əsərlərində rast gəlinir.

Belə əsərlərdən biri, dünya ədəbiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən, hind ədəbiyyatının ən qədim və ən məşhur əsərlərindən olan “Pançatantra” eramızın III-IV əsrlərində Sanskrit dilində yazılmışdır. Əsərdə insani və əxlaqi davranışlar üçün dərs mahiyyətində yazılmış alleqorik hekayələr yer alır. “Pançatantra” bir çox xalqın ədəbiyyatına dərin təsir göstərmiş, ərəb, fars, latın və Avropa dilləri də daxil olmaqla bir çox dilə tərcümə edilmişdir. Bu tərcümələr isə yüzlərlə müəllifə ilham vermiş, təmsil janrının inkişafında böyük rol oynamışdır. Beləliklə, Pançatantra, məkan və zaman sərhədlərini aşan erkən müdriklik və əxlaqi təlimat nümunəsi olaraq dünya ədəbi ənənəsində mühüm yer tutmuşdur.

Burada “Pançatantra”nın 3 tərcüməsinin qısa müqayisəsini verəcəyik. Bunlar “Kəlilə və Dimnə”, “Stefanit və İhnilat” və “Heyvanlar haqqında kitab”dır. Sonuncu bəzi müəlliflər tərəfindən Ramon Llullun müəllif əsəri kimi qəbul edilsə də o, “Kəlilə və Dimnə”nin birinci fəslə olan “Şir və öküz” ilə demək olar ki, eynidir. “Stefanit və İhnilat” isə məhz “Pançatantra”nın tərcüməsi kimi yaranmışdır. Hər üç əsər alleqorik zəmində və çərçivə hekayələr şəklində yazılmışdır.

Qeyd edək ki, Şərq motivlərinin təsiri altında yazılan “Heyvanlar haqqında kitab”da (Ramon Llullun 1286-1289-cu illərdə yazdığı alleqorik əsər) “Kəlilə və Dimnə”dəki “Aslan və buğa”, “Aslan və quyu”, “Tülkü və dəf”, “Qıza dönmə siçanın siçanla evlənməsi”, “Qarğa və ilan”, “Çaqqal, qurd, qarğa və dəvə”, “Şir, çaqqal və ovçu”, “İki keçinin hekayəsi” və “Hiyləgər və saf ortaqlar” adlı doqquz nağıl və əfsanədən birbaşa və ya dolaylı bəhrələnmələr vardır. Bunlardan bəzilərini tərcümə də saymaq olar.

“Heyvanlar haqqında kitab”da müəllifin əsas məqsədi “sənət” olaraq adlandırdığı Xristian dininin təbliği idi. Əsər o baxımdan “Stefanit və İhnilat”la (XI əsrdə İmperator I Aleksios Komnenin saray həkimi Simeon Set tərəfindən yazılmış Bizans nağılı) eyni məqsədə xidmət edir. Təbii ki, bunun əsas səbəbi hər iki kitabın yazıldığı dövrdə dinin hökmranlığı, pis əməllərin Tanrı tərəfindən cəzalandırılmasının insanlarda daha çox qorxu oyatması ilə əlaqədardır. Bu baxımdan hər

iki əsəri "Kəlilə və Dimnə"dən ayıran əsas əlamət kimi əfsanələrin dini mətnlərlə möhkəmləndirilməsi və tez-tez inam və ilahi dəstəyin möminlərə şər üzərində necə kömək etdiyini təsvir etməsini göstərmək olar. Qeyd edək ki, "Stefanit və İxniliat" pisliyi və ya din düşmənlərini simvolizə edən Yəhuda İskaryotla döyüşən Müqəddəs Stefanın əfsanələri ilə əlaqələndirilir. Buna nümunə olaraq əsərdə Xristian ənənəsində ilk şəhid olan Müqəddəs Stefanın, imancı uğrunda əzablara dözərək düşmənlərə və şər qüvvələrə qarşı çıxması hekayəsini göstərə bilərik.

"Heyvanlar haqqında kitab" və "Kəlilə və Dimnə" arasındakı fərqlərdən biri də budur ki, birincidə yaxşılıq əsas planda deyil, ya da "yoxdur" deyəcək qədər azdır. Əsərin başından etibarən tülkü daim dəyişən fikirləri ilə ətrafındakıları manipulyasiya etməyə çalışır. Burada əsas məqsəd heyvanların timsalında hiyləgərliyi, nankorluğu, hakimiyət sevdasını tənqid etmək, insanları dinə, birliyə, vəfaya yönəltməkdir. Təbii ki, Şiri Öküzə qarşı qızıışdıran çaqqal Dimnənin, Llullun Renardının ilham qaynağı olduğu açıq aşkardır. Lakin Llullun kitabı daha yaxşı "uydurulmuşdur".

"Kəlilə və Dimnə"də aparıcı mövqedə çaqqal Dimnə, Llullda isə tülkü Renard durur. Hər iki əsərdə hadisələr bir növ Dimnə və Renardın ətrafında və qurğusu ilə baş verir. Əsərlərin ümumi məzmunundan çıxış etməsək, əslində, ikincinin qəhrəmanı tülkü və ya müəllifin öz adlandırması ilə Renard bu mənada yalan və fitnə simvolu olan Dimnə ilə eyni mövqedədir. Dimnəyə yol göstərməyə çalışan Kəlilə xarakteri "Heyvanlar haqqında kitab"da yoxdur.

Ümumən, gəldiyimiz nəticə budur ki, dini motivləri nəzər almasaq, bu üç əsərdən "Stefanit və İxniliat" və "Kəlilə və Dimnə" bir-birinə daha yaxındır. Tərcüməçilərin "Pançatantra"-nın orijinallığını daha çox qoruduğu bu əsərlərdə sosial və siyasi həyat vurğulanır, əxlaqi dərs ən çox tamahkarlığın, yalanın, manipulyasiyanın və siyasi intriqanın təhlükələri barədə xəbərdarlıq rolunu oynayır. Bunları dərin əxlaqi dərsləri olan folklor əsərləri saymaq olar. Lakin "Kəlilə və Dimnə"də satira və yumor daha çoxdur. Fikrimizcə "Stefanit və İxniliat"dakı dini aspektlər mövzunun "ciddiləşdirilməsi"nə səbəb olmuşdur.

"Heyvanlar haqqında kitab"da fəlsəfi və dini aspektlərə diqqət yetirən Llull mənəvi böyüməyə ehtiyacı vurğulayaraq daha çox orta əsrlər dövrünün fəlsəfəsi və ilahiyyatına yönəlir.

Hər üç əsərin mövzusu eynidir: hiyləgərlik, tamahkarlıq, düşmənçilik, xeyirlə şər arasındakı mübarizə, mənəvi qələbə, ilahi ədalətə inam, əxlaqi dərs. Əsərlərdə əhəmiyyətli elementlərdən biri də məqsədlərinə çatmaq üçün hiyləgərliyindən və müdrikliyindən məharətlə istifadə edən manipulyator obrazıdır. Burada heyvanlar mürəkkəb siyasi intriqalarda iştirak edirlər. Əsas vurğu isə daxili seçim və əxlaqi münafişələrə yönəlib.

XOCAYEVİN TƏRCÜMƏSİNDƏ “DİVANU LUĞATİT-TÜRK”: ƏSƏRİN ƏRƏBCƏ ORİJİNALI VƏ DİGƏR TƏRCÜMƏLƏRİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

Seyidova Fəridə

Xəzər Universiteti, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Ümumtürk mədəniyyətinin misilsiz dəyərə malik əsərlərindən olan “Divanu-lüğatit-türk” 1072-1074-cü illərdə Mahmud Kaşğari (1029-1101) tərəfindən ərəb dilində yazılmışdır. Divanın ortaya çıxışı və ilk nəşri Türkiyədə baş tutmuşdur. Əsərin yeganə əlyazma nüsxəsini Əli Əmiri (1857-1924) kəşf edib üzə çıxarmış və 1915-17-ci illərdə Kilisli Rüşd (1874-1953) həmin nüsxə əsasında yazmanın çap hərfləri ilə nəşrini həyata keçirmişdir. İlk tərcümənin də Kilisli tərəfindən edildiyi iddia edilsə də, əlimizə gəlib çatmamışdır. Türk dünyasında ilk tərcümə Besim Atalayın adı ilə bağlıdır. O, 1939-41-ci illərdə əsəri tərcümə edərək 4 cild halında Türk Dil Qurumu vasitəsilə nəşr etdirmişdir.

“Divanu-lüğatit-türk” bütün türk dünyasında ilk olaraq Azərbaycan türkcəsinə 30-cu illərdə türkoloq-alim Xəlid Səid Xocayev (1888-1937) tərəfindən tərcümə olunmuş, lakin çapı gecikdirilmiş və günümüzə kimi əlyazma halında qalmışdır. 37-ci il repressiya qurbanı olan alim çox böyük zəhmət hesabına lüğəti ərəbcədən dilimizə çevirmişdir. Hərəsində üç qovluq olmaqla üç cild halında hazırlanmış kitab ümumilikdə 9 qovluq-dəftərdən və indeks qovluğundan ibarətdir. Qeyd edək ki, əsər əl yazısı ilə deyil, çap mətni halındadır. Çox ehtimal ki, nəşrin bir addımlığında olmuşdur. Tərcümə ön söz olmadan birbaşa əsərin mətni ilə başlayır. Əsərin giriş hissəsi eynilə tərcümə edilmiş, yalnız birinci cildə lüğət vahidlərinin Azərbaycan dilində tərcüməsilə yanaşı, rusca tərcümələri də əlavə edilmişdir. Kitab X.Səid tərəfindən tərcümə olunduqdan sonra onun üzərində müxtəlif vaxtlarda müxtəlif redaktorlar, redaktə və tərcümə briqadaları işləmişdir. Redaktə heyətinə daxil olan redaktorların adları bəzi qovluqların sonlarında mövcuddur. Redaktorlar özləri -rus olanlar rusca, Azərbaycanlılar Azərbaycanca- öz adlarını, hansı səhifələri redaktə etdiklərini qeyd etmişlər.

Xəlid Səid kitabın orijinalına sadıq qalaraq öyrəşdiyimiz lüğətlər formasında deyil, mətn şəklində tərcümə etmiş, əlavə olaraq sözləri nömrələmiş və hər sözün altında Kilisli versiyasının hansı səhifəsində yer aldığını qeyd etmişdir. Giriş hissə olduğu kimi

Tərcümə latın qrafikasında yazılmış, XX əsrin əvvəllərinə məxsus Azərbaycan türkcəsindədir. Sözlərin individual olaraq tərcüməsindən sonra nüsxələr verilmişdir. Nüsxələr səcli nəsr, beytlər, məsəllər, söz birləşmələri və cümlələr

lər şəklindədir, ərəb qrafikasında və latında transfonoliterasiyası yazılmışdır. Bəzi sözlərin izahında ərəbcə misallarla müqayisələr aparmış, hədislərdən, Qurandan, ərəb nəzm və məsəllərindən iqtibaslar etmişdir.

Hər fəsildə sözlər orijinaldakı kimi hərflərə görə fərqləndirilmişdir *b, t, c* və digər. Fəsil aralarında və sonlarında qrammatik qaydalar verilmişdir.

Hər lüğət vahidinin strukturu bu şəkildədir:

Sözün ərəb hərflərilə yazılışı, tələffüzü, azərbaycanca tərcüməsi, rusca tərcüməsi, örnəklər.

Tədqiqat zamanı Xalid Səid Xocayevin tərcüməsi orijinal ərəbdilli mətn və Kilisli nəşri ilə müqayisə edilmiş, redaktorların tərcüməni zənginləşdirən və özbək ləhcəsi izlərini Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdıran düzəlişlərinin əhəmiyyəti müəyyənəşdirilmişdir. Redaktə prosesinin həm dilçilik, həm də tərcümə dəqiqliyi istiqamətində aparıldığı, bəzi hallarda Xocayevin lakonik ifadələrinin orijinalın bütün çalarlarını əks etdirən geniş izahlarla əvəzləndiyi müşahidə olunmuşdur. Nəticə etibarilə, mətndəki təshihlərin həm tərcümə xəталərini aradan qaldırdığı, həm də ərəb qrafikalı türkcə sözlərin müxtəlif oxunma ehtimallarını elmi əsaslarla vahid sistemə saldığı sübuta yetirilmişdir.

XƏZƏR İNTELLEKTUAL ƏNƏNƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLİYİNİN GENEZİSİ

Əliyeva Zöhrə

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosialologiya İnstitutu

Azərbaycanın intellektual-mədəni tarixi maarifçilik düşüncəsinin formalaşmasında özünəməxsus inkişaf modelini nümayiş etdirir. Bu model həm XVIII əsr Avropa Maarifçiliyinin klassik paradigmasından, həm də İslam Şərqinin digər intellektual ənənələrindən fərqlənir. Avropada Maarifçilik əsasən orta əsr dini dünyagörüşü ilə epistemoloji qırılma nəticəsində meydana gəldiyi halda, Azərbaycanda maarifçi ideyalar çoxəsrlik fəlsəfi, dini və humanist düşüncə ənənəsinin təkamülü əsasında yaranmışdır.

Azərbaycan intellektual mədəniyyətinin inkişafı mistikadan rəşionalizmə xətti keçid kimi deyil, mənəvi-fəlsəfi irs, humanist poeziya, elmi bilik və ictimai tərəkürün qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşan kompleks sintez kimi səciyələndirilə bilər. Bu sintez şərti olaraq Şirvan, Bakı, Gəncə və Təbriz mədəni mühitlərini birləşdirən xüsusi sivilizasion məkan — *Xəzər intellektual ənənəsi* anlayışı ilə ifadə olunur. Sözügedən ənənə Şərq mənəvi irsinin modern ideya-

larla dialoqunu təmin edən mühüm intellektual platforma kimi çıxış etmişdir.

Bu intellektual xəttin başlanğıcı Nizami Gəncəvinin humanist etik konsepsiyasında və Nəsirəddin Tusinin elmi-fəlsəfi rəşionalizmində müşahidə olunur; daha sonra Seyid Yəhya Bakuvinin sufi metafizikasında, İmadəddin Nəsimi və Məhəmməd Füzulinin antropomərkəzli poetik-fəlsəfi dünyagörüşündə inkişaf edir. Zaman keçdikcə fərdi mənəvi kamillik ideyaları ictimai maariflənmə, təhsil, etik məsuliyyət və sosial inkişaf prinsiplərinə transformasiya olunmuşdur.

XIX əsrdə bu zəngin intellektual irs Azərbaycan Maarifçiliyinin ideoloji əsaslarının formalaşmasına şərait yaratdı. Abbasqulu ağa Bakıxanovun tarixi-fəlsəfi baxışları, Mirzə Fətəli Axundzadənin rəşionalist və sekulyar tənqidi, Həsən bəy Zərdəbinin maarifçilik və jurnalistika fəaliyyəti, Nəcəf bəy Vəzirovun sosial yönümlü ədəbi yaradıcılığı milli düşüncənin modernləşməsinə mühüm təsir göstərdi. Bu proses Avropa intellektual təsirlərinin yerli mədəni-fəlsəfi ənənələrlə sintezi nəticəsində formalaşmış və Azərbaycan cəmiyyətinin sosial reallıqlarına uyğunlaşmışdır.

Beləliklə, Azərbaycan Maarifçiliyi Şərq və Qərb arasında qarşıdurmanın deyil, qarşılıqlı intellektual dialoqun məhsulu kimi meydana çıxmış orijinal modernlik modelidir. Xəzər intellektual ənənəsi mənəvi-humanist irsin müasir ictimai düşüncəyə transformasiyasını təmin etmiş, milli özünüdərkin formalaşmasına və Cənubi Qafqazda modernləşmə proseslərinin ideya-fəlsəfi əsaslarının yaranmasına mühüm töhfə vermişdir.

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ ALINMA TERMİNOLOJİ LEKSİKASININ İSTİQAMƏTLƏRİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Nurəliyeva Mənsurə

AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə nail olması , müstəqilliyimiz, xarici ölkələrdə dövlətimizin nüfuzu, dünya ölkələri ilə beynəlxalq əlaqələr, iqtisadiyyatın inkişafı, informasiya, elmi-texniki tərəqqi, dünya elmlərinə inteqrasiya, informasiya axının intensivləşməsi, insanların sosial həyatındakı dəyişikliklər süni intellektin inkişafı terminoloji leksikanın inkişafına təsir edən faktlardır. Müasir Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasının inkişafı dilin daxili imkanları və alınmalar hesabına inkişaf edir. Əgər əvvəllər dilə alınmalar Rus dili vasitəsilə daxil olurdusa, indi Türk, İngilis və b.dillərdən alınmalar daxil olur. Azərbaycan dilində müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji baza dilin öz daxili imkanların-

dan əlavə rus fars, ərəb və Avropa dillərindən alınmış beynəlxalq terminlər əsasında formalaşmışdır. İngilis dillinin dünyada geniş yayılması, onun beynəlxalq dil statusu qazanması, Azərbaycan və ingilis dil əlaqələri qohum olmayan dillər və ya müxtəlif-sistemli dillər arasında əlaqələrə aiddir. Azərbaycanla Böyük Britaniya arasında ərazi yaxınlığı olmadığından bu dillər arasında əlaqənin tarixi lap qədimlərə getmir. İngilis və Azərbaycan dilləri qarışıq dil əlaqələrində də iştirak etmişdir və bu tipli əlaqə müasir dövr üçün də müəyyən dərəcədə səciyyəvidir. Azərbaycan-ingilis dil əlaqələrinin mövcudluğunu sübut edən əsas amil müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ingilis mənşəli xeyli sözün olmasıdır. Azərbaycan-ingilis dil əlaqələrinin uzun müddət vasitəçi dilin iştirakı ilə getməsi, ingilis dilindən sözlərdə bədii tərcümənin özünəməxsus rol oynaması bu amillərin təsiri ilə leksik sistemdə baş vermiş dəyişmələrin xüsusiyyətlərinin həm dil əlaqələri, həm də sözləmə baxımından öyrənilməsi aktual məsələlərdəndir. Dilimizdə müxtəlif dillərdən alınan beynəlxalq terminlərin sayı gündən günə artır. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi xeyli güclənməsi respublikada fəaliyyət göstərən terminologiyanın zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı başqa ölkələrlə iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin artması yeni yaranan terminlərin dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmasını sürətləndirmişdir. Müxtəlif-sistemli dillərdə terminoloji leksikanın formalaşması və inkişafına təsir edən əsas itiqamətlər aşağıdakılardır: Beynəlxalq terminlərin mənimsənilməsi, alınmaların unifikasiyası və standartlaşdırılması, terminoloji sistemin nizama salınması prosesində bir neçə dildən alınmış terminlərin eyni formada vahid standartla salınması, terminlərin daxili imkanlar hesabına əvəzlənməsi, alınma terminlərin hər bir dilin öz söz yaradıcılığı imkanları hesabına (şəkilçilər, mürəkkəb sözlər) milli qarşılıqlarla əvəz edilməsi. Kalkalaşma yolu ilə alınma, başqa dildən terminin mənasının olduğu kimi köçürülərək, dilin öz sözləri ilə ifadə edilməsi və s. ibarətdir. Qloballaşmanın dilə birbaşa təsiri nəticəsində leksikanın əsasını təşkil edən terminologiya dəyişir, yeniləşir.

Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminologiyanın fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına şərtləndirir. Cəmiyyətdə baş verən yeniliklər dildə əks olunur. Dilin inkişaf səviyyəsi, zənginləşməsi daha çox terminologiyada baş verən yeniliklərlə bağlıdır. Müstəqillik illərində dilin daxili imkanları əsasında termin yaratma meyili daha da artmışdır. Bunun üçün Azərbaycan dilinin geniş imkanları vardır. Tədqiqatlar göstərir ki, dilin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər terminoloji bazanın əsas hissəsini təşkil edir. Hazırda dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər aşağıdakı yollarla – ümumişlək sözlərə əlavə məna verməklə, dialekt və şivə sözlərindən istifadə etməklə, köhnəlmiş sözlərin dilə qaytarılması, milli və alınma sözlərə şəkilçi artırmaq,

iki və daha artıq Müstəqillik əldə etdikdən sonra digər dünya ölkələri ilə müxtəlif istiqamətlərdə mədəni, elmi, ictimai və siyasi əlaqələrin qurulması, ölkəmizin nüfuzlu təşkilatlarda təmsil olunması, dilimizin də Avropa mənşəli alınmalarla zənginləşməsinə geniş şərait yarandı. Hal-hazırda müxtəlif sistemli dillərin terminoloji alınmaların inkişafına ən çox təsir edən İngilis dilindən alınan terminoloji alınmalardır.

XARİCİ DİLLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏSİRİ

Gülnara Dövlətova

Dövlət Sərhəd Xidmətinin Akademiyasının

Azərbaycan dili və xarici dillər kafedrası

Müasir dövrdə qloballaşma prosesi dillər arasında qarşılıqlı əlaqəni və təsiri daha da gücləndirmişdir. Bu prosesin nəticəsi olaraq dünya dilləri bir-birinə daha çox yaxınlaşmış, bir çox söz və terminlər müxtəlif dillər arasında keçid etmişdir. Azərbaycan dili də bu ümumi inkişaf xəttindən kənarda qalmamış, tarixən və müasir mərhələdə müxtəlif dillərlə sıx əlaqədə olmuşdur. Xüsusilə rus, ingilis, ərəb və fars dilləri Azərbaycan dilinin leksik tərkibinə ciddi təsir göstərmiş, onun söz ehtiyatının zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Xarici dillərin təsirinin öyrənilməsi dilin inkişaf mexanizmlərini anlamaq baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan dilinə xarici dillərin təsiri əsasən leksik səviyyədə özünü göstərir. Tarixi baxımdan ərəb və fars dilləri dilimizə çoxsaylı sözlər qazandırmışdır. Bu sözlər əsasən din, elm, ədəbiyyat, mədəniyyət və gündəlik həyatla bağlı sahələri əhatə edir. Məsələn, “kitab”, “məktəb”, “dünya”, “həyat”, “nəfəs”, “səadət” kimi sözlər bu təsirin nəticəsində dilimizdə sabitləşmişdir. Bu cür alınmalar artıq Azərbaycan dilinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş və milli leksik sistemə uyğunlaşmışdır.

Sonrakı dövrlərdə rus dilinin təsiri daha da güclənmişdir. Xüsusilə sovet dövründə idarəetmə, sənaye, texnika, təhsil və elm sahələrində bir çox terminlər rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur. “Zavod”, “proqram”, “institut”, “fabrika”, “komissiya”, “direktor” kimi sözlər həmin dövrün dil xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu sözlər müəyyən sahələrdə ünsiyyəti və terminoloji sistemi asanlaşdırmış, eyni zamanda dilin ictimai-siyasi leksikasını genişləndirmişdir. Lakin zaman keçdikcə bu sözlərin bir qismi yerli qarşılıqları ilə əvəz olunmuş, bir qismi isə dilimizdə sabit şəkildə qalmışdır.

Müasir mərhələdə ingilis dilinin təsiri daha aydın görünür. İnformasiya texnologiyaları, iqtisadiyyat, biznes, media və sosial şəbəkələr sahəsində işlə-nən terminlərin böyük hissəsi ingilis mənşəlidir. “Menecer”, “marketing”, “in-ternet”, “onlayn”, “startap”, “brend” kimi sözlər gündəlik danışıda və yazılı nitqdə geniş istifadə olunur. Bu, qlobal informasiya mühitinin təsiri ilə bağlıdır və dilin çağdaş tələblərə uyğun inkişaf etdiyini göstərir. Yeni texnoloji anlayış-lar meydana çıxdıqca onların ifadəsi üçün də yeni terminlərə ehtiyac yaranır.

Bununla belə, xarici dillərin təsiri yalnız müsbət nəticələr vermir. Hə-dindən artıq alınma sözlərin istifadəsi dilin təbii axarını zəiflədə, onun saflığına və ifadə imkanlarının düzgün işlənməsinə mənfi təsir göstərə bilər. Bəzi hallar-da Azərbaycan dilində mövcud qarşılığı olduğu halda xarici sözlərə üstünlük verilməsi dil mədəniyyətinə zidd sayılır. Buna görə də dilin qorunması üçün düzgün və məqsədyönlü dil siyasəti vacibdir. Təhsil, media və rəsmi ünsiyyətdə ədəbi dil normalarına əməl olunması bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Digər tərəfdən, alınma sözləri tamamilə mənfi hal kimi qiymətləndirmək düzgün olmaz. Çünki dilin inkişafı, zənginləşməsi və yeni anlayışların ifadəsi məhz bu proseslə də bağlıdır. Xüsusilə elmi və texniki sahələrdə beynəlxalq ter-minologiya olmadan səmərəli ünsiyyət qurmaq çətindir. Əsas məsələ bu sözlə-rin dilə uyğun şəkildə mənimsənilməsi, lazımsız hallarda isə yerli qarşılıqların seçilməsidir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, xarici dillərin Azərbaycan dilinə təsiri həm tarixi, həm də müasir dövrdə mühüm rol oynamışdır. Bu təsir dilin leksik zənginliyini artırmış, yeni anlayışların ifadəsinə imkan yaratmışdır. Eyni za-manda, dilin milli xüsusiyyətlərinin qorunması da vacibdir. Buna görə də Azər-baycan dilinin inkişafında balansın saxlanılması, yəni həm milli dil ənənələri-nin, həm də beynəlxalq terminologiyanın düzgün şəkildə uzlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ

AZƏRBAYCAN ŞƏRQŞÜNASLIQ MƏKTƏBİNDƏ ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA İRSİ

Məmmədova Əsmətxanım

MİLLİ İNKİŞAFIN GÜCÜ: HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ŞƏRQ QADINI..... 5

Nəsirova Fidan

“KAMİLLİK CƏMİYYƏTİ” İCTİMAİ BİRLİYİNİN

SOSIAL SFERADAKI ROLU VƏ VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİNİN

İNKİŞAFINA VERDİYİ TÖHFƏLƏR..... 7

Əbilova Zəkiyyə

NİZAMİ GƏNCƏVİNİ YAZDIĞI DİLDƏ DİNDİRƏN ALİM 9

Binnətova Almaz

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİ QORUYAN AZƏRBAYCAN QADINI 12

Allahverdiyeva Zəhra

NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏSƏRLƏRİNİN LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVANIN TƏDQİQLƏRİNDƏ 13

Gözəlova Rəya

ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA:

MÜASİR TƏHSİL VƏ ELMİ-METODOLOJİ YANAŞMALAR..... 17

Şəfiyeva Əfşan

ŞƏRQDƏ MODERNİZMİN VƏ QADIN: ƏNƏNƏ VƏ YENİLİK ARASINDA..... 18

II BÖLMƏ

DİLÇİLİK

Məmmədov Nəsrulla

QURAN DİLİNİN YENİLİYİ İLƏ BAĞLI FƏRQLİ GÖRÜŞLƏR..... 20

Cəlilbəyli Oqtay

YAPON DİLİ FEİLLƏRİNİN MORFOLOJİ STRUKTURUNUN

ALTAYŞÜNASLIQ KONTEKSTİNDƏ TƏHLİLİ: AQQLÜTİNASIYA VƏ FLEKSİYA 23

Məmmədzadə Cavanşir

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN FARSÇA

“DİVAN”INDA SİNONİM SÖZLƏRİN SƏCİYYƏSİ 25

İbrahimova Aytən

TÜRK DİLİNDƏ FONETİK VƏ LEKSİK SİSTEMİN QARŞILIQLI TƏSİRİ..... 27

Yunusov Arif

TÜRK DİLİNİN QONŞU DİLLƏRƏ TƏSİRİ 28

Həsənova Fərəh

MÜASİR TÜRKOLOGİYADA FEİLİ BAĞLAMALARIN
FUNKSIONAL-SEMANTİK SAHƏ KİMİ TƏDQİQİ PROBLEMLƏRİ..... 31

Lamiə Vaqifqızı

MÜASİR TÜRK DİLİNDƏ XARAKTERİK ŞƏKİLÇİLƏR..... 33

Babayev Elvin

ORXON YAZILARININ MƏNŞƏYİNİN
QƏDİM TÜRK DAMĞALARIYLA BAĞLILIĞI 34

Hacıyeva Bənövşə

TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏ DİALEKT LEKSİKASININ FORMALAŞMA
MEXANİZMLƏRİ VƏ FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ 37

Paşayeva Amalya

URDU DİLİNDƏ BƏZİ MÜRƏKKƏB SONQOŞMALARIN YARATDIQLARI
MƏNA MÜNASİBƏTLƏRİ HAQQINDA 39

Musayeva Kəmalə

ƏRƏB DİLİNDƏ RÜTBƏ, MƏNSƏB, MÜRACİƏT BİLDİRƏN
SÖZLƏRİN İŞLƏDİLMƏSİ 42

Əfəndiyeva Nərgiz

К ВОПРОСУ БИБЛИОГРАФИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ
ТРАДИЦИОННОГО АРАБСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ 44

Gülnur Mahmud

NƏHT VƏ MƏNHUTAT ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİNİN
SÖZ YARADICILIĞINDA BİR VASİTƏ KİMİ 46

Şirinova Rübabə

TÜRKDİLLİ ƏLYAZMALARIN YORULMAZ TƏDQİQATÇISI –
AZADƏ MUSABƏYLİ..... 47

Rüstəmovə Cəmilə

ORTAQ TÜRK DİLİ KONTEKSTİNDƏ DİPLOMATİK
TERMINOLOGİYANIN TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ 48

Rzayeva Fidan

BƏZİ ƏRƏB DİALEKTLƏRİNDƏ FREKVENTATİV 50

Musayeva Nigar

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛА شدن
В СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАНИЯХ ПРЕСИДСКОГО ЯЗЫКА..... 51

Quliyeva Əfsanə

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİ VƏ ŞƏRQİ ANADOLU DİALEKTLƏRİNDƏ
ARXAİK XÜSUSİYYƏTLƏRİN MÜQAYİSƏLİ-TİPOLOJİ TƏHLİLİ..... 53

Quliyeva Həmidə

TEHRAN DİALEKTİ VƏ FARS ƏDƏBİ DİLİNİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 56

İsmaylova Zəhidə

FARS DİLİNDƏ ا و ان OMOMORFEMLƏRİ: MORFOLOJİ
QEYRİ-MÜƏYYƏNLİKDƏN SEMANTİK FUNKSIONALLIĞA 57

Məmmədova Leyla	
MÜASİR FARS DİLİNDƏ “ گون ” (QUN) SÖZMORFEMİNİN MƏNŞƏYİ VƏ VALENTLİLİYİ	59
Məmmədov Ayaz	
MÜASİR FARS DİLİNDƏ SEMANTİK DƏYİŞMƏ MODELƏRİ	60
Allahverdiyeva Aytən	
N.X.QUBADİYANININ “SƏFƏRNAMƏ” ƏSƏRİNDƏ درجه ÇOXMƏNALI SÖZÜ	61
Həsənova Aybəniz	
İRANIN KTEMATONİMLƏRİNƏ DAİR	63
Quliyev Cavid	
FARS DİLİNDƏ FEİLLƏRİN QURULUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TARİXİ ASPEKTDƏ DƏYİŞMƏSİ	64
Rzayeva Nigar	
MÜASİR QƏRB ƏRƏBŞÜNASLIĞI ƏRƏB DİLİNDƏ TABESİZLİK ƏLAQƏSİ VƏ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ HAQQINDA	66
Ağavərdiyev Mais	
QURANİ-KƏRİMDƏ İŞLƏDİLMİŞ TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏR	67
Оруджева Лаура	
ХРОНОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ АРАБСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ	68
Verdiyeva Günay	
AZƏRBAYCAN VƏ FARS DİLLƏRİNİN TERMİNOLOGİYASINDA ƏRƏB MƏNŞƏLİ ALINMALAR	69
Мамедова Рена	
СХОДНЫЕ И ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ РАМОЧНОЙ КОНСТРУКЦИИ В ПЕРСОВЯЗЫЧНЫХ ТЕКСТАХ РАЗНЫХ ПЕРИОДОВ	71
Əfəndiyeva Fatimə	
KLASSİK VƏ MÜASİR FARS DİLİNDƏ FEİLİN BACARIQ FORMASI VƏ İRADİ FEİLLƏRİN İŞLƏNMƏSİ	74
Məmmədova Əminə	
FARS VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ OMOFONLAR	76
Məmmədova Ziyafət	
KLASSİK FARSDİLLİ LÜĞƏTLƏRİN POETİK NÜMUNƏLƏRİNDƏ MÜƏLLİF QARIŞIQLIĞI	77
Mir-Bağirova Sevdə	
AZƏRBAYCAN İRANİSTLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ KONTEKSTUAL İNKARLIQ	78
Əkbərova Rəna	
İMADƏDDİN NƏSİMİNİN DİVANINDA İŞLƏNƏN FARS MƏNŞƏLİ İŞARƏ ƏVƏZLİKLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	80

Fərəcova Maya

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN "İQBALNAMƏ" ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNƏN MÜRƏKKƏB
SİFƏTLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏ YOLLARI 81

Fərgüzadova Adilə

ŞƏHRİYARIN FARSÇA "DİVAN"INDA TƏKRARIN
FUNKSIONAL-ÜSLUBİ MÖVQEYİ..... 82

Sadıqlı İqbal

İMADƏDDİN NƏSİMİNİN FARSÇA DİVANINDA
ÜSLUBİ FİQURLARIN SİSTEMLİ TƏHLİLİ 84

Süleymanov Dəmir

ФОРМИРОВАНИЕ АРАБСКОГО ЯЗЫКА В ДОИСЛАМСКИЙ ПЕРИОД.....85

Həmidli Gülşən

ВКЛАД ХАТИБА ТАБРИЗИ В ФОРМИРОВАНИЕ ТЕОРИИ
И'РАБА В АРАБСКОЙ ГРАММАТИКЕ 86

Məlikova Şəkər

"ليس" FEİLİNİN ZAMAN VƏ MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ:
QURAN VƏ ƏDƏBİ DİL NÜMUNƏLƏRİ ƏSASINDA..... 89

Əliquliyeva Lalə

AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNDƏ FEİLİ SİFƏTLƏRİN
İKİNCİ TƏQDİMAT ROLUNDA İŞLƏNMƏSİ 90

Qasımova Gülər

İBRİ DİLİNDƏ QEYRİ-MÜƏYYƏN ŞƏXSLİ CÜMLƏLƏR..... 91

Səfərova Günay

TİBERİYA NÖQTƏLƏMƏ SİSTEMİNİN MÜASİR İBRİ DİLİNDƏ ROLU 93

Şəlalə Ana Hümmətli

ANA DİLİMİZİN SAFLIĞI UĞRUNDA
MÜBARİZ TÜRK OĞLU -YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLI 94

Qasımlı İnci

ORTA ƏSR TÜRKDİLLİ ƏLYAZMA KİTABLARINDA XƏTT NÖVLƏRİ..... 95

Kazımova Fidan

TÜRK DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏ BAĞLAYICILARIN
YERİ VƏ FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 97

Abdullayeva Ülviyyə

TURAN ADI VƏ TURANÇILIQ..... 98

İbrahimova Ülviyyə

"KİTABİ-DƏDƏ QORQUD " DASTANINDA MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN
ÜSLUBİ VƏ SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 99

Camali Dilbər

ORXON-YENİSEY ABİDƏLƏRİNDƏ MİLLİ KİMLİYİ İFADƏ EDƏN
LEKSİK VAHİDLƏR 100

Nadirova Şövkət

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK SİSTEMİ..... 102

Zərbəliyeva Laura

İNDONEZIYA DİLİNDƏ “ANDA” ƏVƏZLİYİ EQALİTARLIQ GÖSTƏRİCİSİ KİMİ..... 103

Kərimova Vəfa

YAPON DİLİNDƏ TƏRZ FORMALARININ LEKSİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ..... 105

III BÖLMƏ
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Hüseynov Rafael

MƏNUÇÖHRİ DAMĞANI “DİVAN”INDA DÖVRÜN

İCTİMAİ-SİYASİ VƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MƏNZƏRƏSİ 105

Əliyeva Jalə

MODERN ŞƏRQ ƏDƏBİYYATINDA

KLASSİK ƏNƏNƏLƏRİN İZİ VƏ YENİ ORTAQ TƏMAYÜLLƏR..... 108

Qasımova Aidə

KLASSİK AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA

KİTAB ARXETİPİ – LÖVH-İ MƏHFUZ, QUR'AN VƏ MÜSHƏF..... 109

Əzizov Elxan

KLASSİK ƏRƏB POEZİYASININ ANLAŞILMASINDA

YARANAN ÇƏTİNLİKLƏR HAQQINDA 111

Aydan Xəndan

MÜASİR TÜRK ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIQLARINDA KİMLİK

VƏ PLATFORMA TRANSFORMASIYASI..... 112

İsmayılzadə Nigar

XV ƏSR TƏSƏVVÜF ƏDƏBİYYATININ NÜMAYƏNDƏSİ

ƏBDÜRRƏHİM RUMİNİN ŞEİRLƏRİNDƏ İLAHİ EŞQİN TƏRƏNNÜMÜ 113

Məlikov Tərlan

FÜZULİ QƏZƏLLƏRİNDƏ TƏŞBİHLƏRİN POETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 116

Mütəllibova Çinarə

QƏHRƏMANLIĞIN GÖRÜNMƏYƏN ÜZÜ: ƏRƏB VƏ AZƏRBAYCAN

XALQ DASTANLARINDA QADIN OBRAZININ GİZLİ SEMANTİK HAKİMİYYƏTİ 118

Əkbərova Təranə

İDRİS ƏŞ-ŞƏRAYİBİ MƏĞRİB ƏDƏBİYYATININ

GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ KİMİ..... 119

Bayramova Aysel

MÜASİR FARSDİLİ QƏZƏLİN GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ

–SİMİN BEHBƏHANİ..... 121

İbrahimov Eldost

HƏZRƏT SULTAN BAHU: HƏYATI VƏ “EYN-ÜL FƏQR” ƏSƏRİ 122

Məmmədova İlhamə

YAXIN ŞƏRQDƏ "KAMİL İNSAN" KONSEPSİYASININ YARANMASININ KÖKLƏRİ	124
--	-----

Бабазаде Нигяр

ТРАГЕДИЯ УТРАТЫ И РАЗРУШЕНИЯ ДЕТСКОГО МИРА В РАССКАЗЕ «ФУТБОЛ» МУХАММАДА НАСИРИ	127
--	-----

İsmaylova Türkcay

MƏHƏMMƏD İBN ABDULLAH HATİFİ XARGİRDİNİN "HƏFT MƏNZƏR" MƏSNƏVİSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	139
---	-----

Mənsimov Nazim

AZƏRBAYCAN XALQ ƏDƏBİYYATINA MƏXSUS OBRAZ VƏ MOTİVLƏRİN FARSDİLLİ POEZİYADA TƏZAHÜRÜ	131
---	-----

Nəcəfova Familə

ƏBDÜRRƏHMAN CAMİNİN "SƏLƏMAN VƏ ƏBSAL" MƏSNƏVİSİNDƏ SİMVLİKA VƏ METAFORA ESTETİKASI	133
--	-----

Şahbazova Şahanə

ŞƏHRİYAR ƏHLİ-BEYT ŞAİRİ KİMİ	134
-------------------------------------	-----

Həsənova Aymən

MƏNZƏRƏ MƏMMƏDOVANIN TƏDQİQATINDA NİZAMİ ƏSƏRLƏRİ	136
--	-----

Əliyeva Nərmin

HƏBİB SAHİRİN YARADICILIĞINDA FRANSA ƏDƏBİ MÜHİTİNİN TƏSİRİ	137
---	-----

Babayeva Gülçin

NİZAMİ GƏNCƏVİ LİRİKASININ SƏİD NƏFİSİNİN TƏNQİDİ MƏTNİNDƏ BƏZİ QEYDLƏR	139
--	-----

Cəfərzadə Gülnar Əqiq

ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVANIN ARAŞDIRMALARINDA NİZAMİŞÜNASLIQ PROBLEMLƏRİ	142
--	-----

Novruzov Elman

ABDULLAH HATİFİNİN "TİMURNAMƏ" ƏSƏRİNDƏ SÖZÜN ESTETİK VƏ SEMANTİK DƏYƏRİ	143
---	-----

Aslan Aygün

URDU ŞAİRİ MƏHƏMMƏD İQBALIN BƏDİİ DİLİ	145
--	-----

Ələkbərova Xumar

İRAQ REALLIQLARINDAN DANIŞAN "FRANKENŞTEYN BAĞDADDA"	146
--	-----

Səmədova Səbinə

CƏMİL MUDAUVARIN "BAĞDADDA İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ" ƏSƏRİNDƏ ƏKS OLUNAN REAL TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏR	147
---	-----

Həmidov İmamverdi

XAQANİ ŞİRVANİNİN QƏSİDƏLƏRİNDƏ ƏRƏB ALƏMİ İLƏ BAĞLI ADLAR VƏ MOTİVLƏRİN BƏDİİ TƏQDİMİ	149
---	-----

Bağirova Natəvan	
ƏBU DULAMƏ ŞEİRİNDƏ ABBASI XƏLİFƏLƏRİ	150
Kərimova Xanımzər	
ƏRƏB ƏDƏBİYYATINDA ƏL-CAHİZİN NƏZƏRİYYƏÇİ KİMİ ROLU	151
Cümşüdlü Ruhəngiz	
FÜZULİNİN ƏRƏBCƏ ŞEİRLƏRİNDƏ	
ƏRƏB POETİK ƏNƏNƏLƏRİNİN TƏZAHÜRÜ.....	153
Гусейнова Ламия	
КЛЮЧЕВЫЕ ФИГУРЫ ВНЕСШИЕ ВКЛАД В РАЗВИТИЕ	
АРАБСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ АББАСИДСКОГО ПЕРИОДА	154
İsmaylova Əzizə	
İRAQ MƏTBUATININ İLK NÜMUNƏSİ “ƏZ-ZAURƏ”	155
Muradova Sevdə	
ƏBÜL-QASIM XƏLƏF İBN ABBAS ƏZ-ZƏHRƏVİNİN	
“ƏT-TƏSRİF” ƏSƏRİNİN TƏRCÜMƏLƏRİ	156
Dəmirova Cəmilə	
İBN HAMDİS: DÖVR, ŞƏXSİYYƏT VƏ POEZİYA	157
Hüseynova Aynur	
АЛЯ АЛЬ-АСВАНИ И ЕГО РОМАН «ДОМ ЯКОБЯНА»	159
Sadiqova Rəhilə	
“MURUC ƏZ-ZƏHƏB VA MƏADİN ƏL-CAUHƏR” ƏSƏRİNDƏ	
“İPƏK YOLU” ANLAYIŞININ İFADƏ VASİTƏLƏRİ.....	161
Heydərli Məcid	
DİVAN ƏDƏBİYYATIMIZDA “İLLƏTİ-ĞAYİ”	162
Abdullayeva Gülnarə	
YƏHUDİ ƏDƏBİYYATINDA PSEVDOEPİQRAFLAR.....	165
Gündoğdu Səriyyə	
TÜRK ƏDƏBİYYATINDA KONKRET POEZİYA.....	167
Əhmədov Ramazan	
THE INTELLECTUAL-IGNORANT DICHOTOMY	
İN A. NESİN'S NOVEL “ZÜBÜK”	168
Nəzrin Əliyeva	
SƏRVƏTİ FÜNUN NƏSRİNDƏ MELANXOLİYA VƏ	
PESSİMİZM ESTETİKASI: XALİD ZİYA UŞAKLIGİL VƏ	
MEHMED RAUFUN YARADICILIĞI KONTEKSTİNDƏ.....	172
İslamova Nicabət	
HACI BƏŞİR AĞANIN OSMANLI	
DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ VƏ XEYRİYYƏÇİLİK FƏALİYYƏTİNDƏ ROLU.....	174
Ruintən Sevinc	
ƏHMƏD CAVAD VƏ MEHMET AKİF ERSOY YARADICILIĞI NÜMUNƏSİNDƏ	
100 İLLİK İNAMIN POEZİYASI.....	175

Məmmədova Həyat

YAŞAR KAMALIN HEKAYƏLƏRİ 177

Rüstəmovə Aygün

NƏCİB FAZIL QISAKÜRƏYİN DRAMATURGİYASININ

BƏDİİ VƏ FƏLSƏFİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 178

Heydərova Sevil, Qasımova Nigarxanım

“KİTABİ DƏDƏ QORQUD” DASTANININ ORTAQ

TÜRK MƏDƏNİ ABİDƏ KİMİ TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ 180

Jafarlı Zahra

MODERNISM IN THE LITERATURE OF TURKIC PEOPLE: COMPARATIVE

ANALYSIS IN THE CASE OF AZERBAIJAN AND UZBEKISTAN LITERATURE 181

Şıxıyeva Səadət

NƏSİMİNİN SALAMNAMƏLƏRİ: XƏYALİ VƏ GERÇƏK MÜXATƏBLƏRİ 182

Quliyev Elxan

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA İNSAN KİMLİYİ 184

Nuriyeva-Hümmətova Xuraman

MƏHƏMMƏD FÜZULİ QƏZƏLLƏRİNDƏ

“ŞƏM” METAFORASI VƏ ONUN FUNKSİYANALLIĞI..... 186

Quliyeva Samirə

QORQUD NƏFƏSLİ ŞAİR, YAXUD

«SAZIMIN SÖZÜ» DƏDƏ QORQUDUN DİLİ İLƏ 187

Qəhrəmanova Ulduz

XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ

MAARİFÇİLİK KONSEPSİYASINDA DİNİ İNANC SİSTEMİ 189

Hümbətova Pəri

MƏSİHİ TƏBRİZİNİN MÜSƏMMƏT QƏZƏLİ 192

Məhərrəmovə Aysel

MƏDİNƏ GÜLGÜN YARADICILIĞINDA TƏBİƏT LİRİKASI:

XƏZƏR MOTİVLƏRİ 193

Abbasquliyeva Aygün

NOVRUZ AĞAYEVİN AZƏRBAYCAN ƏLYAZMA İRSİNİN

TOPLANILMASI VƏ QORUNMASINDA ROLU 195

Rzayeva Rəna

XAQANİ ŞİRVANİ YARADICILIĞINDA “İLAHİ EŞQ” 196

Mirzəyev Ataəmi

FÜZULİ QƏZƏLLƏRİNƏ YAZILMIŞ TƏXMİSLƏR 198

Quliyeva Aytən

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ

SEYİD HÜSEYNİN PUBLİSİSTİK FƏALİYYƏTİ..... 199

Maksudova Şəfəq

SÜRURİ POEZİYASINDA DİNİ OBRAZLARIN İŞLƏDİLMƏSİ 200

Adgözləzadə-Rəsulova Nüşabə

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN "LEYLİ VƏ MƏCNUN" ƏSƏRİ TƏZKİRƏLƏRDƏ 202

Zeynalova Aytac

REPRESSİYA VƏ SÜKUTUN POEZİYASI: ÜMMÜGÜLSÜM SADIQZADƏNİN
YARADICILIĞININ İDEYA-ESTETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 203

Nəzirova Fidan

XALİDƏ NÜSRƏT ZORLUTUNANIN POEZİYASININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ 206

Hüseynova Aytən

"YUSİF VƏ ZÜLEYXA" SÜJETİNİN ŞƏRQ XALQLARI ƏDƏBİYYATINDA
MÜQAYİSƏLİ-TİPOLOJİ TƏHLİLİ 208

Cahangirova Nərmən

ÇİNDƏ MODERN ƏDƏBİYYATIN FORMALAŞMASI 210

Первине Эфенди

ПРОЕКТ МОДЕРНИЗАЦИИ ОСМАНСКОГО ЕГИПТА В ТРАДИЦИОННЫХ
ВЗГЛЯДАХ ЕГИПЕТСКОГО ПРОСВЕТИТЕЛЯ
РИФАА РАФИ АТ-ТАХТАВИ (1801-1873) 211

**IV BÖLMƏ
TƏRCÜMƏŞÜNASLIQ**

Məmmədəli Babəşli

TƏRCÜMƏNİN ETİK PRİNSİPLƏRİ VƏ
TƏRCÜMƏÇİNİN PEŞƏKAR LƏYAQƏTİ..... 213

Eyvazova Könül

ƏRƏB DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏDƏ
PSİXOSEMANTİK UYĞUNSUZLUQLAR 214

Xanbabayeva Afət

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏTİN İNKİŞAFINDA
ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVANIN
TƏRCÜMƏŞÜNASLIQ FƏALİYYƏTİNİN ROLU..... 215

Məmmədova Ellada

TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ VƏ ŞƏRQ DİLLƏRİNDƏN TƏRCÜMƏDƏ
ADEKVATLIQ (YAPON DİLİ ƏSASINDA) 217

Əliyeva Lalə

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏT MƏDƏNİ İNKİŞAFIN
PROBLEMLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ 219

Məmmədova Nərmənə

ŞƏRQ-QƏRB KONTEKSTİNDƏ TÜRK VƏ İSPAN ƏDƏBİ MƏTNLƏRİNİN
TƏRCÜMƏSİNDƏ MƏDƏNİ KODLARIN TRANSFORMASIYASI 221

Cabarov Rəşad

ŞƏRQ XALQLARININ ORTAQ MƏDƏNİ İRSİ – AVESTA 222

Mirzəyeva Səbinə	
TƏRCÜMƏÇİYƏ LAZIM OLAN KEYFİYYƏTLƏR VƏ İŞÇİ DİLLƏR	224
Məmmədova Svetlana	
MÜASİR TƏRCÜMƏŞÜNASLIQDA MƏDƏNİ EKVİVALENTLİK ANLAYIŞININ NƏZƏRİ-PRAKTİK ASPEKTLƏRİ	226
Hüseynzadə Leyla	
İRƏC MİRZƏNİN HƏYATI, YARADICILIĞI VƏ TƏRCÜMƏÇİLİK FƏALİYYƏTİNİN ƏDƏBİ-TƏNQİDİ TƏHLİLİ	227
Аллахвердиева Нушаба	
МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ И ПРОБЛЕМЫ КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ ПЕРЕВОДА	229
Məmmədov Hübət	
TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ DİL İNTEQRASIYASI: ORTAQ ÜNSİYYƏT MÜHİTİNDƏ ƏRƏB-FARS MƏNŞƏLİ LEKSİKANIN FUNKSIONAL-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	231
İsmaylova Ofeyla	
AZƏRBAYCAN ŞEİRİNİN MİLLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ TƏRCÜMƏLƏRDƏ	234
Bağirova Könül	
ŞƏXSİ ARXİVLƏRDƏ ŞƏRQ POETİKASINA MƏXSUS TƏRCÜMƏLƏR	235
Hüseynov İsmayıl	
DİNİ MƏTNLƏRİN TƏRCÜMƏ PROBLEMLƏRİ	236
Qasımzadə Humay	
BƏDİİ TƏRCÜMƏDƏ MƏNA VƏ MƏDƏNİYYƏTİN YENİDƏN QURULMASI PROBLEMİ	237
Bayramova Sevinc	
İBN SINANIN “ƏL-QANUN FİT-TİBB” ƏSƏRİNİN TƏRCÜMƏSİNDƏ TERMİNOLOJİ DƏQİQLİK VƏ TEKSTOLOJİ TƏDQİQAT MƏSƏLƏLƏRİ	239
Həmidova Naimə	
İKİDİLLİLİK ŞƏRAİTİNDƏ ÜNSİYYƏT BACARIQLARININ FORMALAŞMASI VƏ DİLLƏRARASI QARŞILIQLI TƏSİR	241
Mirzəyeva Aynur	
QARABAĞIN ETNOTOPONİMLƏRİNİN CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA PARALELLƏRİ	243
Əsədullasoy Mehriban	
ŞƏRQ DİLLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR YANAŞMALAR VƏ ORTAQ ƏDƏBİ İRS	244
Qasımova Azadə	
PROBLEMS IN LITERARY TRANSLATION FROM ENGLISH INTO AZERBAIJANI AND STRATEGIES FOR THEIR RESOLUTION	246
Quliyeva Səidə, Abbasova-Quliyeva Aytən	
AZƏRBAYCANIN TÜRK DÜNYASI VƏ YAXIN ŞƏRQ ARASINDA ELMİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRDƏ ROLU (XIX-XXI ƏSRLƏR)	247

Abazərova Aynur

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ KOQNİTİV YANAŞMALARIN ELMİ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	249
---	-----

Gültəkin İlhamə

“PANÇATANTRA” ƏSƏRİNİN TƏRCÜMƏLƏRİNƏ MOTİV VƏ MÖVZU BAXIMINDAN MÜQAYİSƏLİ YANAŞMA	251
--	-----

Seyidova Fəridə

XOCAYEVİN TƏRCÜMƏSİNDƏ “DİVANU LUĞATİT-TÜRK”: ƏSƏRİN ƏRƏBCƏ ORİJİNALI VƏ DİGƏR TƏRCÜMƏLƏRİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL	253
---	-----

Əliyeva Zöhrə

XƏZƏR İNTELLEKTUAL ƏNƏNƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLİYİNİN GENEZİSİ	254
--	-----

Nurəliyeva Mənsurə

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ ALINMA TERMİNOLOJİ LEKSİKASININ İSTİQAMƏTLƏRİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR	255
---	-----

Gülnara Meyvəddin qızı Dövlətova

XARİCİ DİLLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏSİRİ	257
--	-----

Çapa imzalanmışdır: 23.06.2026
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 17 ç.v. Sayı 100.

BDU Nəşr Evi
AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.
Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16
e-mail: bduneshrevi@bsu.edu.az
www.bsu.edu.az